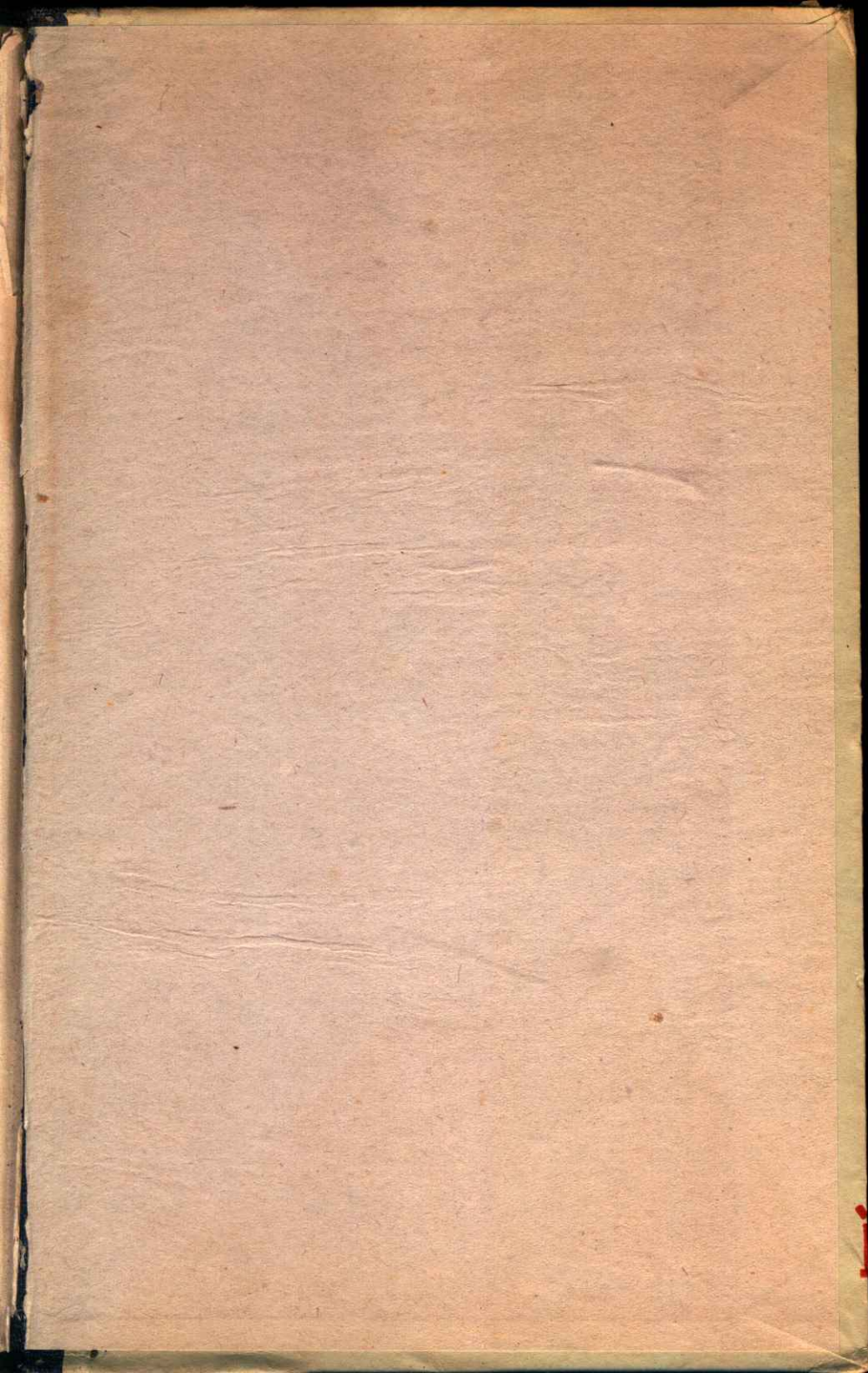

संस्कृत-व्याकरणे-धातु विज्ञानम्

कन्हैयालाल शर्मा

संपूर्णानन्द सं. विश्व-विद्यालय

कराणसी के कुल्पात्रि

श्री अधिराजराजिन्द्र मिश्र के रूप में

हस्ताक्षर

पुस्तकालय

3. 3-03

Handwritten text, mostly illegible due to fading and bleed-through. Some words like "The" and "and" are visible.

Handwritten text, mostly illegible due to fading and bleed-through. Some words like "The" and "and" are visible.

ॐ

संस्कृत-व्याकरणे-धातु विज्ञानम्

शब्दाकरकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम् ।
ज्ञानात्मानमनाद्यन्तमादित्यं तमुपास्महे ॥

लेखक :

कन्हैयालाल शर्मा

व्याकरण-साहित्याचार्यः

एम. ए. (संस्कृत-हिन्दी)

(भूतपूर्व-प्राचार्यः) जयपुरस्थ-प्राच्य-विद्यापीठे

व्याकरण-प्राध्यापकः ।

व्यास बालाबक्ष शोध संस्थानम्
जयपुरम्

संस्कृत व्याकरणे धातु विज्ञानम्

©पं० कन्हैयालाल शर्मा

प्रथम संस्करणम् 1992

मूल्यम्— 150/Rs.

एकाशकः—व्यास बालाबक्ष शोध संस्थानम्
जयपुर

प्राप्ति स्थानम्—

- (1) पं० कन्हैयालाल शर्मा
मंगोडी वालों की बगीची के पास
ब्रह्मपुरी, जयपुर
- (2) ग्राम भामोद, जि० जयपुर (राज०)

मुद्रक :

रसकपूर प्रिण्टर्स

दीनानाथ मार्गः जयपुरम्

विषयानुक्रमिका

- संस्कृत-व्याकरणे धातुविज्ञानम् । (पुरोवाक् प्राङ्निवेदनम्) पृष्ठ-संख्य
- (1) प्रथमोऽध्यायः—सं. व्याकरणस्याध्ययनप्रयोजनं महत्त्वञ्च । १-1
व्याकरणे धातूनां महत्त्वम्-स्वरूपञ्च— 13-2
धातुपाठाः, धातुपाठ प्रवक्तारः, माधवीया-
धातुवृत्तिश्च 21-34
 - (2) द्वितीयोऽध्यायः— पाणिनिपूर्ववर्तिनः व्याकरणाः तेषां धातु-
व्याख्यानम् च— 35-62
 - (3) तृतीयोऽध्यायः—पाणिनि समयः, पाणिनीयोधातुपाठः, उणादौ-
धातुमहत्त्वम्— 62-105
 - (4) चतुर्थोऽध्यायः— वात्वर्थनिर्णयः, परस्यैपदात्मनेपदोमयपदविचारः—
प्रथम मध्यमोत्तमपुरुषाणामुदाहरणानि च— 106-125
 - (5) पंचमोऽध्यायः— लकारार्थं निर्णयः, टित्ठिता लकाराणाम्-
विवरणम्— 126-133
 - (6) षष्ठोऽध्यायः— भ्वादिदशगणानामायोजनं मुपयोगित्वम् च— 134-160
 - (7) सप्तमोऽध्यायः— नाम धात्वादि निरूपणम्-णिजन्तादि-
प्रक्रियाश्च— 161-204
 - (8) अष्टमोऽध्यायः— उपसर्गनिपातयोर्विवेचनम्, अनुबन्धविचारः—
सेदकानिट्क विवरणम्, द्विकर्मकधातवः,
षोपदेशणोपदेशविचारश्च— 205-229
 - (9) नवमोऽध्यायः— धातूनां वृत्तिग्रन्थाः, क्षीरतरंगिणीत्यादयः— 230-274
 - (10) दशमोऽध्यायः— कातन्त्र व्याकरणे धातवः, जैनेन्द्र व्याकरणे
धातवः, शाकटायन व्याकरणे धातवः,
सारस्वते धातुविचारः, सरस्वती कण्ठाभरणे,
कविकल्पद्रुमे च धातुविवेचनम्— 275-323
 - (11) एकादशोऽध्यायः—श्री दयानन्दस्याख्यातिकः, संस्कृतेधातवः ले.
वी. डी. हिटनी, व्याकरणचन्द्रोदये धातवः
पाणिनीयोधातुपाठ डा० भागीरथ प्रसाद
त्रिपाठी— 324-340

सम्पग
विजिज्ञ

संस्कृत
पं. श्री
शाकटा
धातुगण
नात्मक

इति या
व्याकरण

शुभाशंसनम्

संस्कृत-व्याकरणे धातुविज्ञानाभिधोऽयं ग्रन्थो मया समक्षिलक्षोक्तः
सम्पगालोचितश्च । वस्तुतो धातुविषये समीक्षात्स्कोऽयं ग्रन्थः प्रकृतिप्रत्यय-
विजिज्ञासूनां छात्राणां विदुषाञ्च कृते समुपादेयोऽध्येतव्यश्चेति ।

अयं हि ग्रन्थः महामहिम-राष्ट्रपति महोदयैः पुरस्कृतेनऽनवरत-
संस्कृतसेवारतेन व्याकरणाचार्या-दिविविधोपाधियुतेन विद्यावारिधि-
पं. श्री कन्हैयालालशर्मणा रचितो वर्तते । शब्दशास्त्रविषयि च द्वय्येण पाणिनि-
शाकटायन-जेन-सारस्वत-काशकृत्स्ना-पिशलिव्याकृदभिविवेचितेऽखिलो-
धातुगणः सम्यक्समालोचितः । प्राधुनिकभाषाविदां विदुषां समालोच-
नात्मकधातुग्रन्थानां समीक्षाऽपि सम्यक् सुविहिता ।

मन्येशब्दशास्त्रविदो व्याकरणच्छात्राश्च “सर्वेशब्दाः धातुजाः”-
इति यास्कमतविषये विषयविज्ञानं समुपलप्स्यन्ते । वर्तमानयुगे चायं ग्रन्थो
व्याकरणमधीयानां समेषां कृते समुपयोगी भविष्यतीति हृदीयान्मे प्रत्ययः ।

शुभेषी

पं. राधाकृष्ण शास्त्री (प्राचार्यं)
राज. महाराज संस्कृत महाविद्यालयः
जयपुरम् ।

राधेश्याम कलावटिया

प्राचार्य

राजकीय महाराजा प्राचार्य संस्कृत महाविद्यालय

उदयपुरम्

सम्मतिः

प्रातःस्मरणीयचरणारविन्दैः पाणिमिसूत्रशास्त्रविलक्षणबि-
चक्षणेननन्यपदविद्याबिद्योतितान्तःकरणेः श्रीमन्महामहिमराष्ट्रपतिपाणि-
पद्मप्रसन्नपुरस्कारैः श्रद्धेयगुरुवर्यैः श्री कन्हैयालालशर्माभिविरचित “संस्कृत-
व्याकरणे धातुविज्ञान” मिति शीर्षकं यदा पुस्तकमलोकि तदा मयाऽनुभूता
सेवसाक्षात् स्वपठनसमयशाब्दबोधसारत्यसरणिः ।

विश्वसिम्पहं यदस्याध्ययनात् संस्कृतानुरागिणां समेषां
सिष्यशिक्षकसमुदायानां धातुतत्त्वबुभुत्सूनां महान् लाभो जाजास्यते ।

अनाथनाथं श्री विश्वनाथमेतदेव याचेऽहं भूयोभूयस्यादेतेषां
दीर्घायुष्यं नैरुज्यचेति शम् ।

विदुषां वशंवदः

(राधेश्याम कलावटिया)

पुरोवाक्

इदं तावत् सुविदितमेव विदितवेदितव्यानां समेषां शासितोपल-
 विधवतां यद् व्याकरणस्य पदपदार्थावभासकत्वेन सकलशास्त्रोपकारक-
 त्वमिति । आम्नाय मूलकत्वेन भटित्यज्ञानकान्तारसञ्चारसन्तारकत्वेन
 पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणेषु मस्तकमणिरिवावभासते तदेतत्पाणि-
 नीयम् । अतएव काणादंपाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकमिति वैचक्षण्य-
 प्रभाभासुरं मनर्वाचीनं वचनं समुदीरयन्ति अनूचानाः । तदिदमघटितघट-
 नापटीयसः सुरकुलमुकुटमणोः भगवतः परमेश्वरस्य शब्दार्णवतरण
 तराणमिव उदग्रतपसः फलमिव चतुर्दशसूत्रात्मकं साम्नायं दीप्यन्तं समुप-
 लभ्य महर्षिदाक्षिपुत्रः तपःप्रभावस्फुरितया प्रतिपत्त्याऽऽर्तभिरध्यायैरूप-
 निबबन्ध तदिदानीमपि विद्वत्प्रकाण्डैः वरिवस्यते ।

तदनन्तरं करालकलिकालमाहात्म्यात् सूत्राक्षरैर्भगवतः पाणिने-
 राशयं विज्ञातुमसमर्थानां ज्ञानपिपासूनां कृते महर्षिणा पतञ्जलिनाऽऽट-
 भिरेवाध्यायैः सूत्राणां व्याख्या व्यरचि । या साम्प्रतं शब्दशास्त्रपारावारे
 महाभाष्याख्यया सुविख्याता वरीतृत्यते । तथैव सूत्रव्याख्यानभूतः संग्र-
 होऽपि व्याडि विदुषा वररुचिना व्यघायि । व्याकरणन्यायमिश्रत पदपदा-
 र्थविबोधकं वाक्यपदीयं भर्तृहरिणाऽऽतिरभावि ।

इत्थं सत्यपि अव्याख्याताशेषसूत्रत्वाद् ग्रन्थबाहुल्याच्च शेषकृष्णा-
न्तेवासिना विद्वत्तल्लजेन भट्टोजिदिक्षितेन भाष्यार्णवं प्रमथ्य साधारणजन-
समाश्रयोपकारार्थप्रकाशने चन्द्रमसश्चन्द्रिकेव जनमनोमोदिनी प्रकरणो-
पयोगितत्तसूत्रवृत्त्युदाहरण फक्किकादिभिर्विलसिता वैयाकरणसिद्धन्त-
कौमुदी निरमायि ।

अमुष्या सिद्धान्त कौमुद्याः वैयाकरणचञ्चुभिर्नाना टीकाकृद्भिः भृशं
सूयकृता यत्साहाय्येनालु मेघसां विद्योर्थिनां चेत सु ग्रन्थग्रन्थिस्थवान्युदः
धारयितं शब्दज्ञानञ्च विशदयितुं सामर्थ्यभुपसपति । तदिदं व्याकरणं
मर्थविशेषमङ्गीकृत्य स्वर-प्रकृति-प्रत्ययादि विशेषादी विदधानं पद खण्डार्थं
विशेषज्ञापकं सत् विशेषेणसंस्कारविशेषेणं आसमन्ताल्लौकिकान् वैदि-
कांश्च शब्दान् करोति तथाभूतंशब्दशास्त्रज्ञानम् । ऐन्द्रं चान्द्रमित्यादि
श्रोतस्त्वविद्योवृत्तेः प्रामाण्यान्वय विद्यमिदं प्रथितम् । श्रुत्यनुसारं इन्द्रस्य
व्याकरणकर्तृत्वमवम्यते । यथाहश्रुतिः-“वाग्वै पराच्यव्याकृता अवदत् ।
तं देवा इन्द्रमब्रुवन् । इमं नो वाचं व्याकुर्विति । इन्द्रो हि व्याकरणस्याद्यः
प्रणेता स्मर्यते ।

पाणिनीयं व्याकरणन्तु समेषां लौकिकालौकिक शब्दानां व्युत्पादक-
मिति वेदाङ्गत्वमङ्गीकृतम् विद्वद्द्वारेयैस्तत्त्वज्ञैः । सत्स्वप्यनेकेषु व्याकरणेषु
वेदाङ्गेषु प्राधान्यत्वेनास्यैव ग्रहणमिति शब्दानां साधुत्वासाधुत्वे निणय-
सामर्थ्यस्यैव हेतुत्वम् । व्याकरणान्तरे तु सर्वेषां शब्दानां व्युत्पादना विर-
हत्वात् । ऋक्तन्त्र व्याकरणे सुस्पष्टं प्रतिपादितं यत्-“इदमक्षरं छन्दोवर्ण-
शस्समनुक्रान्तं ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय,
भरद्वाजो ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः । त खल्विममक्षरं सम म्नायमित्या
चक्षते न भुक्त्वा न नक्तं ब्रूयाद् ब्रह्मराशिः । इत्यस्यायमेवाभिप्रायो यद-
क्षर रूपस्यास्य चतुर्दशसूत्रकदम्बस्याम्नायकत्वम् । इदमेव कारणं यदस्य
ज्ञाने सर्ववेद पारायणजं पुण्यमभिहितम् । एतद्व्याकरणमूलकचतुर्दश
सूत्राणि भगवता परमकारुणिकेन महेश्वरेण पाणिनये उपदिष्टानि परि-
णामतः नृत्तावसानेनटराजराजोननादढक्कां नवपञ्चवारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकादि सिद्धानेतद्विमर्रोशिवसूत्रजालम् इति नन्दि-
केश्वरकाशिकायामुक्तं संगच्छते ।

लौकिका वैदिकाश्च शब्दा अस्य विषयाः । शब्दानां साधुत्वासाधुत्वं ज्ञानममुष्य प्रयोजनम्, व्याकरणजिज्ञासुरधोत-काव्यकोशोऽस्याध्ययनाधिकारी प्रयोजनानि चास्य व्याकरणग्रन्थेषु यथास्थानं सुतरां प्रतिपादितानि । परपीनरुक्त्यमस्य न दोषायेतिकृत्वा कानिचनास्मिन् प्रसङ्गे निर्दिश्यन्ते । अनेन सकलपदपदार्थज्ञानमित्यत्र नास्ति कस्यचन विप्रतिपत्तिः । असाधुशब्देभ्या विविच्य सुशब्दज्ञानमनेन जायते । वाग्विस्तारसम्पत्तिरर्थबाधकत्वञ्च प्रमुख प्रयोजनम् । अन्यच्च पाणिनि व्याकरणस्य प्रधानं वैशिष्ट्यमस्य लाघवं समासशैली च । शब्दादीनामानन्त्यात् प्रतिपद पाठस्यापि दुःशकत्वम् । तस्मादुसर्गापवादाद्यनुगमक लक्षणेन तज्ज्ञानं सुशकम् । अनेन लाघवमपि व्याकरणास्यास्य विशिष्यते । असन्देहोऽस्य प्रधानमौलिभूतं तत्त्वम् । असन्देहार्थमध्येयं व्याकरणम् । “इन्द्रशत्रुर्वधस्व” इत्यादी बहुव्रीहिस्तत्पुरुषो वेति सन्देहे पूर्वपद प्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिरिति व्याकरणाशास्त्रेण सिध्यति । न म्लेच्छितवै नायभासितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः इति भाष्योक्त दिशा अपशब्दोच्चारणे शास्त्रातिक्रमात् प्रत्यवायः साधुशब्द प्रयोगाच्च पुण्यावाप्तिः संघटते । सुशब्देनोदीरितानान्तफलमप्यासाद्यते यथोक्तमभियुक्तैः यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषेशब्दान्यथावद्वयवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोतिफल परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः । एवमेवाजिभः सहितं व्यञ्जनरूपाक्षर ज्ञानमप्यमुमाश्रयते । लौकिके दैनन्दिने व्यवहरेऽपि असकृदवज्ञोक्त्यते यद्यो व्याकरणं जानाति सम्यक् च तान् शब्दान् प्रयोगपथातिथोन् विधातुं शक्नोति स एव निःसङ्कोचं स्वीय वक्तृताप्रकाशने क्षमो जायते । तस्यैवाक्षुण्णाऽधिकारः । शब्दान् यथेच्छं विनियोक्तुम् । स एव प्रभुरित्यत्र नास्तिशङ्कापङ्का लवोऽपि कश्चन । अर्थपरिज्ञानमेव वाचामात्यन्तिकं फलम् । अर्थोहिवाचः शरीरम् कृतभूरिपरिश्रमाः सुतरामभ्यस्ता सूक्ष्मबुद्धयः पदशः प्रकृतिप्रत्ययविधानेन विगृह्यार्थेनेमां सम्यग् जानन्ति अवबुध्यचास्या वाचो यथायथं यावदर्थपदं प्रयुज्यामुत्र परत्रापि अक्षय्यां कीर्ति समवाप्नुवन्ति इति न पशोक्षं प्रेक्षावतम् ।

संस्कृतव्याकरणे धातुविज्ञानमिति कृतिः व्याकरणशास्त्र धातूनां, स्वरूपं, महत्त्वं परिभाषादिकं विविच्य धातूनां प्रयोगस्य महनीयतां विविचिनोति । प्रारम्भिकेऽध्याये व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनादिकं विमृश्य धातूनां स्वरूपं धातुपाठादयो विवेचिताः । “शब्दयोनिश्चधातवः इति

सायणोक्तदिशा" नाम च धातुजगाह इति निरुक्तप्रतिपादयितयोक्त्या
सर्वशब्दाः साक्षात्परम्परया वा धातुप्रकृतिकैवेति प्रमाणीक्रियते । क्रिया-
रूपमयं यो धारयति स धातुः धारणपोषणार्थकाद्बुधात् धातोः प्राति-
पदिकान् पुष्पातीत्यर्थे वा धातुशब्दो निष्पद्यते । भूवादयो धातवः सना-
द्यन्ता धातव इत्यादिभिः क्रियावाचिनो भूदित्येवमादयः शब्दाः धातुसज्ञा-
मासादयन्ति । पाणिनिपूर्ववैयाकरणैरपि धातुपदन्तथैवाङ्गीकृतं तत्तथैव
गृहीतं पाणिनिनापि । अत्रापि भूवादीनां वकारो मङ्गलसूचकं इत्यभिमतं
वैयाकरणात्मा ।

भाषावैज्ञानिकैर्मानिषभाषायां ये शब्दा आदाववर्तन्ते तेषां धातुजत्व
सिद्धान्तमुरीकृत्य धातव एव प्रारम्भिकाः शब्दा इति सम्यङ् निरूपितम् ।
व्यवहारदृशा प्रारम्भे कस्याञ्चदपि भाषायां केवलं धातु शब्दः लोक
व्यवहारो न सम्पद्यते अत एव लोके व्यवहर्तुं नामाख्यातोपसर्ग निपातानां
चतुर्विधानामपि शब्दानां प्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीक्रियते । आधुनिकैः
समाजशास्त्रज्ञैः वैज्ञानिकंश्चेद स्वीक्रियते यदादि युगे मानवः सङ्केताना-
श्रित्यैव व्यवहाराधीनं तदनन्तरं क्रमशः याहि, आयाहि, गच्छ, पिव 'इत्यादय
एवक्रिया शब्दास्तेनोच्चारिताः । मानवनिकासेन सह तदुच्चरित शब्द-
भाण्डागारेऽपि विपुलता नाना प्रकाराणां शब्दानां प्रयोगश्च समेधमानः
संमदश्यत । प्राचीनभारतीयैः पाश्चात्यैश्च भाषाविद्भिः सर्वाणिनामानि
धातुजानीत्यङ्गीकृतम् ।

धातुपाठ प्रवक्तृषु नैके वैयाकरणाः दृक्पथमवतरन्ति । येनाचार्येण
शब्दानुशासनं कृतं तेनैव प्रकृतिप्रत्ययांशविभागं पृथक्कृत्य धातुपाठो
वर्चितः । आद्यो धातुपाठस्य प्रवक्ता इन्द्रोऽवर्तत । महर्षिणा पाणिनिना
धातुपाठो व्यरचि । संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्येतिहासे श्रीमतायुधिष्ठिर
महाभागनोररीकृतम्—“धातुपाठप्रवक्ता पाणिनि” इति । निखिलेऽपि
संस्कृतवाङ्मये आचार्यस्य पाणिनेः शब्दानुशासनं पञ्चाङ्गैः सम्बलितं
समुपलभ्यते । अतएव लोके पाणिनीयतन्त्रस्य महत्त्वमतितरां सुप्रथितम् ।
भगवता पाणिनिना स्वशब्दानुशासनस्य पूर्णत्वोपलब्ध्यै सूत्रपाठेन सह
धातुपाठोऽपि निरामयि ।

धातुपाठ व्याख्यातृषु सर्वप्रथमभगवत्पाणिनेरेव नामाङ्गीक्रियते ।
महर्षिणामुना धातुपाठानन्तरं धातूनां वृत्तिरपि व्यरचि । पाणिनीयधातु-

पाठे चतुश्चत्वारिंशदुत्तरैकोनविंशति संख्याका धातवः पठिताः । वृद्धपाठ
धातूनामर्था अपि प्रोक्ताः ।

द्वितीयेऽध्याये पाणिनि पूर्ववर्तिनो वैयाकरणास्तेषां धातुपाठ व्या-
ख्यानम् इत्यालोच्यो विषयः । ऐन्द्र, काशकृत्स्नापिशलिशाकटायटादीनां
धातुपाठपरिचयं प्रस्तुवता लेखकेन तेषां सामान्यपरिचयः प्रतः । तृतीयो-
ध्यायः पाणिनीयधातुपाठस्य विवेचनाय समर्पितः । महर्षिणा धातुपाठ-
प्रवचनकाले सूत्रपाठवत् धातूनामर्थाऽपि प्रोक्ताः । साकमेव धातुपाठे गण-
निर्देशानुसारं धातूनां संकलनमपि निरमाय । विवेचनमत्र सारगर्भितं
ज्ञानवर्धकञ्च । दशगणेषु विभक्ता धातव उदात्तादि विमर्शनेन सह यथा
निर्दिष्टास्ते पाणिनेराचार्य प्रौढी प्रकटयति । गणभेदे विकरणानां
विशिष्टं स्थानमिति निश्चप्रचम् । भावप्रधानमाख्यातम् सत्त्व प्रधानानि
नामानि इति वाक्योक्तदिशा भावः क्रियेति व्यपदिश्यते । विकरणैरेतैः
क्रियारूपेषु भेदः समुपजायते ।

पाणिनि विरचितरयोः सूत्रपाठ धातुपाठयो कतरः पाठ प्राद्य इति
विबिच्यमाने पूर्वं धातुपाठ एवानेन व्याख्याति अन्तः साक्ष्यैः प्रमाणीक्रियते ।
लक्ष्यलक्षणे हि व्याकरणम् इति नियममनुस्मृत्य लोके प्रचलितः शब्दानां
साधुत्वप्रतिपादनमेव व्याकरणस्य मुख्योद्देश्यम् । उदाहरणार्थरूपेण अदि-
प्रभृतिभ्यः शपः दिवादिभ्यश्चन् इत्यादि धातूनां गणनिर्दिष्ट विकरण
विधायकानि सूत्राणि प्रमाणयन्ति यत् पूर्वं पाणिनिना धातुपाठ एव
प्रोक्तः । एकस्मिन् गणे पठितेषु धातुषु एकमेव विकरण विधीयते अतः एवं
प्रकाश्या पद्धत्याप्यनुमोयते यत्पूर्वं मुनिना धातुपाठ एव विहितः पश्चात्त्य
सूत्राणि प्रणीतानि । विपाश्चिल्लेखकेन नानाप्रमाणपुरः सरमिदं सुष्ठुरीत्या
प्रमाणीकृतम् ।

अग्निमेष्वध्यायेषु धात्वर्थनिर्णय, उणादि निरूपणं, नामधात्वादि
नाना विधप्रक्रियासु धातूनां रूपभेदः उरसर्गनिपातादयः सम्यग् विवे-
चिताः । अन्यैर्वैयाकरणैः प्रणीतस्य धातुपाठस्य समालोचनसरण्या चात्र
विमृष्टामेति हर्षप्रकर्षः ।

अनुसन्धानं वस्तुतो नवनवानां तथ्यानामन्वेषणम् । वैज्ञानिके क्षेत्रे
नूतन-नूतन्याविष्काराणि प्रतिदिनं प्रकाशपथमुपयातानि श्रूयन्ते परं

व्याकरणस्य क्षेत्रे पूर्वाचार्यैः बहुचिन्तितम् । इयं व्याकरणस्य मूलभूता
अष्टाध्यायी स्वतः सर्वतः प्रकाशितभावापि दुर्घटग्रन्थिग्रन्थितस्थलान्यत
वोधयितुं च सूत्रादि मार्गेण सौकर्याय शिक्षाष्टाध्यायीसूत्र-गणसूत्र-धातु
लिङ्गानुशासन कौमुद्यन्तर्गत वार्तिकपरिभाषणादि सूत्र फिट सूत्र पाठे-
विभूषिता नानाविध टीकोपटीकादिभिश्च समलङ्कृता सहजतयोपलभ्यते ।
वैयाकरणैराचार्यैः बहुविधालोडनप्रत्यालोडनद्वारा सुविशद प्रमथ्य बोध-
गम्या च विहिता । एतादृशे व्यतिकरे नवनवानां तथ्वानामन्वेषणं भावा-
नामुन्मीलनञ्च सर्वथा सुदुष्करम् । परमत्र पुराचीनानां तथ्वानां नवनवया
सरण्या पुनरालोचनं (Inter Pretation) शोधकार्यं सर्वथा पुष्पाति ।
अनुसन्धेयविषयस्य परिधि निर्धार्यं तद्गत सकलस्य प्राचीनस्याती तीतस्य
ज्ञानभण्डारस्यैकत्र प्रस्तुतीकरणं प्रकृष्टं शोधकार्यम् ।

प्रकृतेऽस्मिन् शोधपूर्णं श्रीमत धीमतः डाक्टरकन्हैयालालशर्मणः
प्रौढपाण्डित्यं परिलक्ष्यते । विषयस्य सर्वाङ्गीणविवेचनेन नवीनसरण्या
प्रस्तुतीकरणेन च संस्कृतव्याकरणस्य क्षेत्रं अभूत पूर्वं यौगदानममुष्य
ग्रन्थस्येति निर्विवादम् । धातुपाठविषयकानि तस्यानि यत्र-यत्र प्राचीने-
ऽर्वाचीने वा वाङ्मये समुपलभ्यन्ते तस्य गहनमध्ययनं विधाय यथावसरं
तेषां प्रसङ्गानुकूल प्रस्तुतीकरण ममुष्यग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम् ।

भाषा प्रायः शोधग्रन्थानां गूढा गुम्फिता सारगर्भा च वर्तते । लेख-
कोऽस्मिन्नपि क्षेत्रे सर्वथा साफल्यमभजत । भाषा चास्य ग्रन्थस्य सहजा,
सरला, सुबोधा मर्म प्रकाशिनी च । व्याकरणस्य गहनतमानां तत्त्वानां
प्रकाशिकायां सत्यामपि काठिन्यं कुत्रापि नानुभूयते । जिज्ञासुपाठकस्य
ज्ञान पिपासां बर्धयत्येव । विषय दृष्ट्यापि धातुविज्ञानमिति विषयः सर्वथा
छात्राणां मुपकारकोहितावहश्च ।

धातु विज्ञान सम्बद्धं सर्वाङ्गीणमैतदध्ययनं संस्कृतवाङ्मयस्य
विशेषतो व्याकरणशास्त्रस्य विकासायकल्पते अध्येतारो विद्वांसश्चानेनोप-
कृताः भविष्यन्तीत्याशास्ते ।

निदेशकः

डा० गङ्गाधर भट्टः

रायबहादुर चम्पालाल प्राच्य शोध संस्थानम्,
जयपुरम् ।

प्राङ्निवेदनम्

भारतीयसंस्कृते। प्राणाभूतायाम् संस्कृतभाषायाम् व्याकरणस्य महत्त्वमत्यधिकं वरीवर्तते । पाणिनीय शिक्षायाम्— छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौकल्पोऽथपठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
शिक्षाघ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

मुखमिवांगे प्रधानत्वात् मुख्यमध्ययनमस्य शास्त्रस्य क्रियते कृतञ्च पूर्वं सूरिभिः । व्याकरणशास्त्रेण शब्दानां साधुत्वं निर्णयः क्रियते ।

यद्यपि बहुनाघीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।

स्वजनः स्वजनोमाभूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत् । वर्णस्यैकेनभेदेन व्याकरणं विद्यया नव शब्दनिर्माणं कौशलं ते प्राप्नुवन्ति स्म । अस्मिन् शास्त्रे न केवलं शब्द साधुत्वमपितु वर्णोच्चारणस्य पद्धतिरपि सम्यग्बोधिता ध्वनिनियमाः सन्धिनियमाः वर्णोच्चारण स्थान प्रयत्नाः अपि सम्यङ् निरूपिताः । वाचः शुद्धमे विशदसामैवेव्य शास्त्रस्यास्य प्रयासः भवति ।

‘वाणी व्याकरणे’ इत्युक्तेः सार्थक्यं भारतीय जीवनपद्धते प्रमुख्यं लक्ष्यं वर्तते ।

भारते व्याकरणाध्ययनं बहुकालात्पूर्वमेव प्रचलितं विद्यते । त्रिसहस्र वर्षेभ्यस्तु तस्य क्रमबद्धेतिहासः प्राप्यते । वैदिक्याः लौकिक्याः संस्कृतभाषायाः परिनिष्ठित शब्दप्रयोगार्थमस्याध्ययनं क्रियते । अतएवेयं विद्यापरोक्षरा विषयाभिधीयते । शब्देषु प्रकृति प्रत्ययकल्पना शब्दोत्पत्तौ मूलभूत धातुरूप कल्पना इत्यादयः अस्याः मुख्याविषयाः अन्वाख्याताः अस्यां विद्यायाम् । विश्वस्य प्रत्येकस्मिन् देशेवागव्यवहारेषूपयुक्ताः अनेकाः भाषाः विद्यन्ते । मानवः स्वमातृभाषायां स्वविचारान् प्रकटयति शृणोत्यवगच्छति । एताः देशभाषा, मातृभाषाः सत्साहित्येषूपयुक्ताः काव्य नाटक-ग्रन्थेषूपयुक्ता समृद्धा सती प्रदेशभाषा पदवीमर्हन्ति । तासां च व्याकरणं राजपद्यवत् सुविशालं व्यापकं युगयुगान्तं यावत् तत्स्वरूप परिनिष्ठितं संरक्षति । भाषा वैज्ञानिकैः स्वीकृतं यत् सं० भाषायाः व्याकरणं लोके सर्वप्रथमं विरचितं भाषासु क्रान्तिकारि परिवर्तनं कृतवाम् मूलशब्द निश्चये धातुरूपकल्पनाप्राचीनं सं० व्याकरणानां मनसि मानवस्य प्रारम्भिकी भावप्रकाशन क्षमतां द्योतयति । षट्सु वेदाङ्गेषु प्रधानस्य व्याकरण-शास्त्रस्यावरं नाम शब्दानुशासनम् । यथोक्तं व्याकरणमहाभाष्ये—“अथ शब्दानुशासनम् केषां शब्दानां वैदिकानां लौकिकानां च । वैदिकाः-शन्नो-देवीरमीष्टये । नामाख्यातोपसर्ग निपातानां भाष्यकृतोक्तत्वात् नामाख्यातयोर्वाग्व्यवहारे प्रधानत्वात् । तत्र नामाख्यातयोः मूलधातूनामेव विद्यमानत्वेन विषयोऽस्मिन् प्राचीन व्याकरणे ग्रन्थेषु यद विवेचनं कृतं तद् सम्यग् पारिभाष्य पर्यालोचनस्यात्र ग्रन्थे प्रयासो विहितः ।

“शब्दयोनिश्च धातवः” इति सायणाचार्येण प्रोक्तम् । नाय च धातुजमपीह निरुक्ते व्याकरणेशकृतस्य च तोकम्” इति यादव्यक्तिः शब्दानां मूलभूतशब्दः धातुरेवेति समाधातुं प्राचीनाचार्यं वर्यानां धातुसम्बन्धि विवेचनमत्र प्रस्तुतम् । विशेषतः पाणिनायधातु पाठस्य, तद् विहित धातुजानां नामाख्यातानां व्याख्यानमत्र निरूपितम् ।

विश्वस्मिन् विश्वेयावत्, प्राचीनार्वाचीनाः सा भाषाः विद्यन्ते तासु सर्वासु शब्दानां व्युत्पत्तिः मूलधातुतः क्रियते । वर्तमानयुगे सर्वत्रलब्ध-

प्रतिष्ठा व्यापक प्रचारांगुल भाषा विद्यते । अस्यां यातवः Roots इत्यु-
च्यन्ते । तस्यारीड् टीचर्न् इत्यादि धातुभिः रीडर टीचर स्तर इत्यादि
नाम शब्दाः क्रियाशब्दाश्च विद्यन्ते एव । एवं हिन्दी भाषायां संस्कृते
मूलधातोः या इत्यस्य विकसितं रूपं जा इति वर्तते ततश्च 'जाना'
'जाताहै' इत्यादि क्रियारूपाणि निष्पद्यन्ते । एभिः द्वि त्रैरुदाहरणैः स्पष्टं
भवाति यत् सर्वे शब्दाः साक्षात्परम्परयावाधातु प्रकृतिकारवेति निश्च-
प्रचम् । अतएव विश्वस्य सर्वोत्तमेन शब्दशास्त्राचार्येण महर्षि पाणिनिना
सूत्र पाठाद् भिन्नः धातुपाठोऽपि विरचितः ।

संस्कृत व्याकरणेषु पाणिनेः व्याकरणं संवर्गपूर्वं सर्वोत्कृष्टं च
वर्तते । अतएव चतुःसहस्र सूत्रेषु द्विसहस्र धातुषु च संस्कृत भाषा शब्दानां
विश्लेषण विवेचनं च साधुकृतम् ।

अस्य धातु सूत्र गण-वृत्ति-लिङ्गानुशासनात्मकं पञ्चांग व्याकरणम्
प्रसिद्धम् । एष्वेवांगेषु बह्व्यः वृत्तयो, वार्तिकानि, भाष्याणि, प्रक्रियाग्रन्थाः
टीकाश्च निरन्तरं विद्वद्भिः कृता । यद्यपि पाणिनितः पूर्वमपि बहवः
वैयाकरणाः अभवन्, येषां नामानि प्रातिशाख्येषु, निरुक्ते पाणिनीयाष्टके
उपलभ्यन्ते । तेषां व्याकरणं पाणिनेः पूर्वं प्रचलितमासीत् । तथापि तेषां
व्याकरणस्योपलब्धेरद्यतावत् नैव किञ्चित्समालोचयितुं शक्यते । अत एव
पाणिनीयं व्याकरणमधिकृत्य अस्य ग्रन्थस्य लेखनं जातम् । उक्तञ्च
महाभाष्यकारेण महर्षि पतञ्जलिना पाणिनीय व्याकरणविषये —

‘पाणिनीयं महत्सुविहितम्’

अस्य व्याकरणस्य शास्त्रस्य न केवलं शब्दसाधुत्वज्ञानमेव प्रयोजन-
मपितु परायाः वाचः प्रत्यक्षेण मोक्षप्राप्तरपि फलम् । यथोक्तं महावैया-
करणेन भर्तृहरिणा—

अनादि निधनं ब्रह्म शब्द तत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इवमाद्यं पदस्थानं सिद्धिं सोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥

(घ)

अत्रतीत् विपर्यासः केवलामनुपश्यति ।
छन्दस्य च छन्दसां योनिमात्माछन्दोमयीतनुम् ।

श्री वोपदेवेन पाणिन्यम् जेनेन्द्रैः सह प्राचीन-वैयाकरणा नामपि
नाम स्मरणं कृतं यथा —

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशलीशाकटायनः ।
पाणिन्यमर-जेनेन्द्राः जयन्त्यष्टाविशाब्दिकाः ॥

अस्मिन् संस्कृत व्याकरणे घातुविज्ञान मित्याख्ये शोधग्रन्थे यथा-
लब्ध सामग्री प्राचीनवैयाकरणानां इन्द्रादीनां घातुविषयकं व्याख्यानं
विहितम् ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वप्रथमं व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमुक्तम् । प्रयोजन-
मनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । महाभाष्यकारेण महर्षिपतञ्जलिना
व्याकरणाध्ययनस्य बहूनि प्रयोजनान्युक्तानि यानि चातिमहत्त्वपूर्णानि ।
तत्रैकं वाक्य मुख्यं वर्तते “रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति । भारतीय
संस्कृतेराधारभूताः वेदाः तेषां रक्षार्थं प्रथमं लघावसंदेहं चान्तिमं प्रयोजने
इति न कस्यचिदपि जनस्यात्र वैमत्यम् । घातूनां महत्त्वम्, स्वरूपम्, घातु-
पाठाः घातुपाठ व्याख्यातारश्च प्रथमाध्याये निरूपिताः ।

द्वितीयाध्याये पाणिनिपूर्ववर्तिनः वैयाकरणाः तेषां घातु व्याख्यान-
मधिकृत्य वैदिक प्रातिशाख्येषु विशेषतः वर्णोच्चारण-सन्धि-नियमाः एव
व्याख्याताः न तु घातुसम्बन्धि ववरणमुपलभ्यते । प्राचानाचार्याणामिन्द्र
चन्द्रादीनां व्याकरणस्यानुपलब्ध्यो तत्कृत घातुव्याख्यानेऽप्यसमर्थतासीत्
काशकृत्स्न-व्याकरणे घातु-विषयकं व्याख्यानमाचार्यं श्री युधिष्ठिर
मीमांसकरचित्तमुपलभ्यते । अतस्तद्विषयकं तथापिशलि शाकटायनादीनां
यथोपलब्धमत्रोपविष्टम् ।

तृतीयाध्याये महावैयाकरणस्य पाणिनेर्जन्म-निवास-स्थित्यादीनां
विवेचनमन्तरङ्गं ब्राह्म प्रमाणैः कर्तुं प्रयासो विहितः पाणिनीय घातुपाठ-

स्य शचना समयः, घातुपाठे सूत्र साक्ष्यम्, उणादौ घातूनामुपयोगित्वं
मावश्यकत्वं च विवृतानि ।

चतुर्थाध्याये शास्त्रानुकूलः घात्वर्थं निर्णयः, कर्तृकर्म भाववाच्यता,
परस्मैपदात्मनेपद प्रयोगविषयाः व्याख्याताः ।

पंचमेऽध्याये वर्तमानार्थे कालविषयकाः लकाराः, तेषामर्थाश्च
निरूपिताः ।

षष्ठाध्यायेऽस्वादिगणानां वर्गीकरणं शास्त्रानुकूलमाधुनिकभाषा-
वेज्ञानिकानां मतानुसारं निरूपितम् । पाणिनीयघातुपाठं घातूनामुदात्तत्वा-
नुदात्तत्वञ्च परस्मैपदात्मनेपदयोः प्रयोगेषु निर्मितं जायते । सेट्कानिट्क-
त्वञ्चापि घातूनां उपर्युक्त कारणेनैव भवति । अतः के के घातव उदात्ताः
उदात्तेतः, अनुदात्ताः अनुदात्तेतः वा सन्तीति सर्वं सांगं निरूपितम् ।

नामाभ्यपि घातुरूपे परिवर्तन्ते इति विषयः नामघातुप्रकरणे सप्तमे-
चाध्याये निरूपितः । कण्ठ्वादिगणपठिताः घातव क्रियायाः नामख्यातो-
भयविधेः वैशिष्ट्ययुताः प्रमाणिताः । घातुतः हेत्वर्थे, प्रेरणार्थेऽणिजन्त
प्रयोगाः इच्छार्थेषु सन्नन्तादोनां प्रयोगाश्चात्रैव प्रदर्शिताः । घातोर्विधीय-
मानाः कृतश्च विभिन्नेष्वर्थेषु प्रयुक्ताः ।

अष्टमेऽध्याये घातूपसर्गसम्बन्धः उपसर्गार्थाः उपसर्गं निपातानां
घोतकत्व वाचकत्वमेति निरूप्य घातूनामतुबन्ध प्रयोजनम्, सेटकत्वानि-
टकत्व वर्णनम् कृम्वस्तीनां वैशिष्ट्यञ्च निरूपितानि ।

नवमेऽध्याये विविधानां घातुवृत्तीनां तुलनात्मकमध्ययनं प्रस्तुतम् ।
दशमेऽध्याये पाणिन्युत्तरकालिक शब्दकाराणां व्याकरणे घातुविषयकं
व्याख्यानं प्रस्तुतम् तत्र च यथोपलब्ध कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र शाकटायन-
सारस्वत व्याकरणेषु कीदृशः घातवः तेषामनुबन्धानां वैचित्र्यम्, तेषां
घातु-विषयकाविचाराः तुलनात्मकरूपेण प्रस्तुताः ।

एकादशेऽध्याये वर्तमानयुगे यैराधुनिकवैयाकरणेघातुविषयकं
व्याख्यानं कृतम् तेषां समालोचना विहिता । स्वामी दयानन्द सरस्वती,

(च)

डवत्यु० डी० ह्विटनी, श्री पारुदेवः शास्त्री, डॉ० भागीरथप्रसाद त्रिपाठि-
नश्च तेषु मुख्याः ।

उपर्युक्तं विवरणं संक्षिप्तरूपेणात्र ग्रन्थे प्रस्तुतम् । संस्कृतभाषायाः
व्याकरणे यत्र कुत्रापि धातु सम्बन्धि विवेचनमुलब्ध तस्य सर्वस्य एकीकर-
णार्थमिन्नाचार्य वराणां बौद्ध जेन शब्दकाराणां धातु सम्बन्धि तुलना-
त्मकमध्ययनं चात्र प्रस्तुतम् ।

अध्यापनकाले प्रारम्भत एव विषयेऽस्मिन् मृहीतरचिना मया
छात्राः अध्यापिताः । "संस्कृत व्याकरणं क'ठनमिति" या किम्बदन्तो
सर्वत्र लोके प्रचलिता तन्निराकरणायाध्यापन समयेऽपि बहुप्रयतमानेन
सरलया पद्धत्यास्व विषयस्याध्यापनं कृतम् ।

जयपत्तनस्थ-महाराज-संस्कृत कालेज प्राचार्यवर्यैः विद्वद्वरेण्यैः डॉ.
श्री रामनारायण चतुर्वेदमहाभागेरस्य प्रबन्धस्य तिदेशकत्वम् सततं
निर्व्यूढं तदर्थं तेषामुपकार-भारमना निरन्तरमहं वहामि ।

धातुविषयकस्य ग्रन्थस्यास्य लेखने राजस्थान संस्कृतसाहित्य
सम्मेलन महामंत्रिणां श्री मोतीलालजोशी महाभागानाम् महाविद्यालये
प्राचार्य षडजुषः मदीयस्य शिष्यवयस्य श्री राघवेश्याम कलावटिया महोदय
स्याग्रहस्तथा मदीयान्तरङ्गस्य पीपलोदवास्तव्य श्री बजरंगलाल शर्मण
आग्रहः विशेष रूपेण कार्यं साफल्याय प्रेरकश्चासीत् ।

राजस्थानविश्वविद्यालये संस्कृतविभागे प्रवाचकैः डॉ० गङ्गाधरभट्ट
महोदयैः बहुवारं रनेह संवलितः परामर्शः प्रदत्तस्तदर्थं ते धन्यवादाहर्हिः ।
प्रबन्धस्यास्य प्रति निर्माणे यो हि श्रमः मदीयया तुरीयया तनयया व्या०
शास्त्री त्युपाधिमत्या सुश्री मोहिनी देव्या विहित स्तदर्थमाशी राशभिर-
हन्तां समवहामि ।

प्रबन्धोऽयं संस्कृतभाषा माध्यमेन गुम्फितः । अतोऽस्य टंकरो बहु-
काठिन्य मजाय । यतो हि संश्लिष्ट भाषाया टंकयितारोऽत्र सुदुर्लभाः
तथा च बहवो वर्णाः हिन्दीभाषा टंकणयन्त्रेऽनुपलब्धाः सन्ति । निमित्ताद-
स्माद् दृग्गोचरी भूतास्त्रुटयो यत्र तत्र संशोधिताः ।

धातु सम्बन्धितं-समालोचय तत्त्वानां समावेशः एवात्र यथोपलब्धः
 स्यादित्यर्थमेव। प्रयासः विहितः। अत्र तुलनात्मक समालोचनार्थ-बहूनां
 ग्रन्थानामनुपलब्ध्या बहुविलम्बः संजातोऽस्य प्रस्तुतीकरणे। संस्कृत
 व्याकरण शास्त्रमेकः विशालः रत्नाकरः अस्यागवेषणाक्षेत्रं बहु विस्तृतं
 वरीवर्तते। अनुसन्धितसवः शब्दशास्त्रविदः विषयेऽस्मिन् प्रवृत्ताः भवेयुरि-
 त्यर्थं मदीयोऽयं लघुः प्रयासः। विद्वांसः स्वपाण्डित्यपूर्णसम्मत्यातथा नूतन-
 शोधसरण्या भाविसंस्कृत-शोध छात्रानुपकरिष्यन्ति इति प्रार्थनया सहैव
 प्रस्तूयतेऽय ग्रन्थः। अस्य प्रकाशये आचार्यवर्याणां श्री उमेशशास्त्रिणां
 तथा श्री बालाबक्ष शोध संस्थानस्यापूर्वं सहयोगः चिरस्मरणीयः आचार्य-
 वर्याणामेव प्रयासेन प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः अतः ते साधुवादाहर्हाः।

॥ शुभम् ॥

गंगादशमी

सम्बत् २०४९ वै०

कन्हैयालाल शर्मा

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

अथ संस्कृत-व्याकरणे- धातु-विज्ञानम्

अमन्दानन्दरूपं सच्चिदानन्दमहर्निशम् ।
कारणं सर्वभूतानां कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥

धातवस्तु यथा देहे लोकेऽपि रजतादयः ।
तथैव सर्वशब्दानां धातुरूपमिहोच्यते ॥

प्रथमोऽध्यायः

(१) संस्कृत-व्याकरण शास्त्रस्याध्ययनप्रयोजनम् महत्त्वं च ।
संस्कृत-पदेन संस्कृता वागुच्यते । सा च लोके प्रसिद्धा 'संस्कृत-
भाषा' पदेन व्यवहृता व्यवहियमाणा च श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहास-धर्म-
शास्त्र-न्यायवैशेषिक-वेदान्तायुर्वेद ज्योतिष-प्राचीन-भारतीय शास्त्रेषू-

पयुक्ता, रघुवंश-कुमारसम्भव-भट्टिकाव्य-माध-किरातार्जुनीयाभिज्ञान-
शाकुन्तलोत्तर-रामचरितादि-काव्यनाटकेषु च प्रयुक्ता, पुरालोकभाषा,
सम्प्रति च प्राचीन-भारतीय-साहित्य-भाषा नाम्ना प्रोच्यते । इयं च
विश्वस्य, प्राचीनतमज्ञानविज्ञानसाहित्यस्य, भारतीयार्थ-धर्मस्याध्यात्मिक-
ज्ञानप्रदशक-दर्शनस्य चाधारभूता । इयं 'देवभाषा' प्युच्यते 'ब्राह्मी तु
भारती भाषा गीर्वाण् वाणी सरस्वती' त्यमरः ।

इयमेवोत्पत्तिस्थानम् जगतः निखिलभाषाणाम् इति तुलनात्मक-
भाषा-विज्ञानविद्भिः प्राच्य-प्रतीच्य-विद्वद्धौरेयैः प्रमाणितम् ।
काले इयं देववाणी अव्याकृतासीत् । अस्याः प्रतिपदपाठोपदेशः इन्द्रेण कृतः
यथा ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज
ऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः ।

वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत् ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमां नो वाचं व्या-
कुर्विति..... तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्^१ ।

अस्या एव वाचः विषये भर्तृहरेः जगतः क्रियाकारकत्वोक्तिः
प्रसिद्धाः—

अनादि निधनं ब्रह्म शब्द तत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥^३

यदेवां प्रक्रियाभेदेः बहुधा प्रविभज्यते ।

तद् व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते ॥^४

व्याकरणविषयेवाक्यपदीयकारेण व्याकरणं वेदानां प्रथममंग-
मुक्तम्—

१-ऋक् तन्त्रे १ । ४

२-तैत्तिरीय, सं० ६-४-७

३-वाक्यपदीय ब्रह्म काण्डे-१-१ पृ. सं. १-पूना प्रकाशन १९६५ ई.

४- " " " १-२२ " ३- " " "

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।
 प्रथमं च्छन्दसाभंगं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः ॥^१
 इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
 इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥^२
 अत्रातीत-विपर्ययः केवलामनुपश्यति ।
 छन्दस्यः छन्दसां योनिमात्माच्छन्दोमयी तनुम् ॥^३

मुखं व्याकरणं स्मृतमिति स्मृत्या व्याकरणस्य महत्त्वं प्रतिपादितं पुरा । साधुत्व-ज्ञान-विषयषा 'व्याकरण' स्मृतिः । साधुत्वज्ञानपूर्वकं शब्द-प्रयोगः धर्मजनकः अतएव व्याकरणस्य प्रथममध्ययनं प्राचीनकालादेव बालकानां कृतेऽनिवार्यमासीत् ।

“यद्यपि बहुनाधोषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
 स्वजनः श्व जनोमाभूत् शकलं सकलं सकृच्छकृत् ॥”

एकस्यैव वर्णस्य मिथ्या-प्रयोगेण आत्मोयजनः श्वजनः, सकलं शकलं सकृत् च शकृद पुरीशार्थाविबोधकः शब्दार्थः जायते ।

तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृति-प्रत्यय-विभागं सर्वथा-करोत् ^४ ।

ऋग्वेदे व्याकरणस्य संकेत उपलभ्यतेः—

त्रिधां हितं परिभिर्गुह्यमानं गावो देवासो घृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एककं, सूर्य एककं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥^५

ब्राह्मणग्रन्थेऽपि व्याकरणस्य बीजानि प्राप्यन्ते । गोपयब्राह्मणे अधोलिखितभागं श्रीमता युधिष्ठिर मीमांसकेनाप्यभिहितम् ओंकारं

१- वाक्यपदीय ब्रह्मकोण्डे १-११ ” २- ” ” ”

२- ” ” ” १-१६ ” २- ” ” ”

३- ” ” ” १-१७ ” २- ” ” ”

४-सायण रचिते ऋग्भाष्यस्योपाद्घातप्रथम भागे २६ तमे पृष्ठे पूना संस्करणम् ।

५-ऋग्वेदे. ४. ५८. ४ ।

पृच्छामः, कोधातुः, किं प्रातिपदिकम्, किं नामाख्यातम्, किं लिङ्गम्, का विभक्तिः, कः प्रत्ययः, कः स्वरः, उपसर्गो, निपातः किम्बै व्याकरणम्, को विकारी, कति मात्रः, कति वर्णः, कत्यक्षरः कति पदः, कः संयोगः, किं स्थाननादानुप्रकरणम्^१ । महाभाष्ये महर्षि-पतंजलिना प्रोक्तम्-किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपद-पाठः कर्त्तव्यः । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनि मृगो ब्राह्मणः इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः ? अत्रत्य समाधानभाष्ये प्रोक्तम्-अनभ्युपाय एव शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते बृहस्पति-रिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायण प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालौ न चान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति वर्षे शत जीवति^२ । एवं हि संस्कृते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागैः संस्कारमाश्रिता वाक् व्याकृता । अतएव महाकविदण्डिना काव्यादर्शो प्रोक्तम् ।

‘संस्कृत नाम देवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः^३ । अष्टाध्यायी रचना-काले पूर्वा संस्कृतभाषा लोकभाषासीदिति बहिरंगान्तरंग-प्रमाणै-र्विज्ञायते । श्रीमद् वासुदेव शरणाग्रवालविरचिते पाणिनिकालीन भारत-वर्षनामके ग्रन्थे द्वितीयाध्यायेवर्णितम् :—

मध्येशिया-महाद्वीपस्य कम्बोज जनपदमारभ्यासमदेशस्य सूरमस-जनपदं यावत् भारत देशस्थित पर्वत-समुद्र-वन-नदी-जनपद-नगर-ग्रामाणां वर्णनं नामानि च पाणिनीयाष्टके उपलभ्यन्ते^४ । अतः यस्याः

१-गोपथ ब्राह्मणे, पृ. सं. १ । २४

२-भारतीयाविशासन संरक्षकतायां प्रकाशिते, व्याकरणमहाभाष्ये, पृ. सं. ४२-४३

प्रकाशक-मोतीलाल बनारसी दास ।

३-दण्डीकृते काव्यादर्शे प्रथम परिच्छेदे पृ. सं. ३६ चौखम्भा प्रकाशनम् वाराणसी ।

४-पाणिनिकालीन भारतवर्ष (वासुदेव शरण अग्रवाल) द्वि. अध्याये ३१ तमे पृष्ठे ।

भाषायाः व्याकरणं पाणिनिना विरचितं तस्याः प्रचारक्षेत्रं बहुविस्मृत-
मासीत् । सिन्धुनद-समीप-स्थित-शलातुर-ग्रामाभि-जनवतः पाणिनेर्ज्ञानं
सूरमस-कलिगाश्मक-कच्छ-सौवीर-प्रदेशेषु सम्यगावारितमवर्तत ।

‘व्याकरणस्य सम्बन्धः भाषया, भाषाया सम्बन्धश्च स्थानाभिधेयैः ।
नामानि च वस्तु-स्थान-मानुषार्थानि त्रिविधानि भवन्ति । मनुष्यनामानि
स्थाननामानि च भाषायाः अभिन्नांगानि । मानवः यां भाषां वदति तस्या-
मेव स्व बालकानां-निवासस्थानानां च नामानि निर्धारयति । तद्वितस्य
चातुरथिकप्रकरणे-पुर-नगर-ग्रामाणां सहस्रशः उदाहरणानि समायातानि
यथा-कपिशा नगरीतः सामायतः कापिशा यिनो द्राक्षाया कापिशा यनं मधु,
सुधनादागतः स्त्रौघ्न-मार्गः, मथुरां प्रविशति माथुरं द्वारम्, रंकु-जन-पदे
समुत्पन्नाः राकं वारांकवायनाः बलीवर्दाः प्रोच्यन्तेस्म’ । एवं शैषिक-
प्रकरणे प्रोक्तं ग्राम प्रदेश-नगर-नामभिः संस्कृत-भाषायाः लोकभाषात्वं
प्रतीयते^१ ।

पाणिनि-मते प्राच्योदीच्यप्रदेशेषु प्रोक्ताभाषा शिष्टसम्मतासीत् ।
तस्याः शब्दा एव व्याकरणस्य विषया आसन् । शब्दानां शुद्धरूप-परिज्ञाने
यस्य लोकस्य प्रमाणं गृह्यते तदियमेवासीत् । गान्धार-वाहीको उदीच्य-
देशे गृह्यतेस्म । सिन्धुतः शतद्रु पर्यन्तः वाहीकदेशः तक्षशिलातः कुमारि-
दन्तः गन्वारप्रदेशश्चासीत् । पाणिनेः समकालिकी संस्कृतभाषा लोकभाषा-
रूपे गान्धारतः प्राच्यदेशान् यावत् व्यवह्रियमाणासीत्^२ ।

प्राच्योदीच्य लक्षणं च कोषे प्रोक्तम्, यथा—

लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधैः ।

देशः प्राग्बक्षिणः प्राच्यः उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥^३

१-पाणिनि का० द्वितीयाध्याये ३६ तमे पृष्ठे (" " ")

२-तत्रैव, पृष्ठे ४२-४३ तमे डा. वासुदेवशरणरचिते ।

३-अमरकोषे—२-१-६७ ।

अतोऽस्याः संस्कृत-भाषायाः साहित्यभाषात्वं लोकभाषात्वं च सिध्यतः । वैदिक संस्कृतभाषायां लौकिकसंस्कृतभाषायां चास्ति महदन्तरम् । तथापि महर्षि पाणिनिनोमयलोके-वेद-संस्कृत-भाषयोः स्वकीयाष्टके प्रस्तुता । अतएव व्याकरणम् वेदांगत्वेन परिगृह्यते ।

‘देवी वाग् व्यकीर्ण्यमशक्तैरभिधातुभिः’ ।^१

इतिवावयपदीय वचनात् वैदिकभाषा प्राकृत जनैरुच्चारणदोषादपभ्रष्टा सा वैदिक कालानन्तरं प्राचीन-वैयाकरणैः परिष्कृता एव संस्कृता वागुक्ता । सा च पाणिनेरपि प्राक् बहुभिर्वैयाकरणैः संस्कृतेति पाणिनि-रचिताष्टाध्यायीस्मृत-प्राचीन-शब्दकार-नामधेयैः विज्ञायते ।—

अवङ् स्फोटायनस्य^२, लङः शाकटायनस्य^३ ई चाक्रवर्मणस्य^४ वा सुप्यापिशलैः^५ कपि बोधादांगिरसे^६ इत्यादि सूत्र स्मृत-स्फोटायन-शाकटायन-चाक्रवर्मणादयः वैयाकरणत्वेन स्मर्यन्ते । एतेन पाणिनेः पूर्वमपि भाषा-संस्कर्तारः बहवः वैयाकरणाः अभवन्, इत्वत्र नास्ति सन्देहलेशावसरः । पाणिनि-प्रा-वकालिक वैयाकरणानां नामानि यथा—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादि-शाब्दिकाः ॥^७

१-वाक्यपदीये (प्रथम काण्डे १५५) श्री भर्तृहरि कृते, पृ. सं. १५
पूना प्रकाशन-१९६५

२-पाणिनीयाष्टके (६-१-१२३)-पाणिनि रचिते

३- " " (३-४-१११) " "

४- " " (६-१-१३०) " "

५- " " (६-१-६२) " "

६- " " (४-१-१०७) " "

७-वौपदेव रचिते कविकल्प द्रुमे, पृ. सं. १ १६०४ ई. कलकत्ता
प्रकाशने ।

व्याकरण शब्दार्थश्च—व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दाः अनेनेति व्याकरणम् । तच्च-शास्त्र-जन्य-प्रकृति-प्रत्ययादि स्वरूप-तदर्थ-तत्सम्बन्धज्ञान-रूपम् । व्याकरणस्यैव नामान्तरम् शब्दानुशासनम् । यथा व्याकरण महाभाष्ये प्रोक्तं महर्षि पतञ्जलिना—

‘अथ शब्दानुशासनम्’ तदनन्तरम्—केषां शब्दानाम् लौकिकानां वैदिकानां च । लौकिकाश्च यथा-गौरवः पुरुषो हस्तीति । वैदिकाश्च—शन्नो देवी रभीष्टयै ‘अग्निमीले पुरोहितम्’ इत्यादि ।

विश्वस्मिन् विश्वे यावत्यः भाषाः व्यवह्रियन्ते तासां व्याकरण-मवश्यं विद्यते । यथांग्लभाषायाम् आंग्लभाषा व्याकरणम्, लेटिन् ग्रीक् जर्मन् भाषा व्याकरणानि, भारतवर्षे उर्दू-हिन्दी-बंग-गुर्जर-महाराष्ट्र-पांचाल-तमिल-तेलगू-कश्मीर-प्रादेशिक भाषाणां व्याकरणानि च तत्तद्-भाषा-प्रयोगे उच्चारणे, व्यवहारे च प्रयुज्यते ।

एवं च भाषायाः संरक्षणार्थं, सुष्ठुलोके प्रयोगार्थं, परिनिष्ठितशब्द साहित्य-समृद्धयर्थं च व्याकरणाध्ययनमनिवार्यं विद्यते । वेदांगेषु व्याकरणस्य प्राधान्यमप्युक्तम् । यथा—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुः मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥^१

‘मुखं व्याकरणं स्मृतं’ मित्युक्त्या यथांगेषु मुखस्य प्राधान्यं तथैव वेदांगेषु व्याकरणस्य प्रामुख्यमध्यवसीयते । विश्वस्य सर्वासांभाषाणां व्याकरणेषु संस्कृतभाषाव्याकरणम् प्राचीनतममिति नास्ति कस्याप्यविदितम् । अस्यैव संस्कृत-व्याकरणस्याध्ययनं प्राचीन शास्त्रेषूपवर्णितम् ।

१—पाणिनीय शिक्षायाम् च प्रथम पृष्ठे व्याकरण महाभाष्ये प्र. भागे षोडशे पृष्ठे (भारत प्रकाशिते) पृ. सं. १६ प्रकाशक—मोतीलाल बनारसीदास—देहली

महाभाष्यकारः पतञ्जलिः व्याकरणस्य साक्षात्
प्रयोजनमाह—अथ शब्दानुशासनम् ।

तस्माद् व्याकरणशास्त्रस्य साक्षात्प्रयोजनं भवति शब्दानुशासनमेव,
परम्परया तु भवन्ति वेदरक्षादीनि ।

वेद रक्षा. 'रक्षोहागम लघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्' रक्षार्थं वेदाना-
मध्येयं व्याकरणम् । लोपागम-वर्ण-विकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपाल-
यिष्यतीति । ऊहार्थं मध्येयं व्याकरणम्—न सर्वे लिङ्गेन च सर्वाभिर्विभ-
क्तिभिर्वेदमंत्राः निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विप-
रिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् ।
तस्मादध्येयं व्याकरणम् । आगमाथमध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेन निष्का-
रणो घर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयोऽज्ञेयश्च । प्रधानं च षट्स्वर्गेषु व्याकरणम्
लघ्वर्थचाध्येयं व्याकरणम्—'ब्रह्मणेनावश्य शब्दाः ज्ञेयाः' इति न चान्तरेण
व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्याः विज्ञातुम् । उक्तं च तत्रैव प्रदीपे—
अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । न चा शब्दज्ञं तमुपश्लिष्यन्ति शिष्याः इति^१ ।

असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्—याज्ञिकाः पठन्ति—स्थूल पृथती-
माग्नि—वारुणोमनड्वाहीमालभेतेति । तस्यां सन्देहः स्थूला चासौ पृथती-
स्थूलपृथती, स्थूलानिपृषन्ति यस्याः सैयं स्थूलपृथतीति । तान् वैयाकरणः
स्वरतोऽध्यवस्यति यदि पूर्व-पद-प्रकृति-स्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथ समा-
सास्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ।

त्रयोदश च अन्यानि च पुनः व्याकरणाध्ययनस्य गौण प्रयोजना-
न्युक्तानि महाभाष्ये यथाः—शुद्धोच्चारणम् प्रथमम्—

तेऽसुराः हेलयो हेलयः इति कुर्वन्तः पराबभूवुः ।

तस्माद् ब्राह्मणेन न मूर्च्छितव्यं नापभाषितव्यं म्लेच्छोवाह
एष्यदपशब्दः । म्लेच्छाः मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् दुष्ट शब्द वर्णनम्—
स्वरादि-दोष-निवृत्तिश्च व्याकरणम् ।^२

१—व्या. महाभाष्ये प्रथम भागे १५ पृष्ठ (भारत शासन प्रकाशिते)

प्रका. मो. ब. देहली

२—तत्रैव—प्रथम भागे २१ तमे पृष्ठे (भा. शा. प्र.) प्र. सं. १६६७

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
 स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥
 दुष्टाच्छब्दान् मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ।^१

‘अर्थज्ञाना’ यद्वीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

अनग्नाविव शुक्लं न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥
 तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे—
 शब्दान्यथावद् व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र
 वाग्योग्वित्-दुष्यति चापशब्दैः ॥^२

अपशब्दैः दुष्टा मा भूमेत्वध्येयं व्याकरणम् ।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नास्नो मे न प्लुति विदुः ।
 कामन्तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥^३

स्त्रीवान्म भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।

यज्ञकर्मणि योग्यतार्थम् याजिकाः पठन्ति—‘प्रयाजाः सविभक्तिकाः
 न कार्याः न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्ति कर्तुं
 शक्याः । तस्मादध्येयं व्याकरणम्’ यो वा इमां पदशो स्वरशोऽक्षर-
 शश्च वाचं विद्धाति स आर्तिर्वजीनो भवति आर्तिर्वजीनाः स्याम इत्यध्येयं
 व्याकरणम् । तत्रैव प्रदीपे—यजमानः याजकः उभावप्यार्तिर्वजीनौ । विद्वान्
 यजेत् विद्वान् याजयेत् इति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् ।

१—व्याकरण महाभाष्ये—प्रथम भागे २२ तमे पृष्ठे (भारत शासन प्र.)

२—व्याकरणमहाभाष्ये प्रथम भागे २४ तमे पृष्ठे (भारतशासन
 प्रकाशिते) प्र. संस्करणे १६६७

३—तत्रैव प्र. भागे २८ तमे पृष्ठे (भारत शासन प्रकाशिते) प्र. सं. १६६७

शब्दब्रह्मज्ञानस्यकृते—

चत्वारि शृंगा त्रयोऽस्यपादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महादेवो मर्त्या आविवेश ॥ इति

श्लोकेऽस्मिन् शब्दः वृषभत्वेन निरूपितः । महता देवेन नः साम्यं
यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।^१

सम्प्रग्नं वागर्थप्रतिपत्तये—

‘चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिषाः ।
गुहा त्रीणिनिहितनेड्यन्ति तुरीयां वाचां मनुष्या वदन्ति ॥’

वाचः चतुर्षु भेदेषु चतुर्थीं वैखरीं मनुष्याः वदन्ति । उक्तं च

वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुति गोचरा ।

आन्तरार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वाग न पायिनी ॥^२

‘उत त्वः पश्यन्न वदशं वाचम्—

उत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तत्त्वं विसन्ने

जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥’^३

अस्मिन् अर्थेनाहाविद्वांसम् । अर्थेन च विद्वांसमाह । तद्यथा जाया-
पत्यै कामयमानासुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते । एव वाग् वाग्विदे विवृ-
णुते । वाङ् नो विवृणुयात् इत्यध्येयम् व्याकरणम् ।”

१—व्याकरण महाभाष्ये प्र. भागे २६—३० तमे पृष्ठे ” ”

२—तत्रैव प्र. भागे ३२ ” ” ” ” ” ”

३—व्या. महाभाष्ये प्रथम भागे, ३४ तमे पृष्ठे (भारतशासन प्रकाशिते)
प्र. सं. १६६७

असाधुशब्दवर्जनपूर्वकं शुद्धवाचः प्रयोगार्थम्—

सक्तुमिव तितु

उना पुनन्तो

यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते

भद्रंषां लक्ष्मीनिहिताधिवाचि ॥^१

यत्र व्याकरणे धीराः—ध्यानवन्तः, तितुउना—परिपक्वेन सक्तुमिव, वाचं पुनन्तः मनसा-प्रज्ञानेन अक्रत-असाधुभ्यो विविक्तांकृतवन्तः, अत्र ते सखायः तत्करणेन शुद्धचित्ताः सख्यानि-सायुज्यानि जानते, प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः । एत एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीनिहिता भवति । स्वप्रकाश ब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता भवति । एवं चत्वारि इत्यादि ऋक् चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षसाधकत्वं प्रतिपादयति ।

अपशब्दजन्य प्रायश्चित्तं तन्न करणीयं स्यात्—याज्ञिकाः पठन्ति—
“ग्राहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तोयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्” ।
इति । प्रायश्चित्तोया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।

नामकरण नियमार्थम्—एवमेव—“दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम त्रिद्व्यात् घोषवदाथन्तरस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानुक्रमानरिप्रतिष्ठितम् तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति । द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितम् ।” इति । नन्वान्तरेण व्याकरणं, कृतस्तद्धिताः वा शक्या विज्ञातुम् ।^२

एवं पतंजलिना व्या. महाभाष्ये व्याकरणाध्ययनस्य बहूनि प्रयोजनानि हेतुपूर्वकं निर्वर्ण्यन्ते प्रोक्तम्—

“पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणाः व्याकरणं स्वाधीयते । तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणं नादानुप्रदानज्ञेभ्यः वैदिकाः शब्दाः उपदिश्यन्ते । अथत्वेन तथा वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति ।

१—व्याकरण महाभाष्ये

३५ तमे पृष्ठे

” ” ” ”

२—” ”

३७ तमे पृष्ठे

” ” ” ”

“वेदान्तो वैदिकाः शब्दाः सिद्धाः लोकाच्च लौकिकाः” अनर्थकं व्याकरणमिति”-। तेभ्य एव विप्रतिपन्न बुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे” इति ।

एवं व्याकरणाध्ययनप्रयोजनेषु भगवता पतंजलिना कथितम् “सर्वं वेदपरिषदंहीदं शास्त्रम्” इति “पूर्वापरं प्रथमं चरमेति” सूत्रे^१ महाभाष्ये व्यासेनापि कथितम्—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।
सर्वापकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ॥^२

पतंजलितः पूर्वं वातिककृता व्याकरणाध्ययनप्रयोजनविषये “शास्त्र-पूर्वके प्रयोगे धर्मः” इति मध्यमाधिकारिणां कृते एव कथितम्-अतएव तत्पूर्वं महर्षि पाणिनिना ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः” इत्यादि श्रुतेः संध्योपासना दाविर्वात्तमाविकारि-प्रवृत्ति संभवात् व्याकरणाध्ययप्रयनोजनं साक्षान्तो-क्तम् ।

कोऽसावागमः यद्वलेन साधुत्वासाधुत्वज्ञानं येन च साधुशब्दानां पुण्याजनकत्वं नित्याकांक्षायाम् वाक्य-पदीय-कारेण वर्णितम्—

साधुत्व-ज्ञान-विषया-सैषा व्याकरण स्मृतिः ।
अविच्छेदेन शिष्टानामिदं स्मृति-निबन्धनम् ॥^३

एषा व्याकरण स्मृतिरन्धः स्मृतितुल्या कथिता महावैयाकरणेन भर्तृ-हरिणा—

१—व्याकरण महाभाष्ये प्र. भागे ३७ तमे पृष्ठे (भारत शासन प्रका.)
प्र. सं. १९६७

२—” महाभारत पृ. सं. ” परिभाषे न्दुशेखरे विजयाटीकायाम्
प्र. सं. १ सं. उमेशमिश्रः ।

३—वाक्यपदीयेब्रह्मकाण्डे श्लोक सं. १४२ चौखम्बा प्र. वा. १९३७

काय-वाग-बुद्धि-विषयाः येमलाः समवस्थिताः ।

चिकित्सा-लक्षणाध्यात्म-शास्त्रैस्तेषां विशुद्धयः ॥^१

पाणिनिकाले संस्कृत-भाषा भारते-साहित्यभाषारूपे, लोकभाषा रूपे च प्रसिद्धासीत् । अतएव तात्कालिक प्रत्येकवर्गस्य जातेः समाजस्य चोल्लेखः स्वशास्त्रे तेन विहितः । न च व्याकरणाध्ययन-प्रयोजनम् साक्षादुपवर्णितम् मुनिना पाणिनिना-

तस्माद् विज्ञाय-मानत्वाद् नोक्तं शास्त्रकृतास्वयम् ।

शास्त्रेण सर्व-शब्दानामन्वाख्यानं प्रयोजनम् ॥

उत्तमाधिकारिणः स्वयमेव शास्त्रे रुचिं गृह्णन्ति, तेषां कृते नास्ति-
व्याकरणाध्ययनप्रयोजनम् ।

विशेषतः महाभाष्यकारेण प्रोक्तानि व्याकरणाध्ययनस्य महत्त्व-
पूर्णानि-प्रयोजनानीत्यलम् ।

व्याकरणे-धातूनां महत्त्वम्

“शब्दयोनिश्च धातवः” इति सायणाचार्योक्त्या “नाम च धातुधमाह निरुक्ते”^२ इति यास्कवचनेन च सर्वे शब्दाः साक्षात् परम्परया वा धातु-
प्रकृतिका एवेति निश्चप्रचम् । अतएव भगवता पाणिनिना सूत्रैः सह धातु-
पाठोऽपि व्यरचि । पाणिनीयैः वैयाकरणैः समादृतो धातुपाठः पाणिनि-
प्रोक्त एवेति पाणिनीयानां परम्परा । केवलं काशिकावृत्ते टीका-कर्ता
जिनेन्द्रबुद्धिरेव वैपरीत्यं प्रकटयति मतस्यास्य । न त्वन्यै के चनापि वैया-
करणाः पाणिन्युत्तरकालिकाः इति ।

दधातीति धातुः । क्रियारूपमर्थं यो धारयति सः धातुः । अथवा
“दुध ज्ञ” धारण-पोषणयोरित्यस्माद् धातोः पोषणार्थे दधाति-निष्पादन

१-वाक्यपदीये ब्राह्मकाण्डे

१४६

”

१६३७

२-निरुक्ते १-२

‘तत्र नामाव्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्त समयश्च’

व्याकरणो शकटस्य च तोकम् (महाभाष्ये ३-३-१) शाकटायनः

इत्यर्थः

द्वारा प्रातिपदिकान् पुष्पातीति धातुः । अतएव निरुक्तकारेण यास्केन कथितम्—“सर्वं च नामधातुजम्” इति “धा” धातो रौणादिके तुन् प्रत्यये जाते “धातु” रूपस्य निष्पत्तिर्जायते । धीयते वानेकेः शब्दैरनुगतेऽर्थे इति कर्मणि प्रत्यये सति धातुः । एवं धातु-पदस्य निर्वचने कृतेऽपि, शब्दशास्त्रे संकेतः रणात् पारिभाषिकोऽयं धातु शब्दः । तत्राधुनिकसंकेतः परिभाषा । तथा चार्थबोधकं पदं पारिभाषिकम् । व्याकरण शास्त्रे यथा टिभ-धु-नदी-वृद्ध्यादि-पदानि पारिभाषिकानि तथैवायं धातुशब्दोऽपि पारिभाषिक एव ।

पारिभाषिक-संज्ञा-करणे भगवता पाणिनिना अन्यैः पारिभाषिक-संज्ञासूत्रैः सह धातु संज्ञा कारके अपि सूत्रे विरचिते यथा—

“भूवादयो-धातवः”^१ सनाद्यन्ताः धातवः” च^२ इति । एवं च “भूवादया” इत्यस्य वृत्ति रचयता वृत्तिकारेण श्री भट्टोजिदीक्षितेन कथितम् “भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः । आदि शब्दयोर्व्यवस्था प्रकार वाचिनोरे-कशेषः । भूवौ आदीयेषामिति बहुव्रीहिः । भूप्रभृतयो वा सदृशाः । सादृश्यं च-क्रिया वाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह-क्रियावाचिनो भूवादयो धातु संज्ञाः स्युरिति”^३

एवंच क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगण-पठितत्वे सति पाणिनीय-संकेत सम्बन्धेन धातुपदवत्वमेव धातुत्वम् ।

अपि च “भूवादयो धातवः” इति सूत्रे काशिकावृत्तिकृता प्रोक्तम्— भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रिया वचनाः धातु संज्ञाः भवन्ति । भू-भवति एध-एधते । स्पृष्टंते । धातु शब्दः पूर्वाचार्य संज्ञा ।”^४

पाणिनि-पूर्व-वैयाकरणाः अपि भूवादीनां धातु संज्ञाम् प्रोक्तवन्तः । ते च क्रिया-वचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्य संज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ।

१-पाणिनि सूत्र सं. (१-३-१) । पाणिनीयाष्टके पाणिनिरचिते ।

२-पाणिनीयाष्टके (३-१-३२) ” ”

३-प्रौढ मनोरमायाम् संज्ञाप्रकरणे, पृष्ठे ४०-४१ (चौखम्बा प्रकाशन १९९२ वै०)

४-काशिका वृत्तिः पृष्ठे ४४ तमे—चौखम्बा प्रकाशन ।

भवादीनां, वकारोऽयं मंगलार्थः प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भवर्था वा वादयः स्मृताः ॥^१

एवं पाणिनि पूर्वाचार्यः शाकटायनादिभिः निर्दिष्टं यत् सर्वाणि नामानि, सर्वे संज्ञाशब्दाः धातुतः एव निष्पन्नाः । आधुनिकभाषासु तथांग्लभाषायामपि संज्ञाशब्दानां सिद्धिः तत्तद्भाषामूलधातुतः जायते । यथांग्लभाषायाम् टीच् (Teach) इत्यस्मात् धातोः टीचर (Teacher) इति पदम्, रीड् (Read) इत्यस्मात् धातोः रीडर् (Reader) इति पदम्, रन् (Run) इत्यस्मात् धातोः रनर् (Runner) इत्यादि पदानां मूल-रूपाणि धातवः एव भवन्ति ।

एवं भारतीयार्य-भाषासु बंग-गुर्जर-महाराष्ट्र-केरलांश्च भाषादिषु संज्ञा शब्दानां निष्पत्तिः धातुतः एव भवन्ति । अतएव सर्वमत-सिद्धमिदं यास्कस्य वचनम्—“सर्वं च नाम-धातुजम्” भवतीति । अव्युत्पन्नाः डित्थ-कपित्थ-डवित्थादयः—काल्पनिकरूपवत् स्वल्प प्रभेदवन्तः अनुकरण-शब्दवत् नोत्कृष्टतरं महत्त्वं लभन्त इति ।

धातूनां स्वरूपम्

“चत्वारि पद जातानि नामाख्यातोपसर्गं निपाताश्च” इति यास्क वचने^२ आख्यात पदं तिङन्त-पदेन व्यवह्रियते उक्तं च वाक्यपदीये—“असत्त्व-भूतो भावश्च तिङ् पदेरभिधीयते । साध्यत्वेन क्रियातत्र धातुरुपनिबन्धना । सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः सध त्राद निबन्धनः^३ तिङन्तपदानां संज्ञा आख्यात-नाम्ना निरुक्ता । तिङादि प्रत्ययाश्च” धातोः “इति पाणिनि सूत्रेण^४ अधिकार-सूत्रत्वात् विधीयन्ते । एवं च “तिप् तस् भी” त्यादि सूत्रेण विहिताः तिङादयः धातुतः एव विधीयमानाः “आख्यात” पदैः शाख्यायन्ते । ते च धातवः भूवादयो धातवः” इति सूत्र परिभाषिताः भू-पठ्-गम्-हन्-इत्यादयः पाणिनिना, तत्पूर्ववयाकरणैश्च स्व-स्व ग्रन्थेष्वपि

१-महाभाष्ये प्रथमभागे पृ सं १११ प्रकाशक-मोतीलाल बनारसीदास देहली १९६७ ई.

२-यास्ककृत निरुक्ते ॥१

३-वाक्यपदीये क्रिया समुद्देशे पृ. सं. ६६, श्लोक सं. ४८ पुनावि. वि.

४-अष्टाध्यायी सू-सं. (पाणिनि) ३।१।६१

म्नाताः । यद्यपि “भू”—सत्तायाम् पठ् व्यक्तायां वाचि” गम्लृ गतौ, हन् हिंसायामित्यादयोऽर्थाः भगवता पाणिनिना धातुपाठे प्रोक्ताः, तथापि धातौः सामान्यार्थ-विवेचने वैयाकरण-भूषण-सारे श्री कौण्डभट्टेन प्रोक्तम् —

फल-व्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥^१

फल व्यापारो धातारेर्थः । प्रत्येकस्मिन् धातौ फलम् व्यापारश्च भवति । यथा ‘पच्’ धातौः फलं विक्लित्तिः पाकानुकूला क्रिया च व्यापारः । फलाश्रयः व्यापाराश्रयश्च तिङः भवन्ति । फलाश्रयं कर्म, व्यापाराश्रयश्च कर्त्ता । तत्र फलव्यापारयोर्धातु लभ्यत्वान्न तिङ-स्तदंशे शक्तिः । अन्य-लभ्यत्वात् । एवं हि तिङतपदानां विवरणमाख्यातचपदेनोयते । व्याकरण शास्त्रस्येतिहासे श्रीमता युधिष्ठिर मीमांसकेन धातुस्वरूप विषये लिखितम् ।

‘वैयाकरणानांमते त्रिविधाः शब्दाः । धातुजाः, अधातुजाः नामजा-श्चेति । तत्राद्याः द्विविधाः—पचति पठतीत्यादयः क्रिया शब्दाः, पाचक-नैतृ-पाठकादयः नामशब्दाश्च भवन्ति । वृक्षादिनामानि, उपसर्ग-निपाताव्ययं च अधातुजाः अथवा रूढ शब्दाः कथ्यन्ते । तद्धित प्रत्यान्ताश्च आश्वपत-शौव-वासिष्ठ-दाक्षिर्ग्यादयः नामजाः शब्दा-प्रोच्यन्ते ।’^२

दधाति विविधं शब्दरूपं यः सः धातुः । भाषावैज्ञानिकैः मानव-भाषायां के शब्दाः आदावासन् इति विचार्यमाणे धातुजत्व सिद्धान्तमुरशी-कृत्य धातवः एव प्रारम्भिकाः शब्दाः इति निरूपितम् । यद्यपि व्यवहार-दृष्टौ पक्षोऽयमयुक्तः प्रतीयते । यतो हि प्रारम्भे कस्यांचिदपि भाषायाम् केवलं धातु शब्दैः लोकव्यवहारः न सम्पद्यते । अतएव सम्यग् लोक-व्यव-हारार्थम् नामाख्यातोपसर्गनिपातानां चतुर्विधानां शब्दानां प्रयोगेणैव

१—श्री कौण्डभट्टविरचिते, वैयाकरण भूषणसारे, पृ. सं.—७ वा. प्र. ।

२—संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहासे, श्री यु. मी. रचिते १३ दशे पृष्ठे ।

प्रवृत्ति-निमित्तत्व मंगीक्रियते । भाषायाः मूलशब्दाः न केवलं धातुमात्रम् । परं शब्दानां धातुजत्व स्वीकरणं धातूनां संज्ञा पूर्वं स्वीकरणीयम् भवति ।

आधुनिक-समाज-शास्त्रज्ञैः वैज्ञानिकैरपि स्वीक्रियते यत् आदि-काले मानवः संकेतैः व्यवहरति स्म । तदनन्तरं 'याहि' 'आयाहि' 'पिब' खादेत्यादयः क्रिया-विकासेन सह तदुच्चरितभाषायामपि विकासः संजातः ।

प्राचीनेः भारतीयैः पाश्चात्यैश्च भाषाशास्त्रज्ञैः सर्वाणि नामानि धातुजानीत्युक्तम् । अर्वाचीनैः भाषाविद्भिश्च शब्दाः नित्याः इति निश्चित्य प्रकृति-प्रत्यय-विभाग-कल्पनम् काल्पनिकमित्यंगीकुर्वन्ति ।

'सिद्धे शब्दार्थ सम्बन्धे' इति भाष्योक्त्या नित्याः शब्दाः तेषु प्रकृति-प्रत्यय धातुरूपकल्पनमयुक्तमित्याशङ्कयाम् महावैयाकरणः श्री भर्तृहरिः स्वग्रन्थे-वाक्य-पदोये-प्रोक्तवान्—

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ।^१

एवं चेषा सद् कल्पना सत्यमार्गस्यानुसन्धानायोचितैवेति—प्रकृतौ धातुरूपत्वाङ्गीकारः सर्वथा युक्तियुक्तः । “न प्रसिद्धिनिर्मूला” इत्युक्त्या सर्वं च नाम धातुजम् इति राट्टान्तं सत्यम् । यतो हि पुरा काले धातूनां स्वरूपमिदन्नासीत् यदद्य स्वीक्रियते । प्राक्कालिकधातु लक्षणो विभिन्न शब्दस्वरूपाणां धारकः मूल शब्द एव धातुस्वरूपेणोच्यते स्म । आवश्यकतानुकूलं नाम प्रत्ययैः युक्तः शब्दः नाम शब्दः, तिङ् प्रत्ययैः युक्तः क्रिया शब्दः, उभयविधैः प्रत्ययैः रहितः स्वार्थमात्रद्योतकः मूलशब्दः एव धातु पदवाच्यः भवति स्म । यथा पठनक्रियावाचकत्वे मूल-शब्दः 'पठ्' इति गमन क्रियावाचकत्वे मूल शब्द 'गम्' इति धातु पदवाच्यः आसीत् ।

“अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्”^२ इति पाणिनि सूत्रे वृत्ति

१—वाक्यपदोये, पृ. सं. ३६ श्लोक सं., द्वि. का. २३८, पूना-प्रकाशन-१९६५

२—वै. सि. पाणिनीयाष्टके (१-२-४५) अष्टाध्यायाम्—पाणिनि रचिते ।

रचयता भट्टोजिदीक्षितेन प्रोक्तम् “धातुं प्रत्ययं प्रत्ययास्तं च वर्जयित्वा-
वच्छब्द-स्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्”^१ अस्मिन्नर्थं द्विविधाः शब्दाः
भवन्ति इति स्पष्टाशयः प्रतीयते । एकोऽर्थवत् धातु शब्दः अन्यश्च प्राति-
पदिक शब्दः इति परं सर्वा महती संज्ञा अन्वर्था एवेति सर्वेषां नामानि इति
सर्वनामानि इति सर्वनाम संज्ञावत् प्रातिपदिकरूपापि महती संज्ञा स्वार्थं
वोधयन्ती व्याकरणशास्त्रस्य, भाषाविज्ञानस्य च पुराकालिकं प्रक्रियारूप-
मथवा धातु रूपत्वं द्योतयति ।

व्याकरणमहाभाष्ये भगवता पतंजलिना प्राचीनः एक प्रसंगः
उद्धृतः—“बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षं सहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्द-
पारायणं प्रोवाच इति”^२ एतेनास्थानेन सिद्धं भवति यत् यावत् व्याकरण-
शास्त्रं लक्षण रूपेणानिबद्धं तावच्छब्दानां प्रतिपद-पाठोपदेश एव प्रचलति
स्म । प्रति-पद-पाठोपदेशस्य निदर्शनमाधुनिकयुगेऽपि दृश्यते । यथा भाषा-
कोषेषु नामलिङ्गानुशासनग्रन्थेषु च प्रतिपद-पाठस्य परम्परा अनवरतरूपेण
वर्तमाना लभ्यते । एषु कोषग्रन्थेषु डिक्शनरी (Dictionary) इत्याख्येषु
नामाख्याता व्ययोपसर्ग-निपातानां स्वरूपमुपलभ्यते ।

एकस्मिन्नेव मूलभूते शब्दे नामाख्यातप्रत्ययैः नामाख्यातानां कृत्त-
द्वित प्रत्ययैः कृदन्त तद्वितान्त शब्दानां प्रयोगः क्रियते स्म । उभयविध-
विभक्ति-रहितमव्ययनामा प्रयुज्यते स्म । एकस्यैव मूल शब्दस्य नाम-
क्रिया-व्ययरूपत्वमवलोकनीयमुदाहरणेऽस्मिन्—कण्वादिभ्यो यक्^३ एकः
उषस् शब्दः कण्ड्वादि-गणे पठितः । कण्ड्वादि-गणपठिताः शब्दाः वैया-
करणैः धातु प्रातिपदिकामयरूपेणान्ताः । यथा—

धातुप्रकरणाद् धातुः कस्य चासंज्ञनादपि ।

ग्राह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥^४ इति

१—वै. सि. कौमुद्यां, पृ. सं. पाणिनीयाष्टके १-२-४५

२—व्या. महाभाष्ये पतंजलिरचिते, प्र. खण्डे, पृष्ठे ४३ भारत शासन
प्रकाशिते । पृ. सं.—

३—वै. सिद्धान्त कौमुद्याम् कण्ड्वादि गणे (३-१-२७) पृष्ठे, ४५३
निर्णय सागर—प्रकाशन

४—व्याकरण महाभाष्ये पतंजलिरचिते, पृष्ठे (३-१-३७)

महाभाष्ये प्रोक्तम् । एवं कण्ठ्वादि-गण-पठितानां धातूनां स्थिति-
रद्यापि तथैव, यादृशी पुराकाले आसीत् । उषस् इति धातु शब्दः कण्ठ्वादि
गण पठितः, उषस्थिति, इति क्रियारूपेण, उषस्थकः, उषसिता, उषसितव्यम्
इत्यादि कृदन्त रूपैः, प्रातिपदिकमिति मत्वा उषाः उषसौ उषसः इत्यादि
नाम रूपैः, प्रसिद्धः “चादयोऽसत्वे” इत्यत्र चादिगणे पठितः उषस् शब्दः
निपात-रूपत्वेनाव्ययरूपत्वेन च गृह्यते ।” उषस्त्यम् “उषस्तनमित्याद्य-
व्ययरूपाणि भवन्ति । तस्मिन् काले उपसर्गाणामपि पृथक् सत्तानासीत् ।
तेऽपि मूलभूत शब्दानामवयवाः आसन् । अत एव धातोरडागमः उपसर्गा-
शात् पूर्वमेव बहुषु धातुषु जायते यथा” संग्राम-धातोः अससंग्रामत् इति रूपम्
बुद्धिं भवति । पूर्वं हि धातुरूपसर्गेण युज्यते-पश्चात् साधनेन”^१ । तथा पूर्वं
हि धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण इत्युभेपरिभाषे पुराकालिकीं
धातूनां सोऽसर्गत्व-निरूपसर्गत्व-स्थितिं द्योतयतः । तदानीं मूलभूतशब्दानां
क्रमविशेषेण यस्मिन् संग्रहः क्रियतेस्म, तद् ‘शब्द पारायण’ मुच्यते स्म ।
शब्दपारायणमिति रूढि शब्दोऽयं कस्यचिदपि ग्रन्थस्य भर्तृहरिकृत महा-
भाष्य टीकायामुल्लिखितम् । तस्मादेवेकस्माद् मूलभूत शब्दात् उभयविध-
विभक्तिसम्बन्धेन नामाख्यातयोः सिद्धिर्जायते । तदेवं मूलभूतशब्द-रूप-
मयापि कण्ठ्वादिगणे उपरिनिर्दिष्टमुपलभ्यते । एवमुत्तरकालिक-
वैयाकरणैः नामाख्यातानां सिद्धये सूक्ष्मधातृवंशस्य कल्पना कृता । वर्तमान-
धातु-पाठेषु-पाणिनीय-धातुपाठे मूलभूत शब्दानामुदाहरणानि यथा पुष्प-
शम-दम-व्यय-वृक्ष-शूर-वोर-हल-स्थूल-स्थल-कुल-बल-ऊह-पण-वास-निवास-
कुमार-गोमय-संग्रामादयः ।^२

एते धातवः पाणिनि मुनिप्रणीत धातुपाठे पठिता यथा—“अस्य”
हृद्गुपधाते “दण्ड” दण्ड निपातने, “सुख-दुःख” तत्तिक्रियायाम् “रस”

१-पाणिनीयाष्टके १-४-५७ । पाणिनिरचिते ।

२-परिभाषेन्दु शेखरे, पृ. सं.—१३४ चौखम्भा संस्कृत-संस्थान वाराणसी
सं. २०३५

३-सं. वै. सिद्धान्त कौमुदी परिशिष्टे, धातु पाठे पृ. सं. ७३६-निर्णय
सागर (बम्बई)

आस्वादन स्नेहमयोः, 'व्यय'वित्त समुत्सर्गं, 'रूप' रूपक्रियायाम् इत्यादि^१ ।

विशिष्टानुबन्ध परित्यागेनान्ते योगेन शतशः धातवः नाम रूपेण प्रयोगमर्हन्ति, यथा—'अक्ष' धातुतः 'अक्षः' इति 'श्लोक संघाते इत्यस्यात्—'श्लोकः' इति; क्रमु 'पाद विक्षेपे इत्यवः' क्रमः इत्यादि ।

इदित्तां धातूनामिकामपसार्यः अकारस्या कारस्य वा संयोगेन नाम रूपाणि भवन्ति, यथा—

'स्कमि' धातुतः स्कम्भः, 'जृभि' धातुतः जृम्भा, पडि धातुतः पण्डा, यचि धातुतः यंत्रः, मन्त्रि धातुतः मंत्रः इत्यादि ।

उपसर्गांशं युक्तेषु 'संग्राम' 'व्यवा' दि धातुषु 'लङ् लृङ्क्ष्वङ्' उप-र्गां शात् पूर्वमेव जायते, यथा—'अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या, असंग्राम यत शूर इत्येवमर्थम् 'व्याकरणमहाभाष्ये ।^२

चुरादि-गणस्य-धातुभ्यः स्वार्थे णिच् प्रत्यये क्रियमाणे नाम शब्दानामेव पाठः कृतः पाणिनिना यथा—'सत्याप पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोमत्व च वमं-वर्णं-चूर्णं-चुरादिभ्यो णिच् ।' इति^३

नाम शब्दतः क्रियारूपाणां सिद्धौ—'सर्वं प्रातिपदिकेभ्यः आचारे बिब् वक्तव्यः'^४ अश्व इवाचरति 'अश्वति' वैद्य इवाचरति—वैद्यति इत्यादि' सुपः आत्मनः क्यच्'^५ कर्तुः वयङ् सलोपश्चेत्यादि सूत्रैः पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रोयति, राजानमिच्छति 'राजीयति' इत्यादि नाम-धातु-प्रयोगाः निदर्शनानि : आधुनिकैः वैयाकरणैः 'क्विवन्ता धातुत्व-न्नजहातीत्यर्थं मंगीकृत्य 'वाच्' 'सुच्' इत्यादि शब्दानामुभयविधत्वं स्वीकृतम् ।

१-तत्रैव, परिशिष्टे धातु पाठे, पृ. सं. ७३६

" "

पाणिनीय-धातुपाठे, पृ. सं. ४६ श्रीमद्भयानन्द-सरस्वती-रचिते ।

२-व्याकरण-महाभाष्ये ५तंजलि रचिते ३।२।२२, सूत्रे

३-वै सिद्धान्त कौमुद्याम् (३।१।२५), पृ. सं. ४१७ निर्णय सागर

४-वै. सिद्धान्त कौमुद्याम्, वा. स. (३।१।११)

५- " " पाणिनीयाष्टके च ३।१।८ तथा ३।१।१०

शत्रजन्त किवजन्तानां ववसन्तानां तथैव च ।
तजन्तानान्तु लिगानां धातुत्वन्नोपहन्यते ॥^१

उपर्युक्तोदाहरणं निर्णीयते यत् पुरा काले मूलभूतः शब्द एक एवासीत् । तस्मिन्नेवाख्यात प्रत्यय योगेन धातु रूपमंगीकृत्य क्रियारूपाणि, नाम विभक्ति संयोगेन च सुबन्तानां रूपाणि भवन्ति स्म । निविभक्तिकंच पदमव्ययनाम्ना प्रयुज्यते स्म । एवं संस्कृत व्याकरणे धातु-स्वरूपं भाषा विज्ञानदृष्ट्या पुराकालिकीं स्थितिं प्रत्यक्षां करोति । एवं च दधाति विविधानर्थान् इति धातु पदम् क्रियावाचक पदस्याधारभूतं तत्त्वम् व्याकृतौ धातु-रूपस्य, धातुविज्ञानस्य च महत्त्वं प्रकटयति ।

धातुपाठाः

पुराकालतः प्राचीनैः वैयाकरणैः स्व-स्व लक्षण-ग्रन्थेषु सूत्रपाठेन सह धातु पाठोऽपि व्यधायि । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्'^२ सूत्रे उपदेशपदार्थ-वाख्याते, उपदिश्यते ऽनेनेत्युपदेशः । उपदेशश्च सूत्रपाठः खिलपाठश्चेति काशिकायामुक्तम् । अत्र खिल शब्दः अवयवाथः धातुपाठार्थं प्रयुक्तः । खिलपाठो धातुपाठः चकाराद् प्रातिपदिकपाठश्चेतिन्यासे जिनेन्द्र बुद्धिनो-ल्लिखितम् । खिलपाठः धातु पाठः प्रातिपदिक पाठो वाक्यपाठश्चेति पदमंजयाम् हरदत्तः । एवंचोपदेशपदार्थव्याख्यानि श्रीभट्टोजिदीक्षितेन प्रोक्तम्—

धातु-सूत्र-गणोणादि वाक्य लिगानुशासनम् ।

आगम प्रत्ययादेशाः उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥^३

उक्त कारिकायाम् उपदेशपदस्य करण व्युत्पत्त्या व्याख्यानस्य प्रत्या-ख्यानं संग्रहे कृतम् । उक्तं च तत्र करणे घञो दुर्लभत्वात् भाव एव घञ् प्रत्ययो न्याय्यः इति । तत्र आद्योच्चारणनुपदेशः इत्यर्थमंगीकृत्य उपदेश पदेन धात्वादोनां संग्रहस्य प्रत्याख्यानं विहितम् ।

१-माघ-रचिते 'शिशुपाल वध-महाकावे' प्र. सर्गे, ६८ तमे श्लोके वल्लभ देव व्याख्यायाम् ।

२-वै. सिद्धान्त कौमुद्याम्, पाणिनीयाष्टके (१-३-२) पाणिनि रचिते ।

३-प्रौढ-मनोरमायाम् पृ. सं. ५—चौखम्बा प्रकाशन ।

युधिष्ठिरमीमांसकेन स्वकीयव्याकरणशास्त्रस्येतिहासे न्यासकार-
पदमंजरी-काराणामर्थं निदेशाः प्रत्याख्याताः ।^१ तेन खिलशब्दार्थं परि-
शिष्टार्थो गृहीतः । परिशिष्टे च धातुपाठः, उणादि पाठः, लिङानु-शासनम्
इत्याद्यर्थाः विवक्षिताः । एवं च शब्दानुशासनतः बहिष्कृतः धातु पाठः
प्राचीनकालादेव पृथक् रूपत्वेन व्यवहृतः इदानीमपि पृथगेवोपलभ्यते ।

प्राचीनकाले शब्दानुशासने धातुसूत्रगणोणादीनां ग्रहणमासीत्
परन्तुत्तरकाले व्याकरणांशानां लाघवार्थं पृथक् पृथक् पाठो विहितः ।
एवं च ते पूर्वकाले प्रयुक्ताः अंगभूताः धातुसूत्रगणोणादि पाठाः उपे-
क्षिताः । तत्र नामान्याख्यातजानि इति शाकटायनो नैरुक्त समयश्चेति सर्वे
शब्दाः धातुजाः एव भवन्ति इति स्वीकरणात् धातु-पाठः वैयाकरणैः
समाहृतः ।

धातु-पाठ-प्रवक्तारः

येनाचार्येण शब्दानुशासनं कृतम् तेनैव प्रकृति प्रत्ययांश विभागं
पृथक्-कृत्य धातु-पाठः कृतः । पाणिनि पूर्वशब्दानुशासन-कर्तृषु धातु-पाठ
प्रवक्ता इन्द्र आसीत् ।^२ इति तैत्तिरीय-संहितायां प्रमाणितम् । अतः शब्देषु
धात्वंश-कल्पना सर्वप्रथममभिन्द्रेण विहितेति निश्चितम् । प्रोक्तं च पाणि-
नीय-प्रत्याहार सूत्रेषु नन्दिकेश्वरकृत काशिकायाः तत्त्वविमर्शिनिटी-
कायाम्—

अन्त्य वर्ण—समुद्भूताः धातवः परिकीर्तिताः ।^३

एवं पाणिनितः पूर्वमिन्द्र-काशकृत्स्न शाकटायनापिशालि प्रभृतिभिः
धातु-पाठ-विषये उल्लेखः विहितः । सं० व्याकरण शास्त्रस्येतिहासे श्रीमता
युधिष्ठिर मीमांसकेन प्रोक्तम्—

धातु पाठप्रवक्ता पाणिनिः—^४ निखिले संस्कृतवाङ्मये आचार्य
पाणिनेः शब्दानुशासनम् पञ्चांगैः सहितमुपलभ्यते । अतएव लोके पाणिनीय-

१-संस्कृत व्या. शास्त्रेतिहासे, पृ. सं. १-२, भारतीय प्राच्य विद्या
प्रतिष्ठान-प्रकाशिते ।

२-तैत्तिरीय संहिता ६।४।७

३-काशिकायाः तत्त्वविमर्शिनिटीकायाम् नन्दिकेश्वरकृता, श्लोक सं-२

४-सं. व्याकरणशास्त्रस्येतिहास, यु. मी. रचिते, द्वि. भागे २० तमेऽ
ध्याये ।

तंत्रस्य महत्त्वमतिप्रसिद्धम् । भगवता पाणिनिना एव शब्दानुशासनस्य पूर्णत्वाय सूत्रपाठन सह धातु पाठोऽपि व्यधायि । पाणिनीय धातु-पाठ-विषये मतभेदोऽप्युपलभ्यते । न्यासकारेण जिनेन्द्रबुद्धिना काशिका व्याख्याने व्याख्यातं यथा—

“प्रतिपादितं हि पूर्वं गणकारः पाणिनिर्मभवति तथा चान्यो गण-कारः अन्यश्च सूत्रकारः ।”

“यद्यत्र त्रि ग्रहणक्रियते निजादीनामन्ते वृत्करणं किमर्थम् ? एतद् गणकारः पृष्ठव्यः न सूत्रकारः । अन्योहि गणकारः अन्यश्च सूत्रकारः” इति ।

उक्तवचनः पाणिनेर्धातु-पा-कर्तृकत्वन्नेवांगीकृतं न्यासकारेण, परंच तस्यैव स्ववचनविरोधेन पाणिनिरेव धातुपाठ प्रवक्तासोत् इति निश्चीयते^१ । यथा न तस्य पाणिनेरिव गणपाठः अस भुवीति, अस्मिन् उद्धरणे जिनेन्द्र-बुद्धिना आविशलिरिव पाणिनिरपि धातु पाठप्रवक्तासी-दिति स्वोक्तम् ।^२

धातु-पाठ-प्रवचनस्यान्यान्यपि बहूनि प्रमाणानि पाणिनेः, यथा— पुष्पादि द्युताद्यलृदितः परस्वै पदेषु ‘इति^३’ किरञ्च पंचम्यः ‘इति^४’ शमा-मष्टानां दीर्घः श्यति^५ ।

इत्युक्त पाणिनिसूत्रेषु धातुपाठान्तर्गतं क्रममुद्दिश्यैव परिगणनं कृतम् धातूनाम् । उपर्युक्त सूत्र पाठेषु पुषादीनां द्युतादीनांच विवरणं धातु-पाठान्तर्गतमेवेति निश्चीयते ।

धातूनामनुबन्धकृतमात्मनेपदत्वं परस्मैपदत्वमुभयपदत्वम्वा धातु-पाठाभावे कर्तुं न युज्यते । महाभाष्यकारः भगवान् पतंजलिरपि धातुपाठं

१—काशिकायाः द्वितीय भागे, ७।४।३, ८४० तमे पृष्ठे ।

२— “ ” १।३।२२, २२६ तमे पृष्ठे ।

३—पाणिनियष्टके, ३।१।५५ पाणिनिरचिते ।

४— “ ” , ७।२।५ पाणिनि रचिते ।

५— “ ” , ७।३।७४ ” ”

सूत्रपाठाद् पृथक्त्वेन स्वीकरोति यथा 'एवं तर्हि सिद्धे सति पदादि ग्रहणं करोति ज्ञापयत्याचार्यः अस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रात्^१ । अन्यत्र चाचार्यं प्रवृत्तिर्ज्ञापयति, नैवं जातीय कानाभिद्विधिर्भवति यदयमिरितः कांश्चिन्नुपवक्तान् पठति 'डबुन्दिर निशामने' स्कन्दिर गति शोषणयोः' इति^२ । 'तथा जातोपकाः खल्वाचार्येण स्वरित जितः पठिताः उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायं—चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति^३ । "कृतमनयोः साधु-त्वम् कथं वृद्धिरस्मायविज्ञेषेपापिदिष्टः प्रकृति पाठे । तस्मात् वितन्....." 'मृजिरस्मायविज्ञेषेपापिदिष्टः' इत्यादि महाभाष्यवचनैः पाणिनेर्धातुपाठ प्रवक्तृत्वं प्रमाणितम्^४ । एवं च पाणिनिनार्थं निदेशपूर्वकं धातु प्रवचनं कृत अथवा विनार्थं निदेशमिति विचारे केवलं धातूनां संहितापाठो विहितः यथोक्तं महाभाष्ये परिमाणग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञा भवति इति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतद् भू शब्दोधातु संज्ञो भवति न पुनस्वेधं शब्दः यद्यर्थ—निर्देश-सहितः धातु^५ पाठः स्यात् यथा 'भू सत्तायाम्' एध् वृद्धौ' इत्यादि तदा सन्देहस्यावसर एव न प्रसज्येत । एवं चोक्तमहा-भाष्यस्य व्याख्याने कैयटः विवृणोति न चार्थपाठः परिच्छेदकः तस्यापाणिनीयत्वात् । अभियुक्तेरूपलक्षणतयोक्तत्वात् । अस्यैव व्याख्याने उद्योते श्रीनारंगेन लिखितम् 'भीमसेनेजेतयेति' एवं च पाणिनिप्रोक्त धातुपाठस्य-धातूनामर्थनिदेशः भीमसेनाचार्येण कृतः इति इतिवृत्तिविद्भिः प्रमा-णितम् ।^६ अन्यदपि प्रमाणम् व्या. महाभाष्ये—

१—व्या. महाभाष्ये—पतंजलिरचिते, १।३।१ सूत्रे ११२ दशे पृष्ठे
(भारतशासन प्रकाशिते १६६६)

२— " " " , १।३।७ सूत्रे १३४ तमे पृष्ठे (" ")

३— " " " , १।३।७२ सूत्रे १८४ तमे पृष्ठे (" ")

४— " " " , १।१।१ (११८, ११० तमे पृष्ठे)

५— " " " , १।३।१ सूत्रे (११४ तमे पृष्ठे)

६—व्याकरण महाभाष्ये, सूत्रे १।३।१ तत्रैव प्रदीपे उद्योते, पृ. सं. ११४
भारतशासन सं. व्या. शास्त्र का इतिहास, द्वि. भाग, पृ. सं. ४६ यु.
मीमांसक रचित ।

भूवादयो धातवः “इति सूत्रे” पाठेन धातुसंज्ञायाः समान-शब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुः या इत्याबन्तः । वा इति धातुः वा इति निपातः नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च, निपातश्च । दिव इति धातुः दिव इति प्रातिपदिकम् ।^१ पाणिनिकृते सार्थे धातु पाठे नहीदृशस्य संदेह-स्यावसरः ।

श्रीमद् भट्टोजिदीक्षितेन शब्दकौस्तुभे लिखितम्—

“न च” या प्रापणे इत्याद्यर्थ-निर्देशो नियामकः तस्यापाणिनी-यत्वात् । भीमसेनादयोह्यर्थं निर्दिदिशुः इति स्मर्यते ।^२ पाणिनिस्तु भ्वेध इत्याद्यपाठीत् इति भाष्य-कंयटयोः स्पष्टम् । पुनश्च ‘तितिक्षाग्रहणं ज्ञापकं भीमसेनादि कृतोऽयं निर्देशः उदाहरणमात्रम्’ । एवंचोक्तवचनैः सिद्ध्यति यत् पाणिनिनार्थनिर्देशरहितः धातूनां संहिता पाठ एव कृत इति ।

परचैतन्मतमपि न युक्तियुक्तम् । यतोहि महाभाष्ये उक्तम् आचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-नैवं जातीयकानामिद् विधिर्भवति इति यदयमिरितः कांश्चिन्नमनुषक्तान् पठति-‘उबुन्दिर’ निशामने, ‘स्कन्दिर’ गतिशोषणयोः इति ।^३ अन्यत्र च महाभाष्ये ‘भूवादया’ धातवः “इति सूत्रे लिखितं बहु-वर्थाः आदि धावतो भवन्ति” वपिः प्रक्रियेण दृष्टः, छेदने चापि वर्तते केश श्मश्रुद्वेषतीति ईडिः स्तुति चोदनायाचं दृष्टः, प्रेरणे चापि वर्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टिमीहे मरुतोऽयुतश्च्यावयन्तीति । करोतिरभूतप्रादुर्भाविदृष्टः, निर्मलीकरणे चापि वर्तते, -पृष्ठं कुरु, उन्मृदान इति गम्यते^४ । उपर्युक्त-भाष्य वचनप्रमाणैः पाणिनेर्धातुपाठोऽर्थनिर्देश-सहित एवासीदिति निश्चीयते ।

१-व्या. महाभाष्ये, सूत्रे १।३।१ भारतशासन प्रकाशिते ।

२-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे यु. मी. रचिते, पृ. सं. ४७ प्रकाशक भारतीय प्राच्य वि. प्रति. अजमेर ।

३-व्या. महाभाष्ये, सूत्र सं. १-३-७, पृ. सं. १३४, भारतशासन प्रका. ।

४-तत्रैव, पृ. सं. ११८, सूत्र सं. १-३-१, सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, पृ. सं. ४८ ।

अथ च प्राचीनधातुवृत्तिकारः पाणिनिकृत-धात्वर्थनिर्देश-पूर्वक-धातुपाठस्य प्रामाणिकत्वमङ्गीक्रियते ।

सायणाचार्येण माघवीयधातुवृत्तौ लिखितम् “अस्माकन्तूमयमपि प्रमाणम् । आचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात्” इति ।^१ वस्तुतस्तु उभयथा ह्याचार्येण सूत्रपाठः धातुपाठश्च विहितौ । तत्र धातुपाठार्थनिर्देशं विना संहितापाठः अर्थनिर्देशयुक्तः विस्तृत धातुपाठः यथा—‘भू सत्तायाम् । उदात्तः परस्मैभाषः । एववृद्धौ २ । स्पर्ध-संघष २ ० गाघृ प्रतिष्ठालिप्स-योर्ग्रन्थेच इत्यादि ३७ धात्वन्ते एवादयः^२ उदात्ता अनुदात्तेतः आत्मने-भाषाः ।” प्राचीनकाले एवम्विधा व्यासः समास-प्रणालीग्रन्थेषु प्रयुक्तासीत् । एतदुद्दिश्योक्तं महाभारते आदिपर्वणि—

विस्तीर्येतन्महज्ज्ञानमपिः संक्षिप्तमब्रवीत् ।

इष्टं हि विदुषां लोके समास-व्यास-धारणम् ॥^३

एवचैतो धातुपाठौ लघुपाठे वृद्धपाठाविधानाभ्याम् संज्ञातौ । अत-एवोपर्युक्त पाणिनिधातु-पाठस्योदाहरणे प्रतिषेधकान्ते उदात्ताः, अनुदात्ता-श्चेत्यादिनिर्देशाः अपि उपलभ्यन्ते । पाणिनीय-धातु-पाठस्य परिष्कारः सायणाचार्येणकृतः । तदनन्तरं वास्मिन्पाठे म० म० भट्टटौजिदक्षितेन किञ्चित् परिष्कारो विहितः । भगवता पाणिनिना शब्दानुसारशासने धातु-पाठप्रवचने सूत्रपाठानुसारं सूत्रवृत्तिरपि रचिता । सूत्र-पाठ-वृत्तौ च प्रमाणम् महाभाष्य वाक्यम्—

उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः । कचिदारुडारादेका संज्ञा ‘केचित्प्रःक् कडारात् परं कार्यम्’^४ एवं काशिकायाम्—

‘शु’गा शब्दमन्ये स्त्रीलिङ्गे पठन्ति । ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति शौमेय इति । द्वयमपि चैतत् प्रमाणम् । उभयथा त्रसूप्रणयनात् ।^५

१-माघवीय-धातुवृत्तौ, पृ. सं. २३, व्या महाभाष्ये, सू. सं. १-४-१

२-सिद्धान्त कौमुद्याम्, परिशिष्टे धातु पाठे, पृ. सं. ७२६ तमे, निर्णय सागर प्रेस प्रकाशन ।

३-महाभारते आदि पर्वणि १-५१, सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, पृ. सं. ५२ ।

४-महाभाष्ये १-४-१ पृ. सं. १६१ भारतशासनप्रकाशिते ।

५-काशिका-वृत्तिः ४-१-१८ ।

यथा सूत्र आचार्येण पाणिनिनोभयथा शिष्याः प्रतिपादिताः तथैव धातुः पाठ-विषये क्वापि 'तप ऐश्वर्ये' वावृतु वर्तने 'इति पठितम् क्वचित्तु 'तप ऐश्वर्ये वावृतुवर्तने' इति संहितापाठो विहितः । अतएव सायणाचार्येणोक्तम्—अस्माकन्तुभयमपि प्रमाणम् । उभयथा शिष्याणां प्रतिपादनाद् इति धातु वृत्तावृत्तम् ।^१

धातु-पाठ-व्याख्यातृषु सर्वप्रथमं भगवतः पाणिनेरेव नामगृह्यते तेन हि महर्षिणा धातुपाठानंतरं धातूनां वृत्तिरपि रचिता । पाणिनीय-धातु-पाठे १६४४ चतुश्चत्वारिंशदुत्तरैकोनविंशति संख्याकाः धातवः पठिताः लघुवृद्ध पाठयोः वृद्ध पाठे धातूनामर्थाः अपि प्रोक्ताः यथा—'भू' सत्तायाम् । उदात्तः परस्मैभाषः । एध वृद्धौ । स्पद्ध (संघर्ष) एधादयः उदात्ता अनुदात्तैः आत्मने भाषाः इत्यादि^२ एवं धातूनां वृत्तिः उदात्तानुदात्त-स्वरिता-दीनामात्मनेपदपरस्मैपदादीनां निर्देशपूर्विका प्राप्यते । यथाष्टाध्याय्याः पाणिनिरचित सूत्रवृत्तीनामुपलब्धिर्सम्प्रति न जायते । कालवशं ह्युपेतम् । तथैव पाणिनिरचित धातुवृत्तीनामपि यथायथमुपलब्धिर्न संभवा । पाणिनेरनन्तरं धातुवृत्तिकृत्सु सुनागाचार्यस्य नामोपलभ्यते । महाभाष्ये सौनागवार्तिकानि प्रोक्तानि यथा—'कगतिप्रादयः' इति सूवे-एतदेव च सौनागे विस्तरैरेण पठितम् । 'स्वती पूजायाम्' 'दुनिन्दायाम्' 'आडीषदर्थे कुपापार्थे' इत्यदि नववार्तिकानि सुनागरचितानि इति ।^३ अनेन सुनागेन पाणिनीय धातु पाठव्याख्यानं कृतम् । यथा 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति सूत्रव्याख्याने काशिकायाम वामनेन प्रोक्तम् ।

'सौनागाः' कर्मणि निष्ठायां शकैरिटमिच्छन्ति विकल्पेन अस्यते भवि । इति । अस्य सौनागमतस्योल्लेखः सायणेनापि स्वकीयधातुवृत्तं कृतः क्षीर-तरंगिण्याम धात्वर्थ-सम्बन्धि-सौनाग-मतमुद्धृत्य यथा—

'धातूनामर्थ निर्देशोऽयं निर्देशनार्थः इति सौनागाः ।'

१-धातुवृत्तौ २६३ तमे पृष्ठे सायणाचार्यविरचिते ।

२-सिद्धान्तकौमुदी परिशिष्टे धातु पाठे, ७२६ तमे पृष्ठे (निर्णय सागर प्रकाशन)

३-“कगति प्रादयः” २-२-१८ व्या. महाभाष्ये ४३७ तमे पृष्ठे (भारत शासन प्रकाशिते १९६७)

४-पाणिनीयाष्टके (७-२-१७) काशिकावृत्तौ च ।

क्रिया वाचित्वमाख्यातुमेकोह्यर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽनुगनयव्या अनेकार्था हि धातवः ॥^१

धातूनामनेकार्थत्वप्रतिपादनम् सोनागानां धातु-पाठ-व्याख्यानमेव प्रति-पादयति । भीमसेन नामापरः कश्चिद् धातु वृत्तिकारः आसीदिति । क्रियारत्नसमुच्चयलेखकेन श्री गणरत्न सूरिणालिखितम् “अचि, अति-तपि-वदि-पृषयः परस्मैपदिनः इति भीमसेनीयाः ।”^२

सर्वानन्देनामरटीका सर्वस्वनामके व्याख्याने लिखितम्—अर्वं पर्वं बर्वं कर्वं गर्वं मर्वं सर्वं चर्वं गतौ’ इत्यर्थमपिभूवादौ भीमसेनेन पवर्गान्त प्रकरणे पठितः । भट्टोजिदाक्षितनामोऽप्रभृतिभिर्प्रसिद्धैर्वैयाकरणैः पाणिनीय धातुपाठस्यार्थं निर्देष्टृत्वेन भीमसेनः स्वीकृतः । विपश्चितां मते तु धात्वर्थानामुपदेष्टा भीमसेनएवासीत् इति ।

देव ग्रन्थस्य व्याख्याार्थं श्रीकृष्ण लीलांशुक मुनिना लिखितम् ‘क्षप् प्रेरणे’ कथादिष्वपठितो प्ययंबहुलमेतन्निदशनम् इत्युदाहरणत्वेन धातु-वृत्तौ पठ्यते । एवं च कश्चिदज्ञातनामा वृत्तिकारः धातुपाठे वृत्तिग्रन्थं रचितवानिति^३ पुरुषकार-निघण्टु-व्याख्योद्धरणैः प्रतीयते । यथा ‘शग्रन्थे इत्यत्र इदित्वादनुनासिक लोपाभावः वाच्यः । अस्य श्रेष्य इत्युदाहरणवन् वृत्तिकृद् भ्रान्तः ।’

देवराजेन निघण्टुव्याख्यायाम्—‘अज्’ व्यक्ति-अक्षणकान्तिगतिषु अक्षणं सेचनमिति तदवृत्तिः । क्षीरस्वामिना स्वग्रन्थे बहुत्र नन्दिनाम्ना धातुपाठः उद्धृतः । अतः एषनन्दिस्वामी एव धातुपाठस्य व्याख्यातासीत् । इति निश्चप्रचम् । यद्यप्येवं बहूनां वृत्तिकारणां नामान्युपलभ्यन्ते बहुत्र तथापि धातुवृत्तिषु प्राचीनतमा वृत्तिः क्षीरतरंगिणी नाम्ना प्रसिद्धा । पाणिनीय धातुपाठस्य वृत्तिकृत प्रसिद्धशब्दशास्त्रज्ञः क्षीरस्वामी आसीत् । अस्य सर्वप्रथमः प्रकाशकः जर्मनदेशायः विद्वान् श्री लीविशः आसीत् ।

१-श्री गणरत्न सूरि विरचिते, क्रियारत्न समुच्चये, २८४ तमे पृष्ठे ।

२-क्षीर तरंगिणी-१-२६१ क्षीर स्वामिनाकृतायाम् ।

तदनंतरंच महाविदुषा श्री युधिष्ठिरमीमांसकेन प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः । महा-
विदुषोऽस्य क्षीर-स्वामिनोजन्म-देश-कालादि-परिचयो न कुत्राप्युपलभ्यते ।
केवलं क्षीर-तरंगिण्यां भ्वादि गणान्ते—महेश्वर स्वामिपुत्रक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षि-
तायाम् इति—

पाठादस्य पितुर्नाम महेश्वर स्वामीति तथा क्षीर-तरंगिणी ग्रन्थान्ते
दृश्यमानश्लोकेनायं कश्मीरदेशाभिजन आसीदिति ज्ञायते । महापंडितेन
वर्धमानेन स्वगणरत्नमहोदधौ क्षीरस्वामिनो नाम गृहीतम् ।^१ 'ज्योतिषि
ग्रहनक्षत्रादोनि वेत्ति इति ज्योतिषिकः इति वामन क्षीरस्वामिनौ । अस्य
पाठान्तरः एवं विद्यते ज्योतिषि ग्रहादीनधिकृत्य कृतोग्रन्थः ज्योतिषः
तमधीते वेदवा ज्योतिषिकः पर्षद् परिषद् इव मार्षः मारिषः इत्यनयोः
शब्दयोः प्रयोगः कृतः क्षीरस्वामिना । अस्य व्युत्पत्तिस्तु मषणात्—सनात्
मारिषः । मार्षोऽपि । आचार्य हेमचन्द्रेणापि हेमाभिधानस्य चिन्तामणि-
व्याख्यायाम् क्षीरस्वामिनो पाठाः उद्धृताः । क्षीरस्वामी तु काष्ठमुपल-
क्षणम् । काष्ठाश्मादिमयी जलधारिणी द्रोणीति व्याख्यौ । "हितजला-
पभ्रंशो हिज्जलः" इति क्षीरस्वामी एभिर्द्वयवचनैः क्षीर स्वामी
आचार्य हेमचन्द्रात्पूर्ववतोऽति निश्चितम् ।^३

क्षीरतरंगिण्याः हस्तलिखितग्रन्थस्यान्ते पद्यमिदमुपलभ्यते—

कश्मीर मण्डलभुवं जयसिंह नाम्नि

विश्वम्भरा परिव्रजे दृढ दीर्घगोष्ठी ।

शासत्यमात्य वरसूनुनिमां लिलेख

भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥

उक्त श्लोकेऽनुस्मृत जयसिंहनृपतेः राज्यकालः वि. सं. ११८५,
११९५ यावदासीत् । एतेन क्षीरस्वामिनः समयः उक्तकालात् पूर्वः इति
निश्चीयते ।

१-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, द्वि. भागे, पृ. सं. ७८-७९ ।

२-गणरत्नमहोदधौ वर्धमानरचिते ४-३०३ तमे पृष्ठे ।

३-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, द्वि. भागे, पृ. सं. ८०

अन्यः धातुवृत्तिकारः मैत्रेयरक्षितः ११६५-११६० समये धातु-
प्रदीपं रचितवान् । तत्र, बहुत्र, केचित्, एके, अपरे, इत्यादि पदैः क्षीर-
स्वामिनो मतस्य निर्देशाः कृताः । एतेन क्षीरस्वामी बहून्युदाहरणानि
प्राप्यन्ते यथा ग्रथि' कौटिल्ये इत्यस्मिन् धातौ 'केचिदिमौ अनिदितौ सानु-
षंगौ पठन्तः किति नलोपमिच्छन्ति । अत्र तरंगिणी-इदित्वादानुनासिक-
लोपाभावात् श्रेये ग्रेहो हत्युदाहरन् वृत्तिकारोप्राप्तः' अत्र वृत्तिकारः इति
धातुवृत्तिः कृदुच्यते ।' इत्यादि^१ मन्थ विलोडने 'इत्यत्र' अत्राय धातुयंघपि
क्षीरस्वाम्यादिभिर्न पठ्यते तथापि 'मैत्रेय चन्द्र बुर्गोः पठितत्वात्' इत्यादि
वचनैरयं क्षीरस्वामी धातु-वृत्तिकृतोमाधवतः पूर्वमेवाभवत् । अयं क्षीर-
तरंगिणीकारः मैत्रेय रक्षितादपि पूर्वतरः इति तद्वचित धातु-प्रदीप-वचनै
रवगम्यते । मैत्रेय-रक्षितः स्वादिगणे 'तृप' प्रीणने इत्यस्यानन्तर पठ्यमान
छन्दसि इत्येतद् व्याचक्षाणः छन्दसोत्यागणपरिसमास प्तेरध्याक्रियत इति
क्षीरस्वामिवदुक्त्वा इति पुरुषकारे लिखितम् ।^३

अनेन बौद्धविदुषः मैत्रेयरक्षितेन धातुपाठे 'धातु प्रदीप' नाम्नोलघु-
वृत्तिः रचिता । अयं बौद्धः विद्वान् बंगदेशीयः इति व्याकरणतिहासज्ञैः
निश्चीयते । असौ व्याकरणशास्त्रस्य न्यासटीकायाम् तत्र प्रदीप-नाम्नो
विस्तृताव्याख्यां रचितावानिति श्री मैत्रेयेण धातु-प्रदीपस्यान्ते स्वयमेव-
लिखितम्-

वृत्तिन्यासं समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थ-विस्तरम् ।
नाम्ना तत्र-प्रदीपं यो विवृतास्तेन धातवः ॥
आकृष्य भाष्य-जलधेरथ धातु-नाम-

पारायण-क्षपण पाणिनि-शास्त्र वेदी ।
कालाप-चान्द्र-मततत्त्व-विभाग-दक्षो

धातु-प्रदीपमकरोज्जगतो हिताय ॥^४

१-माधवीय धातुवृत्तौ ६० तमे पृष्ठे (प्राच्य भारती प्रकाशनम्-
वाराणसी-६४)

२-तत्रव " " ६७ तमे पृष्ठे (" ")

३-पुरुषकारे कृष्ण लोलांशुकमुनिरचिते, पृष्ठे २४ तमे ।

४-धातु प्रदीप, पृ. सं. १५४-५५ वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी राजशाही
१९९६

परिभाषा वृत्तिकारेण सीरदेवेनापि मैत्रेन-रक्षितविषये खलूक्तम्
तस्माद् बौद्धव्योऽयं रक्षितः, बौद्धव्याश्च विस्तरा एव रक्षितगन्था
विद्यन्ते ।

पाणिनीय धातुपाठे 'शाब्दिका भरण' नाम्नी व्याख्या श्री हरियो-
गिना विरचिता ।^१ अस्याः वृत्तः हस्तलेखः मद्रासराजकीयहस्तलेख
संग्रहे सुरक्षितः^२ । अस्याः द्वितीयः हस्तलेखः त्रिवेन्द्रम-राजकीय-पुस्तकालये
वर्तते । मद्रासस्य हस्तलेखेऽन्ते लिखितम्—इति हरियोगिनोऽऽचार्यस्य कृतौ
शाब्दिकाभरणे शब्दिकरणम् । शब्दिकरण भूवादयः धातवः समाप्ताः ।
अस्य हरियोगिनः कालोऽप्यनिर्णीतः एव तथापि लीलांशुकमुनि-रचित-दैव-
व्याख्याने पुरुषकारेऽस्य नामोल्लेखः उपलभ्यते । आतेरनुकरणमिति हरि-
योगी ।^३ हरि योगी तु अत्र संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः, इत्येतदनादृत्यक्षणो-
त्तीत्युदाहरणीत् ।^४

उपर्युक्त प्रमाणैरयं श्री हरियोगी पुरुषकार लीलांशुकमुनेः प्राक्-
वर्ती विक्रमस्य १२ शतके आसीदिति प्रतीयते ।^५ मद्रासस्य हस्तलेखे
शाब्दिकाभरण नाम्नासह धातुप्रत्यय पंजिकायाः नामान्तरमप्युप-
लभ्यते । एषा धातु प्रत्यय पंजिका शाब्दिकाभरण-स्यैवान्तर्गता इति ।
यस्यां केवलं धातु प्रकरणस्यैव व्याख्या विहिता ।

एकान्यापि धातु प्रत्यय पंजिका धर्मकोटिरचित 'तज्जवुर' हस्तलेख
संग्रहे प्राप्यते । अयं धर्मकोटिः रूपावतार-कृद् वैयाकरणोऽन्यो वेति नास्ति
निश्चप्रचम् । इयम् धातु प्रत्ययपंजिका तंजौरहस्तलेखसंग्रहे प्राप्यते ।^६

१-सूची-पत्र भाग संख्या ५ खंड १ सं० ४३१४, पृ० सं० ३४५ ।
सं० व्या० इतिहासे, पृ० ८७

२- " " " १ खंड सं० ६५ सन् १९१२ १ " " पृ० ८७

३-देव व्याख्याने पुरुषकारे लीलांशुकमुनिरचिते २१ पृष्ठे (सं० व्या-
करणतिहासे, पृ० ८७)

४-तत्रैव " " २४ पृष्ठे " "

५-सं० व्या० शास्त्रेतिहासे, द्वि. भागे, पृ० सं० ८७

६-सूचीपत्रस्य १० दशमे भागे, सं० १९-५८२३ पृष्ठे उल्लिखितः ।
सं० व्या० शास्त्रेतिहासे, पृ० ८८

शतद्वय श्लोकात्मकं पाणिनीय धातुपाठ-व्याख्यानम् श्रीदेवनाम्ना विदुषा प्रणीतम् । ग्रन्थेऽस्मिन् समानरूपाणां धातूनामनेकगणेषु पाठविवेचन-प्रयोजनम् । ग्रन्थकारेण स्वयं लिखितम्—इत्यनेकविकरणसरूपधातु व्याख्यानम् देवनाम्नाविदुषा प्रणीतं देवं समाप्तम् । अस्यापि विदुषः जन्म निवास परिचयानामुपलब्धिर्न विद्यते । देवग्रन्थ सम्पादकेन श्रीगणपति शास्त्रिणास्य समयः वैक्रमः नवम शतकाद् द्वादशशतकाभ्यन्तरे निर्णीतः । व्याकरणेतिहासकारेण श्री युधिष्ठिर मीमांसकेनास्य समयः द्वादशशतके स्वीकृतः । अधोलिखितविवरणे प्रमण्यते क्षीरस्वामीना देवग्रन्थस्य न कुत्रापि स्मरणं कृतम् । क्षीरस्वामिनः समयः सं० ११६५ वैक्रमाब्दः विद्यते । अतोऽस्य देव विदुषः समयः अस्मादनन्तरमेवानुमीयते ।^१

देवस्य व्याख्यायां श्री लीलांशुकमुनिना निर्दिष्टः यत् देवः मैत्रेय-रक्षितमनुकरोति, यथा—देवेन तुष्टयं वैष्ठने 'स्तायति, तिष्ठापयतीति इति मैत्रेय रक्षितोक्ततत्कारविस्मयमाननाय मनुसृतः^२ । आप्लूलम्भने इत्यत्र मैत्रेय रक्षितेन आप्यत इत्यात्मने पदमयुष्दाहृतमुपलभ्यते ।

देव-शब्दाप्तुतस्याहि नेतदस्तीति प्रतीयते । तदनुसारेण हि प्रायेण देवः प्रवर्तमानो दृश्यते । एतेः प्रमाणैः देवः मैत्रेय रक्षितादुत्तरवर्तीति निश्चीयते ११५०—१२०० वर्षे मध्ये इति । विक्रमस्य १३ दश शतके वर्तमानेन श्रीकृष्णलीलांशुकमुनिना देवरचिते देवग्रन्थे पुरुषकार-संज्ञक वार्तिकं रचितम् । कृष्णलीलांशुकेनैव कीर्तितं देववार्तिकम् ।^३

सायणेन माधवीय धातुवृत्तौ सुब्धातुव्याख्यानस्यैकः पाठः उद्धृतः "तदुक्तं पुरुषकारे बाह्यतीत्युदाहृत्येष्टनियदृष्टं कार्यं तदप्यति दिश्यते न चेष्टनियदृष्टनापीष्टवद्भावश्च । यिष्ट सन्मियोग शिष्टत्वात्, तदभावे तु भावति इति चिन्त्यमादौः ।"

१—सं. व्याकरणेतिहासे, द्वि भागे, पृ. सं. ६६

२—तत्रैव, ८६ तमे पृष्ठे युधिष्ठिरमीमांसक रचिते ।

३—व्याक ण श.स्वतिहासे, द्वि. भागे तमे पृष्ठे श्री युधिष्ठिर मीमांसक रचिते ।

माधवीया धातुवृत्तिः

विक्रमस्य १५ पंचदशशतके धातुवृत्तोः रचयितुराचार्यसायणस्य नामनास्त्यविदितम् केषांचिदपि विदुषाम् । महाविपश्चित्तानेन स्वज्येष्ठ-
भ्रातुराख्यायाम् पाणिनीयधातुपाठे माधवीयधातुवृत्तिर्नाम धातुध्याख्यान-
ग्रन्थो रचितः । आचार्य-सायणेन स्वरचित विविध ग्रन्थेषु स्व परिचयो
दत्तः । अस्य जनकः श्रीमायणः मातुश्च नाम श्रीमतीज्येष्ठाग्रजस्यनाम
माधवः कनिष्ठस्य भ्रातुर्नाम भोगनाथः आसीत् । तंतिरीय शास्त्रः बौधायन
सूत्रः भारद्वाज गोत्रश्चायमासीत् । अस्य जन्म वि. सं. १३७२ वर्षे स्वर्ग-
वासश्च १४४४ वर्षे जातः । आचार्य सायणेन विजय नगराधिपतेः महा-
राजस्य हरिहर प्रथमस्यानुजस्य श्रीकम्पराजस्य मंत्रिपदमलंकृतम् ।^१ तदन-
न्तरं च महाराज संगमस्य शिक्षकत्वं मंत्रिपदं च स्वीकृतम् । तदनन्तरं च
बृक्क प्रथमस्य (वि. सं. १४२१-१४३७) हरिहर द्वितीयस्य (वि. सं.
१४३८-१४४४) मंत्रिपदमलंकृतम् । अस्याः धातुवृत्तोः रचनाकालः
१४१५-१४२० विक्रमाब्देषु मध्ये ऽऽसीदिति धातुवृत्तोराद्यन्तपाठैः निश्ची-
यतेसंगमनृपतिराज्यकाले इति । आदौ यथा—

अस्ति श्री संगम-क्षमापः पृथिवीतलपुरन्दरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकमादर्शं त्रिलोक्यां प्रतिबिम्बते ॥^२

अन्ते च—इति पूर्वं पश्चिम समुद्राधीश्वर कम्पराजसुतसंगममहाराज
मंत्रिणा मायण सुतेन माधव सहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां धातु-
वृत्तौ चुरादयः संपूर्णाः^३ ।

इयं माधवीय धातुवृत्तिः आचार्य सायणेन स्वयं रचिताथवा केना-
प्यन्येन विदुषासंपादितेति सदिह्यतेऽ स्यामुपलब्धेन पद्यद्वयेन । अस्य
विदुषोनाम यज्ञनारायण आसीदिति क्रमुपादिविक्षेपे इत्यस्यान्ते—

१-माधवीयः धातुवृत्तौ सायणकृतौ, पृ. सं. ४२७ । सं. व्याकरणेतिहासे,
भागे द्वितीये, पृ. सं. ६१ ।

२-तत्रैव प्रारम्भे मंगलाचरणे, पृ. १ प्राच्य भारतीय प्रकाशन ।

३- " " अन्ते पृ. सं. ५७६ " "

यज्ञनारायणार्येण प्रक्रियेयं प्रपंचिता ।
तस्यः निःशेषतस्सन्तु बोद्धारो भाष्यपारगाः ॥^१

पृ. सं. ६७ एवं मव्य बन्धने इति सूत्रस्यान्ते —

अत्रापिशिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपंचिता ।
यज्ञनारायणार्येण बुध्यतां भाष्य पारगैः ॥^२

अस्याः धातुवृत्तेः पूर्वमाचार्यमैत्रेयरक्षितस्य क्षीर स्वामिनश्च धातु-
वृत्ती उपलभ्येते, परंचेतेतिसंक्षिप्ते, तथा प्रक्रिया धातुरवलौ च विद्येते ।
तस्मात् प्राचीन धातुवृत्तिषु माधवीयधातुवृत्तिरतिविस्तृता परमाश्चिरा
धातुव्याख्यानात्मिकाविद्यते इति नास्ति संदेह लेखावसरः ईषदपि ।

विक्रमस्य १२ दश शतकादारभ्य प्रक्रियाग्रन्थेष्वपि धातुपाठस्य
व्याख्यानमुपलभ्यते । तच्च प्रक्रियान्तर्गतत्वात् प्रक्रियाग्रन्थरूप एव
प्राप्यते । तत्रापि धातुपाठस्य धातूनां च विवरणं सम्पादित ग्रन्थकृद्भिः ।
तेषां प्रसिद्धाः प्रक्रियाग्रन्थानां नामानि वर्ष निर्देशपूर्वकं-लेखकपुरस्कृतानि
निम्नप्रकाराणि सन्ति —

१-श्रीधर्मकीर्ति रचितः रूपावतारः	११४० वैक्रमाब्दे ।
२- ————— प्रक्रियारत्नम्	१३०० वि. सं. पूर्वम् ।
३-श्रीविमल सरस्वती रचिता रूपमाला	१४०० वि. सं. पूर्वम् ।
४-श्रीराम चन्द्र रचिता प्रक्रिया-कौमुदी	१४८० वैक्रमाब्दे ।
५-वै. सिद्धान्त कौमुदी श्री भट्टोजिदीक्षित रचिता	१५७५ वि. सं.
६-श्रीनारायण भट्ट रचितम्-प्रक्रिया संवत्सवम्	१६२० वैक्रमाब्दे ।

१-माधवीय धातुवृत्तौ अन्ते पृष्ठे ६७ प्राच्य भारतीय प्रकाशन वा. ।
२-तत्रैव " " पृष्ठे १४४ " " "

। इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

पाणिनि-पूर्ववर्तिनः वैयाकरणाः तेषां धातु-व्याख्यानम्

वैदिक प्रातिशाख्येषु धातुविवरणम्

वैदिक प्रातिशाख्येषु ऋग्वजसनेय-सायण-तैत्तिरीय-मैत्रायणी-याथर्व-प्रतिशाख्यानि प्राप्यन्ते । एतेषां कालः पाणिनितः पूर्वः आसीत् इति यास्कोत्तया प्रतीयते 'पद प्रकृतीनि सर्वचरणानाम् पार्ष-दानि^१ । 'परः सन्निकर्षः संहिता' 'पद प्रकृतिः संहिता इत्येतानि त्रीणि सूत्राणि मतत्रयद्योतकानीति दुर्गवृत्तावुक्तम् । एतेनानुमीयते यत् पाणि-नितः पूर्वं बहुविध वेदप्रातिशाख्यानां निर्माणं जातम् ।' परः सन्निकर्षः संहितेति (१-४-१०६) सूत्र पाणिनिना स्वाष्टके तथैव गृहीतम् । अत-प्रातिशाख्यानि पाणिनितः पूर्वमेव निर्मितानि । प्रातिशाख्य-विषये श्री युधिष्ठिर-मीमांसक-मतम् 'यद्यपि प्रातिशाख्यानि तत्तच्चरणानां व्या-करणान्येव । तथापि तेषु मंत्राणां संहितापाठेषु विकाराणामेवोल्लेखः विद्यते । प्रकृति-प्रत्यय-विवेचनपूर्वकं पद साधुत्वाभावे तेषां मणना शब्दा-नुशासनशास्त्रेषु नैव क्रियते इति^२ । प्रातिशाख्यानि वेदागत्वेन व्याकरण-

१-यास्क रचिते-निरुक्ते १-१७

२-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, प्र. भागे, पृ. सं. ६७ (भारतीय प्राच्य विद्या प्रतियष्ठान) अजमेर

शास्त्रायेवेति सत्यकाम वर्मा महोदयेन सावितम् ।^१ वस्तुतस्तु तेषु वर्णा-
पदेश-संज्ञा स्वर-सन्धि-ध्वनि परिवर्तन-प्रकृति-प्रत्यय-सम्बन्धि-विचाराणां
प्राधान्येन तानि वैदिक व्याकरणानीति वक्तुं युज्यते । अतएव ऋक्
प्रातिशाख्ये उक्तम्—

गुरुत्वंलघुता साम्यं ह्रस्व-दीर्घप्लुतानि च ।
लोपागम-विकाराश्च प्रकृति विक्रमः क्रमः ॥

स्वरितोदात्त-नीचत्वं श्वासोनादस्तधोभयम् ।
एतत्सर्वन्तु विज्ञेयं छन्दोभाषामवीयताम् ॥^२

वेदानां प्राचीनतमे-ऋग्वेद-प्रातिशाख्ये विशेषतः अक्षरःस्वरसंज्ञा-
स्थान संधि-निरूपणं कृतम् । संहिताधिकारः तत्स्वरूपम् । विवृत्ति-विचारः
उदात्तादि स्वराणां सामान्येन विशेषेण वा निरूपणं क्रमस्य सामान्य निरू-
पणंच विहितम् । घातूनां विषये द्वादशेपटले उक्तम् (नामाख्यातमुपसर्गो
निपातश्चत्वार्याहुः पदजातानि शब्दाः)^३ तन्नाम येनाभिदधाति सत्त्वम् ।
तन्नामेत्युच्यते येनशब्देनाभिदधातिवक्ता सत्त्वं द्रव्यमित्यर्थः अग्नै, इन्द्र,
वरुण, मित्रदेवाः^४ ।

तदाख्यातं येन भावं क्रियां स घातु ।^५ येन शब्देन वक्ता सधातुनामिद-
धाति भावं क्रियां तदाख्यातमित्युच्यते । उदाहृतं सुदेशां निशिशिमात्रेण ।^६
तदनूपसर्गाणां विवरणे—

१-सं. व्याकरण का उद्भव और विकास, ४२-४३ पृष्ठेषु प्र. मौ.
बनारसीदास वाराणसी

२-विष्णुमित्रस्य वर्गद्वये-उद्धृतम् । सं. व्या. उद्भव और विकास,
पृ. सं. ४३ "

३-ऋक् प्रातिशाख्ये द्वादश पटले, सूत्र स. १७

४- " " " १८

५- " " " १९

६- " " " १०४

प्राभ्या परा निहुंस्तुव्युपाप
सं. परि प्रति न्यत्यधिसूदवापि ।

उपसर्गः विंशतिरर्थं वाचकाः
सहेतराभ्याम ॥¹

क्रियादाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।
सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥

उक्तपंचसूत्रेषु नामाख्यातोपसर्ग-निपातानां चतुर्विधशब्दानां
विवरणं विधाय येन सघातुना भावं क्रियां अभिदधातीति तद् आख्यात-
मित्युच्यते । अस्मिन् विवरणे धातु विवेचने क्रियावाचकत्वं धातुत्वमित्य-
र्थोऽवसीयते । उपर्युक्त-विवेचने चतुर्विध-शब्दविवेचने आख्यात-शब्द निरु-
पणे धातु-पदस्य व्याज्यानं विहितं कृक् प्रातिशाख्ये ।

वाजसनेयप्रातिशाख्ये धातुविचारः

शुक्ल यजुर्वेदीय-माध्यन्दिनीय-शाखायाः अष्ट-भागेषु विभक्तमिदं
प्रातिशाख्यं कात्यायन-प्रणीतमिति मैक्डोनल, कीथ, डा० अभयंकरादिभिः
तथा वार्तिक-कारेण कात्यायनेन प्रमाणितम् । यद्यपि विषयेऽस्मिन्
युधिष्ठिर-मीमांसकमतं भिन्नम् । परंच डा० सत्यकाम वर्मा महोदयेनायं
कात्यायनः प्रातिशाख्यकर्त्ता पाणिनितः पूर्वमजायतेति प्रमाणितम् ।² परंचा-
स्मिन् प्रातिशाख्येऽपि संज्ञा परिभाषाणामुपलब्ध्वस्तु विद्यते न तु धातु-संबन्धि-
विचारः उपलभ्यते । बहून्येतानि सूत्राणि पाणिनि सूत्र तुल्यानि यथा—

१-उच्चैरुदात्तः वा. प्रा. १. १०८ पा. अष्टके १-२-२६	
२-नीचैरनुदात्तः " १. १०६ " १-२-३०	
३-षष्ठी स्थाने योगा १. १३६ " १-१-४६	

बहूनिच पाणिनितः भिन्नानिः—

वाज. प्रातिशाख्ये—

१-तस्मादित्युत्तरस्यादेः ११-३५

पाणिनीयाष्टके—

तस्मादित्युत्तरस्य १-१२६७

१-कृक् प्रातिशाख्ये द्वादश पटले, सूत्र सं. २०
२-सं० व्या० उद्भव और विकाश, पृ. सं. ४७ से ५१, प्रकाशन-
मो. ला. बनारसीदास ।

२-नृन्पकारे विसर्जनीयः १-३-१४० नृन्पे ८-३-१

३-विप्रतिषेधे उत्तरं बलवदलोपे ६-०५ विप्रतिषेधेपरंकार्यम्

पदसंज्ञासूत्रम् पाणिनेरेकं 'सुप्तिङन्तपदम्' १-१-१४ कात्यायनेन तु परिभाषितम् यथा—१ स्वरित वर्जमेकोदात्तां पदम्..... २-१

२-अर्थं पदम्-

२-३

३-अक्षरसमुदायः पदम्

८-४३

४-अक्षरम्वा

८-४७

पाणिनेः प्रातिपदिकसंज्ञा-विधायकं सूत्रद्वयम्-अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् (१-२-४५) कृत्तद्धितसमासाश्च (१-२-४६) कात्यायनेन-तिङ् कृत्तद्धितचतुष्टयसमासाः शब्दाः (१.२७)

सूत्रे तिङन्तानां कृदन्तानां तद्धितान्तानां समासानां च शब्दसंज्ञा क्रियते । एतेन सर्वे शब्दाः धातुजाः एव भवन्ति इति निश्चितम् । तिङन्त-शब्दाः कृदन्त-शब्दास्तु धातुतः निष्पाद्यन्ते एवं तद्धितान्ताः समासान्ताश्च नाम्नि परिगणिताः भवन्ति । अत एव 'नामाख्यातोपसर्गं निपाताश्चेति यास्क-वचनं सार्थकं भवति । पाणिनेः पूर्वं प्रातिपदिकेषु सर्वे शब्दाः संगृह्यताः आसन् इत्युक्तवाजसनेय-प्रातिशाख्यसूत्रेण प्रमाणीक्रियते । पाणिनिना तु अव्युत्पन्न वृक्ष-डित्थ-कपित्थ-नाम्नां कृतेऽर्थवदिति सूत्रं विहितम् । अतएवार्थवदिति सूत्रे महाभाष्ये ऽर्थवदिति किम् वर्णानां प्रातिपदिकसंज्ञा-मामूदिति । तेन धनं वनमित्यत्र नलोपः न भवति । अधातुरिति किम् "अहन् वृत्रये" इत्यत्र न लोपो न स्यादिति १।

अप्रत्ययः इति किम् ? काण्डे कुड्ये इति । प्रातिपदिकत्वात् ह्रस्वा-पत्तिः स्यात् एवं व्याख्याने कृते 'कृतद्धितसमासाश्चे' त्यत्र भट्टोजिदीक्षितेन लिखितम् पूर्वोऽपि प्रातिपदिकत्वे सिद्धे समास ग्रहणं नियमायकपद-समुदा-यस्य चेत्प्रातिपदिक-संज्ञा तर्हि समासस्येवेति तेन सार्थकस्य 'गामानयेति वाक्यस्य प्रातिपदिक-संज्ञा न भवति ।

एवंचास्मिन्वाजसनेय प्रातिशाख्ये तिङ् इति शब्देन धातूनां वर्णनं मनुमीयते । विशेषतः प्रातिशाख्ये स्वर वर्णोच्चारणसंधिसंधिनियमा एव

प्रदर्शिताः तिङः कृतद्धितानां निरूपणन्तु निरुक्त विषयकमिति कृत्वा व्याख्यानं न विहितमित्यनुमीयते ।

तत्तिरीय-प्रातिशाख्येः—

कृष्ण यजुर्वेदस्य सर्वशाखासु सम्बद्धे तैत्तिरीय-प्रातिशाख्ये वर्णोच्चारणोपसर्ग-संज्ञा-शब्दोत्पत्ति शिक्षा-स्वर व्यंजनादिभेद-ह्रस्वदीर्घ व्यत्यय-प्रगृह्यप्रकृति-षुत्व-स्वरादि-सन्धि-वर्णलोपागम-द्वित्वानुनासिकादिविधयः व्याख्याताः, न तु प्रकृति प्रत्ययान्त्राख्यानमव विहितमतएव आपि धातु-सम्बन्धि-विचारः नोपलभ्यते ।

अथर्वप्रातिशाख्येः—

अथर्ववेद सम्बद्धम् अथर्वप्रातिशाख्यं डा० सूर्यकान्तसम्पादितमुपलभ्यते तदेव डा० ह्विटनी सम्पादिता-शौनकीय चतुरध्यायी प्राप्यते । शौनकीय चतुरध्यायी “पैम्पलादशाखा” सम्बद्धाथर्वप्रातिशाख्यं चाथर्ववेदेन सम्बद्धम्^१ । अस्मिन् प्रातिशाख्ये वर्णोच्चारण-स्वर-सन्धि-पद भेद समास-लकारादयो विषयाः उपवर्णिताः । आत्मनेपदे परस्मैपदेचार्थे आत्मने-भाषा परस्मैभाषापदे प्रयुक्ते । न चात्र धातूनां निर्वचनं व्याख्यानं च विहितम् ।

ऐन्द्र-व्याकरणे-धातु-विचारः

ऐन्द्र-व्याकरणस्य कर्तुर्नाम इन्द्रः आसीत् । अस्याचार्यस्य नाम व्याकरण महाभाष्ये प्राप्यते—

अथतस्मिन् शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौप्रतिपदपाठः कर्त्तव्यः—गौ०श्चः पुरुषो हस्ती शकुनिमृ गो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः ? नेत्याह—अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते ‘बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वषं सहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगामेति’^२ बृहस्पतिरत्राचार्यः इन्द्राय प्रतिपदपाठ-

१-सं व्याकरण का उद्भव और विकास—डा० सत्यकाम वर्मा,
पृ. सं.—५६

२-व्या. महाभाष्ये, पृ. सं. ४२-५३—प्रकाशक-मोतीलाल बनारसीदास,
दिल्ली ।

पारायणं चकार । एतदेवाविभाग-व्याकरणमुच्यते । शब्दानां प्रतिपद-पाठे गौरवात् इन्द्रेण सविभाग-व्याकरणं रचितम् । अतएव तैत्तिरीये प्राति-शाख्ये प्रोक्तम् । वाग्वे पराच्यव्याकृतावदत् तदेवाइन्द्रमबुक्त् । इमानो वाचं व्याकुर्विति । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्^१ । तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययविभागं सर्वत्राकरोत् । अतः पाणिनीय-पद्धतेः व्याकरणस्य कर्त्ता प्रथमः आचार्यः इन्द्रएवाभवत् । एषैव परम्परा ऋक्तत्रे प्रोक्ता—‘ब्रह्मा बृहस्पतये-प्रौवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः’^२ । एतद् सविभागं व्याकरणमिन्द्रो भरद्वाजाय प्रावोचत् । भरद्वाजस्य नाम च पाणिन्यष्टके ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (७-२-६३) इति सूत्रे उपलभ्यते । महाभाष्य-कारेण शब्द-परायणं नाम शास्त्रमुल्लिखितमिति महाभाष्यस्य व्याख्यायां भर्तृहरिणा प्रमाणितम् । प्रकृति-प्रत्यय-भेदादवश्यमेव धातूनां प्रवचनं तेन कृतं स्यात् । परं-चेन्द्र व्याकरणान्नेदानीमुपलभ्यते । केवलमनुमातुमेव शक्यते यत् प्रकृतिप्रत्यय विभागेषु धातु-तदन्त तिङ् कृत्-प्रत्ययानां कल्पनापि तत्कालादेव प्रारब्धा विद्यते ।

ब्राह्मैशानमैन्द्रं च प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।

त्वाष्ट्रमापिशलं चेति पाणिनीयमथाष्टमम् ॥^३

सारस्वत भाष्येऽपि इन्द्र-व्याकरणस्योल्लेखः प्राप्यते—

समुद्रवद् व्याकरणं महेश्वरे, तदर्ध-कुंभोद्धरणं बृहस्पतौ ।

तद्भाग-भागाच्च गतं पुरन्दरे कुशाग्र-विन्दूपतितं हि पाणिनी ॥^४

अस्येन्द्रस्य समयः श्री यु. मो. महोदयेन विक्रम राज्यात् ६५०० वर्षं पूर्वमभवत् इति प्रमाणितम् ।^५

१-तैत्तिरीय संहितायाम् ६-४-७ ।

२-ऋक् तन्मे-१-४ ।

३-हेम बृहद् वृत्यवचूणि, पृ. सं. ३ । यु. मो. रचिते सं. व्या. शा. इति. प्र. भागे पृ. सं. ७१

४-सारस्वत भाष्ये ।

५-स. व्या. शा. इतिहासे, पृ. सं. ८३

पाणिनि-प्रत्याहार-सूत्रेषु नन्दिकेश्वरकृत-काशिकायाः तत्त्व-
विमर्शिन्याम्-उक्तम्-तथाचोक्तमिन्द्रेण-ग्रन्थ-वर्ण-समुद्भूताः धातवः
परिकीर्तिताः नागेश भट्टशिष्येण श्री वैद्यनाथेन परिभाषेन्दुशेखरस्य
काशिका टीकायां परिभाषाणां मूलमैन्द्रतन्त्रमासीदित्युक्तम् ।^१

। काशकृत्स्नव्याकरणे धातवः ।

काशकृत्स्नस्य विषये वोपदेव-रचित-कवि-कल्पद्रुमाख्ये ग्रन्थे उल्लेखः
प्राप्यते—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः

पाणिन्यमर-जैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादि-शाब्दिकाः ॥^२

पाणिनितः पूर्वमस्योल्लेखादयम् महर्षिः पाणिनितः पूर्वममवदिति
निश्चीयते पाणिनीय धातु पाठस्य व्याख्यात्रा क्षीरस्वामिना स्वकीयायां
क्षीरतरंगिण्यां धातुवृत्तौ काशकृत्स्न व्याकरणसम्बन्धिमतमेकमुद्धृतम्—

‘काशकृत्स्ना अस्य निष्ठायामनित्वमाहुः—आश्वस्तः विश्वस्तः
इति^३ धातु वृत्तिकारेण सायण-माघवेन धातुवृत्तौ’ आश्वस्त विषयकम्
काशकृत्स्नमतमुद्धृतम्—

‘आश्वस्तः निष्ठायामिटं नेच्छन्ति काशकृत्स्ना इति स्वामिकाश्वयो^४
महावैयाकरणेन भर्तृहरिणा वाक्यपदीयस्यागमकाण्डे स्व-विवरणे काश-
कृत्स्नस्य सूत्रद्वयमुल्लिखितम्—

(क) धातुः साधने दिशि पुरुषे चितितदाख्यातम् । इति

(ख) लिंग किमिति विभक्तौ एतन्नाम । इति च^५ अनयोः सूत्रयो-
र्व्याख्याने विवरणस्य व्याख्यायां वृषभदेवेनोक्तं सूत्रद्वयं काशकृत्स्नरचित-
मिति निर्दिष्टम् ।

१-तत्रैव-पृ० सं०-८७

२-कवि-कल्पद्रुम-ग्रन्थारम्भे वोपदेव रचिते ।

३-क्षीरतरंगिण्याम् २।६६ पृ० १८५ ।

४-माघवीय-धातुवृत्तौ ३७६ पृष्ठे (प्राच्य भारती प्रकाशन, काशी
१९६४)

५-वाक्य० आगम काण्ड, पृ० सं० ४० लाहौर संस्करण ।

‘घातुरि’ ति काशकृत्स्नानां सूत्रम् ‘लिंग’ मिति च ।

भगवता पतंजलिना महाभाष्यस्य पस्पशाल्लिके आपिशल पाणिनीय व्याकरणाभ्यां सहैव काशकृत्स्न व्याकरणविषयेऽयुक्तम् ।

प्रोक्तादयश्च - तद्धिताः । प्रोक्तादयश्च तद्धिताः नोत्पद्यन्ते । पाणि-
निना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्स्नमिति ।^१

नाट्यशास्त्र-प्रवर्तकेन भरतमुनिना प्रातिपदिक समानार्थिकां लिंग
संज्ञां काशकृत्स्न प्रोक्तां व्याहृतवान् -^२

‘एकस्य बहूनां वा घातो लिंगस्य वापदानाम् ।’

चन्नवीर कविकृतस्य कर्णाटकभाषा निबद्धस्य काशकृत्स्न-घातुपाठ-
स्योपलम्भात् काशकृत्स्नव्याकरणस्य प्रामाणिकत्वं प्रतीयते^३ ।

काशिकायाम् ‘त्रिकं काशकृत्स्नम्’ काशिका ।^४

पात्यकीर्तिना शाकटायन-व्याकरणस्याभोधावृत्तौ ‘त्रिकं काशकृ-
त्स्नीयम्’^५ अन्यैश्च बहुभिरुदाहरणैरयम् वैयाकरणः पाणिनेः पूर्ववर्ती
आसीद् । पाणिनिः अरीहणादिगण (४।२।८०) काशकृत्स्ननामो-
ल्लिखित । अयं वैयाकरणः कदा कस्मिन्देशे जातः इत्याद्यपि प्राचीनेतिहास
पुराणदिभिर्न निश्चीयते केवलमस्य पाणिनिपूर्ववर्तित्वमुक्त प्रमाणैः प्रमा-
णीक्रियते ।

पाणिनेः पूर्ववर्तित्व विषये ‘काशकृत्स्नघातुव्याख्याने’ श्री युधिष्ठिर-
मीमांसकेनाधोलिखितानि प्रमाणान्युपन्यस्तानि^६ —

१-महाभाष्ये १।१।१ आल्लिके, पृष्ठे ५७ ।

२-भरत नाट्यशास्त्रे १।४।३४ बड़ौदा सं०

३-काशकृत्स्न घातु व्याख्यानम् भूमिका ३ पृ. युधिष्ठिर मीमांसक
विरचिते प्राच्य ।

४-काशिका ५.१.५८

५-अभिधा वृत्तौ—३-२-१६१ ।

६-काशकृत्स्न घातु व्याख्यानम् पृ. ८।६ युधिष्ठिर मीमांसकः । भार-
तीय प्राच्य विद्या-प्रतिष्ठानम् । अजमेर सं. २०२२ ।

पाणिनिः स्वीये गणपाठे उपकादिगणे (२।४।६६) अरीहणादि
गणे च (४।१।८०) काशकृत्स्नं शब्दं पठति ।

वेदान्त सूत्राणि निश्चयेन पाणिनितः पौर्वकालिकानि । अतस्तत्र
स्मृत काशकृत्स्नाचार्यः कृष्ण द्वैपायनस्य समकालिकः पौर्वकालिको वा
भवितुमर्हति ।

तत्त्व-रत्नाकरस्य रचयित्रा भट्टपराशरेण 'काशकृत्स्नस्तत्र भवतो
बादरायणस्य शिष्य' एवासीत् इति प्रमाणितम् ।

श्री चन्नवीरकविकृत-काशकृत्स्नधातुव्याख्याने सार्धचतुःशतधातवो-
ऽधिका उपलभ्यन्ते पाणिनिधातुपाठात् । सार्धचतुःशत-धातूनामाधिक्यं
पाणिनीयाद् धातु पाठादस्य प्राक्कालिकत्वं द्योतयति ।

काशकृत्स्नधातुपाठे बहूनां धातूनां रूपद्वयं प्राप्यते । यथा-ईङ्,
ईल् स्तुतौ (२।४१) प्रथ-पृथु (१।५८३. ६६८) इज्-यज् (१।४२५-६६६)
पाणिनिरेतेषाम् धातूनामेकरूपमेव वदति यथा-ईङ्, प्रथ, यज इति । तत्र
इडा, इला, इति द्विविधरूपसिद्धये काशकृत्स्नेनोभयविधा धातवः
पठिताः । अनन्तरं च वैयाकरणाः उक्तरूपसिद्धये डलयोरेकत्वं प्रतिपाद-
यन्ति । पृथु, पृथक्ः, इष्टः इष्टवान् इत्यादिसिद्धये च सम्प्रसारणं च
कुर्वन्त । पाणिनिनात्वेकविधा एव धातवः पठिता इति काशकृत्स्नस्य
पाणिनि प्राक्कालिकत्वं विनिश्चितम् । काशकृत्स्नस्य बहवः धातवः उभ-
यपदिनः यथा-वसनिवासे (१।७७५) वद व्यक्तायां वाचि (१।७०६)
टुवोश्चि गति समृद्धयो (१।७०७) इत्येवमादयः । पाणिनिस्त्वेतान् पर-
स्मैपद एव वदति । एतेन प्रतीयते यत् काशकृत्स्नस्य काले उक्तः धातवः
उभयपदिनः आसन् कालक्रमेण च्चैषां आत्मनेपदरूपाणि लुप्तानि । अतः
पाणिनिना परस्मैपद एवोक्ताः । 'शताच्च ठन्यता वशति' इति पाणिनीय
सूत्रस्य भाष्य-प्रदीपे कैयटो लिखति-'आपिशल-काशकृत्स्नत्वग्रन्थ'-इति
वचनात् । एतेन काशकृत्स्न सूत्रस्यैकदेशोद्धरणेन विज्ञायते यदापिशलिका-
शकृत्स्नयो शब्दानुशासनयो 'शताच्च ठन्यतावग्रन्थ' इति सूत्रपाठः आसीत् ।
आपिशलिः पाणिनेः प्राचीन एवातस्तेन सह स्मृतः काशकृत्स्नोऽपि पाणिनेः
प्राचीन एव ।

तत्र भवतो भर्तृहरेः 'तदर्हमिति सूत्रं नारब्धं व्याकरणान्तरे' इति काशिकां व्याचक्षाणः हेलाराज आह -

आपिशलाः काशकृत्स्नाश्च सूत्रमेतन्नाधीयते ।^१

एतेन ज्ञायते यद् आपिशल काशकृत्स्नयोव्याकरणस्य तदर्हम् ।^२ इति सूत्रमेतदर्थकं वा किञ्चित् सूत्रान्तत्मासीत् । तयोः शब्दानुशासनयोतादृक् सूत्रस्याभावं भाष्यकारेण पतजलिना पाणिनीयस्य सूत्रस्य तदर्हम् इत्यस्यावश्यकता महता प्रयासेनाकारि । यदिनामकाशकृत्स्नः पाणिनेरुत्तर कालिकोऽभविष्यच्चेत् सपाणिनेरनुकरणमकरिष्यन्तत्वापिशलेः ।

कातंत्रव्याकरणेऽस्त्येकं विशिष्टं सूत्रम् 'भिस् एस् वा'^३ अनेन देवैः देवेभिरित्यादिरूपाणि सिद्ध्यन्ति । पाणिनिव्याकरणे च देवेभिरित्यादवैकल्पिकरूपाणि केवलं च्छन्दस्येव भवन्ति । तथा सति काशकृत्स्नं तंत्रं पाणिनीयतंत्रात् प्राचीनतरमेव यतो हि कातंत्रं व्याकरणं काशकृत्स्नतंत्रस्यैवसंक्षिप्तरूपान्तरम् । तस्मिन्काले लोकभाषायामपि देवेभिः रथेभिः इत्यादिरूपाणि चलन्तिस्म । पाणिनीये धातुपाठे जुहोत्यादिगणे- 'च्छन्दसि' इत्येवं निर्दिश्य केचित् धातवः पठिताः । ते एव धातवः काशकृत्स्ने धातुपाठे विना 'च्छन्दसि' निर्देशमधीताः । एतेन प्रतीयते पाणिनि कालेच्छान्दसत्वेन अभिमतानां धातूनां लोके प्रचारोनासीत् । काशकृत्स्नकाले च ते लोकेऽपिप्रयुक्ता अभवन् । अतएव काशकृत्स्नः 'च्छन्दसि' न निरदिशत् । अनेन काशकृत्स्नस्य पौर्वकालिकत्वं सिध्यति ।

। काशकृत्स्नस्य व्याकरण परिचयः ।

काशकृत्स्न धातु पाठश्चन्नवीरकविकृतया कर्णाटक भाषाटीकया सह प्राकाश्यं गतः । तस्य नाम 'काशकृत्स्नशब्दकलापधातुपाठः' इति एतेन काशकृत्स्नरचित शब्दकलापधातुपाठः इत्यर्थो ज्ञायते । कातंत्रव्या-

१-वाक्य पदीय काण्ड ३, पृ. सं. ७१४-काशी सं. (२) अष्टाध्यायी ५।१।११७ ।

२-कातंत्र २।१।१८ ।

३-कातंत्र २।१।१८ ।

करण स्यापरन्नाम कलापकमिति । कातत्रमित्यस्यार्थः लघुतंत्रमेव ईषत्त-
न्त्रम् कातन्त्रमिति । काशकृत्स्नव्याकरणस्यापि वैशिष्ट्य-बोधकमेकमु-
दाहरण 'मुच्यते ।' (४।३।११५) अष्टाध्यायी-सूत्रे लभ्यते । काशकृत्स्नं
गुरुलाघवम् ।

तत्रोपज्ञात शब्दस्यार्थः—'विनोपदेशेन ज्ञातम् उपज्ञातं स्वयमभिस-
म्बद्धमित्यर्थः' इति जयादित्येन व्याख्यातम् । एवं काशकृत्स्न आचार्यः
स्वतंत्रप्रवचने गौरवलाघवयोर्विचारं कृतवान् । शब्दोपदेशे गौरवं शब्दस्य
प्रसिद्धिम्, लाघवमप्रसिद्धिं चोपलभ्य स्वग्रन्थेऽप्रसिद्ध शब्दविषयकान् वच-
नात् परिहृतवान् । अतएव तस्य व्याकरणं पूर्वेषां महातंत्राणां कलाः
पानादक्षणादित्यथकलाप नाम्नाप्रसिद्धम् । काशिकायां ५।१।४८ सूत्रे
अभिध वृत्तौ ३।२।१६१ शाकटायन सूत्रे चोदाहृतं त्रिकं काशकृत्स्नम् त्रिकं
काशकृत्स्नीयम् इति । ग्रन्थऽस्मिन् त्रयोध्यायाः आसन् इति निश्चीयते ।
यथाष्टकम्पाणिनीयमित्येतेनाष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्येति अष्टकम्
पाणिनेः सूत्रम् ।

कलापकापर नाम्नि कातंत्र व्याकरणे, काशकृत्स्नस्य लघुसंस्करण-
रूपे मूलतंत्र इव त्रयोऽध्यायाः एव वरोवृत्तति । यथा पाणिनीयव्याकरण-
स्योपजीव्ये चान्द्रापिशालिव्याकरणेऽष्टौ अध्यायाः सन्ति । पाणिनीय व्या-
करणस्योपजीव्यभूतमापिशलि व्याकरणमासीदिति हरदत्त आह^१ ।

प्रत्यध्यायं पाठसख्याः—

पाणिनीयतंत्रे प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति । ततो पूर्ववर्तिनि
काशकृत्स्न व्याकरणे प्रत्यध्यायं पादसख्या ततोधिका एव स्यादिति कातं-
त्रेषु त्रिषु अध्यायेषु क्रमशः ५।५।१० पादाः सन्ति ।

काशकृत्स्नीयं व्याकरण पाणिनीय व्याकरणाद् अतिविस्तृतमिति
निम्नांकितः प्रमाणैः स्थिरीक्रियते ।

(क) अस्मिन् व्याकरणे तादृशां बहूनां शब्दानामन्वाख्यानमुपलभ्यते
येषामन्वाख्यानं पाणिनीये तंत्रे नोपलभ्यते । बर्हे रु रोमनि २' 'कश्यपः'

१-पद मंजरी-भाग-१, पृ. सं. ६७

२-काशकृत्स्नधातु पाठः-१।३।२०, पृ. सं. ५०

कशिपुः कणेर्यप ईपुश्च^१ 'पुलस्त्यः' अगस्तिः' पुस्यगिम्यामस्त्योऽस्तिश्च ।^२
'लक्ष्मी' 'लक्ष्म'—'लक्ष्मणः' लक्षेममितमनाः^३ ।

(ख) चन्नवीर कविकृत-काशकृत्स्न-धातु व्याख्याने प्रतिधातु-कृदन्त
रूपनिदर्शने यानि खाण्युदाहृतानि तानि पाणिनीय व्याकरणे नोपपद्यन्ते-
रम्-रम्यम्-राम्यम्^४ । लभ्-लभ्यम्-लाभ्यम्^५ । रुच्-रुच्यम्-रौच्यम्^६ । मिद्-
मेदम्-मैद्यम् ।^७ घुट-घुट्यम्-घोट्यम्^८ ।

उक्तोदाहरणेषु लभ्रम्धातुभ्याम् पाणिनीय-व्याकरणे पोरदुपधात्
६।१। ८ इति केवल यदेव न तु ण्यत् प्रत्ययः । अत्र तु ण्यत् यतो उभो
भवतः । रुच् धातोः पाणिनिमते कर्तरि क्यप् 'भाव कर्मणोः ण्यत् प्रत्य-
यश्चभवतः । अत्र सामान्येन क्यप् ण्यतो भवतः । मिदेः ण्यति, घुटेश्च केवलं
ण्यति रूपे सिद्ध्यतः अत्र तु क्यप् यदन्ताभ्यमपि रूपाणि भवन्ति ।

प्रत्येकस्मिन् व्याकरणे वैशिष्ट्यबोधकानि वाक्यान्युपलभ्यन्ते ।
आपिशलपुष्करणम् (काशिका ४।३।११५ आपिशलमन्तकरणम् (सरस्वती
कण्ठाभरणटीका (४।३।२४५) । पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् (काशिका
४।३।११५) पाणिनिनोपसंज्ञकालकं व्याकरणम्, (काशिका ६।२।१४)
चान्द्रमसंज्ञकं व्याकरणम् (सरस्वती कण्ठाभरणटीका ४।३।२४५) चन्द्रो-
पसंज्ञकं व्याकरणम् (चान्द्रवृत्ति २।२।८६) एवमेव काशकृत्स्नं गुरु-
लाघवम् (काशिका ४।१।११५) सरस्वती कण्ठाभरण टीका ४।३।२४५
सूत्ररचनायां गुरुलाघवाये 'गुरुलाघवम्' इति पदं न प्रयुक्तमपि तु काश-

१-का. धा. १।३७० पृ. सं. ५६

२-तत्रैव १।४१० पृ. सं. ६६ ।

३-तत्रैव १।१० पृ. सं. १८८

४-काशकृत्स्नधातु पाठे १।५६३ पृ. ६४ युधिष्ठिर श्रीमांसक रचित
भारतीय प्राच्य वि. प्रति. प्रकाशन ।

५-का. धा. १।५६४ पृ. ६४

६-तत्रैव १।५६५

७-तत्रैव १।६७ पृ. ६५ ।

८-तत्रैव १।१५७ पृ. ६५

कृत्स्नव्याकरणं गुरुलघुरूपे प्राप्यते । अस्य प्राक्तनं संस्करण विशालम्, तस्य लघुसंस्करणरूपमेव कलापकमिति नाम्ना व्यवह्र्यते । अतएव काश-कृत्स्नं गुरुलाघवमित्युच्यते ।

काशकृत्स्न-व्याकरणम्, श्लोक-बद्धमिति श्री युधिष्ठिर मीमांसकेन कानिचित् प्रमाणान्युपन्यस्ताति^१ ।

मूल-कातंत्र व्याकरणस्याख्यातान्त भागः छन्दोबद्ध उपलभ्यते । काशकृत्स्नं च कातंत्रस्योपजीव्यमिति तदपि छन्दोबद्धमेव भवितुमर्हतीति ।

काशकृत्स्नस्य यानि विप्रकीर्णानि सूत्राण्युपलब्धानि तेष्बनेक प्रत्य-यनिर्देशप्रसंगे क्वचित्समस्त निर्देश उपलभ्यते क्वचिच्चासमस्तः समस्तः, यथा—‘लक्ष्मीमन्मताः^२ (का. धा. ६।१० पृष्ठ १८८)’ नाम्न उपमाना-दाचारे आयङोऽी (का. धा. चु. पृ. २३३) असमस्त निर्देशश्चयथा-कशेर्यप् ईपुश्च (‘का. धा. १।३७० पृ. ५०) पुत्यगिभ्यामस्त्योऽस्ति च’ (का. धा. १।४१० पृ. ६६) प्रत्ययानां समस्तासमस्तनिर्देशो तदेव भवतः यदा सूत्रस्य रचना छन्दोबद्धा स्यात् । शब्द शासनकर्तृणामेषा शैली यत्प्रत्यय-विधाने प्राक्प्रकृतिः पश्चाच्चप्रत्ययं लिखन्ति । क्वचित्प्रत्ययस्य प्राङ् निर्देशः छन्दोऽनुरोधेनैव भवितुमर्हति, यथा—‘वित्रविणौ सर्वधातुभ्यः’ (का. धा. ६।२२ पृ. १७५) सूत्रंचैतद् श्लोकस्यैकः पादः प्रतीयते ।^३ धातो-रधिकारे सत्यपि ‘सर्वधातुभ्यः’—इति निर्देशोऽपि छन्दोबद्धत्वे प्रमाणम् ।

काशकृत्स्न व्याकरणस्योपलब्धेषु सूत्रेषु कतिपये श्लोकाः, यथा—

‘भूते भव्ये-वर्तमाने भावे कर्तरि कर्मणि ।

() प्रयोजके गुणे साम्ये धातुभ्यः स्युः विवादयः । का. धा. १३७ पृ. १२४ ।

(२) गृहाः पुंसि च नाम्न्येव (का. धा. ८।१४ पृ. १८२)

() अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः भावे कर्मणि यङ् स्मृतः (का. धा. पृ. १२४)^३

१—काशकृत्स्न-व्याकरणे यु. मी. रचिते पृ. सं.—१५ भा. प्रा. वि. प्रका. अजमेर ।

२—तत्रैव, पृ. सं. १७,

३—यु. मी. रचिते काशकृत्स्नव्याकरणे, पृ. सं. १७ भा. प्रा. वि. प्र. अजमेर ।

काशकृत्स्नव्याकरणस्य लघुतंत्रमेव 'कातंत्रम्' इत्याचार्य प्रवरेण
श्री युधिष्ठिर मीमांसकेन प्रमाणैः प्रमाणीकृतम्—यथा

(क) काशकृत्स्न सूत्राणां—कातंत्र सूत्रैः सह साम्यम् ।

(ख) उभयोस्तंत्रयोः संज्ञानां साम्यम् ।

(ग) उभयोः धातुपाठस्य साम्यम् ।

(घ) उभयत्र वैदिक-धातूनां समान-पाठत्वम् ।^१

एवमिदानीं काशकृत्स्न-धातुपाठविषये विचाराः निर्दिश्यन्ते ।
काशकृत्स्नीयो धातुपाठः पूनानगरस्थात् दक्षिणमहाविद्यालयात् चन्नवीर-
कविकृतायां कर्णाटकभाषायां टीकया सह प्राकाश्यं गतः । अस्य धातुपाठस्य
पाणिनी कृत-धातु-पाठात् बहुविधं वैशिष्ट्यं-विद्यते-यथा—अस्मिन् धातु-
पाठे नव-गणाः एव सन्ति । जुहोत्यादि रदाद्यन्तर्भूतः । अतएव नवगणी
धातुपाठः एतन्मूलकः एव संभवति । पाणिनिकृत धातुपाठे च दश गणाः
विद्यन्ते ।

अस्मिन् काशकृत्स्न-धातुपाठे प्रथमं परस्मैपदिनः तदनु आत्मनेपदा-
दिनः तदनु चोभयपदिनः पाणिनीये धातुपाठे च त्रिविधां अपि एते धातवः
प्रतिवर्गः मिश्रिता एवोपलभ्यन्ते ।

अस्मिन् धातुपाठे भवादौ पाणिनीय धातुपाठात् ४.० सार्धचतु-
श्शतं धातवः अधिकाः वर्तन्ते ।^२

पाणिनीये धातुपाठे एकधा अनेके धातवः काशकृत्स्नीये धातुपाठे
द्विरूपाः पठ्यन्ते । यथा—

ईड् स्तुतौ (क्षीर. तरं. २।१२) पाणिनीयोधातुः काशकृत्स्नधातु-
पाठे 'ईड् ईल स्तुतो' ^३ इ-येव द्विरूपो पठ्यते । एवंच पाणिनीयो यज्
धातुः 'यज् इज्' ^४ प्रथ धातुश्च 'प्रथ, पृथु' ^५ इत्येवं द्विरूपो पठ्यते । 'वृहि

१-तत्रैव " " १८ "

२-तत्रैव " " २० "

३-का. धा. २।४१

४-तत्रैव १।४२५ ।

५-का. धा. १।५८३। ६६८

वृद्धौ' इत्यस्य समानार्थको ब्रह्म धातुरपि तत्र धातुपाठे उपलभ्यते । तेन ब्रह्म धातोर्मनिन् कृते एव ब्रह्मन् इति सिद्धयति ।

सिंह-सिंहिकादि शब्दानां मूलप्रकृतिः षि हि 'हिसायाम्' धातुरत्र पठ्यते (१।१३६) तेन पाणिनीयकृतात् हिंसि धातोः वर्ण व्यत्ययेन सिंहा-दिशब्दानां निष्पात्तर्न क्रियते ।

पाणिनिना अपठिताः परन्तु लोकवेदयो रूपलभ्यमानाः बहवः धातवः काशकृत्स्नधातुपाठे उपलभ्यन्ते । यथा—

अथर्वशब्दस्य प्रकृति भूतः 'थर्व' धातुरिह^१ (१।२०४) हिंसार्थेपठितः । हिन्दोभाषायां प्रयुज्यमानायाः (ढूढना 'क्रियायाः मूलप्रकृतिः' ढुढि' धातु च (१।१६४) पठ्यते । अस्य प्रयोगोऽपि 'स्कन्दपुराणे काशीखण्डे' दृश्यते अन्वेषणे ढुण्ढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः सर्वार्थं ढुण्ढितया तव ढुण्ढिनाम् । वेदे प्रयुक्त 'मरति' ^२ पपम् काशकृत्स्न धातुपाठे पठितस्य मृधातोः रूपम् । न तु पाणिनीयस्य 'मृङ् प्राणत्यागे' इत्यस्य ।

पाणिनिना ये धातवः परस्मैपदिनोऽऽत्मनेपदिनो वा पठिताः तेषु बहवः धातवः काशकृत्स्ने उभयपदिनः पठ्यन्ते । यथा—

पाणिनिः शब्द-धातुं परस्मैपदे पठित्वा भासनार्थेऽऽत्मनेपदं विदधति काशकृत्स्नस्तुभय पदिषु पठित्वा 'वदति' वदते' इत्युभय-प्रयोगान् सामान्येन वदति । पाणिनि-धातु पाठे परस्मैपदिषु पठितो 'वस निवासे' 'दुवोषिव' गतिवृद्धयोः इति धातू काशकृत्स्ने उभयपदिषु पठ्यते । काशकृत्स्ने धातुपाठे सन्ति बहवः धातवः येभ्यः लोपागमवर्णविकारं विनैव शब्दाः उत्पद्यन्ते । यथा—

नौ शब्दः पाणिनीये 'ग्लानुदिभ्यां डौः' इत्युणादि-सूत्रेण साध्यते काशकृत्स्ने च 'नौ' प्लवने (१।४२७) विवधि विनाटिलोतेनेव सिद्धिः ।

१-थर्वतिश्चरति-कर्मा निरुक्त १।११८ अर्थं भेदश्चानेकार्थत्वात्त्वात् भवितुमर्हति ।

२-पाणिनीये धातु पाठे काशकृत्स्नवत् 'मीमृगती' पठ्यते (क्षीर. १।३१३) तत्र 'मीमृ' इत्येकोधातुरत्र मी. मृ. इति द्वौधातू इति । मृ. धातु. गत्यर्थे पठ्यतेऽत्र ।

‘क्षमा’ (पृथ्वी) ति सिद्धये ‘क्षयूष धातोः उपधा लोपेन साधयन्ति पाणिनीयाः काशकृत्स्नधातु पाठे ‘क्षमै’ धारणे इति धातुनिर्दिश्यते । तेनात्र क्षमा इति सिद्धिर्जायते ।^१

काशकृत्स्नीय-धातुपाठस्य प्रामाणिकत्वम्—

अधोलिखितैः प्रमाणैः परिकल्पितम् ।

बौद्ध-वैयाकरणेन श्री चन्द्रगोभिना स्वकीये सूत्रपाठे पाणिनीय सूत्र-पाठः कात्यायनीय वार्तिक पाठश्चानुसृतः परञ्च धातु-पाठः । तेन हि काश-कृत्स्न धातुपाठे प्रथमं परस्मैपदिनः ततः आत्मनेपदिनः ततश्चोभयपदिनः धातवः पठिताः । एष क्रमः काशकृत्स्न धातुपाठे स्वीकृतः^२ ।

कातंत्र-धातुपाठश्च काशकृत्स्नधातुपाठस्यैव सक्षेपः । यत्र चन्द्र-गोभी काशकृत्स्न क्रमं परित्यज्य पाणिनीय क्रममनुसरति तत्र कातंत्र-कारः काशकृत्स्न क्रममेवानुरणद्धि । यथा—

काशकृत्स्न पाठः	कातंत्र पाठः	पाणिनीय पाठः	चान्द्रपाठः
दैङ् त्रेङ् पालने	दैङ् त्रेङ् पालने	दैङ् रक्षणे	दैङ् रक्षणे
प्येङ् वृद्धौ	प्येङ् वृद्धौ	प्येङ् वृद्धौ	प्येङ् वृद्धौ
ग्ला स्नावनुवमश्वन	ग्लास्नावनुवम	ग्लास्नावनुवमां	ग्लास्नावनुवमां च
कम्यमिचमः श्वन	कम्यमिचमः चान	कम्यमिचमाय	नकम्यमिचमाय ।

काशकृत्स्नीय धातुसूत्रानुसारं श्वन-कम-अभ-चम-धातूनां णिचि विकल्पेन मित्संज्ञा भवति । ततश्च श्वनयति, श्वानयति, कमयति, काम-यति, अभयति आमयती त्यादीनिरूपाणि भवन्ति । पाणिनीय-मते अभ-कम-चम धातूनां मित्संज्ञा प्रतिषिध्यतेऽतः आमयति कामयति चामयती-त्यादीनि रूपाणि भवन्ति । श्वन धातुस्तु पाणिनीये धातुपाठे नैव पठ्यते । तत्र श्वन्निति प्रातिपदिकात् ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति णिचि’ प्रकृत्यंकाच् इति प्रकृतिभावे श्वानयति रूपं भवति ।^३

१-यु. मी. रचिते काशकृत्स्न व्याकरणे, पृ. सं. २२, भारतीय प्राच्य वि. प्र. अजमेर ।

२-यु. मी. रचिते काशकृत्स्न व्याकरणे, पृ. सं. २३, मा. प्रा. विद्या प्रतिष्ठान अजमेर ।

३-

”

”

”

भा.

”

”

पाणिनिना छान्दसो धातवः 'छान्दासि' इति सूत्रमधिकृत्य प्रोक्ताः । काशकृत्स्नेन च ते धातवः अन्य धातुवत् पठिताः । यतो हि तत्काले ते धातवो लाके लब्धप्रचाराः आसन् । अतः काशकृत्स्नीयो धातुपाठः पाणिनेः पूर्ववर्ती ।

काशकृत्स्न तत्रे स्वराणां व्यवस्थायै प्रत्ययानुबन्धानां यथावत् व्यवस्थासीत् । तेनाख्यात प्रयोगाणां स्वराः न पाणिनीय प्रदर्शितेभ्यः स्वरेभ्यः क्वचित् विवदन्ते । एतेनेदं प्रतीयते यत् कालकृत्स्नकाले लोकभाषाधामपि स्वरोच्चारण प्राचलदिति ।

यत्तु काशकृत्स्नीये धातुपाठे बहवो धातवः प्रातिपदिक रूपाः वर्तन्तेऽतो नास्य प्रामाणिकत्वमिति तन्नोचितम् यतो हि पाणिनीये धातुपाठेऽपि बहव धातवः नामरूपेण प्रयुज्यन्ते, यथा—

पुष्प-शम-दमः व्यय-वृक्ष-शूर-वीर-हल-कुमार-संग्रामादयः एवमेव काशकृत्स्न धातुपाठे पठिताः 'घरद' (१११४) दृढ, वृद्ध', (१११८७-१८८) तितिक्षा (१११४) कक्ष-यक्ष-ऋभुक्ष (११५०८-५११) इत्येकमादयः अपि प्रमाणिता एव ।

वस्तुतस्तु काशकृत्स्न धातुपाठे नाम सदृशानां धातूनामाधिक्येन पाठस्तु तस्य पाणिनिपूर्वं कालिकत्वे प्रमाणम् । आदिकाले भाषायां तादृश एवं मूलभूता शब्दाः आसन् ये नाम विभक्तिभिः संयुज्य नाम पदेन व्यवह्रियन्ते स्म । तिङन्त प्रत्ययेष्वच संयुज्याख्यातरूपं धारयन्ति स्म । विभक्तिं विनाव्ययत्वेन परिज्ञायन्ते स्म । अतः एव पाणिनिव्याकरणे कण्वादयः धातवः प्रातिपदिकानि चेति स्पष्टं कथ्यते । आधुनिकीषु चीन जापानादि भाषास्वपि च प्रातिपदिक रूपाण्येव क्वचिद् नाम रूपेण क्वचिदाख्यातरूपेण प्रयुज्यन्ते । नामधातुरिति प्रक्रियापि प्रमाणस्यास्य पुष्टिकर्मी ।

। काशकृत्स्न धातुपाठस्य व्याख्याकारश्चन्नवीरः ।

काशकृत्स्नधातुपाठस्य "चन्नवीर" कविकृता कर्णाटकभाषामयी-व्याख्योपलभ्यते । इयं चाति संक्षिप्ता । व्याख्याकारस्य परिचयश्च स्वयं व्याख्याकारेण प्रदत्तः । यथा—

इति श्री यागाविटशरभलिग प्रसादित तित्तिरि यजुः शाखाध्यय-
नस्य वामदेव मुखोद्भूतस्य गजकर्णपुत्रस्यान्निगोत्रस्य वीरम हेश्वर तन्त्र-
सूत्रस्य शिलंकमंचन पाण्डिताराध्यप्रवरस्य कोकिलाकुण्डस्य संगन गुरुलिग
नन्दम्बा कुमारस्य काशीकाण्डचन्नवीरकृतौ काशकृत्स्न धातु कर्नाटक
टीकायामात्मनेपदिनः ।

लेखकपाठक श्रौतृणां संस्कृतार्थ प्रकाशिकामूयात् ।^१

कालश्चास्य श्री आर० नरसिंहाचायेण कर्नाटकीय कविचरित्रै
१५०० ख्रीष्टाब्द निर्णीतः । परंच श्री युधिष्ठिर मीमांसकेन स्वकीय
काशकृत्स्नव्याकरणे ततोऽपि पूर्वं तस्य कालः प्रमाणैः निर्णीता बल्ह-
मल्ह-विल्ह-कल्ह प्राधान्य परिभाषण हिंसादानेषु (का० घा०) इति
धातु सूत्र व्याख्याने “चन्नवीर कविः” बिल्हणः मल्हणस्य मातुलः इत्येव
विल्हणमल्हणौ कवी स्मरति किन्त्वस्मिन्नेव सूत्रे कल्ह धातु व्याख्याने
राजतरंगिणी कारं “कल्हण” न स्मरति । अत्र हेतुद्वयं संभवति । अयं
कविः बिल्हणादोत्तर कालिकः कल्हणाच्च पौर्वकालिकः स्यादिति ।
विल्हणस्य कालः वैक्रमाब्दस्यैकादश शत्याः पूर्वार्द्धः कल्हणस्य च तस्याः
शत्या उत्तरार्धः इत्येति एकद्वयविदा वदन्ति । द्वितीयकारणच महाकविः
विल्हणः दक्षिणदेशं गत्वा चालुक्य-भूपते षष्ठाविक्रमादित्यस्य सम्यो
बभूव । अतः दक्षिण देशे लब्धकीर्तोरस्य महाकवेः नाम तेनोक्तम् न तु
राजतरंगिणी कारस्येति ।

चन्नवीर कविः स्वकीय धातुव्याख्याने बहुव तादृशान् धात्वर्थान्
कुरुते ये माधवीय धातुवृत्तोरत्यन्तं वैभिन्न्यं भजन्ते । अतः सायणाचार्यात्
(१३००-१४४४) पौर्वकालिकोऽयं प्रतीयते ।^२

अनेन श्री चन्नवीरकविना स्वटीकायां बहवः कृदन्तशब्दाः तादृशः
उदाहृताः ये लोके लब्धप्रचारा न आसन् । यथा-विषय-जलम्, (२।८१)

१-यु. मी. रचिते काशकृत्स्न व्याकरणे, पृ. सं. २० भा. प्रा. प्रति. प्र.
अजमेर ।

२-यु. मी. रचिते काशकृत्स्न व्याकरणे, पृ. सं. २८ प्रा भा. वि. प्र.
प्रकाशन ।

पृ. १३२ वनम-जलम् (७।१५ पृ. १७८) कुशम्-जलम् (३।५६ पृ. १४२) घृणा-करुणा (७।६ पृ. १७७) क्षमः गृहम् ५।१७ पृ. १५८ । अत्राधानां त्रयाणां लोके प्रसिद्धा जलरूपोऽर्थी निर्दिष्टः । तत्र प्रथम द्वितीये पदे यास्कीये निघण्टो जल नामस्तु पठितो । तृतीयं पदं वैकटमाधव विरचित-नामानुक्रमण्यां जल नामसूपलभ्यते । घृणा पदं करुणार्थं महाभारतादिषु बहुत्रोपलभ्यते । एवं क्षमशब्दोऽपि गृहार्थं प्रायेणवेद एव प्रयुज्यते ।^१

एतैरुदाहरणेरयं चन्नवारकविः ख्रैस्त १५ शत्याः प्राचीन एव । रचनाः—

अस्य महाकवेरन्या कृत्यः — सारस्वत व्याकरण टीका । पुरुष सूक्त-टीका । नमकवमकाव्यायस्य व्याख्या ।

कर्णाटकटीकायाः वैशिष्ट्यम्—

यद्यपि काशकृत्स्न धातुपाठस्यास्य टीकातिसंक्षिप्ता तथापि बहु-वैशिष्ट्यमुक्तेयमिति—

धातुसूत्रे निर्दिष्टानां धात्वर्थानां बहुत्र तादृशां व्याख्यानमुपलभ्यते । यत्लोके न तादृशेण प्रसिद्धम् । कृदन्तानां पदानां तादृशार्थः प्रतिपाद्यते यः लोकेनास्ति प्रसिद्धः । कृदन्तप्रयोगनिदेशेऽपि तादृशानि बहूनिपदानि निर्दिश्यन्तेयानि पाणिनीयं व्याकरणानुसारं साधुज्ञां न भजन्ते ।

उपसपाद शतं काशकृत्स्नीयानां सूत्राणां सूत्रांशानां वानिर्देशः समुपलभ्यते ।^२

। आपिशलि-व्याकरणम् ।

महर्षि पाणिनिना स्वकीयाष्टके आपिशलिराचार्यस्य नाम स्मृतम् वासुप्यापिशलेः (६।१।१२) इति एव च महाभाष्ये 'एवं च कृत्वा आपिशलिराचार्यस्यविधिरूपपन्नो भवति । धेनु सात्रवमुत्पादयति' धनूनां समूहो धेनुकम् । इति 'खण्डिकादिभ्यश्च' (४।२।४५) इति सूत्रे प्रोक्तम् । वामन-न्यासकार-जिनेन्द्र बुद्धि-कैयट-मेत्रेयं रक्षितादिभ्यश्च स्वकीय ग्रन्थेषापिश-

१— " " " " २८ ' "

२—यु. मी. रचित काशकृत्स्न व्याकरणे, पृ. सं. २६ प्रा. मा. वि. प्रति. प्रकाशन ।

लेरनेकानि सूत्राण्युद्धृतानि अस्यनाम काल विषये सं० व्याकरण शास्त्रे-
तिहासे सर्वं वर्णितम् । श्री युधिष्ठिर मोमांसक महोदयेनास्य व्याकरण-
विषये प्रमाणपूर्वकं बहव हेतवः प्रदर्शिताः । अयंचाचार्यः पाणियष्टके-
ऽनुस्मृतत्वात् पाणिनेः पूर्वमासीदिति तु निश्चितम् । पदमंजर्याम् हरदत्तेन
लिखितम्—‘कथं पुनरिदमाचार्येण पाणिनिना वगतमेते साधवः इति ?
आपिशलेन पूर्वं व्याकरणेन, आपिशलिना तर्हि केनावगतम् ततः पूर्वेण
व्याकरणेन ‘पाणिनिरपि स्वकाले शब्दान् प्रत्यक्षयन्नापिशलादिना पूर्व-
स्मिन्नपि काले सत्तामनुसन्धन्ते एवमापिशलिः^१ । इत्यादि प्रमाणेरयमाचार्यः
आमिशलिः पाणिनेपूर्वं जातः । विक्रमात्पूर्वं २३०० वर्षेऽस्य समयः
आसीदिति श्री मीमांसकः व्याकरणशास्त्रेतिहासे वर्णयति^२ आपिशल-
व्याकरण वेशिष्ट्यम्—

जैनाचार्येण पाठ्यकीर्तिना शाकटायन-व्याकरणस्यामोधावृत्तो
लिखित ‘अष्टकाः आपिशल पाणिनीयाः’^३ इति । परतंत्र—

शाकटायन-व्याकरणस्यामोधावृत्तो ‘संख्यायाः सध सूत्रपाठे’ (३।२।
१६१) सूत्रस्यवृत्तो नेतत्पाठ उपलभ्यते । तत्र ‘चाष्टकंपाणिनीय सूत्रम्’
दशकं वैयाघ्रपदीयम्’ इत्येव पाठः दृष्टः न तु ‘अष्टकाः आपिशल पाणि-
नीयाः’ इति । सम्भाव्यते यत् यक्षबर्मणारचितायां चिन्तामणिवृत्ता वेत-
दुपलब्धं भवेत् । पाणिने ‘रूपज्ञाते’ (४।३।११५) सूत्रे काशिकायाम्-काश-
ककृत्स्नंगुरुलाघवम् ‘आपिशलं पुष्करणम्’ एवं च मात्रोयज्ञोपक्रमच्छायेन-
पुंसके, (६।२।१४) सूत्रे ‘आपिशलयुपज्ञम् गुरुलाघवम्’ इत्युदाहृतम् ।
महाभाष्ये अनुपसंजनात् । (४।१।११४) इति सूत्रे आपिशलमघाते अपि-
शला ब्राह्मणोऽित्युदाहृतम्^४ श्री यु. मो. महोदयेन व्याकरण शास्त्रेतिहासे

१—पदमंजरी. पृ. ६।७ ।

२—सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, पृ. सं. १३६ भारतीय प्राच्य विद्या प्रति-
ष्ठान, अजमेर ।

३—शाकटायन व्याकरणेऽमोधावृत्तो २६६ भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन
वाराणसी सन् १९७६ ई.

४—व्या. महाभाष्ये, पृ. स. ३०६ भा. शा. प्रकाशिते ।

‘आपिशलि व्याकरणस्यैकादशसूत्राणि प्रस्तुतानि’ तानि च भिन्न व्याकरण ग्रन्थेभ्यः टोका ग्रन्थेभ्यश्च गृहीतानि इति तत्र प्रमाणपूर्वकमापिशलिव्याकरणस्य स्थितिः सुदृढं स्थापिता ।^१

आपिशलिना व्याकरणस्य सूत्र पाठवत्—व्याकरणस्यान्यान्यगानि धातुगण-शिक्षादीभ्यपि रचितानि इति प्रमाणपूर्वकमितिहासज्ञैः उपन्यस्तम् । तच्च विशेषानुसन्धानम् स. व्या. शास्त्रेतिहासेऽवलोकनीयम् । सम्प्रत्यस्य धातुपाठ सम्बन्धि विचारः प्रस्तूयते—अस्य व्याकरणस्य धातुपाठः सम्प्रति नोपलभ्यते तथापि विशिष्ट ग्रन्थेष्वल्लेखैः प्रमाणीक्रियते यदनेन धातुपाठस्य रचनावश्यकृतेति । समवप्रविभ्यः स्थः’ (१. ३. २५) सूत्रे महाभाष्येआङ्ः स्थ प्रतिज्ञाने इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारयातिष्ठते । आगमो गुण वृद्धी आतिष्ठते । विकारो गुण वृद्धो आतिष्ठते । अनयारुदाहरणयोः काशिका टोकायां न्यासकारः जिनेन्द्र बुद्धिः लिखति ।

‘सकारमात्रमस्ति धातुमापिशलिराचार्यः प्रतिजानीते । तथाहि न तस्य पाणिनेरिवगणपाठः । किन्तुहि स भूवीति पठति । आगमो गुण वृद्धि (द्ध) आतिष्ठते इति । सत्वागमो वृद्धी आतिष्ठते । एवं हि स प्रतिजानीते इत्यर्थः ।^२

काशिकायाः उक्तपाठे हरदत्तस्यापि व्याख्यानं विद्यते—

‘स्तः सन्तीत्यादौ सकारमात्रस्य दशनात् समुवि इत्येवधातुः पाठ्यः । अस्तोत्यादौ पिति सार्वधातुकेऽगमो विधेयः आस्ताम् आसन्नि-त्यादौ आडागमः स्यादित्यापिशलाः मन्यन्ते इति’^३ स्कन्दस्वामी निरुक्त व्याख्यायाम् पठति—

‘उपिजिथतो’ छान्दसो धातु व्याकरणस्य शाखन्तरे आपिशलादो-स्मरणात् ‘बहुलच्छन्दसि’ ७।१।१० काशिकायाम् वामनोऽनित् कारिका व्याख्यायां लिखति—

१-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, पृ. सं. १३७-३८-३९-४० ।

२-सं. व्या. शा. इ., द्वि. भागे, पृ. सं. ३५ यु. सं. ३५ यु. मी. रचिते ।

३-तत्रैव ” ” ” ” पृ. सं. ६५ ” ” ” ”

४-निरुक्त २ २ स्कन्द स्वामी व्याख्यायाम् ।

‘इतरो (रिहिलिहो) तु धातुषु न पठ्यते कैश्चिदभ्युपगम्येते’ इत्युक्तो न्यासकारः विवृणोति केष्विदिति आपिशलि प्रभृतिभिरिति ।^१ ‘तत्रान्तरे चत्वारोऽपरे पठ्यन्ते सहि-मुहि-रिहि लिहयः’ इति कथने न्यासकारः—तत्रान्तरे आपिशलेर्व्याकरणे इत्यर्थः ।^२ ततेरुदाहरणेः स्पष्टं प्रतीयते यदनेनाचार्येण धातु पाठप्रवचन कृतमिति पाणिनीयधातु पाठस्य व्याख्याया मेत्रेयरक्षितेन स्वधातु प्रदीपे लिखितम्—‘तु’ इति सौत्रो धातु वृद्धयर्थः । हिंसार्थः इत्येके । तोति तवीति । छान्दसोऽयमित्यापिशलिः ।^३ इत्यायुक्त प्रमाणेर्निशीतं यदापिशलिनाचार्येण धातुपाठ रचनावश्यं विहितेति व्याकरणशास्त्रेतिहासे श्री युविष्ठिरमीमांसकेनापि प्रमाणितम् ।^४

पाणिनिपूर्वकालिक वैयाकरणेष्वपिशलेनमि प्रामुख्येन गृहीतं । अयमेवाचार्यः पाणिनेमार्गदर्शकः आसीति (द) तिप्रमाणेः निश्चीयते । आपिशलेराचार्यस्य सूत्र-पद्धति प्रत्यय-पद्धतिश्च पाणिनिनानुकृतोति पाणिनिना बहवः प्राचीन प्रत्ययाः ‘टा’ इत्यस्य स्थाने ‘आङ्- प्रत्ययः ‘ओ’ ओट् इत्यनयोः स्थाने ‘ओङ्’ प्रत्ययः स्वकीयसूत्रेषु ‘आङगोमा-स्मियाम्’ ।

‘ओङ् आपः’ इत्यादिषु तथैवोप निवद्धाः । एते च प्रत्ययाः पाणि-निनापिशलितः गृहीताः, आपिशलिरपि एवपूर्वम्यः आच.र्येभ्यः गृहीतवान् इति नास्ति संशयास्पदम् । कलापचन्द्रे सुषेणः विद्याभूषणः लिखात—

‘अर्थ पदमाहुरेन्द्राः’ विभक्त्यन्तं पदमाहुरापिशलीयाः ‘सुप्तिङन्तं’ पदं पाणिनीयाः । इति ।

एवमापिशलोय शिक्षा गणपाठोणादिपाठादिभिः प्रमाण्यते यदय-माचार्यपाणिनेः पथप्रदर्शकः आसीत् । पाणिने पूर्व येऽपि प्रभावशालिनः

१—काशिका-वृत्ती, पृ. सं. ६६८ ।

२—काशिकावृत्ती, पृ. सं. ६६८ ।

३—धातु-प्रदीपे पृ. सं. ८० वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी राज शाही

४—सं. व्याकरणे शास्त्रेतिहासे, पृ. सं. ३६ भारतीय प्राच्य विद्या प्रति. अजमेर ।

५—कलाप-चन्द्र संधि प्रकरणे, पृ. सं. २०

प्रसिद्धाश्च वैयाकरणाः आसन् तेषु आचार्यापिशलेनाम सर्वथा प्रशंसनीयः । कातंत्रव्याकरणमापिशलेः संक्षिप्त व्याकरणं स्वोक्तियते चेत्तदा ऐन्द्र-पाणिनि व्याकरणमध्ये आपिशलिव्याकरणम् सेतुवत् इति ।^१

महर्षि पाणिनिना पंचांगव्याकरणं प्रणीतम् जिनेन्द्रबुद्धि, भट्टो-जिदीक्षित नागेश प्रभृतिभिर्पाणिनिः धातुपाठप्रवक्तृत्वेनास्वीकृतः । भाष्यकारेण वार्तिककारेण चायं महर्षिः पाणिनि-धातुपाठ प्रवक्तासीदिति प्रमाणितम् भाष्यकारवचनेः 'भवेव' इत्यादि प्रमाणैः केवलं धातुपाठ एव कृतः न त्वर्थनिर्देशपूर्वकः पाठः इति । अन्यत्र भाष्यप्रमाणैः धातूनामर्थ-निर्देशपूर्वकः पाठः कृतः । वपिः प्रकिरणो दृष्टः छेदने चापि वर्तते^२ उबुन्दिर निशामने, स्कन्दिर गतिशोषणयोरिति^३ इत्यादि वचनैरर्थनिर्देश-पूर्वकः पाठः विहितोऽनेनेति ।

कैयटनागेशादिभिः पाणिनिना केवलं धातुपाठः एककृतोऽर्थ निर्देश पूर्वकं स्तुमोयेसेनादिभिराचार्यै कृतः इति । निष्कर्षस्तु निष्पद्यते यत् द्विविधः पाठः कृतः पाणिनिना लघुबृद्धभेदेन । तत्र प्रथमे केवलं धातवः द्वितीये च धात्वर्थनिर्देशपूर्वकः पाठः कृतः इति ।

धातु-पाठ-स्वरूप विचारे 'भूवादयो धातवः' इति सूत्र भाष्येभ्वेध इति निर्देशने पाणिनिना संहिता पाठ एव कृतः । मैत्रेय सायणादयस्तु मूल-पाठे संहितारूपस्वीकारेण पाठोऽयं धात्वर्थयुक्तः सदाहरणार्थं तप ऐश्व-येवावृतृवरणे, पतगतौवा पशानुपसर्गात् इति । अत्र क्षीरस्वामी सायण-श्चोभावाप वेतिशब्दवत्ता धातु सम्बद्धमिति वदतः । वेत्यस्य पूर्वधातु-सम्बद्धेऽर्थः भिन्नः भवति । उत्तरांशसम्बन्धे तु अर्थद्वयजायते । वेति विकल्पार्थकः धातोर्वयवोवेति संहिता पाठमतेऽपि नास्ति मतेक्यमिति । अर्थसंहितः धातुपाठः इति पक्षः अपरः । युधिष्ठिरमीमांसकमते

१-सं० व्या० उद्भव विकासाश्च, पृ० सं० ८० ले० सत्यकाम वर्मा ।

२-'महाभाष्ये' (१।३।१) पृ. सं. ११८ प्र-भागे भारत शासन

प्रकाशिते ।

३-तत्रैव

"

पृ. सं.

१

"

"

प्राच्योद्दीच्य दाक्षिणात्य पाठभेदैः विविधा धात्वर्थं सहितः वृद्धपाठः । लघुपाठविषये न कोऽपि मतभेदः । धातुपाठव्याख्यातारः चत्वारः विद्वांसः अभवन् । भीमसेनः, क्षीरस्वामी रक्षितः सायणश्च । यद्यप्यन्येऽपि धातुपाठ व्याख्यातारः सुनाग-भारद्वाज नन्दिस्वामि हरियोगी देवकृष्ण लीलां शुक्रमुनिश्चाभवन् तथापि प्रमुखास्तु चत्वार एव ।

(१) भीमसेनः—पाणिनि धात्वर्थपाठे स्यनाम वारं वारं गृह्यते । क्षीरस्वामिनो पूर्वं सर्वप्रथमं धातुपाठव्याख्यातायमेवाभवदिति निश्चितम् ।

(२) क्षीरस्वामीः—श्री युधिष्ठिरमीमांसकेनास्य समयः १०५८-११०८ इति स्वीकृतः । धातु व्याख्यास्य क्षीर-तरंगिणीति नाम्ना प्रसिद्धः । सायणेनायं सर्वोत्कृष्टत्वेन स्वीकृतः । अस्य पितुर्नाम ईश्वर स्वामी भट्टः आसीत् ।

(३) मैत्रेयरक्षितः—१०८३-११३३ ई. मध्ये जातेनानेन धातुप्रदीप नाम्नी व्याख्याकृता ।

प्रमाणैः सिद्धयति यत् आचार्यं पाणिनितः पूर्वमपि धातुपाठाः आसन् । अत्र प्रमाणम् 'लङः शाकटायनयेव' ३।४।१११ इति पाणिनि-सूत्रम् वा सुप्यापिशलैः ६।१।१२ इति च । शाकटायनेन प्रोक्तम् यत् सर्वं नामधातुमिति । शाकपूणिः गार्ग्यश्च धातुसम्बद्धमतप्रतिपादकाः इति यास्कः सूचयति । आचार्येन्द्र सविभाग प्रक्रियाः प्रारम्भकः, तेनैव वाणी-व्याकृता, भारद्वाजश्चास्यातस्य दृष्टा । एतैः पाणिनिपूर्वाचार्यैः धातु पारा-यणमवश्यमेवकृतमिति भारद्वाजस्याख्यात दृष्टत्वेनानुमीयते । शाकटायन विषये तु स्पष्टं वक्तुं शक्यते यद् धातोः परिचयः तस्य मूलार्थान्वे-षणम् तेनावश्यमेव कृतम् । परन्तस्य न कश्चिद् धातुपाठः प्राप्यते । भागु-रिरापशलिः काशककृतस्तन्श्चेति त्रयं प्रसिद्धाः वैयाकरणा अभवन् पाणि-नितः पूर्वयुगे तेषां क्रमशः धातु सम्बन्धि विवेचनमिहप्रस्तूयते—

श्री युधिष्ठिर मीमांसकेन भाषावृत्तौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् भाषाव्याख्या प्रपञ्चे च भागुरि वचनान्युद्धृतानि, तेषु केवलं चतुर्णां

सम्बन्धः धातुपाठात् भवति । गुप् घूपविच्छपाणिपनेयः..... नित्यं
स्वार्थपरत्रवा ^१

गुपोवथेश्च निन्दायां.....स्वार्थे सनोविधिः ^२
हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् चूर्णि भागुरिवाग्भटाः ^३

काशकृत्स्नस्य धातुव्याख्यानम् कन्नडभाषातः श्री युधिष्ठिर मीमां-
सकेन संस्कृते रूपान्तरितमेव प्रसिद्धम् । तस्य पूर्णं विवरणं धातु पाठप्र-
करणे कृतम् शिक्षोणादि दृष्टौ पाणिनेः पूर्ववर्तौ आपिशलिराचार्यः पञ्चांग
व्याकरणस्य प्रवर्तकः अवभत् । तेन धातुपाठस्य रचनावश्यं कृतेतिप्रमाणैः
निश्चीयते ।

अस् आस धातु सकार मात्रो इति महाभाष्ये त्रिपदी टीकायाम्
प्रोक्तम् बहुभिराचार्यै मतमेतत् इति तत्रोक्तम् । जिनेन्द्र बुद्धिना तत्रापिशलि-
नैव सम्बद्धमिति कथितम्—सकार मात्रमस्ति धातुमाचार्यः आपिशलिः
प्रतिजानीते । तथाहि न तस्य पाणिनेरिवासम्भवीति गणपाठः इत्यादि ।

उषि जिघर्षति धातू छान्दसौ.....आपिशलादौ स्मरणत् ^४
अनिट कारिका व्याख्यायाम् वामनेन च इतरौ (रिहिलिही) तु धातुषु न
पठ्येते कैश्चिदम्युपगम्येते (कैश्चिदिति आपिशलि प्रभृतिभिरिति
न्यासकार) ^५ ।

तु धातु विषये धातु प्रदीपे मैत्रेयरक्षितः छान्दसोऽयमिति आपि-
शलः ^६ एतैः प्रमाणैः सिध्यति यदनेनाचार्येण धातुपाठः रचितः । धातूनां

१—शब्दशक्ति प्रकाशिकायाम्, पृ. सं. ४४७

२—तत्रैव

३—तत्रैव

४—निरुक्त व्याख्यायाम् स्कन्द स्वामी २।२ । सं. व्या. शास्त्रेतिहासे
पृ. सं. ३५ ।

५—काशिका वृत्तौ ७।१।७०

६—धातु प्रदीपे, पृ. सं. ८०

स्वरूपाणि पाणिनितः भिन्नानि, छान्दसोः घातवः अनेके पाणिनितोऽधिका-
चासन् ।

। शाकटायन व्याकरणे धातुविवेचनम् ।

पाणिनिपूर्ववैयाकरणेषु शाकटायनस्य नाम निर्विवादरूपेण गृहीतुं
शक्यते महर्षि पाणिनिना सूत्रये शाकटायनस्य नाम गृहीतम् । 'लङः
शाकटायनस्यैव' (३।४।११) 'व्योर्लघु प्रयत्नसरः शाकटायनस्य'
(८।३।१८) 'त्रि प्रभृतिषु शाकटायनस्य (८।४।५०)' । एषु सूत्रेषु वार-
त्रयं शाकटायन नामोल्लेखे—'नामं वैयाकरणः पाणिनेः पूर्ववर्ती महान्
विद्वानासौत् । अस्य विदुषः उल्लेखः वाजसनेयप्रातिशाख्ये ऋक प्राति^४
शाख्ये च प्राप्यते निरुक्तकारेण यास्केन प्रोक्तम्—तत्र नामान्याख्यातजा-
नीति शाकटायनो नैरुक्त समयश्च^१ महाभाष्येऽपि शाकटायनस्य विषये
कथितम् 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति सूत्रव्याख्याने 'नाम च धातु-
माह निरुक्ते' व्याकरणे शकटस्य च लोकम् 'वैयाकरणानां शाकटायन आह
धातुजं नामेति' अस्य भाष्यप्रदीपोद्योते नागेशः आह शाकटायनश्च स्वकृते
व्याकरणे आह—धातुजं नामेति । एव 'परोक्षे लिट्' (३।२।३१५) सूत्र
व्याख्याने परोक्षत्वांगीकारे भाष्ये—'अथवा भवति वैकश्चिज्जाग्रदपि वर्त-
मानं कालं नोपलभते । तथा 'वैयाकरणानां शाकटायनः' अथमार्गे आसीनः
शकट आर्थं यान्तं नोपलेभे इति प्रश्ने मनसा प्रयुक्तानीन्द्रियाणि उपलब्धो
कारणानि भवन्ति, मनसोसान्निध्यात्' ।^२

'व्याकरणे शकटस्य च लोकतम्' शकटस्यापत्यम् शाकटायनः इति
नाम्नो व्याख्यायाम् यास्केनाक्षेपस्योत्तरं दत्तम् 'सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्र-
गर्हा' १।१४ इति । पाणिनितः पूर्वमस्य वैयाकरणस्य नाम सर्वे शब्दाः
धातुजा एवेति सिद्धान्तं प्रतिपादनाय प्रसिद्धम् । 'अनुशाकटायनं वैयाक-
रणाः' उपशाकटायनं वैयाकरणाः इति काशिकावृत्तौ शाकटायनस्य महत्वं

१—यास्करचिते निरुक्त १।१२.

२—व्या. महाभाष्ये द्वितीय भागे, पृ. सं. २०४ भारत शासन प्रकाशिते ।

प्रदर्शितम् । सर्वे वैयाकरणाः शाकटायनस्य धातुजत्व सिद्धान्तं मुररी-
कुर्वन्ति । इति भावः ।^१

पाणिनितः प्राचीनत्वे प्रसिद्धेऽपि शाकटायनस्य धातुपाठः न क्वचिद्
उपलभ्यते न च कुत्रापि तद्धातुपाठस्योदघरणानि लभ्यन्ते । परं च तत्कृतः
धातुपाठोऽवश्यमेवासीदिति धातुजत्व सिद्धान्तं स्वीकुर्वता महाभाष्कारेणां-
गोक्तम् । अस्य जन्म समयः श्रामामासकन २००० वर्षं पूर्वं निर्धारितः^२
महाभाष्ये 'शकटस्य च तोकम्' इत्युदघरणेन अस्य पितुर्नाम शकटः आसीत्
इति प्रतीयते । परन्तु 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।१६६) सूत्रे गण पडितात्
शकट शब्दात् अस्य पितामहस्य नाम शकटः आसीदिति आदि विस्तृतेति-
हासः व्याकरणेतिहासे एव दृष्टव्य इति ।

शाकटायन विषये डा० गोल्ड स्टकर महोदयेन स्वकीये 'पाणिनि'
नाम ग्रन्थे लिखितम्—पाणिनिना स्व व्याकरणे याः संज्ञाः उपयुक्ता ताः
सर्वा किं प्राचीन व्याकरणेभ्यः गृहीताः अथवा स्वयं रचिताः इति नास्ति
विचारः किन्तु पाणिनिना तत्पूर्वं वैयाकरणानाममुद्धृतं स्वकीय व्या-
करणे तेषां नामानि च यथा—आपिशलि काश्यपः गार्ग्यः गालवः चार्क
वर्मा, भारद्वाजः शाकटायनः, शाकल्यः सेनकः, स्फोटायनः इत्यादीनि च
गृहीतानि । डा० बोथर्लिक महोदयेनापि स्वग्रन्थे द्वितीयाध्याये वर्णिताः
एते पाणिनि पूर्ववैयाकरणाः । उपर्युक्त वैयाकरणेषु शाकटायनस्यापि
नाम गृहीतं तथापि तेषां वैयाकरणानां ग्रन्थाः नोपलभ्यन्ते । डा० गोल्ड-
स्टकर महोदयेनाग्रे लिखितम् यद्यपि शाकटायन व्याकरणमस्तिमत्समक्षं
परन्तु तत्तु (एम. एस.) प्रति अमुद्रितं तथैवापरिचितम् यथा गार्ग्य-काश्य-
पापदी नाम व्याकरणानि^३ ।

१—काशिकावृत्तौ १।४।८६, ८७

२—सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, पृ. सं. १५७।१५८ ।

पुष्यमित्रं याजयामः ^२ पुष्यमित्रोयजते याजकाः याजयन्ति ^३ 'जेयो वृषलः ^४ काण्डीभूतं वृषल कुलम्' कुड्यीभूतं वृषलकुलम् ^५ 'मौर्यैः हिरण्याविभिरर्चाः प्रकल्पिताः' ^६ इत्याद्युक्तिभिश्च भगवतो पतंजलेः समयः भारतेतिहासे प्रसिद्ध-महाराज-चन्द्रगुप्त-मौर्यस्य शासनान्तरमासीत् । पुष्यमित्राग्निमित्रो प्रसिद्धौ शासकावास्ताम् । पाश्चात्य-विदुषां मते पुष्यमित्र-समयः १५० (ईश्वरीय शतीपूर्वः) आसीत् भारतीयेरपि प्रमाणित एष समयः ।

पाणिनि-कात्यायन-विषये कालं-निर्णयितुमशक्नुवन्तः विद्वांसः प्राचीन-ग्रन्थानामात्रयं जगृहुः । हर-चरित-चिन्तामणेरनुसारं कोशाभ्यां सोमदत्त-द्विजन्मनः वसुदत्ताभिधायं वररुचिर्नामकस्तनयः जातः स एव कात्यायनः श्रुतधरापर नामधेयः बृहत्कथामंजर्यामपि प्रसिद्धः ।^७

कात्यायनः श्रुतधरस्तथा वररुचिश्चयः ।

गुणिनामग्रणीलोकं नामभिस्त्रिभिरुच्यते ॥

अस्येव कात्यायनस्य-कार्तिककारस्य पूर्वकालिकः महामुनिः पाणि-निरभवत् । पंचाप देशे-पेशावर-मण्डलान्तर्गत शालातुरे (वर्तमाने लहुरेति नाम्ना प्रसिद्धे) ग्रामे पाणिनिना जनिर्लब्धा । अयं ग्रामः अटक-स्थानात् सार्धसप्त-कोशान्तरे विद्यते । ह्यूनसांग महोदयेन-सलतुरे ३५० ईश्वरीय सम्बत् पूर्वं पाणिनि जीवनं वर्णितम् । आह्निकगोत्रे लब्धजनुषः श्रीमतः शलकोः दाक्षी-नाम्न्यां जातः पाणिनिरिति ।^८ दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति

२-(३।१।१२३) सूत्रे महाभाष्ये ।

३-(३।१ २६) तत्रैव, द्वि. भागे, पृ. सं. ५८ ।

४-(१।१।५०) तत्रैव

५-(६।३।६१) तत्रैव द्वि. भागे, पृ. सं. ८७३ ।

६-(५।३।६६) तत्रैव द्वि. भागे, पृ. सं. ६४२ ।

७-बृहत्कथामंजर्याम् १।७० ।

८-पाणिनिस्त्वाह्निको दाक्षीपुत्रः शालाके पाणिनो । शालातुरीयः इति त्रिकाण्ड शेषे । शालातुरीयः दाक्षेयः शालंकि पाणिनाहिकौ । शिव-पर्याय भक्तः इति केशवः ।

‘दाधाध्वदाप्’ सूत्रे महाभाष्यकारेण पाणिनि दाक्षीपुत्रत्वेनोक्तः ।^१ पाश्चात्य-विदुषा-मॅक्समूलर-महोदयेन कात्यायनस्य समयः ३५० ई पूर्व निर्धारितः अयं च कात्यायनः पाणिनि सूत्राणां व्याख्याता प्रसिद्धः वार्तिक-कारश्चासीत् । पाणिनिरस्य समकालिकः इति स्वकीये प्राचीन संस्कृत-साहित्ये (Ancient Sanskrit Literature) वर्णितम् । तेन लिखितम् यत् कथासरित्सागरे स्वकीये समसामयिक कथानां संग्रहः सोमदेव भट्टेन कृतः । तत्र च कौशाम्बी नगरे जातेन कात्यायन-वररुचिना सह पाणिनेः शास्त्रार्थः जातः । वररुचिना पराजितेन पाणिनिना पश्चात् शिवप्रसादेन लब्धवरेण वररुचिश्च पराजितः ।

इमौ उभावपि श्री वर्षोपाध्यायस्य शिष्यावास्ताम् ।^२

अथ कालेन बहवः शिष्या वर्षमुपाययुः ।

एकोऽपि पाणिनिर्नाम जड-बुद्धिरूपाययो ॥

शिष्यान्तरोपहासेन सावमानः सपाणिनिः

शुश्रूषा-बलेशतो यातः कदाचित्तुहिनाचलम् ।

आराध्य तपसा तत्र विद्याकामः स शंकरम् ॥

प्राप व्याकरणं नित्यं स च विद्यामुखं शुभम्

शंकरेच्छा प्रसादेन समस्यस्याथ तत्त्वसः ।

जगाम स्वगृहं तुल्यज्ञाताध्व-परिश्रमः ॥ ८२

अतएव पाणिनिसूत्रेषु वार्तिककारेण स्वोपज्ञं वार्तिक-शास्त्रं रचितम्^३ । महापण्डितेन कल्हणेन स्वरचित राजतरंगिण्याम् पाणिनि

१-दाधाध्वदाप् १।१।२० सर्वे सर्वपदादेशाः दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः—

महाभाष्ये, पृ. सं. १८४ प्रथम भागे ।

२- सोमदेव रचित कथा सरित्सागरे, हरचरितचिन्तामणौ, शब्दशास्त्र-वतारे २७ प्रकाशे श्लोक सं ७२, ७३, ७४।२ ।

३-NOTE OF MAXMULLER:-We Know that katyayana completed and comected pauin's grammer, such as we now poss-ess it The same question with regard to the probable age of panini has been diseussed by proffess or Bohetlink.

कात्यायनौ नन्द चन्द्रगुप्तराज्ये समान कालिकत्वेन वर्णितौ । एवं चन्द्र-
गुप्तनृपस्य शासनकालः चेत् ३१५ ईशवीय शती पूर्वं वर्णितस्तर्हि कात्या-
यनः ३५० ई. वर्ष पूर्वमेव निर्धारणीयः ।

भारतीय-प्राचीन वृत्त दशके (Indian Antiquary vii) नन्द महा-
राज समकालिकत्वम् पाणिनेर्जीवनमिति निश्चीयते । नन्दमहाराजसमय-
स्तु-राज तरंगिण्याम् ।

शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतल ।

कलेवंतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः ॥ १।५१

आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।

षट् द्विक् पंच द्वि २५२६ युतः शककालस्य राज्यस्य ॥

आर्य-मंजुश्री-मूलकल्पे-महापद्म-नन्दस्य मित्रम् पाणिनिराख्यातः^१ ।

बौद्ध-भिक्षूणां कृते प्रयुक्तस्य 'श्रमण' शब्दस्य प्रयोगः पाणिनेः
'कुमारः श्रमणादिभि' (२।१।७०) सूत्रे उक्तः । अष्टाध्यायी-सूत्रे 'इन्द्र-
वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृडहिमारण्य-यव-यवनमातुलाचार्याणामानुक्' ४।१।४६
इति सूत्रे च यवन-शब्दोल्लेखात् यवनाक्रमणानन्तरं (सिकन्दराक्रमणानन्त-
राम्) पाणिनिरभवत् ।

राजशेखरेण काव्यमीमांसायामुक्तम्-श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्र-
कारपरीक्षा-अत्रो-पवर्ष-वर्षाविहपाणिनिपिंगलाविहव्याडिः वररुचि-पत-
जलि इह परीक्षितोख्यातिमुपजग्मुः^२ ।

डा० वासुदेव-शरणाग्रवालमहोदयेन-स्वरचिते पाणिनि-कालीन-
भारतवर्षे नन्दकाले ई. पूर्वं चतुर्थशतके पाणिनिसमयः प्रमाणितः ।

संस्कृत-व्याकरण-शास्त्रेतिहासकारेण श्री युधिष्ठिर मीमांसकेना-
र्वाचीन विदुषामुक्तप्रमाणानां खण्डनं विधाय अन्तःसाक्ष्यैः बाह्यसाक्ष्ये-
श्चपाणिनिकालः भारतयुद्धाद्दशतत्रयवर्षानन्तरं प्रमाणितः । मुख्यानि
प्रमाणानि निम्न निर्दिष्टानि सन्ति—

१-तस्याप्यन्यतमः सख्यः पाणिनिर्नाम माणवः ।

२-राजशेखर कृत-काव्यमीमांसायाम् १० अध्याये ।

पाणिनीयाष्टके ग्राम्य-जनोपयोगि-कृषक-जनोपयोगि शब्दानां व्य-
वहारेण प्रतीयते यत् लोक व्यवहारभाषासीत्, संस्कृतम् पाणिनि समये ।
शुद्राणामभिवादननियमे प्रत्यभिवादननियमे च 'प्रत्यभिवादेऽशूद्र' ^१ इति
सूत्रे च अभिवादन-नियमः प्रोक्तः । स च लोकव्यवहारे एव प्रयुज्यते ।

पाणिनिकाल प्रकाशकमिदं सूत्रम्—'योगप्रमाणेन तदभावेऽदर्श-
स्यात् ।' (१।२।१५) इत्यत्रास्योदाहरणेषु पंचालाः, अंगाः, वंकाः इत्या-
दिषु तत्तद्देशवाचि क्षत्रिये विनष्टे, तत्तद् प्रत्ययादर्शनं स्यादित्युक्तम् ।
'तस्य निवासः' ^२ इति सूत्रे तत्तज्जातीय क्षत्रियाणां निवासः तन्नाम्ना
प्रसिद्धः इति पाणिनिकाले संस्कृते जनभाषा रूपे प्रतिष्ठितासीत् । महा-
त्मना बुद्धे न च स्वकीय—धर्म शिक्षा-पालिभाषायां प्रोक्ता । अतः बुद्धकाले
संस्कृते भाषायाः लोकभाषात्वमुच्छिन्नम् इति निश्चयप्रचम् । नन्दशासन
काले तदुत्तरकाले च संस्कृत भाषातः उदात्तादि स्वराणां लोपेन, लोक-
संस्कृत-भाषा प्रयोगोच्छेदेन तथा प्राकृतभाषाणां प्रचुरव्यवहारेण च
पाणिनेः स्थितिः नन्दशासनकालिकी न प्रमाणयितुं शक्यते । इति युधि-
ष्ठिर-मीमांसकमतेऽपि प्रमाणानि निर्दिश्यन्ते ।

पाणिनि-समय-निर्धारणे तत्कालिकाचार्याणां पाणिनीयाष्टके उल्ले-
खेन तेषां समकालिकत्वमेवोचितम् पाणिनेः । ऋक् प्रातिशाख्ये तथा बृह-
ह्वतायाम् गृहपतिः शौनकः बहुधा उद्धृतः ।

पाणिनेरनुषः पिंगलः 'उरोबृहती यास्कस्य' इति सूत्रे यास्कमु-
द्धरति ।

यास्कः निरुक्ते कौत्से स्मरति । असौ च महाभाष्ये (३।३।१०५)
पाणिनेः शिष्यत्वेन स्मृतः । यास्कः तैत्तिरीयानुक्रमण्याम् ऋक्प्रातिशाख्य
प्रवक्तार शौनकं निर्दिशति । (निर्दिशति) ।

पाणिनिः 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (१।४।१०६) सूत्रे शौनकं
स्मरति ।

व्याडेनाम पाणिनीयगणपाठे (४।१।८०) तथा दाक्षायणस्थनाम
गणपाठे (४।२।५४) सूत्रे प्राप्यते ।

सामवेदीय लघुकवतंत्रे व्याकरणे पाणिनेस्तुल्यः प्राप्यते ।

बोधायन श्रौतसूत्र प्रवराध्याये (३) पाणिनेर्निर्देश प्राप्यते ।

मत्स्य पुराणे १६७।१० पाणिनिगोत्रोल्लेखः वायुपुराणे ६१।६६
पाणिनिगोत्र निर्देशश्चोपलभ्यन्ते ।

एभिः प्रमाणैः यास्क-शौनके-व्याडि-पाणिनि-पिंगल-कौत्सादयः
समुकालिकाः सन्ति ।

शौनकेस्य कालः महाभारत-प्रमाणेन महाभारतयुद्धानन्तरं अधि-
सीमकृष्ण राज्ञान्तं स्यत्यते ^१ ।

एवं यास्कसमयोऽपि अधिसीम कृष्ण राज्यसीमान्तः प्रतीयते । उक्त
प्रमाणोक्तिश्चीयते यत् पाणिनेः समयः भारतयुद्धानन्तरं २६०० विक्रम
वर्षं पूर्वमेवेति । ^२

उक्त युक्तयः ऐतिहासिकानां प्रमाणैः साधयितुं शक्याः । भ. म.
श्रीगिरिधरशर्मा महाभागे पाणिनेः समयः ईशुतः प्राक्तन्यां द्वादश्यां
शताब्द्यां निर्धारितः, कात्यायनस्य समयः ईशुतः पूर्वं सप्तम्यां शताब्द्यां,
पतञ्जलेश्वर समयः ईशुतः पूर्वं द्वितीयस्यां शताब्द्यां निर्धारितः । तेन च श्री
युधिष्ठिर सोमांसक मतं खण्डयतायाः युक्तीः प्रदर्शिताः ता निम्ननिर्दिष्टाः
सन्ति ।

(१) पाणिनिना 'पुराणे प्रोक्तैषु ब्राह्मण कल्पेषु' इति सूत्रे ब्राह्मण-
नामपि पुराण प्राक्तत्वं विशेषणं दत्ता याज्ञवल्क्यदृष्टस्य शतपथब्राह्म-
णस्य नवीनत्वं प्रदर्शितम् । कात्यायनेन तु तत्र 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः'

१-अधिसीम कृष्णे विक्रान्ते राजन्येऽनुपतिषि । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे दीर्घ
सत्रे तु ईजिरे । तस्मिन् सत्रे गूरुमतिः सर्वशास्त्रविशारदः ।

२-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे-प्रथम भागे, पृ. सं. १६४, १६५, १६६,
१६७ शु. मी. रचिते ।

३-पाणिनीयाष्टके (४।३।१०५)

तुल्यकालत्वात्' इति शतपथस्यापि समान कालिकत्वमेव ब्रुवता नवीनत्वं न स्वीकृतम् । ततश्च स्पष्टं प्रतीयते यत् पाणिनेः समय याज्ञवल्क्यान्नावा-
क्यतः । तस्मिन्काले याज्ञवल्क्यस्य नवीनत्वप्रसिद्धेरासीत् कात्यायनसमये
तु समाप्ता यत्तु युधिष्ठिर मीमांसक महोदयेन कात्यायनस्य याज्ञवल्क्य-
स्य समानकालिकत्वकथनं, तत्सम्बन्धित्वकथनं वानुचितम् ।

(२) पाणिनिकाले संस्कृत-भाषा लोकभाषासीत् । कात्यायनस्तु
'लोकतौऽर्थं प्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मं नियमः' इति प्रोक्तवान्, महा-
भाष्यकारश्च—'समानामामार्थविगतो शब्ददेशचापशब्देश्च शास्त्रेण धर्मं
नियमः क्रियते' इति स्वकाले व्यवहारार्थमपभ्रष्टभाषाणामेव प्रयोगः याज्ञे
कर्मणि, संस्कृतभाषेव प्रयोक्तव्येति व्यवस्थापयति । इति त्रयाणामुक्त
विदुषां महत् काल व्यवधानम् ।

तदित्थं भाष्यकारः पतञ्जलिरोक्षुतः पूर्वं द्वितीये शतके कात्यायनः
ईशुतः पूर्वं सप्तमे शतके, पाणिनिश्च ततः पूर्वं द्वादश्यां शताब्द्यां जातो
भवेदिति सम्भाव्यते ।^१

श्री गोलड स्टूकर श्री रामकृष्ण गोवाल मण्डारकर मते पाणिनिः
ई. पूर्वं सप्तम शतके जातः । डा० ग्रियर्सनमते पाणिनि समयः अशोक धर्म
लेखेषु पाणिनी च नास्ति शताधिकवर्षाणामन्तरम् । उक्तं तथ्यं विज्ञाप-
मिदं भवति यत् पाणिनिः सप्तमशतकादारभ्य ई. पूर्वं पंचमशतकाभ्यन्तरे
एव जातः इति निम्न निर्दिष्टेप्रमाणं ज्ञायते—पाणिनिना 'मंखलि गोसालः'
बौद्ध भिक्षुः मस्करी परिव्राजकत्वेनोक्तः महाभाष्ये । अयं च बुद्ध समका-
लिकः आसीत् । एवं च 'निर्वाणोऽवाते' कुमारः श्रयणादिभि 'इत्यादि सूत्रेषु
निर्वाण शब्दः कुमारीणां श्रमणात्वं ग्रहणं बुद्धादनन्तरं प्रचलितम् अन्तः
साक्ष्यैः पाणिने समयः नन्द राज्ये सुनिश्चितः पाणिनि सूत्रेषु नन्दोप-
क्रमाणि मानानि, 'नन्दपुत्रः' इत्यादि काशिकावृत्युदाहरणैः ।^२

१-चतुर्वेदि सं. रचनावलिः (पृ. सं. १५२।१५३) चौखम्बा सं. सि.
प्रकाशन, वाराणसी १९६६

२-अष्टायाध्यायी-पाणिनिकृता २।४।३१ तथा ६।२।११३ काशि-
कायाम् ।

पाणिनि काल विषये श्री गोल्डस्टकर महोदयस्य विवरणमत्रस्तात् प्रस्तूयते—

Though yask be older than panini and panini older than katyayan there still remainss the mystery as to the era of panini, No work of the ancient literature within my knowledge gives us the means of penetrating it. But as the remotest date, is that of Budha's death, it must be of interest to know whether Panini is likely to have lived before or after this event.

Not only is the name of Shakyamum or Shakyais never adverted in surras of panini "गर्गादिभ्योयञ्" (4-1-105) शण्डिकादिभ्योञ्यः (4-1-92) इत्यादिगण सूत्रेषु But there is another fact connected with this name which is still more remarkable.

The great schim which devided ancient India into two hostile creeds, centers in the notion which each entertained of the nature of eternal bliss. The Branhmanic Hindus hope that their soul will ultimately becomes united with the universal spirit, which in the longuege of Upnishad, is the neuter Brahman, and in that of the seats, the supreme duty, who takes the place of this philosophical and in personal god. And however indefinite this god Brahman may be it is nevertheless to the mind of the Brahmanic Hindus an entity. the final salvation of a Buddhist is entire none entity.

‘बौद्धानां शून्यवादे ब्राह्मणानां’ च मोक्षवादे महदन्तरम् । ब्राह्मण धर्मे प्रपवर्गः मोक्षः मुक्तिः निःश्रेयसादिषु भौतिक पर्यावरणतः मुक्तिरित्यर्थो, परमानन्द प्राप्तिश्च गृह्यते । तत्राशा विद्यते सामुंजस्यस्य परब्रह्मणा जीवात्मनो एकरूपत्वम् । बौद्धमते निर्वाणोऽवाते (= १२।५०) पाणिनि सूत्रे भाष्यकारेणोदाहृतम् ‘निर्वाणोऽग्निः वातेन’ निर्वाणो दीपो वातेन ‘अस्य व्याख्यायाम् कैयट्टेन कथितम्’ वातः अवरुद्धः प्रवहणेन निर्वातोः वातः न तु ‘निर्वाणो वातः’ इति । अतः पाणिने राशयः, बौद्धानां निर्वाणशब्दं गृहीत्वा, प्रयुक्तोऽस्मिन् सूत्रे । भाष्येऽस्य सूत्रस्य व्याख्याने कात्यायनेन ‘अवाताभिधाने’ इति पतञ्जलिना अवाताभिधाने इति वक्त-

व्यम् । इहापि यथास्यात् । निर्वाणोऽग्निकस्तिनः निर्वाणजप्रदीपो वातेनेति ।
अवाताभिधाने इति ।

Buddhism is 'without hope' it is Nirvana or Extinction, this word means literally "Blown Out". There is a difference between its use in the Brahmanic and the Buddhist literature. That in the former, it is employed like other past participles in any of the three genders, whereas in latter it occurs only in the neuter gender and there too only in the sense of an abstract Noun, in that of extinction, i.e. absolute annihilation of the soul.

इत्याधुद्धरणैः पाणिनेः समयः 'बुद्धनिर्वाणकाले तत्पूर्वम्वा निश्चेतुं शक्यते । अनेन विदुषा पाणिनि कात्यायनकालनिर्धारणे 'बोहट्ट लिङ्' ग्रहोदयस्य विवेचनस्य प्रत्याख्यानं कृतम् । वेदान्तसहितोपनिषदाभिः षड्-दर्शननिर्माणकालेश्च पाणिनिसमयः प्रमाणितः ।

When, express the opinion that there is no tangible ground for assigning to panini so recent a date as that which has been given to him the middle of the fourth century before christ but there is on the contrary a presumption that he preceded the time of the founder of the Buddhist creed. *

संस्कृतमूलर मते लिपिलेखनम्वा पाणिनिकालेनास्तीत् । यदि पाणिनि समये लेखनमभविष्यत्तर्हि 'ब्राह्मण' सूत्राणां उपनिबन्धनमपि लेखबद्धमुपलब्धमभविष्यत् । पाणिनितः पूर्वम्वा बौद्धमतप्रचारात्पूर्वम् साहित्य बाङ्गमय लेखने लिपिरासीद् पाणिनि समये तर्हि पाणिनिसूत्रेषु लिपि सर्वाधन्यः व्याकरणपरिभाषावश्यमेवोल्भ्येत । अतः लेखनं पाणिनिकालेऽप्रचलितमिति ।

मतमेतत्तस्यैव वचनेः तिरसिक्रियते—संक्षेपमूलर महोदयेन कात्यायनः
वार्तिकारः पाणिनि समकालिकः निदिष्टः । कात्यायनेन वार्तिकेषु लिखितम्
(पृ. सं.—१४८) 'गद्येषु लिखितम्' (पृ. सं.—२३६) सूत्रकारः सूत्राणां
लेखकः (पृ. सं. २१५) इत्यादि स्व-वचनेणैव कात्यायनेन लेखन-विषये
प्रोक्तयतः कात्यायनश्चेत् लेखनेनावगतस्तीह पाणिनिः कथं लेखनं कलया-
नभिज्ञः इति निश्चयेन पाणिनिकाले लेखनमतिप्रचलितमासीत् । डा. गोल्ड-
स्टकर महोदयेनपि मतस्यास्य खण्डनं कृतम् पाणिनेलिपि परिचयस्तस्यै
तत्सूत्रेण प्रमाण्यते—'दिवा विभा निशा..... कि लिपि लिबि.....
तदधनुरवः ३।२।२१) इति सूत्रं दिवाकरः विभाकरः इतिवत् लिपिकारः
इत्युदाहरणं प्राप्यते । 'इन्द्र वरुण भव.....यव-यदन..... मानुसा-
चार्याणामनुक' (४।१।४६) सूत्रमिदं व्याख्यायमानेन वार्तिककारेण 'यवना-
ल्लिप्याम्' यवनानां लिपि र्थवतानोत्पुदाहृतम् ।

"No one, I believe, will easily imagine a civilised people
who at the time of the mantras, were such as to possess Arts,
sciences———should it be possible to realise an advanced
stage of social developments without a knowledge of writ-
ing."*

यदि तस्मिन्काले यवनानां लिपिः प्रसिद्धासीत् तर्हि भारतीयाः
लिपितः कथमपरिचिताः भवितुमर्हन्ति येषां संस्कृतिः साहित्यं च यवनेभ्यः
पूर्णरूपेण प्राचीनतमं विद्यते ।

संक्षेपमूलरस्य-पुस्तक-मसी-पत्रादि शब्दानां विषये खण्डनं कुर्वता
डा० गोल्डस्टकर महोदयेन कथितम् चत्वारि प्रमाणानि पाणिनि कात्या-
यनतः पूर्वतर साधयन्ति—

"where writing is unknown it is almost impossible to com-
pare a thousand hymans without bringing in some such words
as writing, reading paper, on pen....."

I am able to show that panini was perfectly well acquainted with the art of writing and the written books has even existed long before his time. if it becomes evident from the foregoing arguments that panini not only wrote, but that writing was a main element in technical arrangements of his rules, it may not be superfluous to ask, whether the sacred texts वेदी had been committed to writing at the time at which he lived, or whether they were preserved then by a memory only ? That the mere fact of learning the veda does not disprove the possibility of its having been preserved by written letters also, is clear enough, and indirectly acknowledged by Max Muller him-self.*

Katyayan's 'Karma Pradeep' is written in shlokas, Vyade wrote a work, Sangrah, in 10,000 shlokas all these authors belong vaidika period in Muller's view. He decides panini's date with Katyayana 350. B. C. and considers him his contemporary.

- (1) There are grammatical forms current in the time of panini which became absolute or even incorrect in the time of Katyayana.
- (2) There are meanings of words, in the time of Katyayana which did not exist in the time of Panini.
- (3) There are words and meanings of words used by Panini which had become absolute in the time of Katyayana.
- (4) There existed a literature in the time of Katyayana which was not known to panini. Aranyakas were not known to panini. But to Katyayana and so Vajasnayi

Satpath Brahmana upnishadas, Six philosophical systems 1-Mimamsa. 2—Vedanta., 3—Samkhya. 4—Yoga. 5—Nyaya. Vaisheshika were unknown to panini. *

पं० ज्वालाप्रसाद मिश्र महाभागेन वैयाकरण-सिद्धान्त कौमुद्याः संजीवनीटीकायाः भूमिकायां पाणिनेर्जन्मकालनिवासविषयकं स्वमत-मुल्लिखितम्' चन्द्रगुप्त समकालिकेनाचार्येण चाणक्येन स्वकीय न्याय भाष्ये पाणिनि सूत्राणामुल्लेखकृतः । 'अस्तेभूः' ब्रुवो वचि' आघारोऽधि-करणम्' ध्रुवमपाये अपादानम्' इत्यादि सूत्राणि पाणिनेः, न्यायभाष्ये प्रयु-क्तान्यतः चाणक्यात् पूर्वं पाणिनिरभवत् । चाणक्यश्च नन्द-राज्य-विनाशकस्य चन्द्रगुप्तमौर्यस्य प्रतिष्ठापकः भारतेतिहासे प्रसिद्धः । अस्य नन्दमहाराजस्य समयः श्रोमद्भागवतस्य द्वादशस्कन्धे निरूपितः—

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्रन्तु ज्ञेयं पचदशोत्तरम् ॥

महानन्दिशुतो राजन् शूद्रागर्भसमुद्भवः ।

महापद्म पतेः पश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ।

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमात्य प्रमुखासुताः ।

य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः ॥

अन्तिमनन्दनृपस्य कालगणनायां पाणिनेः स्थिति—कालः वर्तमान कालात् ३८१६ अथवा ३७१६ वर्षाणां पूर्वस्मिन् सयये आसीत् । वाराही-संहितायाम् लिखितम्' आसन् मघासु मुनयः शासति पृथिवीं युधिष्ठिरे नृपती ।

यदामघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षयः ।

तदा नन्दात्प्रभृत्येव कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ।

एते सप्तर्षयः परीक्षिज्जन्म-समये मघानक्षत्रे आसन् ततः प्रभृति एकस्मिन्क्षत्रे शतं वर्षाणां स्थित्या नन्दकाले कलेः वर्षाणां गतसंख्या १२०० वर्षाणि भवन्ति । एवं च गतकलौ व्यवकलनेन वर्तमान कालतः

१-पाणिनि पृ. सं. १३५-१४५ डा. गोल्डस्टकर ।

३८८४ वर्षाणां पूर्वं नन्द-राज्ये पाणिनेः स्थितिरासीत् । एवं विष्णुपुराण मतेन, श्रोमद्भागवत्पुराणमतेन पाणिनि समयः वर्तमानकालात् पूर्व- ३८९५ वर्षं सिध्यति । स्कन्दपुराणमतेन ३२४९ वर्षाणि भवन्ति । एवं च सर्वप्रमाणैः पाणिनिमहर्षसमयः ५०० वर्षाणां न्यूनाधिकसमये सिध्यति ।^१

अनेन मिश्र-महोदयेन पाणिनेर्जन्मभूमिः मगधदेशः आसीत् । इति प्रमाणीकृतम् अस्य पूर्वजाः शलातुर ग्राम भिजनाः आसन् इति च 'तूदीश-लातुर वमंती०' (४।२।९४) इति सूत्रात् प्रमाण्यते । एतेन बृहत्कथायाः प्रमाणमपि सार्थकं भवति । दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । इति श्रुत्या पाणिनिः दाक्षीपुत्रः आसीत् । दाक्ष्याः मातुः दाक्षेः प्रपौत्रश्च संग्रहकर्त्ता दाक्षायणः (व्याडि) आसीत् यः पाणिने समकालिकः मातुलप्रपौत्रश्चासीत्, एतेन प्रमाणितमिदं भवति यद् पाणिनेर्जन्म मगधदेशे, समयश्च नन्दराज्यकाले आसीत् । इति मिश्र-महोदयमतम् ^२ ।

केचिद् विद्वांस- (इन्द्र वरुण भव शर्व.) इति पाणिनि सूत्रे समागतस्य यवन शब्दस्य संबन्धः अलक्षेन्द्रेण (सिकन्दरेण सह गणयन्ति तन्न समीचीनम् । यतो हि पञ्च शतकेभ्यः ई. पूर्व दारा नृपतेलेखेषु यौन शब्दः समायातः स च 'अयोनिया' निवासिनां कृते प्रयुक्तः । अलक्षेन्द्रात् बहुसमयं पूर्वं यूनानदेशवासिनः गान्धारदेशे आगत्य निवासं चक्रुः।) अतः तद्वाचकः यौन शब्दः यवनत्वेन पाणिनिना गृहीतः । पूर्वमयं शब्दः यवनपत्नीत्वेन गृहीतः कात्यायन समये यवनलिप्याम् रुढः ।

साल्वेय गान्धारिभ्यांच (४।१।१६९) सूत्रे गान्धारः क्षत्रियः गान्धारो राजा इत्याद्युल्लेखैः जनपद-समान-शब्दानां-जनपदवत् क्षत्रिये वर्तितव्यम् । गान्धार जनपदे गान्धार नामकः नृपोऽप्यासीत् । गान्धारजन-पदश्च वर्तमान समये 'अफगानिस्तान' देशत्वेन व्यवहियते तदन्तर्गता च

१-सिद्धान्त कौमुदी भूमिका पृ. सं. ५-७ ले. ज्वालाप्रसाद मिश्र प्रकाशक खेलराज श्रीकृष्ण. बम्बई सं. १९७० प्रकाशन ।

२-सिद्धान्त कौमुदी भूमिका पृ. सं. ८ ले. ज्वालाप्रसाद मिश्र, प्रकाशक खेलराज श्रीकृष्ण. बम्बई, सं. १९७० प्रकाशन ।

प्रसिद्धा तक्षशिला नगरी । यत्र सर्वविद्याध्ययनध्यापनव्यवस्थासीत् । पाणि-
निरपि तदन्तिके शालातुर ग्रामाभिजनः तत्रैव लब्धविद्यः पश्चात् प्राच्य
देशे समागतः नन्दराज्ये प्रतिष्ठां लेभे इति निश्चप्रचम् । महानन्दिनः समय
(४४५-४०३) ई. पूर्वं निर्धारणेन अस्यैव सम सामयिकः पाणिनिरभवत्
इति । महानन्दिनः एवापराणि नामानि नन्द महानन्दिति प्रसिद्धानि इति-
हासे । पाणिनिना ई. पूर्वं पंचमशतके व्याकरणाष्टकस्य रचना कृता
भविष्यति तदनन्तरंचास्य गमनम् पाटलिपुत्रे जातम् । पाणिनि सूत्रेषु-
आयुध-जीवि-संधा यड्वाहीकेष्वब्राह्मण राजन्यात् (५।४।११४) इति
सूत्रमारभ्य व्यादयस्तद्राजाः (५।४।११६) इति पर्यन्तम् पंचसूत्रेषु आयुध
जोविनां संधानां परिगणनात् तत्रत्याः गान्धारप्रदेशीयाः वृक्-जातीयाः
पर्शुयौधेयाः परिगृह्यन्ते । एतेरन्तः साक्ष्यं पाणिनेर्जन्म स्थानविषये सर्वं
विवादाः समाप्यन्ते । अस्य जनिर्गान्धारप्रदेशे तथा विद्याध्ययनादिकं तक्ष-
शिला नगर्यां सम्पन्नम् । इति निश्च-प्रचम् । समयश्च संघ-राज्य परि-
गणनैः चन्द्रगुप्त मौर्यस्य पूर्वमिति नास्ति सदेहलेशावसरः एषा स्थिति
पंचम्यां शताब्द्यामेवासीत् ।

कौटिल्यस्यार्थं शास्त्रे बहवः शब्दाः पाणिन्यष्टकसिद्धाः उपलभ्यन्ते,
यथा-मैरेयः, कापिशायनो द्राक्षा, देवपथः, वेनयिकः परिषद् अषड्क्षीणो
मंत्रः अध्यक्षः इत्यादि ^१ उपर्युक्त शब्दाः चाणक्येनार्थशास्त्रे प्रयुक्ताः ।
चाणक्यश्च मगधसाम्राज्य शासकस्य चन्द्रगुप्तस्य राजप्रणेता । अस्यैव
कौटिल्यस्य पूर्ववर्ती पाणिनिरभवत् । पाणिन्यष्टके-निष्क सुवर्णं-शतमान-
मुद्राणामुल्लेखः प्राप्यते । कौटिलीयार्थशास्त्रे विदितानि एतान्मानानि ।
मनुष्यनामसु गोत्रनाम्नां नक्षत्र नाम्नां च प्रसिद्धिः पाणिनीयाष्टके विद्यते ।
मौर्यकाले केवलं नक्षत्र नाम्नामेव प्रचारः आसीदित्युक्त प्रमाणैः मम मते
च पाणिनि समयः ई. पू. पंचमेशतकादारभ्य सप्तम शतकं यावत् सुनि-
श्चितः इत्यलम् ।

। पाणिनीयः धातुपाठः ।

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासने यथा सूत्रपाठः व्यरचितथैव गण-
पाठः लिमानुशासनंच रचितानि । मुख्यरूपेण सूत्रानुशासनमेव व्याकरणस्य

१-पाणिनि-कालीन-भारतवर्ष पृष्ठ. ४७८ श्री वासुदेव शरण अग्रवाल ।

शब्दानुशासनम् । परंच गणपाठ-धातुपाठ-लिगानुशासनं विना सूत्रपाठस्य मुख्योद्देश्यं परिपूर्यते । अतएव परिशिष्टरूपे अचार्येण सूत्रपाठवत् धातुपाठाऽपि व्यवहिये ।

डा० गोल्डस्टकर महोदयेन (पाणिनि) ग्रन्थे धातुपाठविषये प्राक्तम् । पाणिनिनास्य सूत्रेषु स्वपूर्ववर्तिनः वैयाकरणा एव नोल्लिखिताः अपितु प्रत्ययानां धातूनामप्युल्लेखः सूत्रेषु विहितः ^१ ।

धातुपाठे विषये अग्रे तेन प्रमाणितम्:—

The passage just now quoted from patanjali's great commentary and the conclusions which has to be drawn from it, enable us at once to see that Panini must also have been the author of the Dhatupath frequently referred to in his rules, This list makes use of the samernute letters which are the anubandhas of Panini's grammar, and their Grammatical value is exactly the same in both works. According to Patanjali's statement, therefore the Dhatupath of Panini can not have been arranged by anyone else than panini. Whether Dhatupath existed previously to Panini does not concern us here, since it is not known us nor does it belong to present purpose to examine whether the Dhatupath which has reached us has received addition from those who wrote, and commented on it, and if so to what extent..... and we fairly therefore ascribe the present Dhatupatha to various authors who also perhapse added meanings to the list composed by Panini. Since there is no direct evidence to show that did more than arrange this list with the anubandhas attached to the radicals. It is quite enough fore the statement of this question that the ground work of the only Dhatupath we now possess, is like the Ground Work of the Unnadi list the work of Panini.*

१-‘पाणिनि’ ले. गोल्डस्टकर, पृ. सं. ५६ चौखम्बा सं. सी. प्रकाशन-१९६५ ।

१-‘पाणिनि’ ले. गोल्डस्टकर पृ. सं. २००-२०१ चौ. सं. सी. प्रकाशन १९६५ ।

सम्प्रति महर्षिपाणिनिना यथा धातुपाठः व्यधायि तथा—तस्य समीक्षा विधायते ।

महर्षिपाणिनिना धातुपाठप्रवचनकाले सूत्रपाठवत् धातूनामर्थान् अपि प्रोक्तानाः । धातुपाठ प्रवचनकाले 'तप ऐश्वर्ये' वर्तने तथा 'तप ऐश्वर्ये वा' वृत्तु वर्तने, इत्युभयथा पाठः कृतः । यथा—'अस्माकन्तुभयमपि प्रमाणम् उभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् ^१ ।'

भगवता पाणिनिना उभयविध पाठः कृतः वृद्ध पाठः लघुपाठश्च तत्र लघु पाठस्त्वेधस्पर्धाः इत्येवं संहिता पाठेनार्थ निर्देशरहिताः धातवः प्रोक्ताः । आरे च भू-सत्तायाम् उदात्तः । एध वृद्धौ 'इत्येवमर्थ निर्देश-संहिता धातवः पठिताः । अस्यामुपयन्तौ महाभाष्यं प्रमाणम्' वपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदने चापि वर्तते - केशमश्रू वपतीति । हृडिः स्तुति-चोदनायांच दृष्टः, प्रेरणे चापि वर्तते । 'अग्निर्वाइतो वृष्टि मोहे'.....अमुतश्चावयन्ति । करोतिरभूत प्रादुर्भवेदृष्टः, निर्मलीकरणे चापि वर्तते पृष्ठं कुरु, पादोकुरु, उन्मृदानेतिगम्यते ।^२ अस्ति च धात्वर्थेषु सूत्रवत् प्रामाण्यम् । यदि धात्वर्थः पाणिनिकृतो नाभविष्यतीति तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिोदप्यत् । यदि हि पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशोऽपाणिनीयः स्यात्तर्हि एकस्मिन्नेव प्रकरणेऽर्थ-भेदात् कस्यचिदपि धातोः द्विर्पाठः न युक्तियुक्तः स्यात् तथा धातुस्वरूप निर्देशस्त्वे विध एव पर्याप्तः भवेत् ।

यथाहादिषु-हृडि संघाते ^३ हृडि वरणे ^४ इति शौहादिषुकिट्, खिट् आसे^५ इट् किट् कटोगतौ^६ । रथि-लधि गत्यार्थाः^७ लधि भोजन निवृत्ता-

१-माषवीय-धातु-वृत्तौ, पृ. सं. २६३ ।

२-वैयाकरण महाभाष्ये (१।३।१) प्र. भागे, पृ. सं. ११८-भारत शासन प्रकाशिते ।

३-म्वादि प्रकरणे (१७२) धातुसंख्या ।

४-म्वादि प्रकरणे (१८०) " "

५-म्वादौ (२०१) " "

६-म्वादौ (२१५) " "

७-म्वादौ (७७) " "

वपि^१ । गज गजि शब्दार्थाः १ गज मदने च^२ । उक्त प्रमाणैर्विज्ञायते यत् भगवता पाणिनिवार्थं निर्देशपूर्वकम् एव धातुपाठो विहितः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यथा-सूत्रपाठे 'बहुलच्छन्दसि' इत्येकमेव सूत्रमथ भेदात् चतुर्दशसु स्थानेषु पठितम् तथैव धातवोऽपि अर्थ भेदात् द्विवारं त्रिवारं वा पठिताः ।

पाणिनिरचित धातुपाठे गण निर्देशानुसारं धातूनां संकलनमघस्ता-दुल्लिख्यते—

दशगणेषु विभक्ताः धातवोऽधोलिखितसंख्यानुसारं प्रतिगणमुपलभ्यन्ते—

भ्वादिगणे—'भू' सत्तायामित्यारभ्य, 'टुओषिव' गति वृद्धायोरित्यन्तं दशोत्तरमेकसहस्रं धातवः सन्ति । तत्पाठक्रमश्च यथा—१-'भू' सत्तायाम् । उदात्तः परस्मैभाषः २ एघ वृद्धौ इत्यारभ्य 'कथ' श्लाघायामित्यन्तं ३७ सप्तत्रिंशं वधादयः उदात्ताः अनुदात्तोः आत्मनेभाषा इति । एवं पूर्वं तवर्गीयान्ताः अनुदात्ताः धातवः पश्चाच्च तवर्गीयान्ताः उदात्तोः धातवः पठिताः । क्रमश्चायं सर्वत्रगणे वर्गान्ति वर्णेन सह सर्वत्रोपदिष्टः । तवर्गीयान्ते कवर्गीयान्ताः, तदनन्तरं चवर्गीयान्ताः, तदनन्तरं टवर्गीयान्ताः तदनन्तरं पवर्गीयान्ताः एवमनुनासिक वर्णान्तानामेकत्र पाठः यथाघिण्यादीनारभ्य 'क्रमु' पाठ विक्षेपे इत्यन्तः । ततश्चयणन्ताः धातवः पठिताः शलन्ताश्च । अयं च पाठक्रमोऽन्ते सूत्रगणानुसारमपि पठितः यथा 'पुषादिद्युताद्वलृदित परस्मैपदेष्वित्यत्र^४' इत्यत्र पठितद्युतादिगणे पठितानां धातूनां निर्देशः द्युतिमारभ्य 'कृपू' पर्यन्ताः द्युतादयः । उपर्युक्त द्युतादि धातवः उदान्ताः अनुदात्तोः आत्मनेभाषाश्च विद्यन्ते । घटादयः धातवः पितः मितश्चोक्ताः । तत्फलश्च षिद् भिदादिभ्योऽङ् इत्यर्थं पृथग् पठिताः मितं ह् स्वः^३ इत्या-

१-भ्वादौ (७६)

२-भ्वादौ (१५५)

३-भ्वादौ (१५)

४-पाणिनीय सूत्रम्

५-पाणिनीयाष्टके

६—

" "

" "

" "

(३।१।५५)

(३।३।०४)

(६।४।६२)

अर्थं च मित्संज्ञकाः धातवः प्रोक्ताः । घटादयः फणान्ताः धातवश्च मित्संज्ञ-
कत्वेन प्रोक्ताः । 'राजृ' दीप्ती इत्येको धातुः स्वरितेत्वेनोभयपदी
प्रोक्तः ।

टुभ्राजृ इत्यादयः 'व्रश्च भ्रस्ज सृज शुज' ^१ इत्यत्रोक्तात्रयः केवल-
मात्मनेपदिनः पठिताः । ततश्च स्यमादयः उदात्ताः उदात्तोत्तः परस्मैभाषाः
'षह' मर्षणे उदात्तोऽनुदात्तोच्चात्मनेपदी रमु' क्रीडायाम् अनुदात्तः उदात्तोत्तः
आत्मनेभाषश्च । एवमुदात्तानुदात्तादिभेदेन उदात्तोत्तः स्वरितेत् अनुदात्तोत्तः
भेदेन, आत्मनेपद परस्मैपदभेदेन सर्वेऽपि १०१० धातवः भ्वादिगणे
पठिताः । सर्वत्र प्रकरणान्ते 'वृत्त' इत्यनेन समाप्ति सूचकम् पदमुपयुक्तम्
एवं स्वरितजितः कर्त्तृमित्राये क्रियाफले ^२ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ^३ ।
इत्यादि परस्मैपदमात्मनेपद प्रयोगार्थं पृथक् धातुपाठ, व्यधायि मुनिना ।
क्रमश्चायं पाणिनिकृत धातुपाठमनुसृत्य निर्णीतः । ^४

सायणरचित माधविय धातुवृत्त्यनुसारं भ्वादिगणे ७३८ धातु
सूत्राणि पठितानि । तस्य क्रमश्च भिन्नः । एकार्थानां धातूनां पाठः एक-
स्मिन्नेव सूत्रे विहितः यथा—'भू' सत्तायाम् इत्येकं सूत्रम् 'उदात्तः परस्मै-
भाषः' इति द्वितीयं सूत्रम्, एव वृद्धौ इति तृतीयं सूत्रम् । 'गाधृ' वाधृ'
इत्यनयोरेन्तरम्, पाणिनिधातुपाठे 'नाधृ' नाधृ' याज्योपतापैश्वर्यांशोः षु
इति धातुद्वयं माधवीय धातुवृत्तौ 'नाधृ' 'नाधृ' याच्योपतापैश्वर्यामायंशोः षु
इत्येकस्मिन्नेव सूत्रे द्वौ धातू पठितौ । एवं च 'कथ' इलाघायामित्यन्ते
एषादयः उदात्ताः अनुदानेतः आत्मने भाषाः इति द्वात्रिंशत्तमं सूत्रं
पठितम् । सर्वत्र माधवीय धातुवृत्तौ त्रयोऽयमनुसृतः । सर्वत्र प्रकरणे धातु
सूत्राणामयमेव परम्परानुसृता सायणोनान्ते 'वृत्त' इत्यादिना समाप्ति सूच-
केन पदेनापि सूत्ररूपमेव गृहीतम् । अर्थात् 'वृत्त' इत्यस्याप धातुसूत्रता

१— " (८।२।३६)

२— " (१।३।७२)

३— " (१।३।१२)

४—सिद्धान्त कौमुदी परिशिष्टे, पृ. सं. ७२६ तः ७३६ निर्णय सागर
प्रेस धातुपाठारमे भ्वादिगणे पृ. सं. स्वामि दयानन्द रचिते अजमेर ।

स्वीकृता सायणेन । माधवीय-धातुवृत्तौ पाठभेदमनुसृत्यकेवलं भ्वादिगणे,
एव ११७६ एकोनाशीत्यधिक एकादशशतं धातवः परिगणिताः । अयं च
भेदः पाठभेदेनैव जातः । उदाहरणमेकं प्रस्तूयते पाठ भेदस्य 'रम क्रीडायाम्'
तत्रवास्य धातौः 'रमु क्रीडायाम्' इत्यन्यदूपमप्युपलभ्यते एवं 'मृज शब्दार्थः'
मृजि शब्दार्थश्चोभय विधः पाठः सम्प्राप्यते एवं पाठभेदः एव संख्या भेदकः
माधवीय धातुवृत्तौ ।^१

भ्वादि गणेपाठ भेदश्चाधोऽङ्कितः प्रस्तूयतेः—

'श्च्युतिरक्षरणे' इति मैत्रेयोऽपि श्च्युतिरिति (श्च्युतिरिति) धातुपाठे
यकार रंहितोऽय्ययम्^२ । 'विदि अययवे' इत्यत्र मिदीति पाठान्तरम् ।
'शीकृ' संचने दंत्यादिरित्येके घनपाल काश्यपौ 'श्वकि' गत्यर्थः दन्त्यादि-
रित्येके । 'द्राघ' सामथ्ये, द्राघृइत्यपि केचित् ।^३

'उरव' डादि '.....' लिङ्गित्यर्थाः इत्यत्रे 'रिरव' 'रिखि'
त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित् पठन्ति । 'इख' इति 'मैत्रेयो न पठति'
इखि' इति क्षीरस्वामी न पठति ।^४

अट्ट अतिक्रमण हिमयोः । दोषधोऽयम स्मर्यते इति मैत्रेयः । तो
पधोऽयमिति न्यासवृत्तिप्रदीपकासदयः । स्वाभ्यपि क्विपि अदिति तकार
श्रवणार्थम् तोपधत्वं मुक्त्वा दोषधत्वमप्याह । मैत्रेयस्तु स्वमते द पधत्वं
मुक्त्वा तोपधत्वं मतान्तरमाह ।^५

१-माधवीय धातुवृत्तौ पृ. सं. २८६ सायणरचिते धातु सूत्र ५८१

" " " १०२ धातु सूत्र सं. १५५ सायणरचिते ।

२-सिद्धान्त कौमुदी-निर्णय सागर प्रेस, पृ. सं. ३५३

३ " " " " ३५६

४-क्षीर तरं. ३० पृष्ठ । मिदि अययवे इति सम्मतायाम् ।

५-सिद्धान्त कौमुदी नि. सा. प्रे., पृ. सं. ३६१ माधवीय धातुवृत्ति,
पृ. सं. १०३ ।

कटे वर्षावरणयोः । इत्यत्र चटे इत्येके । चटे इत्येक इति काश्यपः ।
 लुट् विलोडने, डान्तोऽयमित्येके एतदादयः पाठ्यन्ताः टवर्गं तृतीयान्ताः
 इति कौशिक काश्यप नन्दि द्रभिङ्गा ते चास्मादनन्तरे विट् हटी च पठुः ।^{१२}
 'विट्' आक्रोशे (शादिः)^३ हिटेत्येके हिट् इति केचित्^४ पठन्ति । 'हेठति'
 इत्यादि । 'इट्' किते' कटी गतौ^५ इत्यत्र केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते
 कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ये च इ ई इति प्रश्लिय 'अयति' इयोयत्यादि
 कथयन्ति दीर्घस्य तु इजादेशचेत्यामि अयाचंकार इत्युदाहरन्ति । अत्र मैत्रेयः
 कटीति ह्रस्वान्तं पठन्ति इति चतुर्थं धातुमुक्त्वा मतान्तरेण दीर्घान्तं पठन् ई
 इति चतुर्थं धातुं दीर्घमुक्त्वा..... क्षीरस्वामी तु त्रयोधातवः
 इत्यादि^६ । 'मुडि' खण्डा खण्डने इत्यत्र पुडि चेत्येक । मैत्रेयोपि 'पुडि'
 चेत्येके इति पठति^७ 'रुटि' लुटि 'स्तेये' इत्यत्र 'रुठि' इति क्षीरस्वामी ।

शाकटायनः तृतीयान्तौ 'रुडि' लुडि' इति पठति^८ । 'स्फुटिर' विश-
 रण । 'स्फुट्' इति चान्द्रः । स्वामि काश्यपौ तु स्फुटि स्फुट् स्फट् इति त्रीन्
 धातुन् पठति ।^९

'रट्' परिभाषणो । 'रठ' इत्येके^{१०} 'उठ' उपधाते ऊठ इत्येके इति
 मैत्रेयः । धनपाल शाकटायनस्तु रुठ लुठ इत्येव पठतुः । क्षीरस्वामी तु
 उठि पठित्वा रुठ लुठ इत्यपि दोगर्गः ।^{११}

१-सिद्धान्त कौमुदी, पृ. सं. ३६१ माधवीय धातुवृत्तौ १०७ ।

२-म धवीय धातुवृत्तौ, पृ. सं. १११ ।

३-सिद्धान्त कौमुदी-निर्णय सागर प्रेस' पृ. सं. ३६१ बम्बई ।

४-माधवीय धातुवृत्तौ, पृ. सं. १११ प्राच्य प्रतिष्ठान भारती प्रकाशन
 कमच्छा-वाराणसी ।

५-सिद्धान्त कौमुदी पृ. सं. ३६२ ।

६-माधवीय धातुवृत्तौ, पृ. सं. १११ प्राच्य भारती प्रकाशन वाराणसी ।

७-सिद्धान्त कौमुदी पृ. सं. ३६२ निर्णय सागर प्रेस बम्बई ।

८-माधवीय धातुवृत्तौ, पृ. सं. ११४ ।

९-तत्रव, पृ. सं. ११४ ।

१०-सिद्धान्त कौमुदी पृ. सं. ३६२ ।

११-माधवीय धातुवृत्ति, पृ. सं. ११५ ।

शुठ प्रतिघाते । शुठीति क्षीरस्वामी^१ तुडू तोडने तूडू इति स्वामि
शाक् टायनौ^२ लड विलासे । अनन्तरं लल ईप्सायाम् इति क्वचित् पठ्यते ।
तत् क्षीरस्वामि पुरुषकारादयो न मन्यन्ते यत् रलयोर्डलयोश्चैकत्व स्मरणात्
ललयति इति ललना 'इत्याहुः^३ कड मदे ।' क्षीरस्वामी तु कडीति पठित्वा
कडेत्याह इति दुर्गाः ।^४

रेभृ शब्दे । अभि रभी च क्वचित् पठ्येते ।^५

श्रम्भु प्रमादे । तालव्यादि दन्त्यादिश्चेत्येके । श्रम्भते स्रम्भते
इत्यादि ।^६

षृभु ष्रम्भु हिंसार्थो । सूत्र द्वयमिदं क्षीरस्वामी न पठति । अत्र मैत्रेयः
एवं पठित्वा षिमु ष्रम्भु इत्येके इति ऋकारस्य स्थाने हकारमप्याह । तरं-
गिण्यान्तु ऋकारवन्तौ दन्त्यादी पठित्वा षोपदेश पयुदासे सृग्रहणेनान्नर्थक-
स्यापि ग्रहणम् इत्युक्तम्^७ । अण् एण-वण-पण.....ध्वण शब्दार्थाः ।
घणिरपि कैश्चित् पठ्यन्ते^८ प्रणिरपि सम्मतायामत्र पठ्यते । पैण गति
प्रेरणश्लेषणेषु । प्रैण इति क्वचित् पठ्यते ।^९

चमु छमु भमु अदने । जिमि केचित् पठन्ति । अत्र मैत्रेयः जिमि
केचिदिच्छन्ति, जेमनम् इति^{११} ।

१-सिद्धान्त कौमुदी पृ. सं. ३६२ ।

२-तत्रैव पृ. सं. ३६२ ।

३-माधवीय धातुवृत्तौ पृ. सं. ११६ ।

४-माधवीय धातुवृत्ति पृ. सं. ११६ ।

५-तत्रैव पृ. सं. ११६ ।

६-तत्रैव पृ. सं. १२२ ।

७-माधवीय धातुवृत्तौ, पृ. सं. १२५ प्राच्य भारती प्रकाशनम् १९६४

८-सिद्धान्त कौमुद्याम्, पृ. सं. ३६७ चौखम्बा संस्कृत. प्रकाशन-
वाराणसी ।

९-माधवीय धातुवृत्तौ पृ. सं. १३० प्राच्य भारती प्रकाशन १९६४ ।

१०-सिद्धान्त कौमुद्याम्, पृ. सं. ३६७ चौ. सं. प्र. वाराणसी ।

११-तत्रैव पृ. सं. ३६७ " "

भेवृ, गेवृ, ग्लेवृ प्लेवृ भ्लेवृ सेचने । अत्र मैत्रेयादयो दन्त्यादिमपि पठन्ति । शेवृ, खेवृ, केवृ, इत्येके इति मैत्रेयः ।^१

शुच्य अभिषवे इत्यत्र चुच्य इत्यपि पठन्ति इति मैत्रेयः^२ ।

चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । तिलगतौ इति दुर्गं नैत्रेयो तिल्लेत्यन्ये क्षीरस्वामिप्रमृतयः । पेलृ शेल् फेलृगतौ, इत्यत्र खेलृ, षेलृ, सेलृ इत्यपि त्रयः^३ पठ्यन्ते । तत्र खेलतिः मैत्रेयाद्यनुसारेणपि पठिष्यते । पिबि, मिबि, णिवि सेघने, इत्यत्र अयं पाठो मैत्रेयस्य अन्ये तृतीयं मूर्धन्योष्ठ्यादि पठन्ति । सेवने इति तरंगिण्याम्^४ गैषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके मैत्रेयः इति ।^५

बेहृ, जेहृ, बाहृ प्रयत्ने इत्यत्र आथोदन्त्यादोष्ठ्यादिः । अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः । उभावपि केवलोष्ठ्यादौ इत्यन्ये ।^६

घुषि कान्तिकरणे । इत्यत्र केचिद् । घषीत्यदुपधं पठन्ति इति चान्द्र काश्यपो । स्वामींघसेति दन्त्यविमदुपधं पठति^७ (मा०षा०पृ०सं०-१६६) ।

मृक्ष संघाते इत्यत्र 'मक्ष' इत्यप्येके इति मैत्रेयः । मक्षिका 'बृवुन्' शिल्पि संज्ञयोः इति क्वुनि टापि इत्वे सिध्यति ।^८

दृह दृहि दृहि वृद्धा इत्यत्र तथा बृहि शब्दने, बृहिर इति चन्द्र गुप्तौ । तत्फलन्तु अवृहत् अवर्हन्ति इति पक्षे अङ्सिद्धिरित्याह क्षीर-स्वामी । वृह वृहि भाषाथौ चुरादौ पठ्येते ।^९

१-माघवीय धातुवृत्तौ पृ. सं. १ प्राच्य भारती प्रकाशन, वारा.

२-तत्रैव पृ. सं. १४६ " " "

३-माघवीय धातुवृत्तौ-पृ०सं०-१५० प्राच्य भारती प्रकाशन, वाराणसी ।

४-तत्रैव " १५८

५- " " १६३

६- " " १६७

७- " " १६६

८- " " १७२

९- " " १८३

त्रिष्विदा स्नेहस्यमोचने च । स्नेहनमोचनयोरिति क्वचित्पठ्यते ।
जिह्विदाचेत्येके इति स्वामी ।^१

संभु ध्वंसु सु अवग्रसने । अत्र तृतीयं मैत्रेय स्वामि बोधिभ्यास
सम्भवा-कारादयः तालव्योष्यान्तं नीग्विधौ अपि तथैवानुवदति । अत्र
क्वचित् अशिरपि पठ्यते । अशु अंशु अयः पतनेइति दिवादौ^२ ।

कदि, क्रदि, क्लदि, वैकल्ये । अत्र क्षीरस्वामी एवं पठित्वाह वैकल्ये
इति चन्द्रः । कथं क्रद क्लद इति नन्दी इति । मैत्रेयस्तु कदि क्रदो द्वा-
विदितौ पठित्वा क्रद क्लद इति द्वौर्वाविदितौ ग्राह^३ ।

ध्वन शब्दे अत्र दलि वलि स्थलि रणि ध्वनि त्रपि क्षपयश्च इति
भोजः ।^४

अंचु गतौ याचने च । अंचु इत्येके इति मैत्रेयः । क्षीरस्वामी तु
अंचुगतौ 'अंचि गतौ' इति द्वौ घातूपपाठ । इदित्व प्रयोजनं अंचितः इत्यादौ
न लोपाभावं वदति । काश्यपमैत्रेय सम्भता कारास्त्वस्य इदित्वं नानु-
मन्यते^५ ।

मिदृ मैदृ मेधाहिसनयोः । थान्तवितो इतिक्षीरस्वामी । मिदादि
सूत्रे मेधा शब्दं व्युत्पादस इयम् धान्तनिति न्यासकारः । भोजस्तु मेधिं
नानुमन्यते ।^६

१-माधवीय घातुवृत्तौ	१८५	"
२- "	"	१८७ "
३-माधवीय घातुवृत्तौ-पृ०सं०-१६३ प्राच्य भारती प्रकाशन वाराणसी ।		
४-तत्रैव-	" २००	" "
५-तत्रैव-	" २२२	" "
६-सिद्धान्त कौमुद्याम्-	पृ०सं० ३८० माधवीय घातु वृत्तौ-	
		पृ०सं० २२४ ।

‘अस’ गति दीप्त्यादानेषु । अयं षान्तोऽपि इति क्षीरस्वामी मैत्रेयो ।
शाकटायनस्तूभावि ।^१

‘भ्रक्ष’ म्लक्ष भदने । इत्यत्र भक्ष इति मैत्रेयः । भ्रक्ष इति क्षीर-
स्वामी ।^२

कुङ् घुङ् उङ् डुङ् शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ्खुङ्, गुङ् घुङ् डुङ्
इत्याहुः ।^३

च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ । अत्र क्लुङ् इति मैत्रेयः । क्लुङ् इति
क्वाचित् पठ्यते ।^४

कृतिः सौत्रो धातुः । ‘ऋते रीयङ्’ इति ज्ञापनात् ।^५

एवमुक्तोदाहरणः म्वादिगणीयाधतूनां सभेदः पाठभेदः निर्दिष्टः ।
विभिन्नकालेषु भिन्न-भिन्न व्याख्यातृणां व्याख्या भेदात् धातु संस्थासु वृद्धिः
संजातातो नास्ति काचिद् विप्रतिपत्तिः । सार्धद्विसहस्रवर्षाणामतीते काले
तिथि-भेदात् लेखभेदादपि पाठभेदेः धातुसंस्यासु निश्चप्रचं रूपं निर्धारयि-
तुमशक्नुवानापि भिन्न-भिन्न कालिक दुर्ग-चन्द्र-मैत्रेय-क्षीरस्वामिनां
मतभेदादुपरिलिखिताः धातवः म्वादिगणे निर्दिष्टाः ।

अदादिगणः (दयानन्दरचिते धातुपाठे ७७ सं. धातवः)

एवमदादिगणे माधवीय धातुवृत्तौ ६२ द्विनवतिः सूत्राणि पठितानि ।
क्रमश्चोपर्युक्तएवानुसृतः सर्वत्र । ‘वृत्त’ इति समाप्तिसूचकं । पदमपि
सर्वत्र सूत्रत्वेन गृहीतः । धातु प्रदीप रचयिता मैत्रेयोपि ‘वृत्त’ इति सूत्रत्वेन
पठति । अद भक्षणे इत्यारभ्य ‘हनुङ् अपनयने’ इत्यन्तं ७२ द्विसप्ततिः

१-माधवीय धातुवृत्तौ, पृ०सं० २२८ प्राच्य भारती प्रकाशन
वाराणसी ।

२-तत्रैव— २२६ " "

३-सिद्धान्त कौमुदी, पृ०सं० ३८५ ।

४-माधवीय धातु वृत्तौ-पृ०सं०-२६६ ।

५-पाणिनीयाष्टके (३-६-२६) सिद्धान्त कौ० पृ०सं० ४०६ ।

धातवः अदादिप्रकरणे पाणिनीये धातुपाठे पठिताः । पाठभेदेन क्वचिदन्यस्मिन् पुस्तके १०० शतं धातवः पठिताः । पाठभेदश्चायं पुस्तकभेदेन प्रतीयते ।^१

सम्प्रति 'अद्' भक्षणो इति समारभ्य प्रारभ्यमाणोऽदादिगणो धातूनां पाठ भेदाः प्रदर्श्यन्ते—निर्णयसागरीयसिद्धान्तकौमुद्याम् पाणिनीय धातुपाठे ७२ द्विसप्ततिः धातवः पठिताः^२ 'ह्नुङ्' अपनयने इत्यन्ताः । समाप्ति सूचकेन वाक्येन 'लुग्विकरणाः' अदादयः इत्यन्तेन च । चौखम्बा संस्कृत सोरिज, वाराणसी, प्रकाशितायां सिद्धांत कौमुद्याम् ७७ सप्तसप्ततिः धातवः अदादिगणो पठिताः । माधवीय धातुवृत्तौ ६२ द्विनवतिः धातवः पठिताः । धातुपाठस्यास्यां वृत्तौ द्रमभेदः भिन्नः एवानुसृतः । यथा—'अद्' भक्षणो 'हन्' हिंसागत्योरित्यादि विलिख्य 'द्विपादयोऽनुदात्ताः—स्वरितेतः इत्याप्रष्टमं सूत्रं धातु सूत्रत्वेनोल्लिखितम् ।

पाठभेदसमोक्षा चाधस्तानिनरूप्यतेऽदादिगणस्य पाणिनीय धातुपाठे 'अद्' भक्षणो 'हन्' हिंसागत्योः इत्यनन्तरं अनुदात्तावुदात्तेतौ परस्मैपदिव्यावित्युक्तम् । एतच्च सूत्रत्वेननोरंरीकृतम् । माधवीयधातुवृत्तौ धातुपाठानन्तरम् तृतीयसूत्रत्वेनेतत्स्वीकृतम्, यथा—'अदि हनी अनुदात्तावनुदात्तेतौ' इति । अग्रे पाठभेदेन धातूनां विवेचनं क्रियते ।

'कसि' गति शासनयोरित्यत्र । 'कस' इत्येके इति क्षीरस्वामी । खस इत्यपि । अयं पाठो मैत्रेयादीनाम् अन्ये तु व्याख्यान्तरे इमे तालव्यान्तमनिदितं मन्यन्ते । तथा च प्रतिष्कशश्च कशेः इत्यत्र वृत्तिः कश गति शासनमोरिति^३ ।

१—सिद्धान्त कौमुदी—चौ० संस्करण—श्री गोपाल शास्त्री १९६६

२—तत्रैव तत्त्ववोविनी—पृ० सं० ७३४, पाणिनीय धातु पाठे—नि० सा० प्रेस ।

३—माधवीय धातुवृत्ति : पृ० सं० ३३४ प्राच्य भारती प्रकाशन—वाराणसी ।

‘पिजि वणे’ इत्यत्र । संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ते । अवयवे इत्य-
परे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे ‘पृजि’ इत्येके । ‘वृजी’ वर्जने’ ‘वृजि’ इत्यन्ते ।
सम्पर्चने ‘इतिशाकटायनः । उभयत्रेति सम्मताः अवयवे इति काश्यपः ।

अयं शिजिश्च द्वावव्यक्ते शब्दे इति काश्यपः । पृजीत्येके ‘पृड्वते’
इति मैत्रेयः । एवमात्रेयश्च पिजि भाषार्थः । तुजि पिजि हिंसा-बलादान-
निकेतनेषु इति चुरादौ^१ ।

‘वृजी वर्जने’ इत्यत्र इदिदिति आत्रेयादयो दौर्गाश्च । सिद्धान्त
कौमुदी परिशिष्टे धातुपाठे चर्करीतं च इत्यपि धातु सूत्रत्वेन संख्यातम्
माधवीयधातुवृत्तौ चोक्तं धातु सूत्रं सूत्रत्वेनोदाहृत्य, यङ् लुङन्तमप्यदादिकं
परस्मैपदिचेत्यर्थं इत्पुक्तम्^३ ।

इति

जुहोत्यादि प्रकरणे

जुहोत्यादि प्रकरणे ‘हु’ दानादनयोरित्यारभ्य ‘गास्तुतौ’ इत्यन्तं २४
चतुर्विंशतिः धातवः पाणिनीय धातुपाठे सिद्धान्त कौमुद्याम् च वर्तन्ते श्री
दयानन्द रचिते पाणिनीय धातुपाठे २४ धातवः । माधवीय धातुवृत्तौ तु
जुहोत्यादयङ्नुदात्ताः परस्मैपदिनः इत्याद्यपि सूत्रत्वेन गृहीतत्वात् धातु
सूत्राणां स. ३८ वृत् इत्यन्तं सूत्रेण गृहीताः । ‘घृ’ क्षरण दीप्त्यौः इत्यारभ्य
‘गा’ स्तुतौ इत्यन्ताः धातवः छन्दस्येव प्रपुक्ता उपलभ्यन्ते । डा० भोला
शंकर व्यास रचिते सं भाषा^४ शास्त्रीयाध्ययने जुहोत्यादि गणे ५० पंचा
शत् धातवः इत्युक्तम् तच्च न समाचीनम् । सपाठ भेदेऽप्यस्मिन् गणे केवलं
२४ चतुर्विंशतिः एव धातवः प्राप्यन्ते ।

इति

१—सिद्धान्त कौमुदी परिशिष्टे, पृ. सं. ७३३ नि. सा. प्रेस ।

२—माधवीय धातुवृत्तौ पृ. सं. ३३५ प्राच्य भारती प्रकाशन, वाराणसी ।

३—तत्रैव पृ. सं. ३८२ ” ”

४—सं. का भाषा शास्त्रीय अध्ययन पृ. सं. २०५ भारतीय ज्ञानपीठ,
काशी ।

दिवादि प्रकरणे

दिवादि प्रकरणे 'दिवु' क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-मोदमद-स्वप्न कान्तिगतिषु इत्यारभ्य 'गृध्रु' अमिकाक्षायाम् इत्यन्तं १४१ धातवः प्रोक्ताः । चौखम्बा संस्कृत पुस्तकमन्दिरतः प्रकाशिते सिद्धान्त कौमुदी ।

ग्रन्थे दिवादिगणे पाठभेदेन १४५ धातवः उक्ताः । श्री दयानन्द रचिते पाणिनीय धातुपाठे १४६ धातवः प्रोक्ताः ।^१ माधवीय धातुवृत्तौ दिवादिगणे 'दिवु' इत्यारभ्य शमादनः 'उदात्ता उदात्तैतः इत्यन्तं १४२ धातु सूत्राणि प्रोक्तानि^२ । डा. भोला शंकर व्यास रचिते (सं. का भाषा. शा. अध्ययने) ग्रन्थे १३० धातवः प्रोक्ताः परंचास्य ग्रन्थस्य संख्यानुमानिकी एव न तु प्रमाणसापेक्षा ।

पंचमे स्वादि प्रकरणे 'सुञ्' अभिषवे इत्यारभ्य 'दु' हिसायाम् इत्यन्ताः ३४ चतुश्चिंशत् धातवः पाठभेदेश्च ४० चत्वारिंशत् धातवः प्रोक्ताः^३ । दयानन्द रचिते पाणिनीय धातुपाठे ३६ धातवः । क्वचित् पाठभेदेन ३७ धातवः एव प्रोक्ताः चौखम्बा प्रकाशिते सिद्धान्त कौमुदी ग्रन्थे । 'सं. का, भाषाशास्त्रीय अध्ययन' नामके ग्रन्थे उक्तम् ५० धातवः अस्मिन् गणे प्रोक्ताः । माधवीय धातुवृत्तौ ३१ धातु सूत्राणि प्रोक्तानि रि क्षि चिरि जिरि दाश द हिसायाम् इति धातुसूत्रे षट् धातवो न वर्णिताः केचित् रिक्षि इत्येकमेव धातुं पठन्ति ।^४

षष्ठे तुदादि प्रकरणे 'तुद्' व्यथने इत्यारभ्य पिश अवयवे इत्यन्ताः १५७ सप्तपञ्चादधिक शतं धातवः पठिताः । पाठभेदेन क्वचित् १६७

१-सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ०सं० ४०६ निर्णय सागर प्रेस बम्बई ।

२-माधवीय धातुवृत्तौ पृ०सं० ४४३ प्राच्य भारती प्रकाशन क्रमच्छा (वाराणसी)

३-सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ०सं० ४२८ निर्णय सागर प्रेस बम्बई ।

४-माधवीय धातु वृत्तौ, पृ०सं० ४५३ प्राच्य भारती प्रकाशन वाराणसी ।

धातवः । माधवीय धातुवृत्तौ १५० धातु सूत्राणि उक्तानि ।^१ श्री दयानन्द रचिते पाणिनीय धातु १६६ धातवः ।

सप्तमे रुधादिगणे २५ पञ्चविंशतिः धातवः प्रोक्ताः सिद्धान्तकौमुद्याम् धातुवृत्तौ च ३३ धातु सूत्राणि^२ । श्री दयानन्द रचिते पाणिनीय धातु-पाठ २५१ ।

अष्टमे तनादि प्रकरणे १० दश धातवः सर्वत्र पुस्तके धातुवृत्तौ च त्रयोदशधातु सूत्राण्युक्तानि^३ । श्री दयानन्द रचिते पाणिनीय धातुपाठे १० धातवः ।

नवमे क्रयादि गणे ६१ धातवः पाठभेदेन च ७० सप्तति धातवः ।^४ माधवीय धातुवृत्तौ ६६ धातु सूत्राणि सन्ति । श्री दयानन्द रचिते पाणिनीय धातुपाठे ६६ धातवः ।

अन्तिमे दशमे चुरादिगणे ४१० दशोत्तर चतुश्शतं धातवः उक्ता पाठभेदेन च ४८१ धातवः^५ । माधवीय धातु वृत्तौ ३३१ धातु सूत्राणि प्राक्तानि । एवं च पाठभेदैः धातूनां संख्यासु भिन्नत्वमापतितम् । दयानन्द रचिते पाणिनीय धातु पाठ ४५० धातवः ।

एवं च दश गणेषु 'भू' सत्तायामित्यारम्भ्य 'तुत्थ' आवरणे इति चुरादि गण पठित धात्वन्तम् १६४४ चतुश्चत्वारिंशदधिकएकोनविंशति संख्याका धातवः परिगणिताः सिद्धान्त कौमुदी परिशिष्टे इति श्री पाणि-निमुनि प्रणीतो धातु पाठः समाप्तः । इति समाप्तिसूचकेन वाक्येन सिद्धान्त रूपेणोक्त-संख्या एव समीचीनम् ।^६

१-तत्रैव पृ. सं. ४६४ प्राच्य भारती प्रकाशन वाराणसी ।

२-तत्रैव पृ. सं. ५०५ " "

३-तत्रैव पृ. सं. ५१८ " "

४-सिद्धान्त कौमुदी पृ. सं. ४५४ चौ. सं. सी. वाराणसी ।

५-तत्रैव पृ. सं. ४७० " "

६-सिद्धान्त कौमुदी परिशिष्टे पृ. सं. ७३६ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई

चौखम्बा संस्कृत सीरिज प्रकाशिते सिद्धान्त कौमुदी ग्रन्थे 'तुत्थे' आवरणे इत्यन्तं २०६३ धातवः प्रौक्तानि । अनन्तरमपि एव आन्दोलयति, प्रेखोलयति विडम्बयति । अवधीरयति इत्याद्युक्त्वा । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः तेनापठिता अपि सौत्रलोकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणी पाठो बहुलमित्याहुः । तेनपठितेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थं णिच् । 'रामो राज्यमचीकरदित्याहुः' चुरादिभ्यः एव बहुलं णिजित्वर्थः इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः । वस्तुतस्तु चुरादिगणान्ते णिङ्गान्निरसने (ग०) श्वेताश्वाश्वतर गालोडिताह्वरकाणामश्वतरेत-क्लोपश्च (ग०) पुच्छादिषु प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे इत्येव सिद्धम् । (ग०) इति गण सूत्राणि पठित्वा प्रातिपदिकेभ्यो 'णिङ् प्रत्ययमुक्त्वा 'हस्तयते' पादयते, श्वेतयते इत्यादि रूपाणि साधयन्ति । एवंच चुरादिगणे बहूनि प्रातिपदिकानि धातुत्वेनोक्तानि तेनैव पाठभेदेन धातु संख्यानां निश्चयः साधु प्रतिपादयितुं न शक्यते तथापि यथा यथं प्रमाण पुरःसरं पुस्तकभेदः परिगणिता धातवोऽत्र प्रोक्ताः ।^१

भगवता श्री पाणिनिना विकरणभेदेन दशगणेषु धातवः पठिताः । 'भाव प्रधान' माख्यातम् 'सत्त्व प्रधानानि' नामानीति वाक्ये भावः क्रिया यथोक्तम् वैयाकरण भूषणसारे व्यापारो भावना सैव उत्पादना सैव च क्रिया ।

कृत्रोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते—^२

क्रिया रूपाणामाधारतत्त्वम् धातुः । तत्र धातूनां गणभेदेनदर्शाव-
रणानि सन्ति तद्यथा—

१-भ्वादिगणे	शब्बिकरणम्	(कर्तरि शप्) कत्रथे
२-अदादि गणे	शब्लुक् विकरणम्	अदि प्रभृतिभ्यः शप्
३-जुहोत्यादिगणे	शपः (श्लोकृते)	मूलभूत धातोः

द्वित्वादिकरणेन जुहोति 'दधाति' इत्यादि रूपाणि सिध्यन्ति । जुहोत्या-दिभ्यः श्लुः

१-सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ. सं. ४७० चौ. सं. सी. वाराणसी ।

२-वैयाकरण भूषण सारे-कौण्ड भट्ट रचिते पृ. सं.—

४-दिवादिगणे	श्यन् विकरणम्	(दिवादिभ्यः श्यन्) कत्रर्थे
५-स्वादिगणे	(स्वादिभ्यः श्चुरिति) श्चुविकरणम्	"
६-तुदादिगणे	(तुदादिभ्यः शः) शविकरणम्	"
७-रुधादिगणे	(रुधादिभ्यः शन्म्) इति शन्म् विकरणम्	"
८-तनादिगणे	(तनादि कृभ्यः उः) उ विकरणम्	"
९-क्रयादिगणे	(क्रयादिभ्यः श्ना) इति श्ना विकरणम्	"
१९-चुरादिगणे	सत्यापपाशः इति णिच् विकरणम् ।	चुरादिभ्यो णिच् स्वार्थं कर्तरि ।

एभिर्विकरणैः क्रियारूपेषु भेदः समुपजायते । बहवः, च्वादिगण पठिताः धातवः चुरादिगणेषुपि पठिताः । यथा 'चित्' स्मृत्याम् इति धातोः चिन्तति चिन्तयतीत्युभा विधं रूपं सिध्यति । एवंच 'चिन्त्' इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । संस्कृत व्याकरणे विशेषरूपेण एकाचकाः एव धातवः प्राप्यन्ते अनेकाचकाः धातवस्तु स्वरूप संख्याका एव यथा 'दरिद्रा' दुर्गतौ 'जागृ' निद्रा क्षमे 'चकासृ' दोप्तौ उर्णुञ् आच्छादने इत्यादि । परंचानेकाचां धातूनां संख्या अल्पीयस्येव ।

आधुनिकैः भाषा वैज्ञानिकैः मूलभूत संस्कृत धातूनां भेद अष्टधा प्रकल्पितः । तश्च स्वरूप धातोः 'व' इति वर्णेन व्यञ्जनार्थं 'च' इति वर्णेन विभागः कृतः (१) 'व' यथा 'इण्' गतौ (२) v. c. आस् आप् इति । (३) v. c. e. उक्ष् इति (४) c. v. कृ इति (५) c. c. v. क्री इति (६) c. c. v. c. क्षर इति (७) c. e. v. e. स्पन्द इति (८) c. e. c. c. मन्द इति ।^२

उपर्युक्त भेदान् वयं संस्कृते इत्थं निर्वारयितुं शक्नुमः (१) एकाचकः अचरूपाः 'इण्' गतौ ।

ए० अजादि हलन्ताः आस् आप् रूपाः । एका० अज्जलद्वयरूपाः उक्ष् इत्यादि । एका० हलच् रूपाः । 'हुकृञ्' करणे इत्यादि । (४) द्विहलच्

१-सिद्धान्त कौमुद्याम्, पृ. सं. ४५४ चौ. सं. सी. वाराणसी ।

२-संस्कृत का भाषा शास्त्रीय अध्ययन डा० भोला शंकर व्यास—
पृ. सं. १६२ ।

रूपाः 'दुक्तीञ्' द्रव्य विनिमये इत्यादि । (५) द्विहलज्झल रूपाः 'क्षर' इति । (७) द्विहलज्झलद्वयरूपाः 'स्पन्द' इति हलज्झल द्वयरूपाः मन्दः कुत्सायां गतौ इत्यादि । डा० एलेन महोदयेनापि भारोपीये धातूनां मूलरूप विषये स्वमतं प्रदर्शितम् ।^१

धातुपाठ-रचना-समयः

महर्षि पाणिनिनास्मिन् शब्दशास्त्र-निर्माणे पूर्वं धातुपाठः व्यधायि वा सूत्रपाठः इति विचारे क्रियमाणे अन्तः साक्ष्यैः पूर्वं धातुपाठ एव प्रोक्तः इति प्रमाणं पुरस्सरं उपस्थाप्यते ।

'लक्ष्य लक्षणे हि व्याकरणम्' इति नियमेन लोके प्रचलित शब्दानां साधुत्व प्रतिपादनमेव व्याकरणस्य मुख्योद्देश्यम् । तत्र ये क्रिया शब्दाः तेषां कृदन्त शब्दानां च साधुत्व प्रतिपादनाय धातुपाठो विहितः । ऐतिह्या-नुशेधेन पाणिनितः पूर्वंमपि बहूनि व्याकरणान्यासन् यानि करालकालग्रास-रूपाणि संजातानि । पाणिनि-व्याकरणे अष्टाध्यायी पाठात् पूर्वं प्राचीन व्याकरणानुसारं च पूर्वं धातुपाठ एव विहितः प्रमाणं चात्र धातूनां गण-निर्दिष्ट-विकरण विधायकानि सूत्राणि-यथा-अदि प्रभृतिभ्यः शपः 'दिवा-दिभ्यः श्यन्' तुदादिभ्यः शः इत्यादि । एकस्मिन् गणे पठितेषु धातुषु एकमेव विकरणं क्रियते । अतएवं विधया पद्धत्यानुमीयते यत् पूर्वं मुनिना धातुपाठः एव विहितः पश्चाच्च सूत्राणि प्रणीतानि । ये धातवः गणेषु न निर्दिष्टाः ते स्वल्प संख्याका धातवः सूत्रेषु अपि पठिताः यथा-ऋते रीयङ्^२ इति सूत्रे ऋति रिति सौत्रो धातुः । स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भ्यः चुषच^३ इति स्तम्भवादयः सौत्रा धातवः । शब्दानां मूलरूपाणि धातु प्रातिपदिक रूप एवोपलभ्यन्ते तत्र धातुत्वेनांगीकृतानि मूलरूपाणि पाणिनितोऽपि पूर्वं पृथक्त्वेनैव परिगणिताऽन्यासन् । परम्परया च पाणिनिनापि पूर्वं धातुपाठः एव व्यरचि इत्यत्र नास्ति सशय लेशावतारः । उपदेश पदार्थे के के पदार्थाः गृहीताः इति व्याख्याने-

१-तत्रैव

२-पाणिनीयाष्टके ३।६।२६ ।

३-तत्रैव ३।१।२ ।

पृ. सं. १६३ ।

धातु-सूत्र- गणोणादि वाक्य लिङानुशासनम् ।

आगम प्रत्ययादेशाः उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ इति प्रोक्तम्^१

अत्र सर्वप्रथमं धातुरूपमेवोपदेशत्वेनाङ्गीकृतम् पाणिनीयाष्टके प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमपादे प्रामुख्येन संज्ञा परिभाषा सूत्राणि पठित्वा, द्वितीयपादे
धातु संबंधीन्ये सूत्राणि व प्रोक्तानि यथा-‘गाङ्कृटादिभ्योऽत्रिणत्’^२ विज
इट इत्याद्यारभ्य; ‘रलो व्युपधाद्वलादेसंश्च’ इत्यन्तानि २६ सूत्राणि धातु-
विषयकान्येव विद्यन्ते^३ ।

अस्यैवाध्यायस्य तृतीये पादे भूवादयो धातवः इति^४ प्रथम सूत्रे धातु
संज्ञा प्रवचनान्तरम्, अनुदात्त डित आत्मने पद^५ मित्यारभ्य-लुटि च
क्लृपः^६ इति, पादान्त सूत्रं यावत् आत्मने पद-परस्मैपद-विधायकानि सूत्रा-
ण्युपदिष्टानि । एवं च भिन्नेष्वर्थेषु परस्मैपदात्मनेपदेषु धातोः प्रयोगेरनुमीयते
यद्भगवता पूर्वं धातवः उपदिष्टाः इति ।

अस्यैवाध्यायस्य चतुर्थ-पादे नवनवतितमात् लः परस्मैपदमिति^७
सूत्रात्-शेषे-प्रथमः^८ इत्यन्तानि दश सूत्राणि धातु विषयकान्येव सन्ति ।
पुनः द्वितीयाध्याये चतुर्थ-पादे ‘आर्धं धातुके’^९ इत्यधिकार सूत्रादारभ्य
‘वायौ’^{१०} इत्यन्तानि सूत्राणि-धातु विषयकान्येव प्रोक्तानि । अस्मिन्नेवाध्याये
धातोः विहिताः कृत्प्रत्यय प्रोक्ताः । चतुर्थाध्याये यद्यपि नामतः प्रत्ययाः

१-प्रौढ मनोरमायाम् (शब्दरत्ने) पृ. सं. १८ चौ. सं. सी. वाराणसी ।

२-पाणिनीयाष्टके प्र. अ १-२६ सूत्रान्तमं ।

३-तत्रैव

”

”

।

४-तत्रैव

(१।३।१)

५-तत्रैव

(१।३।१२)

६-तत्रैव

(१।३।६३)

७-तत्रैव

(१।४।६६)

८-पाणिनीयाष्टके १।४।१०८

९-तत्रैव

६।४।४६

१०-

६।४।५६

तद्धित प्रत्ययाः प्रोक्ताः तथापि बहुत्र, 'तेन रक्तं' 'युक्तः' निर्वृत्तम्' तद-
धीते तदवेद' इत्यादिष्वर्थेषु विधीयमानाः प्रत्ययाः क्रिया सम्बन्धित्वं नाम्नां
द्योनयन्ति । धातवश्च तद सम्बन्धिनः पूर्वमेव पठिताः इति नास्ति कोऽपि
सन्देहः । पंचमेऽध्याये पूर्वरूपेण तद्धितान्ताः प्रत्यया विहिताः । तत्र धातु
सम्बन्धीनि सूत्राणि न प्राप्यानि । षष्ठेऽध्याये प्रथम पादे एकाचो द्वे प्रथ-
मस्य^१ इत्यादिनारम्य 'हलङ्यान्यो दीर्घो'^२ दित्यन्तं पुनः सुटकात्पूर्वः^३
इत्यारम्य सुट प्रकरणे धातु सम्बन्धीनि कतिपयानि सूत्राणि प्रोक्तानि ।
अस्यैवाध्यायस्य चतुर्थपादे अनुनासिकस्य विवभक्तो किङ् ति^४ इत्यारम्य'
न शत ददवादिगुणानाम्^५ इत्यन्तं धातु सम्बन्धिविधि सूत्राणि धातु सम्बन्धे
प्रोक्तानि । एवमष्टमेऽध्यायेऽपि बहुत्र धातु सम्बन्धि विधि सूत्राणि
प्रोक्तानि ।

उक्त प्रमाणैर्निश्चयते यत् महर्षि पाणिनिना पूर्वं धातु प्रवचनं
कृतम् । धातुपाठ विवरणं च त्रिगताध्याये उपवर्णितमेव ।

धातुपाठ-विषये महाभाष्ये आद्ये आह्निके भगवता पतंजलिना
प्रोक्तम् । वर्णोपदेशप्रकरणे अथवा-इदं तावदयं प्रष्टव्यः-क्वेमे संवृतादयः
श्रयेरन्मिति ? आगमेषु । आगमाः शुद्धा पठ्यन्ते । विकारेषु तर्हि ।
विकाराः शुद्धा पठ्यन्ते । प्रत्ययेषु तर्हि । प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुषु
तर्हि । धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु तर्हि प्रातिपदिकान्यापि
शुद्धानि पठ्यन्ते.....

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ।

उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥ १ ॥^६

१-पाणिनीयाष्टके ६।१।१ सि. कौ. पृ. सं. ३३७

२-तत्रैव ६।१.६३ " ४८ ।

३-तत्रैव ६।१।१३५ " ४४६ ।

४-तत्रैव ६।४।१२ " ४६४ ।

५-तत्रैव ६।४।१२६ " ३५० ।

६-महाभाष्ये प्रथम भागे, पृ. सं. ६२ प्रकाशकः मोतीलाल बनारसी-
दास ।

वर्णार्थवत्ताधिकरणो वार्तिककृता महाभाष्यकृता च एकवर्णं धातूना-
मुल्लेखः कृतः, यथा—

‘अर्थवन्तो वर्णाः धातु प्रातिपदिक प्रत्यय निपातानामेक वर्णानामर्थ-
दर्शनात्’ । धातवः एकवर्णाः अर्थवन्तो दृश्यन्ते एति, अध्येति, अधीतः
इति ।^१

एवं च न ‘धातुलोप आर्धधातुके’ इति सूत्र व्याख्यानावसरे धातु
ग्रहणं किम् ? इहमाभूत्-लूङ्-लविता-पूङ्-पविता पवितुमित्यादि ।^२

एवंच ‘विङ्ति’ चेति सूत्र व्याख्याने’ विङ्ति निर्मितो ये गुणवृद्धी
प्राप्नुतस्ते न भवतः । उदाहरणानि च भिन्नः भिन्नवान् । चित स्तुताम-
त्यादि ।^३

एवंचोक्त प्रमाणैर्निश्चितमिदं यत् धातूनां प्रवचनं सूत्रकृता सर्वं
प्रथमं विहितम् ।

‘दीधी वेवीटाम्’ १-१-६ इति पाणिनि सूत्र व्याख्यायाम् पतञ्जलिना-
किमर्थमिदमुच्यते ? गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम्-आदीध्यकः-
आवेव्यनम्-आवेव्यकः इति । अयं योगः शक्यमकर्तुम् कथमिति पृश्ने वार्ति-
ककृता-‘दीधी वेव्योश्च्छन्दोविषयत्वात् ष्टानुर्वाधत्वाच्चच्छन्दसच्छन्द-
स्यदीधेदधीधयुरिति च गुणदर्शनादप्रतिषेधः ।’ अत्र भाष्यम्—छन्दसि अदा-
धेत् अदीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रति-
षेधः ।^४ अत्र गुणप्रतिषेधकर्तुः सूत्रस्य खण्डनावसरे दीधीङ् वेवीङ् छान्दस-
धात्वोरुल्लेख विहितः भाष्यकारेण । सर्वेचेतत् संभवति धातुपाठस्य निय-
मानुकूलमुपदेशेनैव । शास्त्रे पंचपाठी पाणिनेर्प्रसिद्धा । यस्याचं—

धातु-सूत्र-गणोणादि लिङ्गानुशासनं चैत्येतेषां पञ्चानां पृथक्-पृथक्
पाठो व्यधायि श्रीमता पाणिनिना तेषु च पाठेषु च सर्वशब्दानां मूलभूतत्वे-

१-तत्रैव	"	"	६१	"	"	
२-तत्रैव	"	"	१३१	"	"	।
३-तत्रैव	"	"	१३६	"	"	।

४-व्या० महाभाष्ये प्रथम भागे, पृ० सं० १४२ प्रकाशक-मोतीलाल
बनारसीदास ।

नाधारभूतेन च धातुपाठेन सर्वप्राथम्यमंगीक्रियेत चेन्न कापि विप्रतिपत्तिः ।
सामंजस्य च सूत्राणां वार्तिकानां सर्वत्रोपलब्धं भवति ।

अस्या एव पंच पाठ्याः सांगोपागन्त्वेनाध्ययनं प्राचीनकाले प्रचलित-
मासीत् । एकस्यापि पाठस्याभावेनान्यस्य पाठस्यागंहीनता स्वतः एव
प्रसिद्धा जायेत । कात्यायनकृत वार्तिकान्यपि प्रमाणत्वेनोपस्थापितानि ।

सर्वेष्वप्युक्त प्रमाणैर्निश्च प्रचमिदं जातम्, यद् भगवता पाणिनिना
धातुपाठ सूत्र पाठ-गणपाठ-उणादिसूत्रपाठ-लिगानुशासनपाठाश्च क्रमशः
निरूपिताः प्रोक्ताश्च ।

। उणादि-प्रकरणे-धातूनामुपयोगित्वम् ।

अस्मिच्छब्दानुशासने उणादि-पाठे धातूनामुपयोगिता अत्यन्तं
प्रथिता । 'उणादयो बहुलम्' (३-३-१) एते उणादयो संज्ञायाम् वर्तमाने
च बहुलं स्युरित्यर्थः । केचिद् प्रत्ययाः अहिता अपि बाहुलकाद् भवन्ति ।

संज्ञासु-धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादन्बन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥^१

'उणादयो बहुलम्'^२ इति सूत्रे वर्तमाने लङिति^३ सूत्रात् वर्तमान-
ग्रहणम् 'पुनः संज्ञायाम्'^४ इत्यतः संज्ञायाम् इति पदे चानुवर्तते । अत्र घातोः
प्रत्ययः कृदतिङ् इति सूत्राणि चानुवर्तन्ते तेन उणादि प्रत्ययानां प्रत्यय संज्ञा,
कृत् संज्ञा च सिध्यतः ।

महर्षिणा स्वकीय-शब्दानुशासनेऽपि उणादिप्रकरणविषये पंच
सूत्राणि-पठितानि । तानि च 'भूतेऽपि दृश्यन्ते' (३-३-२) 'भविष्यति
गम्यादयः' (३-३-३) 'दाशगोघ्नौ संप्रदाने' (३-४-७३) भीमादयोऽपादाने
(३-४-७४) ताम्यामन्यत्रोणादयः ३-४-७३ एषु पंचसु अर्थेषु सर्वे उणादि
प्रत्ययाः संगृहीताः भवन्ति । धातुतः विधीयमानाः उणादि प्रत्ययाः वर्तमाने

१-सिद्धान्त कौमुदी-पृ० सं० ६४१- निर्णय सागर प्रेस-महाभाष्य ।

२-पाणिनीयाष्टके-(३-३-१) सि० कौ० पृ० सं०-६४१ ।

३-तत्रैव (३-२-१२३) सि० कौ० पृ० सं०-३३५ ।

४-तत्रैव (३-२-१२५) सि० कौ० पृ० सं०-२८३ ।

भूते, भविष्यति कालत्रयेऽपि भवन्ति । यथा—वातोति वायुः 'करोतीति' कारुः, 'साधनोति परकार्याणीति' साधुः' इत्यादि प्रयोगेषु जायमाना प्रत्यया वर्तमानार्थं भवन्ति 'गमिष्यतीति' गमी 'आगमिष्यतीति' आगामी इत्यादिषु 'भविष्याति गम्यादयः' इति नियमेन भाविन्यर्थे प्रत्ययाः भवन्ति । कर्त्रर्थ-दतिरिक्तं संप्रदाने, अपादाने चार्थेऽपि प्रत्ययाः भवन्ति । गां हन्ति तस्मै इति गोघ्नोऽतिथिः । विभेत्यस्मादिति भोमः—भीष्मश्च सिध्यन्ति । उणादि प्रकरणे विधेय प्रत्ययाः धातुतः एव भवन्ति । पञ्च पाद्युणादि प्रकरणम् संज्ञा शब्दानां साधुत्व प्रदर्शनार्थं प्रोक्तं पाणिनितोऽपि पूर्वमासीद् इत्यनुमीयते । संज्ञासु धातुरूपाणि—प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद् विद्यादनूबन्ध-मेतच्छास्त्रमुणादिषु ।

उणादि-प्रत्ययाः सन्ति पादोत्तर शतत्रयम् ।

तेषां विवेचनं त्वच्च ज्ञानेन्द्र स्वामिभिः कृतम् ॥^१

प्राचीनवैयाकरणैः कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृतः न तु सर्वेषाम् । उणादि प्रकरणंचतत पञ्चपादो दशपादोति भेदेनोभयथा परि-गणितः । सिद्धान्तकौमुद्यां पञ्चपादो पाठः स्वीकृतः । उणादि प्रकरणंचतत् कृदन्त-प्रकरणान्तर्गतः एव । प्रमाणंचात्र पाणिनीयं शास्त्रम् । कृत्प्रत्ययाः धातोरेव भवन्ति । धातुतः विधीयमानाः एते उणादिप्रत्ययाः लौकिकानां वैदिकानांच शब्दानामनुशासनं विदधति । पाणिनैरष्टके तृतीयाध्याये प्रथम पादतः धातुतः प्रत्यया भवन्ति । तत्र प्रथमं सूत्रम्—'प्रत्ययः' (३-१-१) तदनन्तरं 'परश्च' (३-१-२) आद्युदात्तश्चैत्यादि सूत्राणि धातोः । वधायक-प्रत्यय-विषयेऽनुशिषान् ।

'उणादयो हुहुलम्' (२।३।१) इत्यारभ्य त्रीणि सूत्राणि उणादि प्रकरण सम्बन्धीनि तृतीयाध्याये पठितानि । अतएव कृदन्त प्रकरण मध्य-पठितत्वेनेते उणादि प्रत्ययाः धातोर्महत्त्वं द्योतयन्ति ।

पुराकाले सर्वे शब्दाः यौगिका एव न तु रुढ शब्दाः अथवा अव्युत्पन्न नाम शब्दाः । तेषां साधुत्वप्रतिपादनार्थं उक्त नियमः स्वीकृतः 'संज्ञासु

धातु रूपाणि' इत्यादि भगवता पतञ्जलिनोणादि सूत्राणां महत्त्व विषये प्रतिपादितम् बाहुलकं प्रकृतेस्तानुदृष्टेः प्रायः समुच्चयनादपितेषाम् । कार्य-सशेषविधेश्च तदुक्तं नैगम रुद्धि भवंहि सुसाधु । नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । यन्न पदार्थ विशेष समुत्थं प्रत्ययतः प्रकृते-श्चतदूह्यम् ।

संज्ञासु धातु रूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद् विद्यादनूबंघमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥^१

नैगमानां (वैदिकानां) रुद्धि शब्दानां च साधुत्व प्रतिपादनार्थं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्यो (धातुभ्य) प्रत्ययविधानार्थं प्रकरणंचैतद् मुनिना विहितम् ।

अतएवास्मिन्प्रकरणेऽपि धातूनामेव महत्त्वं स्वीक्रियते । एतत्पंच पाद्युणादि प्रकरण पाणिनि रचितमिति विषये मतभेदोऽप्युपलभ्यते । 'व्या-कस्मणे शकटस्य च तोकम्' इत्युक्त्या शाकटायन प्रणीतमिति केचित् । कैय-टेन चोक्तम्—'उणादय इत्येव सूत्रमुणादीनांशास्त्रान्तर पठितानां साधुत्व ज्ञापनार्थमस्त्विति भावः'^२ । तदनुसारिणा श्री नागेशेनापिकथितम्—'तदम्यैः वैयाकरणैः शाकटायन-प्रभृतिभिः नाम धातुजमिति स्वीकृतम्' पाणिनेस्तु तद्व्युत्पन्नानोत्येवेति भावः'^३

वासुदेव दीक्षितेन सिद्धान्त कौमुद्याम्—बाल मनोरमा टीकायामुक्तम्—'तानि चेमानिसूत्राणि शाकटायन मुनि प्रणीतानि न तु पाणिनिना प्रणी-तानि'^४ ।

प्रक्रिया सर्वस्वकारेण नारायणभट्टेनोणादि प्रकरणम् पाणिनि कृतमित्युक्तम्—अकारं मुकुरस्यादौ उकारं ददुर् रस्य च ।

बभाण पाणिनिस्तौतु व्यत्ययेनाहभोजराट् ।^५

१—व्याकरण महाभाष्ये द्वि. भागे पृ. सं. २०४ भारत शासन प्रका. ।

२— " " पृ. सं. श्री कैयटकृत प्रदीप टीकायाम् ।

३— " " पृ. सं. श्री नागेश कृतोद्योते ।

४—सिद्धान्त कौमुदी बाल मनोरमा भाग ४ पृ. सं. १३८ लाहौर ।

५—नारायणभट्टकृत प्रक्रिया सर्वस्वे ।

शिशुपालवध कविना माघेनास्य प्रकरणस्य पाणिनीयत्वं प्रतिपा-
दितम् । निपातित सुहृदस्वामि पितृव्य भ्रातृ—मातुलम् ।

पाणिनीय मिवालोचि धीरैस्तत्समराजिरम् ।^१

एवं महर्षि दयानन्देनोणादि प्रकरणं पाणिनिरचितमित्युक्तम्
आचार्य युधिष्ठिर मोमांसकेनास्य प्रकरणस्य पाणिनीयत्वं स्वीकृतम्
प्रमाणैः—

उणादि प्रकरणे दशपाद्युणादि प्रकरणमप्युपलभ्यते । तच्च वारा-
णस्याः सरस्वतीभवन ग्रन्थमालातः प्रकाशितम् ।^२

‘महाभाष्यकारेण’ ह य व र ट् ‘सूत्रे’ जीबेरदानुक इति दशपाद्युणा-
दिप्रकरणे पठि मुद्धृतम् ।

वामनेन काशिकावृत्तौ (६।२।४३) सूत्रे ‘यूप’ शब्दसिद्धयर्थं कुसुमु-
भ्यश्चेति सूत्रमुद्धृतम् । इदं दशपाद्यामुपलब्धं भवति । पाणिनीय धातु-
पठस्य व्याख्यात्रा क्षीरस्वामिना दशपाद्युणादिप्रकरणं पाणिनिरचितमिति
स्वीकृतम् ^३ । एवं बहुभि प्रमाणैः दशपाद्युणादिप्रकरणं प्रोक्तम् इति स्वी-
क्रियते ।

एवंचोणादि प्रकरणमिदम् व्युत्पन्नरुद्धि शब्दानां धातुजत्वं साधयति ।
धातु निष्पन्नाः एव सर्वे संज्ञा शब्दाः न त्वव्युत्पन्नाः इति प्राचीनाचार्य
मतम् । वस्तुतस्तु भगवता पाणिनिना पक्षद्वयं स्वीकृतमत्र प्रमाणं च—आय-
नेयीति सूत्रे—‘प्रातिपदिक-विज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धम् उणादयो
ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि इति—‘आदेश प्रत्यययोः ^४ इति सूत्रे भाष्ये’
उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्युक्तम् । इदंचोणादि प्रकरणं उणादि
कोषत्वेनाप्यभिहितः, यथा—उणादि व्याख्याकारेण महादेव पंडितेनोक्तम्—

१-शिशुपाल वध महाकाव्ये १६ सर्गे ७५ तमं पद्यम् ।

२-वाराणसी सं. वि. वि., सरस्वती भवन ग्रन्थ मा. प्रकाशनम् ।

३-संस्कृत व्या. शा. का इतिहास, पृ. सं. १७५-७६ ।

४-पाणिनीयाष्टके ८।३।५६ सि. कौ. पृ. सं. ३३ ।

‘इत्युणादि कोषे निज विनोदाभिधेये वेदान्ति महादेवविरचिते पंचमः
पादः सम्पूर्णः ।

श्रीमददयानन्द स्वामिनाप्यस्मिन् विषये प्रोक्तम् —
इति श्रीमद् स्वामिदयानन्द सरस्वती कृतोणादि व्याख्यायां लौकिक-
कोषपंचमः पादः समाप्तः ।

उणादि चना विषये बहवः मतभेदाः दृश्यन्ते । श्री नागेशः शाकटा-
यनकर्तृकं मन्यते उणादिप्रकरणम् ‘उणादयो बहुलम्’ (२।३।१) इति सूत्रे
पठित कारिकातः प्रमाणमेतत्प्रतिपदिष्टम् । परचैतन्मते खण्डितं भवति यत्
शाकटायनः पाणिनिपूर्ववर्त्ती आसौ । पाणिनिकृत कमेवोणादि प्रकरण-
मिति डा० गोल्डस्टकर महोदयेन प्रमाणितम् —

Since Nagoji's conjecture is purely personal and is not supported by any evidence, I may be allowed after the explanation I have given to assume that the Unadi list is of panini's authorship. Indeed, how could katyayana take exception to the technical application or to the working of a rule of panini's and supply this defect by pointing to the Unadi list, unless he looked upon panini as being the author of both ? had he thought that the Unadi list written by Sakatayana he would have laid himself open to serious reflections in censuring the anubadhas of panini for not fitting the system of Sakatayana.

गणरत्नमहोदधिकारेण वर्धमानेन शाकटायन-व्याकरणस्य बहूनि
उद्धरणानि प्रस्तुतानि, तानि च तस्य सूत्राणां भावार्थं प्रदर्शनमात्राणि न
तूणादि गण प्रकरणसम्बन्धीनि ।

Unlese, therefore, it can be shown, that there was not difference what ever and much more so, if it can be shown that there was a difference between the method of both there gra-

merians common sense would been in favour of the conclusion, that Katyayana, in his Vartikas hit at out of his predecessors, and that this predecessor was the author as well of the eight grammetical books as of the Unadi list.—panini *

उणादि प्रकणंचैतत् सर्वेषां लौकिकवैदिकशब्दानां धातुजत्वसाधने प्रबलं प्रमाणम् । नचात्र कश्चिद् बाधकः । सूत्रमिदमुणादि प्रकरणे दृष्टव्यम् शब्दानां व्युत्पत्तौ—^१

भृ मृ शी तृ चरित्सरितनिर्घानि मिमस्त्रिभ्यः उः (उणादि सूत्र सं० ७) उदाहरणानि

१. भारतीति भरुः स्वामी हरश्च ।
२. म्रियन्तेऽस्मिन् जनाः इति 'भरुः' निर्जल प्रदेशः ।
३. शेते इति शमुः अजगरः ।
४. तरन्ति पक्षिणः इमम् इति तरुः वृक्षः ।
५. चरन्ति भक्षयन्ति देवाभ्यमिति चरुः हविः ।
६. 'त्सर' छद्मगतौ धातुतः उ प्रत्यये 'त्सरुः' खड्गमुष्टिः ।
७. तन्यते कर्मपाशोऽनयेति तनुः शरीरम् स्वत्थम् च ।
८. धन धान्ये इत्यतः उ प्रत्यये धनुः शस्त्रम् ।
९. डुमि ग् प्रक्षेपणे धातुतः उ प्रत्यये भयुः किन्नरः ।

१०. मस्जेः उ प्रत्यये 'मद्गुः' पानीय काकिका । निदर्शनमात्रमेतत् । सर्वत्राणादि प्रकरणे व्युत्पन्नानां शब्दानां व्युत्पत्तिः सार्था युक्तियुक्ता मनोरमा च सर्वत्र दृष्टिता भवेति । सारत्थार्थं महर्षिभिः शब्दानामव्युत्पन्न पक्षः स्वीकृतः वस्तुतस्तु सर्वे शब्दाः धातुजा एवेति नाम कश्चिद् संशयस्यावसरः ।

। पाणिनीय-धातुपाठे सूत्र-साक्ष्यम् ।

महर्षि पाणिनिरचिते अष्टाध्यायी शब्दानुशासने धातूनामुल्लेखः

१-पाणिनि डा० गोल्डस्टकर, पृ. सं. १६३ से १६५ चौखम्बा प्रकाशन ।

२-सि० कौ० पृ. सं. ५२८ चौखम्बा सं. सि. प्रकाशन ।

बहुत्रोपलभ्यते । क्रमशस्तेषां निरूपणमत्र क्रियते । प्रथमाध्याये धातुसंबन्धि-सूत्राणां संख्या १५० विद्यते, यथा—‘न धातुलोप आर्ध धातुके’ (१-१४) दीधी वेवीटाम् (१-११६) ‘दाधा ध्वदाप्’ (१-११२०) गाङ् कुटादिभ्यो-ऽञ्जिण् डित् (१-१२१) निदर्शनमात्रमेतत् । सख्यायाम् धातुल्लेख सूत्राणि सार्धैकशतं विद्यन्ते ।

द्वितीयाध्याये समासविधायक कारक प्रकरणस्य सूत्राणामाधिक्ये-नान्तिमे चतुर्थे पादे धातु-संबन्धीनि ५७ सूत्राणि वर्तन्ते । तानि च ‘आर्ध-धातुके २।४।८५ इत्यतः आरभ्य ‘लुटः प्रथमस्य डारौरसः’ इत्यन्तानि सूत्राणि सन्ति यथा ‘अदो जग्धित्यपि ति किति’ २।४।३६, ‘लुङ् सनोर्धस्लृ’ २।४।३७ इत्यादि ।^१

तृतीयाध्याये प्रारंभतः धातु-सम्बन्धि-सूत्राणामुपादानं विद्यते । अस्मिन्नध्याये कृत्प्रत्ययानामाधिक्येन, धातुतः एव कृत्प्रत्ययानां विधानेन प्रत्यक्षतः सर्वाणि सूत्राणि धातुसम्बन्धीनि विद्यन्ते यथा—‘गुप्तिज् किद्म्या-सेन्’ (३-१-४) ‘मानवधदानशान्भ्यो दीघश्चाभ्यासस्य’ (३-१-५) इत्यादि^२ चतुर्थाध्यायतः पञ्चमषष्ठाध्याययोः तद्धित-प्रत्ययविधायकानि सूत्राणि बाहुत्येन विद्यन्ते । षष्ठाध्यायस्यान्तिमे चतुर्थे पादे धातु-सम्बन्धीनि बहूनि सूत्राणि सन्ति, यथा—‘अज्भनगमां३ सनि’ (६-४-१६) तनोतेविमाषा (६-४-१७) ‘क्रमश्चत्वि’ (६-४-१८) इत्यादि ।

सप्तमः अध्याये द्वितीय-पादे प्रथम-सूत्रतः आरभ्य ‘ईदासः’ (७-२-८३) इत्यन्तं धातु सम्बन्धीनि सूत्राणि वर्तन्ते ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थपादे च बहूनि सूत्राणि धातु विषये प्रोक्तानि । ‘अनि वध्योश्चि’ (७-३-३५) इत्यतः प्रारभ्य ‘ईचः गणः’ (७-४-६७) इत्यन्तानि बहूनि सूत्राणि वर्तन्ते ।

अष्टमेध्याये नाम सम्बन्धि प्रत्ययानां संधि विधायक सूत्राणां माधिक्येन धातु सम्बन्धि सूत्राणामभावो विद्यते ।^४

१-अष्टाध्यायी सूत्रपाठः, पृ. सं. १४ चौखम्बा संस्कृत सीरिज ।

२-तत्रैव	" १५	" "
३-तत्रैव	" ६८	" "
४-तत्रैव	" ८८ ८९	" "

धातूनां गणपाठस्य प्रमाणे विकरण विधायकानि सूत्राणि प्रमाणम्
 यथा—‘स्वादिभ्यः श्नुः’ (३-१-७३) ‘तुदादिभ्यः शः’ (३-१-७७)
 ‘रूधादिभ्यः नम्’ (३-१-७८) ‘तनादिकृञ्भ्यः उः’ (३-१-७९) ‘क्रया-
 दिभ्यः श्ना’ (३-१-८१) स्तम्भु-स्तुम्भु-स्कम्भु-स्कुम्भु-स्तुज्भ्यः
 श्नुश्च (३-१-८२)^१ ।

उपर्युक्त सूत्राणि प्रमाणयन्ति यत् धातूनां गणपाठः व्यवस्थितः
 आसीत् । तदनुकूलं तद्गणे पठिताः धातव तत्तद्गण कार्ये धारयन्ति ।

इदानीं धातु-पाठस्य प्रमाणे वार्तिक-भाष्य-प्रमाणंचोपस्थाप्यते । ‘न
 धातु लोप आर्घं धातुके १-१-४ इति सूत्रे भाष्ये धातु ग्रहण किमर्थम् ?
 इह भाभृत् लूज् लविता लञ्जितुम्, पूज् पविता-पञ्जितुम् । आर्घधातुक् इति
 किम् ‘त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति’ इत्यादि^२ । ‘किञ्जिति च’ १-१-५ इति
 सूत्रे भाष्ये ‘किञ्जिति प्रातषेधे तन्निमित्त ग्रहणम् (वार्तिकम् किञ्जिति प्रति-
 षेधे तन्निमित्त ग्रहणं कर्तव्यम् । किञ्जिति नित्ये ये गुण वृद्धी प्राप्नुतस्तेन
 भवतः इति वक्तव्यम् । किम् प्रयोजनम् । ‘उपधारोरवीत्यर्थम्’ वार्तिकम्
 उपधार्थं रोरवीत्यर्थेन । उपधार्थं तावत्-भिन्नः भिन्नदान किं पुनः कारणं
 न सिध्यति ? किञ्जित्युच्यते तिन यत्र किञ्जित्यन्तरो गुणभाव्यस्ति तत्रैव
 स्यात् । चित्तम् स्तुत्कम् । इह तु न स्यात् भिन्नः भिन्नवार्तिता ।^३ मान्वध-
 दान् शानभ्यो०’ ३- —६ इति सूत्रे मन् प्रत्यय-विधानम् विशेषार्थद्योतकत्व
 एव यथा-गुपेनिन्दयाम् । तिजेः क्षमायाम् । किते वार्धिप्रतोकारे निग्रहे
 अपत्यने नाशने सशये च मानेर्जिज्ञासायाम् । बध्नेश्चत्तविकारे । दाने
 राजवे । जाने निशाने । इत्यादि वार्तिकानि धातुभ्यः विशेषार्थद्योतने सन्
 प्रत्यय विधानं बद्धन्त ।^४ गाङ् कुटादिभ्याऽजिगन् डित्’ १-२-१ अनेन

१-तत्रैव

” १७

”

”

२-व्याकरण महाभाष्यम् पृ. सं. ११० प्रकाशन मोतीलाल बनारसी
 दास ।

३-तत्रैव

पृ. सं. १३६ भारत शासन द्वारा प्रकाशितम्

मोतीलाल ०

४-वै० सिद्धान्त कौमुद्याम्, पृ. सं. ३८६ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई ।

सूत्रेण गाङ् कुटादिभ्यः धातुभ्य जित् णित् भिन्नाः प्रत्ययाः डित्तः स्युरि-
त्यर्थः क्रियते । अतएव कुट् धातुमारभ्य सर्वेभ्यः धातुभ्यः डित्वात् गुणा-
भावः जायते । धातु-पाठ एव कुटादित्वकथानं युक्तियुक्तं स्यात् । एवं
'सर्वधातुकमपित्' १-२-४ 'असंयोगाल्लिट् कितः' १-२-५ इन्वि भवति
भ्यांच १।२।६ 'मुड-मृद-मुद-गुध-कुष-किश वसः क्त्वा' १।२।७ धातुषु
क्त्वव विधायकानि सूत्राणि सूत्रा शासनात् पूर्वं धातु-प्रवचनस्य-प्रमाण
भूतमिह सन्ति । एवं च धातु-संज्ञा-विधायकं सूत्रम् विद्यते 'भूवादयो धातवः
१।३।१ इति सूत्र भाष्ये कुतोऽयं वकारः । यदि सहितया निर्देशः क्रियते
भवादयः 'इति वक्तव्यम् । अथासहितया भूवादयः इति भवितव्यम् । अत
उत्तरं पठेति । भूवादीनां वकारोऽयं मंगलाथः प्रयुज्यते । (वार्तिकम्)
मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्रोद्यस्य मंगलार्थं वकार-मागमं प्रयुङ्क्ते
मंगलादीनि, मंगलमध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीर पुरुषाणि
भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च, अध्येतारश्च मंगल युक्ताः यथा स्युरिति ।

अथादि ग्रहणं किमर्थम् ? यदि तावद् पठ्यते नार्थं आदि ग्रहणेन ।
अन्यत्रापि पठन्नादि ग्रहणन्म करोति । क्वान्यत्र ? मृडमृदगुधकुषविशव-
द्वसः क्त्वा इति । अथ न पठ्यते नतरा मर्थं आदि ग्रहणेन । पठिताः
शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति
तज्ज्ञान्यत्याचार्यः । अस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्राद् इति किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । पाठेन धातु-संज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति ।^१

अस्मिन् सूत्रे भूश्च वाश्च, भूवौ, आदिश्च आदी, भूवौ आदी
येवान्ते भूवादयः, भूधातु वाचकस्य भू शब्दस्य वा धातुवाचकस्य वा शब्दस्य
ग्रहणं कृतम् । आदि शब्दयोश्च व्यवस्था प्रकारवाचिनोरेकशेषः । एवं च
भू प्रभृतयो 'वा' सदृशा धातु-पठ-पठिताः धातवः धातु-संज्ञन स्युरित्यर्थः
जायतेऽस्य सूत्रस्य । धातुपाठे प्रमाणं च-वार्तिकभाष्यम्-यथा—'भूवादि पाठः
प्रातिपदिकाणवत्यादि निवृत्यर्थः' (वार्तिकम्) अत्र भाष्यम्—भूवादि पाठः
कर्त्तव्यः । किमप्रयोजनम् ? प्रातिपदिकाणव्यत्यादि निवृत्यर्थः । प्रातिपदि-

कनिवृत्यर्थः । के पुनराणवयत्यादयः ? आणक्यति वहति वड्ङीति
 'स्वरानुबन्धज्ञापनायं च' (वार्तिकम्) स्वरानुबन्धाय च पाठः कर्त्तव्यः नह्य-
 न्तरेण पाठः स्वरा अनुबन्धा वा शक्यविज्ञातुम् शिष्टप्रयोगादाणक्यत्या-
 दीनां निवृत्तिः सचावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः । येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि-
 विपर्यास-निवृत्यर्थः^१ एवमुक्तप्रमाणैर्निश्चीयते यत् महर्षि पाणिनिना
 सुव्यवस्थितरूपेण धातुपाठवचनं कृतम् । पाणिनिसूत्राणि तेषु सूत्रेषु च
 वार्तिक-भाष्य-वचनानि, च प्रमाणयन्ति सुसम्बद्धं धातुपाठम् । यद्यपि बहवः
 धातवः सोत्रा अभ्युक्ताः ते च धातवो धातुपाठप्रकरणे वर्णिताः ।

१२५

१-व्याकरण महाभाष्ये प्रथम भागे १२५

॥ इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

-०-

तीतिहृत्त लोहृत्त लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ।
 अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ।
 अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ।
 अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ।
 अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ।
 अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ।
 अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ।
 अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

४९९ गित मरुत मरुतल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ।

। धात्वर्थ-निर्णयः ।

॥ अत्राहृत्तल्लोहृत्तः । अत्राहृत्तल्लोहृत्तः ॥

भूवादयो धातवः १।३।१ इति पाणिनि-सूत्रे भाष्यकारेण पतञ्जलिना
 प्रोक्तम् 'क्रिया वचनो धातुः' (वा त्कम्) तत्र भाष्यम् का पुनः क्रिया ?
 ईहा । का पुनरीहा ? चेष्टा । का पुनश्चेष्टा ? व्यापारः ।

क्रिया नामेयमत्यन्तापरिहृष्टा शक्या पिण्डाभूता निदर्शयितुं सा
 सावनुमानगम्येति^१ धातवः, क्रियायाः मूलरूपाणि भवन्ति । क्रियापदच
 संस्कृत व्याकरणे आख्यातपदेन तिङ्शित-पदेन चाभिधीयते । क्रिया विषये
 वाक्यपदीयेः ।

यावत् सिद्धमसिद्धम्वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
 आश्रितक्रमरूपत्वात् साक्रियेत्यभिधीयते ॥^२

१-व्याकरण महाभाष्यम्, प्रथम भागे, पृ. सं. ११४ भारत शासन
 सम्पादितम् प्रकाशक-मोतीलाल बनारसी० ।

२-वाक्य पदीय पृ. सं. ६२ क्रिया समुद्देशे श्लोक सं. पूना प्रकाशन
 १९६५ ।

चतुर्षु पदजातेषु 'नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चे' त्युक्तौ मुख्यरूपेण नामाख्यातयोरेव महत्त्वं विद्यते । तत्र च आख्यातपदेन च तिङन्तम् क्रियावाचकपदम्बोच्यते । विश्वस्य सर्वासु भाषासु क्रियापदानां प्रामुख्यं भवति । एवंचेह संस्कृत व्याकरणे अन्यभारोपीय-भाषावत् कर्तृ-कर्म-संख्या-कालार्थानां वाचकम् भवति क्रियापदम् क्रियापदस्याधारभूतं तत्त्वम् च धातुरेव भवति ।

धातोरर्थश्च प्रोक्तः—

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्थस्तु विशेषणम् ॥^१

एकवृन्त लभनफलद्वयवत् धातुरित्यस्मिन् शब्दे अर्थद्वयम् भवति । एकं फलम् । अपरोऽर्थः व्यापारः । व्यापारः क्रिया भावना, भावः, उत्पादनैत्यादि च व्यापारस्य नामान्तराणि । एकस्यामेव क्रियायाम् बहु-व्यः लघ्व्यः क्रियाः भवन्ति, तथा च सर्वासां क्रियाणां च समूह एव एकक्रिया रूपेणोच्यते उक्तंच वाक्यपदीये ।

गुणभूतेरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पितामेव क्रियेति व्यपदिष्यते ॥^२

यथा-रामः भोजनं पचतीत्यत्र भोजनपाके चुल्ल्युपरिस्थाली स्थापना-दारभ्य काष्ठाग्निसंयोगेन फूत्कारत्वाद्यः सन्तापनत्वादि पाकसिद्धिपर्यन्ता सर्वाः साणारण्यः क्रियाः एकस्यामेव हाक क्रियायामेव अन्तर्भवन्ति ।

भाष्यकारस्य क्रिया निर्बचनमत्यन्तं रोचकं वर्तते, यथा-इह वैसषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित् पचतीत्येतत् भवति । कदाचिन्न भवति । यस्मिन्संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया ।

अथवा यथा-देवदत्तः इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा क्रियानूनम् । क्वं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादयः इति ? यदेतेषां करोतिना सामाना-

१-वैयाकरण भूषणसार, पृ. सं. ७ चौ. सं. वाराणसी ।

२-वाक्य पदीये ३।८।४, पृ. सं. ६३ पूना प्रकाशन १९६५ ।

धिकरणम् । किं करोति ? पचति । किं करिष्यति ? पक्ष्यति । किमका-
र्षीद ? अपाक्षीत् इति । एवं हि प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने क्रियावाचकपदम् उत्तरे
आयाति । किं करोषि इति प्रश्ने ? पठामि, गच्छामि, ादामि इत्यादि
तत्तत्कालिकक्रियापदानां व्यवहारेण सर्वत्र क्रियावाचकपदस्य मुख्यता
याति । बहुत्रतु व्यवहार एव क्रियावाचकपदः सामान्यरूपेण लोकव्यवहारः
परिचात्यते । अतएव वाक्यलक्षणो 'एक तिङ् वाक्यम्' इत्युक्तम् वचनं
सार्थकं भवति ।

क्रियापदं विना वाक्यार्थबोधश्च कदापि नैव जायते । यद्यपि लघुषु
वाक्येषु, प्रश्नोत्तरवचनेषु वा क्रियापदाभावेऽपि वाक्यार्थज्ञानं जायते ।
यथा—कुतो भवान् ? इति प्रश्ने, 'पाटलिपुत्रात्' इत्युत्तरे क्रिया पदाभावेऽपि
वाक्यार्थविगतिर्भवति । यतो ह्युक्तवाक्ये 'आगच्छति' इति क्रिया
पदस्याक्षेपादर्थविगमे उत्तरवाक्येपि 'आगच्छामि' इति पदस्य मानसो
बोधः उपपद्यते । विना क्रिया पदम् कस्यापि वाक्ये तत्त्ववागति
रसंभवा । अतएव व्यापारः प्रधानः वाक्यार्थं बोधो वैयाकरणानां मते
सिद्धः । अतएवोक्तम्—

फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्थंस्तु विशेषणम् ।^१

कस्याश्चिदपि क्रियायाः प्रयोजनोद्देश्येऽपि तत्र व्यापार स्याथवा
क्रियायाः प्राधान्यं युक्तियुक्तमुच्यते । विना क्रियां फलसिद्धिर्न भवितुमर्हति ।

यद्यपि न्याय-मतेऽपि व्यापारो धात्वर्थस्वथापि तेषां मते कृतित्वमेव
व्यापारार्थः । कृतित्वार्थे कृतेषु 'रथो गच्छति' आत्मानं जानातो त्यादौ-
रथेऽचेतनेकृतित्वामावे वाक्यार्थं बोधो नैवोपजायते । तथा च पचतीत्यास्य
पाक करोति इति विवरण दर्शनात् 'रथो गमन करोति' बीजादिना अ कुर
कृत इति वाक्येषु कृत्रोयत्ताथकत्वं सिद्धं नैव भवति । एवं च भावनायाः
अवाच्यत्वे 'घटं भावयति' इत्येव 'घटो भवति' इत्यत्रापि द्वितीया स्वात् ।
कृत्यात्रयत्व स्याथवा कारकचक्रप्रयोत्कृतत्वस्य वा कर्तुं लक्षणसमय स्यान्न
घटेऽभावात् ।

१-व्याकरण महाभाष्ये, पृ. सं. ११५ ११६ । भारत शासन प्रका-
शितम्, मोतीलाल० ।

२-वैयाकरण भूषण सारे, पृ. सं. ७ चौखम्बा सं. सी. प्रकाशन ।

एवं च मीमांसकानामते फलं मात्रं धात्वर्थः न तु व्यापारो भावना वेति मते धातुनां सकर्मकत्वं अकर्मकत्वं विभागः न स्यात् । सकर्मकत्वं लक्षणञ्च । यथा—स्वार्थं फलं व्यधिकरणं व्यापारवाचकत्वम्, अथवा स्वार्थं व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वमेव सकर्मकत्वलक्षणम् । स्वार्थफलसमा-
नाधिकरणं व्यापारवाचकत्वम् अकर्मकत्वम् । अथवा स्वार्थं व्यापारसमा-
नाधिकरणं फलवाचकत्वमकर्मकत्वम् । इति । यावत्कालं धातोर्व्यापार-
वाचित्वेन स्वीक्रियते तात् धातूनामुक्तं विभागः उच्छिन्नः स्यात् । केवलं
फलमात्रार्थे करोतेर्धातोः यत्नार्थत्वाद् 'यती' प्रयत्ने' इति वत अकर्मकता-
पत्तेः फलमावस्य धात्वर्थत्वे—ग्रामो गमनवान्' इत्यादि प्रयोगापत्तिः
स्यात् । अतएवोक्तम् वैयाकरणे भूषणसारे—

तस्मात्करोतिर्धातोः स्याद् व्याख्यानं नत्वसोतिङाम् ।

पक्वान् कृतवान् पाकं किं कृतम् पक्वमित्यपि ॥ ८ ॥^१

किं कार्यं पचनीयचेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि ।

किं च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव च ॥ ९ ॥^२

यतोहि कृत्प्रत्ययाः धातोः भवन्ति । धातुतः विधीयमानानां कृदन्त-
शब्दानां 'व्यापारार्थः' क्रियावाचकतां विना न स्यादित्यर्थः । एवंचास्मिन्
वाक्ये—यथात्वयेतस्मिन् समये किं कार्यमिति प्रश्ने ? मयापचनीयमित्युत्तरे
क्रियावाचकत्वं सिध्यति । मीमांसकानां मते धातो फलं मात्रार्थं कृ-
दन्तशब्दानां क्रियावाचकत्वं न सिध्येत् । तस्मात् धातोः फलव्यापारी अर्थो
स्वाभाविको न्यायसिद्धौ च । तत्रापि फलव्यापारयो व्यापारविशेष्यक-
वाक्यार्थं बोधः सर्वत्र जायते । यथा देवदत्तः ग्रामं गच्छति इत्यत्र देवदत्ता-
भिन्नाश्रयकग्रामसंयोगानुकूलो व्यापारः इति बोधः ।

अपि च धातुतः सिद्धानां कृदन्तशब्दानां क्रियावाचकात्वाभावे नखै-
भिन्नः—नखभिन्नः 'हरिणा त्रातः' हरि त्रातः इत्यादि पदेषु समासो न स्यात्
'पुरुषो राज्ञो मायादेवदत्तस्येति वद सामर्थ्यात् ।

१-वैयाकरण भूषण सारे, पृ. सं. ६६ चौ. सं. सी. प्रकाशन वाराणसी ।

२- तत्रैव " " ७५ " " वाराणसी ।

एवं च धातुसंज्ञाविधायके 'भूवादयो धातवः' १।३।१ इति सूत्रे क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितुत्वं धातु लक्षणं पर्यवसन्नम् । केवलं क्रियावाचकत्वमात्रे लक्षणेन 'हिंसक्' पृथके इत्यादि क्रियावाचकानामव्ययानामपि धातुत्वं स्यात्, अतः भ्वादिगण पठितत्वम् धातु लक्षणे प्रोक्तम् । केवलं भ्वादिगण पठितत्वं धातुलक्षणमिति कृते 'याः पश्यसि' इत्यादौ 'आतो धातोः' ६।४।१४० इति सम आकार लोपापत्तिः स्यात् । अतएवोक्तम्—

सर्वनामा व्ययादीनां यायादीनां प्रसंगतः ।

नहि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥ १० ॥^१

क्रियावचन्तो धातुः इत्यर्थे जातेपि अस्त्यादावपि न दोषः यथा— 'स ततो गतो न वेति अस्तीत्युत्तरे सत्तारूप फलानुकूला भावना प्रतीयत एव । उत्पत्त्यर्थे तु न काचिद् विप्रतिपत्तिः यथा 'शमः दशरथस्य पुत्रोऽभवत्' । इत्यादिषु वाक्येषु सत्तारूप भावनायाः उपस्थितिस्तु विद्यत एव ।

ननु अस्त्यादौ स्पष्टं क्रिया वाक्यकत्वं कथन्न प्रतीयते इत्याशंकायामुच्यते—

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।

अन्यत्र शेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥ १२ ॥^२

अस्त्यादौ—'अस्' भुवि इत्यादौ धर्म्यंशे—फलरूपे—भाव्ये भाव्यत्वेद विवक्षिते भावना—व्यापारः विद्यत एव ।

अस्तीत्यादौ व्यापारस्य स्पष्टबोधाभावे कारणम् अशेष भावत्वम् । अर्थात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तस्या स्पष्टार्थाविगमो न जायते । आसन्नविनाशप्राणिनं दृष्ट्वा कश्चित्पृच्छति । किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वं सम्मतत्वात् क्रियायाः स्वासधारणस्य प्रतीतिर्जायते । एवं सकर्मके कर्मके च धातो सर्वत्र भावनायाः उपस्थिति निश्चितैव ।

भावनायाः फलोद्देश्ये फलाश्रयस्य च कर्मत्वात् सर्वेषां धातूनां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तेः सदेहो न कर्तव्यः

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामवर्त्मकः ।

धातुस्तयोः धर्मभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥

धात्वर्थयोः फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे धातुरकर्मकः भवति । यथा—
रामः शेते इत्यत्र शयानरूप फलस्य शयन व्यापारस्यचैकस्मिन् कर्तरि रामे
एव आश्रितत्वात् 'शीङ्' स्वप्ने धातुः अकर्मकः । तयोः धात्वर्थयोः धर्मभेदे
सति धातुः सकर्मकः भवति । यथा—'रामः श्रोदनं पचति' इत्यत्र पाकानुकूल
व्यापारस्य आश्रयः रामः, विक्लतयनुकूल फलस्याश्रयश्च श्रोदनः इति फल-
व्यापारयोः भिन्नाधिकरण वृत्तित्वायां सकर्मकाकर्मक विभागः स्पष्टं प्रती-
यते । एवंचोक्त रीत्या सर्वत्र धातुषु सकर्मकाकर्मकत्व व्यवहारो क्रियते ।

के धातवः सकर्मकाः केचात्राकर्मका इति ज्ञानार्थम् संग्रह एकः कृत
विपश्चिद्धिः, यथा—

लज्ज।-सत्ता-स्थिति-जागरणं बुद्धिक्षय-भयजीवनमरणम् ।

शयन-क्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं धातु गणन्तकर्मक मातुः ॥२

एवं फल-व्यापारयोर्धातु राश्रये तु तिङ् स्मृता । इत्युक्त्या फलाश्रये,
व्यापाराश्रये तिङादयोप्रत्ययाः भवन्ति । फलाश्रयः कर्म, व्यापाराश्रयः
कर्त्ता लादेशास्तिङादयः कर्तरि कर्माणि, सकर्मकेभ्यः, धातुभ्यः कर्तरिभावे
चाकर्मकेभ्यः धातुभ्यः भवन्ति । इति प्रमाणं चात्र 'सः कर्मणि च भावे
चाकर्मकेभ्यः' ३।४।६ इति पाणिनि सूत्रम् ।

। आख्यातस्य कर्मवाच्यत्वम् ।

तिङर्थं कर्तृकर्म संख्याकालाः भवन्ति । तिप्तस्फिइत्यादिना
विहिताः तिङादयो लादेशाः भवन्ति । तत्र वर्तमाने लट् ३।१।१८३ इति
सूत्रात् वर्तमानेकाले विहितः लट् लकारः तत्स्थाने जायमानस्य तिवादेः

१-वै. भूषण सारे

२-वै. सिद्धान्त कौमुदी पृ. सं.

३-वै. भूषणसार, पृ. सं. ४७ चौ. सं. सी. वाराणसी ।

निर्णय सागर प्रेस प्रकाशन ।

संख्यां, कालं, कर्तृत्व कर्मत्वार्थं द्योतयति । एवं च कुत्र कर्मवाच्यता कुत्र-
कर्तृ वाच्यता, कुत्रवाभाव वाच्यतास्यादित्याकाशायाम्—

फलध्यापारयोस्त्रत फले तङ् यक् चिणादयः ।

व्यापारे शप् शनमाथास्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वम् ॥^१

फलाश्रये कर्मवाच्यत्वे धातोः तङ् यक् विणादयः प्रत्ययाः भवन्ति ।
व्यापाराश्रये कर्तृवाच्ये शवादयः विकरण-प्रत्ययाः भवन्ति । सकर्मकेभ्यो
धातुभ्यः कर्तृवाच्यकर्तरि कर्मणि च प्रत्ययाः भवन्ति यथा—कर्तृवाच्ये-
रामः पुस्तकं पठति । अत्र पठ् धातोश्चिदिकरणेकृते रामाश्रयक पुस्तक
कर्मक पठनानुकूलो व्यापारः । अस्यैव पठ् धातोः कर्मणाच्ये पुस्तकं रामेण
पठ्यते । अत्र कर्तुः रामस्य क्रियया अनुवृत्तत्वात् 'कर्तृ करणयोस्तृतीयो'
२।४।१८ इत्यनेन तृतीया विभक्तिर्जायते । पुस्तकेकाश्रयकः पठनानुकूलो
व्यापारः इत्यर्थः । कर्तृवाच्ये लकारे 'कर्तरि शप्' इति शब्दिकरणं धातुतः
जायते । कर्मवाच्ये च लकारे 'सार्वधातुके यक्' इति यक् प्रत्ययः जायते ।

। आख्यातस्य भाववाच्यत्वम् ।

उक्तरीत्या कर्मकेभ्यः धातुभ्यः भावे कर्तरि च प्रत्ययाः भवन्ति ।
उदाहरणं च यथा—अकर्मक धातुतः भावेवाच्ये—रामेण भूयते । अस्यैव भू-
धातोर्कर्तरि वाच्ये रामः भवति । एवमकर्मकधातुभ्यः भावे कर्तरि च
प्रत्ययाः भवन्ति । भाव वाच्ये औत्सर्गिकमेकवचनं, प्रथमपुरुषे च रूपं
जायते । त्वया मन्यान्त्येभ्यः भूयते । भाव वाच्ये यक् विकरणं धातुतः जायते
प्रमाणं चात्र 'सार्वधातुके यक्' ३।१।२७ सूत्रम् । भावकर्मवाचिनि सार्व-
धातुके प्रत्यये परे धातौर्यक् प्रत्ययो भवति 'भाव' इत्यनेन भावनाउत्पादन
क्रियावोच्यते सा च धातुत्वेन सकल धातुवाच्या भावार्थक लकारेणोच्यते ।
अतएव युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्या—भावात् प्रथम पुरुषस्य प्रयोग
एव जायते । तिङ् वाच्य—भावनायाः अतत्त्वरूपत्वेन द्वित्व बहुत्व प्रतीतेर-
भावात् न द्विवचनं बहुवचने कित्त्वेकवचनमेव । तस्योत्सर्गिकत्वेन संख्या
नपेक्षत्वात् । क्रियमानुवृत्तत्वात् अनयिहिते कर्तरि तृतीयेव । अतएव
त्वयामयाभ्येभ्यश्च भूयते इति भाव वाच्योदाहरणम् ।

फले तङ् यक् चिणादयः '(वैयाकरण भूषणे)^१ भाव कर्मवाचिनि
अर्थे तङ् प्रत्ययाः यक् चिणादयश्च भवन्ति प्रमाणं चात्र पाणिनि सूत्रम्—
चिण् भाव कर्मणोः । १।६६ भूतार्थे लुङि च्लेश्चिणादेशो भवति भावकर्म
वाचिनि न शब्दे परे ।

। ग्राह्यातस्य कर्म कर्तृवाच्यत्वम् ।

यदा सौविध्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृ व्यापारो न विवक्ष्यते तदा
कारकान्तराण्यपि कर्तृ संज्ञा लभन्ते । एव व्यापारे स्वतंत्रत्वात् । 'स्वतंत्रः
कर्त्ता' १।४।५४ इत्यनुशासनाच्च । तेन पूर्वं कर्मकरणादि सत्वेऽपि^२ संप्रति-
कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः जायते । उदाहरणानि च यथा देवदत्तः ओदनं
पचतीति कर्तृवाच्य वाक्ये यदा देवदत्तस्याविवक्षाक्रियते तदा 'ओदनः
पचते—स्वयमेव' इति कर्म कर्तरि प्रयोगः जायते अर्थात् देवदत्तः किमोदनं
पचति, ओदनस्तु स्वयमेव पच्यते । अत्र कर्म कर्तरि प्रयोगे पूर्वोदनस्य
कर्तृ कर्मत्वेऽपि इदानीं कर्तृ संज्ञा भवति । क्रियाचात्र कर्मकर्तृवाचितया
'कर्मवर्त्तकानुल्यक्रियः' ३।१।८० इत्यनुशासनात्, कर्मस्थया क्रियया
तुल्यक्रियः कर्ता कर्मतस्यादित्यर्थाच्च धातुतः यगात्मने पद चिण् चिण्व
दिट् इत्यादयो भवन्ति । अतएवाक कर्म कर्तरि वाच्ये कर्मवाच्यवद् रूप
सिध्यति । क्रियायाः कर्तुश्च क्रिययवोक्तत्वात् प्रथमान्त पदवाच्यः
भवति । एवं हि 'देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति' इति वाक्यस्य कर्म कर्तरि प्रयोगे
भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति प्रयोगो जायते । भाववाच्ये तु पच्यते ओदनेन,
भिद्यते काष्ठेन इत्यादयो प्रयोगाः भवन्ति यतो ह्युक्त सूत्रेण लकार
वाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् भवति । भावार्थे च प्रत्यये जाते कर्तुर्लंकारेणानु-
पस्थितिर्भवति । अतएव कृत्यक्त खलर्थाः कर्म कर्तरि न भवन्ति । उदाहरणं
यथा—'भेत्तव्यं कुपूलेन' ।^३

पच्यते ओदनः स्वयमेव, तथा भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ पचि
भिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनंच, सेव क्रियेदानीं कर्तृस्थान तु

१—वैयाकरण भूषण सारे, पृ. सं. ३

२—पाणिनीयाष्टके (१।४।५४)

३—सिद्धान्त कौमुद्यां, पृ. सं. ४६८ निर्णय सागर प्रेस, प्रकाशन ।

तत्तुल्येति शंका न कार्या यतोहि कर्मत्व कर्तृत्वावस्थयोः भेदः तद्भेदोपाधिकमवस्थाभेद समानाधिकरणं क्रिया भेदमाश्रियते । एवं चावस्थाभेदात् कर्मस्थ क्रिया तुल्यत्वं कर्तुः ? अप्यस्तीति न संदेहावसरः ।

एवमन्यान्यपि कारकाणि यदा कर्तृत्वेन विवक्षितानि तदा तान्यपि कर्तृसंज्ञा लभन्ते यथा - 'देवदत्तः असिना शत्रुं छिनत्ति' इति वाक्ये करणत्वेन स्थितस्यासेः कर्तृत्व-विवक्षायाम् 'असिः शत्रुं छिनत्ति' इति वाक्यम् जायते । देवदत्तः काष्ठैः ओदनं पचतीत्यस्य, काष्ठानि ओदनं पचन्ति, देवदत्तः स्थाल्याम् पचति इत्यस्य, स्थाली पचति, इत्यादि वाक्येषु करणाधिकरणकारकयोः कर्तृसंज्ञा सिध्यति कर्तृवाच्ये प्रयोगाश्च साधवः व्यवहियन्ते । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां पूर्वं सकर्मका अप्रिधातवः प्रायेणाकर्मकाः भवन्ति । ये द्विकर्मकाः धातवस्ते सकर्मका एव तिष्ठन्ति ।

अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः भावे कर्तरि चार्थेलकाराः भवन्ति । एवं च कर्म कर्तृवाच्यस्योदाहरणानि-कर्तरि भावेच्चोदाहृतानि । द्विकर्मक धातुभ्यः कर्मकर्तृविवक्षायां यथा - विष्णुः सागरममृतं मथ्नाति इत्यत्र मथ्नाति सागरोऽमृतमिति जायते । 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुरोरूपस्तनुता वसूपमानस्यवसूनिमेदिनी' ।^१

दुग्धेन मेदिनीं वसूनि प्रदुग्धे इति वाक्ये, स्वयं मेदिनी वसूनि प्रदुग्धे इति वाक्यं प्रयुज्यते अत्र मन्थ, दुह् धातवोः द्विकर्मकत्वात् कर्म कर्तरि सकर्मकत्वमेवावतिष्ठते । एवं सकर्मकाकर्मकद्विकर्मकधातुभ्यः विविध वाच्येषु विविधा प्रयोगाः भवन्ति ।

'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' (३।१।८७) इत्यस्मिन् सूत्रे कर्मस्थक्रियाया तुल्य क्रियः एव कर्ताकर्मवद् कार्याणि यमादीनि लभते न तु कर्तृस्थक्रियया तुल्य क्रियः कर्ता कर्मवद्भावं तत्तत्कार्यं च लभते । यथा - 'गच्छति ग्रामः' आरोहति हस्ती 'आस्त्रार्थः अघिगच्छति' इत्यादिषु प्रयोगेषु न कर्मवद्भावः जायते ।

१-किराताजुनीये महाकाव्ये प्रथम सर्गे, पृ. सं. १० श्लोक सं.

१८ निर्णय सागर प्रकाशन ।

अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धधाति च ।
यत्कृपालशतस्तस्मै नमोऽस्तुगुरवे सदा ॥

पचि भिदि प्रभृतीनां गमिरुहि प्रभृतीनां च समाने सकर्मकत्वेऽपि-
पचि भिदि प्रभृतिषु तु न प्रमाणचान्न-निवर्त्य च विकार्य कर्मवद्भाव इष्यते ।

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तो अत्र व्यवस्थितः ॥^१

ईप्सितं कर्म त्रिविधम् । निवर्त्य विकार्य प्राप्तचेति । तत्राद्ययोः
द्वयोः कर्मणोः कर्मवद्भावः इष्यते । प्राप्ये कर्मणि कर्मवद्भावस्तु न
भवति । अतएव 'गम्यते ग्रामो स्वयेभव' आरुह्यते हस्ती' ज्ञायते घटः'
इत्यादि प्रयोगाः न साधवः । प्राप्य कर्मणः लक्षणन्तु वाक्यपदीये
उक्तम्—

क्रियाकृत-विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥^२

यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषः दृश्यते तत्रैव सकर्मकादधातोः कर्मवद्
भावः जायते । 'पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ भिद्यते काष्ठ 'मित्यादौ च
अत्रैव कर्मस्या क्रियानेनरत्र यथा 'देवदत्तः ग्रामं गच्छती' त्यत्र देवदत्त गमन
क्रियया ग्रामे न काभि विशेषता जायते । कर्मगत विशेषावाचक-क्रियार्थ-
कत्वं कमस्थ क्रियकत्वं कर्मवदवद् भाव प्रयोजकम् । एवं च 'गच्छति ग्रामः'
'आरोहति हस्ती' अधिगच्छति शास्त्रार्थः 'इत्यादिषु कर्मवद् भावो न
जायते । न हि पक्वा-पक्य-तण्डुलेष्विव गतागत-ग्रामेषु वैलक्षण्यमुपगम्यते ।
अतएव पचि छियादिषु कर्मवद्भावः भवति यतोह्यत्र क्रिया कर्मस्था
भवति । अतएव 'कृ' धातु रपि उत्पादनार्थं न तु यत्नार्थकः नैयायिकानां मत
इव अतएवोक्तम्—

किन्तुत्पादनमेवातः कर्मवत्स्यावगाद्यपि ।

कर्मकर्तयन्यथा तु न भवेद् तददृशेरिव ॥ ६ ॥^३

१-वैयाकरण-भूषण-सारे, पृ. सं. ६१ चौ. सं. सी. प्रकाशन वाराणसी ।

२-वाक्य पदीये ३।४।५१ पृ. सं. ८२ पूना प्रकाशन ।

३-वैयाकरण भूषण सारे, पृ. सं. ५६ चौ. सं. सी. प्रकाशन वाराणसी ।

उत्पादनम्—उत्पत्तिरूपफलसहित यत्नादिकृञ्चोर्थः भवति । यतः कृञ्चो यत्नमात्रमर्थानिष्यते अतः 'कर्मवत् कर्मणा तुल्य क्रियः' ३।१।८७ इति सूत्रेण कर्मवद्भावात् कर्मकर्तरि वाच्ये यगादि प्रत्ययाः भवन्ति । अतएव क्रियते घटः स्वयमेवेति प्रयोगो जायते । अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात् कर्मवद्भावो न स्यात् यथादृशेः दृश्यते घटस्वयमेवेति प्रयोगो न साधुः, दर्शनस्य घटावृत्तित्वात् ।

। घातोः परस्मैपदात्मनेपद-प्रयोगाः ।

घातोः विहिताः प्रत्ययाः परस्यै पदात्मनेपद-संज्ञायाः भवन्ति । तत्र 'लः परस्मैपदम्' १-४-६६ इति सूत्रम् सूत्रात् पूर्वं सर्वे लादेशाः परस्मैपद-संज्ञकाः इत्यर्थे क्रियमाणोऽग्रिम सूत्रात् 'तडानावात्मनेपदम्' १।४।१०० इत्यतः तिङ्क्षु प्रत्याहारस्थाः तातांभेत्यादयः, शानच् कानच् कृदन्ताश्चात्मनेपद संज्ञकाः भवन्ति । एवंच परत्वात् इयं संज्ञा पूर्वसंज्ञायाः बाधिका 'आकडारादेका संज्ञा' १।४।१ इत्वधिकारादितिभावः । तत्रात्मनेपद-परस्मैपदमित्यनयोस्तात्पर्य-निरूपणे किन्माम आत्मने-पदम् । आत्मने एवस्मै यत् पदं प्रयुज्यते तदात्मने पदम् । अत्र 'तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या' इति नियमेनचतुर्थ्या सत्यां 'पदम्' इति पदेन चतुर्थी-समासे 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः' ६।३।७ इत्यनेन चतुर्थ्याः अलुकि आत्मने पदमिति पदं जायते । एवमात्मने-भाषेति विग्रहे आत्मनेभाषेति प्रयोगोऽपि अस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते प्रमाणं चात्र पाणिनीय-घातुपाठः । 'भू सत्तायाम्' उदात्तः परस्मैभाषा । एधादयः उदात्ताः अनुदात्तोतः आत्मनेभाषाः इत्यादि ।^१

यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याया आस्ति तथापि घातुपाठे सर्वत्रोपलभ्यते । एवंच परस्मैपदमित्यस्यापि 'परस्मै-पदम्' इति विग्रहे पूर्ववत्समासे 'परस्य चेति (६-३-८) इत्यनेन चतुर्थ्याः अलुकि रूपसिद्धिर्जायते । प्राचीनकाले परस्मैपदात्मने-पदयोः याथातथ्यं प्रयोगः क्रियतेस्म कर्तृगामिनि क्रियाफले घातोरात्मनेपदमेव प्रयुज्यते यथा 'स्वरितः जितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (१।२।७२) क्रियाफल यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिवगता तदेव न तु दक्षिणा-

दिकमिति भावः^१ इतो पूर्वम् 'अनुदात्तङितः आत्मने पदम्' (१.३.१२)
इत्यनुशासनात् अनुदात्तेतः घातोः उपदेशे यो ङिच्च तदताद घातोऽस्य
स्थाने जायमानाः आत्मनेपदसंज्ञकाः प्रत्ययाः भवन्ति । ततोऽग्रिमेऽध्याये
उपर्युक्त 'स्वरितत्रितः' इति सूत्रे व्याख्यायमाने भाष्ये तत्प्रदीपे कैयटेनो-
क्तम्—इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तम्यो धातुभ्यः भवतीति केचिद्वाचक्षते ।
पचते पाचयति, यजते याजयति इत्यर्थः ।

अनेकार्थत्वाद् धातूनां प्रवृत्तिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतक-
मात्मनेपदं भवति । यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं तदा तदभिधानात्
जुत्पद्यते पाचयति यना 'णिचश्च'—(१.३.७४) इति ण्यन्तादात्मनेपदं
भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य प्रवृत्तिः कल्पनीय 'पाचयते राजा'
इति । एवं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन संविधानं लक्षणैव क्रिया विशेष
उपलक्ष्यते । 'क्रीणोष्व' 'वपते' ङि घत्ते । चिनुते 'इति शिष्ट प्रयोगेषु
ण्यर्थोऽवगम्यते । स्वरित ङि तः एव संविधाने शब्दशक्ति स्वाभाव्याद्-
वर्तन्ते नान्ये घातः इति स्वरित ङि त ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्
केषांचित् विदुषां मते स्वार्थे यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु
परस्मैपदम् अत्र पक्षऽपि स्वरित ङि त् ग्रहणं न कार्यम् ।^२

संविधानशब्दस्य व्याख्याने श्री नागेशे न स्पष्टीकृतम्—संविधानं
कृत्स्न—धात्वर्थ—प्रवृत्त्यनुकूल प्रवर्तनाख्यः व्यापारः । यजेतेत्यादौ ऋत्विक्
प्रवृत्त्यनुकूलो यजमान-व्यापार एव धात्वर्थः—प्रवृत्त्यनुकूल व्यापार एव
संविधान शब्द वाच्यः^३ । एवंचात्र सूत्रे 'स्वरितत्रितः' इति सूत्रं स्वरिताङि
त् 'ग्रहणं व्यर्थत्वमेति । अतएवास्मिन् सूत्रे भाष्ये उक्तम् । स्वरित ङि तः
इति किमर्थम् ? याति वात्ति प्राति प्साति । स्वरित ङि त् इति शक्य-
मकर्तुम् इह कस्मान्न भवति याति वात्ति द्रातोत्यादौ । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलं
इत्युच्यते । सर्वेषां च क्रियाफलं कर्त्रभिप्रायमस्ति । एवं विज्ञास्यामः
येषां कर्त्रभिप्रायकर्त्रभिनायं क्रिया फलमस्ति तेभ्यः आत्मनेपदं भवति । न

१—सिद्धान्त कौमुद्याम्, पृ. सं. ३३५ नि० सा० प्रेस, बम्बई ।

२—महाभाष्ये प्रदीपे, पृ. सं. १८३ प्रथम भागे, भारत शासन प्रकाशिते ।

३—तत्रव उद्योते पृ. सं. " "

चैषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । तथा जातीयकाखल्वा-
चार्येण स्ववित्तञ्चि तः पठिताः ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभि-
प्रायं च क्रियाफलमस्ति ।^१

कर्त्रभिधायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथाभूता क्रिया साहि तत्कर्ता फलामग्यतः ॥^२

केषांचिद् कर्त्रभिप्राये णिचासस विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा ॥^३

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यमाने यद्यपि क्रियाफलं सर्वत्र कर्त्तारि-
भभ्युपैति तथापि यत्र प्रकर्षगतिविज्ञास्मते साधीयो यत्र कर्त्तारि क्रियाफल-
मभिप्रेति । न चान्तरेण यजि यजिफलं वापिम्वा वापिफलं लभन्ते ।
याजकाः पुनरन्तरेणापि यजि गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति अतएव
हरिणोक्तम्—

यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभन्ते पचादयः ।

तत्प्रध्वानं फल तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥^४

एवंचानन्य लभ्यं क्रियाफलं यत्र संविधानरूपेणा धात्वर्थे सति
कर्त्तारिभिमप्रेति तत्रात्मनेपदम् भवति इति भावः । इत्यात्मनेपदविधानम् ।

एवंचात्मनेपदनिमित्तं हीनाद्घातोः 'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपद
१।३।३८ इत्यनुशासनेनापरस्मैपदं जायते । एवं च शेषात् अर्थात् आत्मने-
पदनिमित्तं हीनाद् घातोः—सर्वत्र परस्मैपदप्रयोगो भवति । कर्म कर्त्तरि
तु परस्मैपद प्रयोगो नैव जायते । 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' (१।३।१४) इति
सूत्रात् कर्त्तरीत्यनुकृष्य कर्त्तव्यं यः कर्ता तत्रैव परस्मैपदं स्यान्नतु कर्म
कर्त्तरीत्यर्थः इति भावः ।

१—महाभाष्ये, पृ. सं. १८४ भारत शासन प्रकाशितम् ।

२—वाक्य पदीये, ३।१२।१६ पृ. सं. १११ पूना प्रकाशनम् ।

३—तत्रैव ३।१२।६ प्र. स. " " " ।

४—वाक्य प्रदीये पृ. सं. ११२ (३।१२।१८ पूना प्रकाशन १९६५ ।

। घातोः उभय-पद-प्रयोगाः ।

एवं च 'स्वरितञि तः' (१।३।७२) इत्यनुशासनात् स्वरितेतो-
जितश्च घातवः उभयपदिनः भवन्ति । यत्रक्रियाफलं कर्त्रभिप्रायस्थं
तत्रात्मनेपदत्वम् । तदभावे च परस्मैपदत्वम् । 'डुकृञ् करणे' डुकृञ् धारण
पोषणयोः इत्यानयः जितः घातो रुभय् प्रयोगे करोति-कुस्ते, मरति, मरते,
'हृण्' हरणे इत्यस्माच्च हरति हरते वर्तमानेऽथे रूपाणि जायन्ते ।

एवं घातु-पाठ-प्रकरणे सामान्यतः अनुदात्तोत्तः, स्वरितेतश्च घातवः
पठिताः तेषां स्पष्टऽपाठन घातुषु के परस्मैपदिनः के आत्मनेपदिनः के
चोभयपदिनः इति स्पष्टबोध उपजायते । यथा-'भू' सत्तायाम् इति पाठन्तिरे
उदात्तः परस्मैभाषः 'इति पठितमतो भू घातोः प्रयोगाः परस्मैपद एव
जायन्ते । तदनन्तरम् च एध् वृद्धो हत्या—

रम्य कथादयः षट्त्रिंशत्धानुपाठानन्तरमुक्तम्, एधावय उदात्ताः
अनुदात्तोत्तः आत्मने भाषाः इति ^१ पाठादनुदात्तोत्तः इमे घातवः आत्मने पदे
एव प्रयुक्ताः भवन्ति । 'अनुदात्तं जितं आत्मनेपदम्' 'भाव कर्मणोः' इत्यादि
विहित आत्मनेपदप्रयोगातिरिक्तम्—'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (१-३-१४)
न्येविशः (१-३-१७) परिव्यवेभ्यः क्रियः (१-३-१८) विपराभ्यांजिः
(१।३।१६) ३० इत्यादि सूत्राणि प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे १२ संख्याकं
सूत्रमारभ्य ७७ संख्यान्तानि सूत्राणि विशेषस्थितौ विशेषोपसर्गयोगे विशि-
ष्टार्थे चात्मनेपदं विदधते ।

विशेषार्थं केवलमात्मने पदे एव भवति कर्तृभाष्ये यथा कर्तरि कर्म-
व्यतिहारे (१-३-१४) इत्यनुशासनेन क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मने पदं
भवति, यथा—व्यतिलुनीते कृषकः क्षेत्रम् । अन्यस्य लवनमभ्यः करोतो-
त्यर्थः ^२ ।

कर्म व्यतिहारेऽर्थं गति हिंसार्थकभ्यः घातुभ्यः आत्मनेपदमुक्तं निय-
मान्नैव भवति यथा 'व्यतिगच्छति राज्ञः सेवकाः' इत्यत्रात्मनेपद-वाधात्

१-पाणिनीय घातुपाठे पृ. सं. ७२६ निर्णय सगर प्रेस प्रकाशित ।

२-वै. सिद्धान्त कौमुद्याम्— पृ. सं. ४५४ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई ।

परस्मैपदएव प्रयोग' न गतिहिसार्थभ्य (१।३।१५) इत्यनुशासनात् ^१ एवः
मितरेतराभ्योन्योपपदाच्चापि आत्मनेपदप्रतषेधः भवति । उदाहरणं चास्य
'कृषकाः इतरेतरस्य क्षेत्रं व्यति लुनन्ति' अनुशासनसूत्रं चात्र 'इतरेतराभ्यो-
न्योपपदाच्च' (१।३।१६) ^२ ।

एवंषोपरिदिष्ट क्रमानुसारेण 'नेविश' (१।३।१७) इत्यादि विशेष-
सार्थं आत्मनेपद प्रयोजकानि भवन्ति उच्यन्ते तत् वैयाकरण-सिद्धान्त-
कौमुद्याम् ।^३

। इत्यात्मने पद-प्रकरणम् ।

आत्मनेपदनिमित्त हीनाः धातवः शेषाः । तेभ्यः अर्थात् आत्मनेपद-
निमित्त हीनाद् धातोः कथर्थे परस्मैपदम् भवति । शेषात् कर्तरि परस्मै-
पदम् (१।३।७८) इत्यनुशासनात्^४ यथा—'गम्लु गतौ' इत्यतः 'गच्छति'
'पापान्ते' इत्यस्मात् पिबन्ति इत्यादयः प्रयोगाः निष्पाद्यन्ते । 'नेविशः'
(१।३।१७) 'परिव्यवेभ्यः क्रियः' १।३।१८ ।^५ इति विशेषार्थे विशिष्टो-
पसर्गपदधातुनेपदं जायते यथा—निविशते, परिक्रीणाते, अवक्रीणीते इत्या-
दिभ्युपसर्गाभावे प्रविशति, आविशति विशतेः रूपाणि, परि-क्री-वि-क्री-
इत्यतः रहितेऽनुपसृष्टेषु क्रीणाति, संक्रीणाति इत्यादि रूपाणि सिध्यन्ति ।
'डुकृञ्' करणेऽयस्माद् धातोः त्रित्वात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्,
तदभावे च परस्मैपदं प्रयुज्यते करोति, कुर्वते इत्यादिः । यत्र कर्तृगेऽपि फले
अनु पराभ्यामुपसृज्यते 'कृञ्'—धातुः ततः परस्मैपद प्रयोगः एव क्रियते
यथा—अनु करोति लक्ष्मणः रामस्य 'दुर्जनः' हितचिन्तनमपि पराकरोति' अनुः
पराभ्यां कृञ्' (१।३।७९)^६ इत्यनुशासनात् एतच्च परस्मैपदम् कथर्थे एव

१-वै. कौमुद्याम्

पृ. सं. ४५५ ' ' ।

२-तत्रैव

पृ. सं. ४५५ " " ।

३-तत्रैव

पृ. सं. ४०५ तः आरभ्य ४७२ पृ०

पर्यन्तम् । " " ।

४-तत्रैव

पृ. सं. ३३५ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई ।

५-तत्रैव

पृ. सं. " " ।

६-वै सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ. सं. ४६२ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई ।

भवति न तु भावे कर्मण्यर्थे वा । तथा च कर्म कर्तृवाच्ये वा नैतत्प्रसंगः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' ३।१।८७ इत्यात्मनेपदेन परेणास्य अनुपराभ्यां कृत्रः, ३।१।७६ इत्यस्य वाधात् । अतएव एव 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र कार्यातिदेशपक्षः एव स्वीकृतः । शास्त्रातिदेशपक्षे 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किन्तु तद्विधायक 'भावकमणोः' इति शास्त्रमतिदिश्यते । तस्य च पूर्वत्वात् परेणास्य बाधः स्यात् अतएव कार्यातिदेश पक्ष एव तत्र स्वीक्रियते ।

शास्त्रातिदेश-पक्षे तु 'कर्तरि शप्' ३।१।६८ इत्यतः शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८ इत्यतश्च कर्तृग्रहणव्यमनुवर्त्य कर्तेव यः कर्ता, तत्रैव परस्मैपदं भवति न तु कर्म कर्तरोतिभावः^१ ।

क्षिप् घातोः स्वरितेत्त्वात् आत्मनेपदं भवति । किन्तु अभिप्रत्यति पूर्वात् विपत्तेः परस्मैपदमेव । अभिक्षिपत्यस्मिन् मार्गे काष्ठम्' 'प्रतिक्षिपति शत्रून्' अतिक्षिपति कन्दुके इत्यादि प्रयोगाः सिध्यन्ति । अनुशासनंचात्र 'अभि प्रत्यतिभ्यः क्षिपः' १।३।८० इति^२ ।

एवं 'वह' प्रापणे इत्यस्य एवरितेत्त्वादुभयपदप्रयोगेषु प्रोपसृष्टात् परस्मैपद एव प्रयोगः निष्पन्नः । 'हिमवतो गंगा प्रवहति' 'प्रादवहः' १।३।८१ इत्यनुशासनंचात्र प्रमाणम्^३ ।

एव 'परेमृषः' १।३।८२ इत्यारभ्य 'व्याङ् परिभ्योरमः' १।३।८३ 'उपाच्च' (१।३।८४) विभाषा कर्मकात् (१।३।८५) बुधयुध नशे जनेङ् प्रुद्व्यभ्योणेः (१।३।८६) निगरण चलनार्थेभ्यश्च (१।३।८७) अणा वकर्मकाच्च तवत्कर्तृकात् (१।३।८६) इत्यादि सूत्राणि विशिष्टार्थे परस्मैपदविधायकानि सन्ति ।^४

१-वे० सि० कौ० पृ सं. ४६२ निर्णय सागर प्रेस बम्बई ।

२-तत्रैव पृ. सं. " " ।

३-तत्रैव पृ. सं. " " ।

४-वैयाकरण सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ. सं. ४६२-६३ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई ।

। इत्युभय प्रथम पदविचारः ।

तिङ्क्षु प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाः

धातुतः विधीयमानाः तिङादयः कर्तृ-कर्म-संख्या-कालपुरुष बोधकाः भवन्ति । तत्र कर्तृकर्मणोः प्रयोगाः कर्तृवाच्ये कर्मवाच्ये च यथायथं प्रोक्ताः । कालबोधकनियमाश्च वर्तमाने लङादयः लकारार्थे-प्रकरणे वक्ष्यन्ते । प्रथम मध्यमात्तमाश्च त्रयः पुरुषाः भवन्ति । ते च धातुतः विधीयमानेषु तिङ्क्षु तत्तदर्थः द्योतकाः भवन्ति । एतच्च पुरुषत्रयं श्रुति प्रमाण-सिद्धमपि यथा-‘अहं ब्रह्मास्मि’ तत्त्वमसि इति दर्शन वाक्येषु अहामत्युत्तम-पुरुषस्य, तत्, त्व च प्रथममध्यमपुरुषद्योतकानि पदानि सन्ति । एवं च जगति पुरुषत्रयादन्धः न कश्चिद् चतुर्थः पुरुषः । लादेशाः तिङादयः अष्टादश तेषु नवाद्याः परस्मैपदसंज्ञका ‘लः परस्मैपदम्’ (१।४।६६) इति सूत्रात् ।^१

तङानैवानामात्मनेपदसंज्ञा विधीयते । एवं च नव तिवादयः परस्मै-पदसंज्ञकात्तिङादयश्च नवात्मने पदसंज्ञकाः भवन्ति । अनयोः परस्मैपदयो-रुभयो प्रत्येक त्रिकस्य प्रथम-मध्यम-उत्तमपुरुष संज्ञाः भवन्ति । तिङात्रीणि त्रीणिप्रथम मध्योत्तमाः (१।४।१०१) इत्यनुशासनात् ।^२ तिङ् प्रत्यया अष्टादश तेषां षट् त्रिकाः संज्ञास्तु तिस्र एवेति यथासंख्याभावात्, उक्त-सूत्रे परस्मैपदात्मने पदेऽनुवर्तते । तेन पदद्वये प्रत्येकं त्रयस्त्रिकाः इति यथा संख्ये प्रथममध्यमोत्तम संज्ञाः प्रवर्तते इति । अत्र परस्मैपदात्मनेपदानुवृत्त्य-नुभावे प्रथमश्च प्रथमश्चेति प्रथमो, मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमो, उत्तमश्च उत्तमश्च, उत्तमो, प्रथमो च मध्यमो चोत्तमो च इति प्रथमोमध्यमोत्तमा इति कृते त्रिक्द्वयस्य-त्रिक्द्वयस्य प्रथमादिसंज्ञा स्यात् ‘एलुत्तमो’ वा (७-१-६१) इति सूत्रं विरुध्येत् एल् उत्तमसंज्ञकान्भावात् । कृत द्वन्द्वानां प्रथम मध्यमोत्तमानामेकशेषं वि गोरवाद् वैयर्थ्यात् च आत्मने पदपर-

१-तत्रैव

पृ. सं. ३३४ " "

२-पाणिनीयाष्टाध्यायाम् १-४-१०१ वै० सिद्धान्त कौमुद्याम् च

पृ. सं. ३३५ ।

स्त्रैपदानुवृत्तिरेव समीचीना । अथवा शतृववसोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादि संज्ञया वाध्येत तथा च 'क्रमः परस्मैपदेषु' (७-३-७६) इति सूत्रेण क्राम्यति क्रामति इत्यत्र दीर्घो न स्यात् । अतः परस्मैपदे आत्मनेपदे च प्रथमपुरुषादि संज्ञा भवति । एतेषु प्रथमादि पुरुषेषु तिङ्क्षु त्रीणि त्रीणि वचनानि लब्धप्रथमादि संज्ञानि प्रत्येकमेक-चन-द्विवचन-बहुवचन संज्ञानि भवन्ति । प्रथमादि संज्ञानन्तरमेकवचनानि संज्ञा जायते स्पष्टावधो घात्वर्थ-चाघस्तादनिरूप्यते—(परस्मैपदे)

प्रथम पुरुषः	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथम पुरुषः	तिप्	तस्	भि
मध्यम पुरुषः	सिप्	थस्	थ
उत्तम पुरुषः	मिप्	वस्	मस्

प्रमाण वाच्य—तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनमभ्येकशः १।४।१०२)^१

आत्मनेपदे च

	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथम पुरुषः	त	आताम्	भ
मध्यमपुरुष	थास्	आथाम्	ध्वम् ।
उत्तम पुरुष	इङ्	वहिङ्	महिङ्

पाणिनीये 'लस्ये' त्यधिकार सूत्रे' तिप्तसभिसिप् थस् थमिब्वस् मस तातांभ थासाथाम् ध्वमिङ् वहिमहिङ् इति लादेशाः परिगणिताः ।^२

घातुतः प्रयुज्यमानाः प्रथममध्यमोत्तमाः नव भवन्ति ? इति विवक्षायाम्—तिङ् वाच्य कारकवाचिनि युष्मद् शब्दे प्रयुज्यमानेऽथवा अप्रयुज्यमाने च मध्यमपुरुष प्रयोगो भवति—यथा 'त्वम् पठसि' 'युवां पठथः' 'यूयम् पठथ' इत्यादि । युष्पदः सज्ञानाधिकरणाभावे 'त्वया क्रियते' तुभ्यं ददातीत्यादि वाक्येषु न क्रियायाः मध्यम पुरुषे प्रयोगः ।

१-पाणिनीयाष्टाध्यायाम् १-४-१०२ वै० सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ. सं.

३३५ ।

२-तत्रैव

२-४-७७ ७८

"

"

पृ. सं. ३३४ ।

प्रमाणांचात्र 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणं स्थानिन्यपि मध्यमः' इति (१।४।१०५) ।^१ तिङ् वाच्यकारकवाचिन्यस्मद् प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने च' अस्मद्युत्तमः 'इत्यनुशासनादुत्तमपुरुषे प्रयोगः ।^२ युष्मदस्मदोरविषये' शेषे प्रथमः' इत्यनुशासनात् प्रथमपुरुषे प्रयोगः जायते ।^३

उत्तम पुरुषस्योदाहरणानि: ए. व. द्वि व बहु व.

अहं पठामि आवां पठावः वयम् पठामः
प्रथम पुरुषस्योदाहरणिन-रामः गच्छति रामौ गच्छतः रामाः गच्छन्ति
प्रहासे गम्यमाने मन्यघातोरुपपदे युष्मद्वि उपपदे च समानाधिकरणे च
मध्यमपुरुषस्य प्रयोगः जायते मन्यतेस्तु एकवदभावः ।

उत्तम पुरुषे च प्रयोगः भवति, यथा—

‘एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सौऽतिथिभिः’
एतं मन्ये-ओदनं भोक्ष्येथे भुक्तः सोऽतिथिभिः ।
एत मन्ये ” भोक्ष्येध्वे ” ” ” ।

अत्र ‘मन्ये’ इत्यस्य मन्यसे-मन्येथे-मन्येध्वे

इत्याद्यर्थाः । ‘भोक्ष्यसे’ इत्यादीनां-भोक्ष्ये-भोक्ष्यावहे-भोक्ष्यामहे
‘इत्याद्यर्थः प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमः एकवच्च’ इत्यनुशासनात्^४
इति भावः ।

युष्मदस्मदन्येषु सह विवक्षितेषु ‘त्यदादीनिसर्वे नित्यम्’ इति
नियमात् अन्येस्सह वचने ‘त्यदादीनि शिष्यन्ते’ मिथस्तु पराणीति । परंच
युष्मदस्मदन्येषु च मध्यमोत्तम-पुरुषावेव प्रयुज्यते न तु प्रथमः । यत्र
युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तः स शेष इत्युक्तत्वात् । तेन देवदत्तश्च

१-पाणिनीयाष्टाध्यायाम् १-४-१०५ वै० सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ० सं०

३३५ ।

२-	”	१-४-१०७	”	”	पृ. सं. ” ।
३-	”	१-४-१०८	”	”	पृ. सं. ” ।
४-तत्रैव		१-४-१०६	”	”	पृ. सं. ३३५ ।

त्वंच पठथः इति । सच त्वंच कुत्र गच्छथः इति । अहं च देवदत्तश्च पचावः
इति देवदत्तश्च स चाहचेति वयं भवामः इति उक्तं च भाष्ये तत्र युष्पदस्म-
दन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधः शेषत्वात् 'सिद्धं तु युष्पदस्मदोः प्रतिषेधात्'
युष्मदिमध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन 'त्वञ्चाहंच पचावः' अस्मद्युक्तम्—

भवति विप्रतिषेधेन । सति हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः
त्यदादीनां यद्यत्परं ततच्छिष्यते एवंचान्यस्य युष्पदश्चप्रयोगे मध्यपुरुषः
युष्पदस्मदोश्च प्रयोगे उत्तमपुरुषप्रयोगः जायते इति^१ त्वंचाहंच भवावः इति
अतिरं भवति अत्यहं भवतीत्यादौ तु त्वामतिक्रान्तः इति विग्रहे 'अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे' इति तत्पुरुषे बहुव्रीहो वाति क्रमितुः प्राधान्यान्न मध्यमोत्तमौ
किन्तु प्रथम पुरुषएव । यदात्वति शब्द पूजित वचनः तदास्वती पूजायाम्
इति तत्पुरुषे युष्पदस्मदोरर्थस्य प्राधान्यात् अतित्वं भवसि, अत्यहं भवामी
इति भवतः । त्वद्भवति मदभवतीत्यत्र तु अप्रमुख्यार्थत्वात् 'गौण मुख्ययो-
र्मुख्ये कार्यं सप्रत्ययः' इति न्यायेन मध्यमोत्तमो न स्तः ।^२

१-वैयाकरण महाभाष्ये, प्र० खण्डे, पृ० सं० ३०२ ३०३ प्रकाशक,
मोतीलाल बनारसीदास ।

२-तत्रैव

३०६, पृ० सं० भारत शासन प्रकाशिते ।

। इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ पंचमोऽध्यायः

। कालार्थ-बोधक लकारार्थनिर्णयः ।

यद्यपि बोधकता रूपा-शक्तिः तिङ् क्ष्वेव, यथा-रामः पठति, रामेणा-
धीयते इत्यादौ तिवादयः एवार्थबोधका सन्ति तथापि तत्स्थानिनः
लकाराः एव वस्तुतोऽर्थबोधकाः काल प्रत्ययार्थ-ज्ञापकाश्च यथा 'वर्तमाने
लट्' (३।२।१२३) इत्यनुशासनम् वर्तमानार्थक क्रिया-वृत्तेघातोर्लट् प्रत्ययं
करोति ।^१ निवृत्तानुबन्धात् लटः 'लस्य' इत्यधिकारात् 'तिप्तस्झि' इत्यनु-
शासनात् तिवादयोः आदेशाः भवन्ति । एवं च लकाराः धातुतः विधीय-
मानाः कालद्योतकाः सन्ति । एते च कालार्थबोधकाः दश लकाराः तेषु
षट् टितः चत्वारश्च डितः क्रमेणार्थं बोधयन्ति—

वर्तमाने, परोक्षे, श्वोभाविन्यर्थे, भविष्यति ।

विध्यादौ, प्रार्थनादौ, च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥ १ ॥

ह्यो भूते, प्रेरणादौ, च भूतमात्रे लडादयः ।

सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनिलु इस्मृतः ॥ २ ॥^१

वर्तमाने लट् 'इति सूत्रात् किञ्चामवर्तमानत्वम्-प्रारब्धा-परि-समा-प्तत्वम् अथवा भूत भविष्यद् भिन्नत्वम् । 'आत्मा अस्ति' पर्वताः सन्ती-त्यादौ तु तत्कालिकानां राज्ञां क्रियायाः अनित्यत्वात् तद्विशिष्टस्योत्प-त्यादिकमादय वर्तमानत्वं ज्ञेयम्—उक्तं च ।

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकम्पते ।

पर्वतादि स्थिति स्तस्मात्पररूपेण भिद्यते ॥ १ ॥

इति वाक्य-पदीये^२ तच्च वर्तमानत्वं लडादिभियोत्यते । क्रिया-सायान्य वाचकस्य वर्तमानत्वादि विशिष्टे लडादिः तात्पर्यग्राहकत्वेनोप-योगात् ।

अस्मिन् संस्कृत-व्याकरणे वर्तमानत्वमेकविधमेक न तु चतुर्विधं यथांगलभाषाव्याकरणे पूर्णपूर्ण-सततादि भेदेरिति । अत्र तु सर्वोऽप्यु-क्तार्थः 'लटः शतृशानचावप्रथमा समानाधिकरणे (३२।१३५)' इति । सूत्रात् ज्ञाप्यते । सातव्ये वर्तमाने काले शतृ शानचौ प्रत्ययौ भवतः लटः स्थाने । उदाहरणं च यथा—'ग्रामं गच्छन् हरिः तृणं स्पृशति' 'पुस्तकमधी-यानो रामोऽत्र निवसति' इत्यादि । एवं च वर्तमानेकाले न कोऽपि भेदः स्वीकृतः । स्म योगे भूतार्थेऽपि लट् प्रत्ययः भवति धातोः यथा—'लट् स्मे' ३।२।११८ 'अयोध्यायां राजतैस्म रामः' यजति स्म युधिष्ठिरः 'इत्यादि^३ भूतानद्यतने अर्थेऽपि लट् प्रयोगः एवं पिता ब्रवीतिस्म' । 'अपरोक्षे च' इति

१-वैयाकरणभूषणसारे, पृ. सं. ११८ एवं १२६ चौखम्बा प्रकाशन १९३६ ।

२-वाक्य-पदीये पृ. सं.—

३-वै० सिद्धान्त कौमुद्याम्, पृ. सं. ४७१ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई— १९२६ ।

४-पाणिनीयाष्टके ३।२।११८ (११८ ११६)

३।२।११६ सूत्रात्^४ एवं 'ननी तुष्ट प्रतिवच' ३।२।१२०^१ इत्यारभ्य
 'नन्वोविभाषा' पुरि लुङ् चास्मै 'यावत् पुरा निपातयोर्लट्' विभाषा कदा-
 कहुर्योः 'किंवृत्तो लिप्सुमयमान सिद्धौ च 'वर्तमान सामीप्ये वर्तमानवद्वा'
 ३।३।१३१ इत्याद्यन्तैः सूत्रैः विशेषार्थं द्योतने विशिष्टपदोपपदे च धातो
 लट् लकारः जायते । उदाहरणानि चैषां बहूनि सन्ति, निदर्शनाय यथा—
 कदामतोऽसि इति प्रश्ने । अयमागच्छामीत्युत्तरं साधुप्रतिपद्यते^२ । आशं-
 सायां भूतवच्च'^३ ३।३।१३२ इति शास्त्रेण अप्राप्तस्य प्राप्तीच्छायाम्
 भविष्यति काले भूतवत् वर्तमानवच्च प्रत्ययाः भवन्ति । उदाहरणं यथा
 वेदश्चेदवर्षीत् धान्यमवाप्सम । देवश्चेदवर्षीत् धान्यं व पामः देवश्चेद्
 वर्षिष्यति धान्यमवाप्सम इत्यादि^४ ।

—: इति लङर्थ-वर्तमानत्व निरूपणम् :—

। अथ भूतार्थ-लिङर्थ निरूपणम् ।

परोक्षे लिट् ३।८।११५^५ इत्यनुशासनात् भूतानद्यत परोक्षार्थवृत्तो-
 धातोर्लिटलकारः भवति । कालस्तपावदयतनानद्यतनभेदेन द्विविधः । स च
 भविष्यद् स्मः । तेनानद्यतनभूते अनद्यतने भविष्यति, अपरक्षे भूते च न
 कदापि लिट् प्रयोगः ।

पारोक्ष्यं च—साक्षात्कृतमित्येतादृश विषयता शालिज्ञानाविषय-
 त्वम् । भूतत्वं च—वर्तमानध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वम् । क्रियायाः अती-
 न्द्रियत्वेन परोक्षार्थ इति ज्ञातुमशक्यम् इति न शक्यम् । पिण्डीभूतायाः
 क्रियायाः निदर्शयितुमशक्यत्वेऽपि अवयवशः साक्षात्करोमीति प्रतीति-
 सम्भवात् । अन्यथा 'पश्य मृगोधावति' इत्यत्र दर्शन-कर्मात्ता न स्यादिति

१—पाणिनीयाष्टके ३।२।१२० ।

२—वैयाकरण सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ. सं. ४७२ निर्णय सागर प्रेस—
 बम्बई । १९२६

३—पाणिनीयाष्टके ३।३।१३२ ।

४—वै. सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ. सं. ४७२ निर्णय सागर प्रेस बम्बई १९२०

५—पाणिनीयाष्टके ३।२।११५ ।

‘व्यातेने किरणावलोमुदयनः’ इति प्रयोगस्तु दुरुपपाद एव स्वकियायाः परो-
क्षार्थत्वाभावात् । मत्तोऽहं किल विललापं इति प्रयोगस्तु साध्वेव । चित्त
व्यासंगादिनापरोक्षार्थत्वसंभवात् ।^१

— इति लिङ्गार्थः —

। भविष्यत् अर्थे लुङ्गर्थं निरूपणम् तथा लृङ्गर्थं निरूपणम् ।

श्वोभाविन्यर्थे भविष्यति लृट् लकारः भवति अनद्यतने लृट् ३।३।१५
इति सूत्रात् । यथा श्वः रामस्य राज्यं भविता । सामान्यभविष्यत्यर्थे लृट्
लकारः लृट् शेषे च’ (३।३।१३) इति सूत्रात् । यथा त्व कदा गमिष्यसि ।
भविष्यत्त्वम् च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगसमयोत्पत्तिमत्त्वम् । विशेषार्थ-
द्योतने चापि लृट् लकारः भवति । यथा—‘अभिज्ञावचने लृट्’ (३।२।११२)
स्मरणबोधक पदोपपदे भूतानद्यतने काले धातोर्लृट् लकारः भवति ।
‘स्मरसि लक्ष्मण यद् पम्पायां वत्स्यामः’ ‘बुध्यसे कृष्ण गोकुले गाश्चार-
यिष्यामः’ इत्यादि ।^२ यदि योगे उक्त प्रयोगः न जायते ‘न यदीति’ निषेधात्
(३-२-११३) इति । ‘विभाषा-साकांक्षो’ (३-२-११३) इत्यनेनापि
धात्वर्थे साकांक्षे सति लृट् लकारः, यथा स्मरसि कृष्ण यद्वने वत्स्यामः
तत्र गाश्चारयिष्यामः इति । कदा कर्हि शब्दयोर्योगे भविष्यति काले
लट्लृट्लुटां प्रयोगे सम्पद्यते ‘विभाषा कदा कह्योः’ (३-३-३५) इत्यनु-
शासनात् ‘कदाभोक्ष्यते, कदा भुंक्ते’ इति प्रयोगाः साधवः । एवं ‘किम्बृत्ते-
लिप्सायाम्’ (-३-६) लिप्समानसिद्धौ च (३-३-७) ‘लोडर्थलक्षणो च’
‘वर्तमान-सामोप्ये-वर्तमान वद्वा’ (३-३-१३१) ‘आशंसायां भूतवच्च’
(३-३-१-२) इत्यादि सूत्रैः विशेषार्थेषु लृट् लकारः प्रयुज्यते ।^३ विशेष
रूपेण सिद्धान्त कौमुद्यां दृष्टव्यम् इति ।

१-वैयाकरण भूषण सारे, पृ. सं. १२५ १२६ चौ. सं. सी. प्रकाशन

१९३६ ।

२- वैयाकरण सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ. सं. ४७१ निर्णय सागर प्रेस-
बम्बई प्रकाशनम् ।

३-

”

४७२

”

”

।

लृट्: सदवा (३-३-१४) इति नियमेन अग्रथमा सामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेतुषु चार्थेषु नित्यं लृट्: स्थाने शतृ शानचो कृतप्रत्ययौ भवतः । उदाहरणं च 'घटं करिष्यन्तं करिष्यमाणम्वा कुम्भकारमानय' इत्यादि प्रयोगः भविष्यत्यर्थे लृटि शतृ शानचोरुदाहरणानि एतौ प्रत्ययौ प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि भवतः ।^१

— इति भविष्यति लृट् लृटोप्रकरणम् समाप्तम् :—

। विध्याद्यर्थेषु लट् लोट् लकार-विवरणम् ।

विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेयाः लडादयः ॥^२

'लिङर्थे लेट्' ३-४-७ इति सूत्रेण लिङर्थेषु लेट् लकारः प्रयुज्यते । लेट् लकारस्य प्रयागाः वेद एव उपलभ्यन्ते न तु संस्कृते अतएव श्री भट्टोजिदीक्षितेन प्रोक्तम् एषु पञ्चमोलकारः छन्दोमात्रगोचरः ।^३ लिङर्थस्तु विधि निमंत्रणामंत्रणाघोष्टसप्रश्न प्रार्थनेषु लिङ् ३।२।१६१ लोट् लकारं प्रार्थनादयोऽर्थाः गृह्यन्ते । 'आशषिलिङ् लोटौ' २-३-१७३ लोट् च 'इति सूत्राभ्यामुक्तार्थं ज्ञापनात् । यथा भवतु ते शिवप्रसादः इति । लेट् लोटौ लिङर्थे एव प्रयुज्यन्ते त्रयाणां समानाथत्वात् । अतएव तव कल्याणं भवतात्—भवतु भूयात् 'वेति प्रयोगः सम्पद्यते । विशिष्टार्थं विवक्षायां लोट् प्रयोगः भवति । क्रियासमभिहारे भृजार्थे च द्योत्ये लोट् लकारः तस्मिंश्च केवलं हिः परस्मै-पदिभ्यो' एव 'चात्मने पादिभ्यो युज्यते कर्त्रर्थे 'क्रिया समभिहारे लोट् लोटौ हिस्वौ वाच तध्वमोः' ३-४-२ इति 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३-४-३ 'यथावि-ध्यनुप्रयोगः पूर्वास्मिन्' ३-४-४ 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्याद्यनुशासनः लोट्प्रभूत एव घातुरनुप्रयोज्यः । उदाहरणानि च, यथा—'याहि याहि इति याति ।' पुनः पुनरतिशयेनवायानंह्यन्तस्य अर्थः ।

एक कर्तृकं वर्तमानं कालिकं यानं यातीत्यस्यचार्थः । इति शब्दस्त्व-भेदान्वये तात्पर्यं ग्राह्यं त । एवं 'याहि याहि इति यातः' 'याहि-याहि इति

१-वैयाकरण सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ० सं० ५११ निर्णय सागर प्रेस-बम्बई, प्रकाशन ।

२-वैयाकरण भूषण सारे, पृ. स. ११८ चौखम्बा प्रकाशन १९३६ ।

३-वैयाकरण सिद्धान्त कौमुद्याम्, पृ. सं. ३३१ निर्णय सागर प्रेस-बम्बई ।

यान्ति' इत्यादि प्रयोगाः सम्पन्ना भवन्ति । सूत्रे वा च 'तध्वमी' इत्युक्त-
त्वात् तध्वम् विषये विकल्प प्रयोगाः जायन्ते । उदाहरणानि च यथा-यात
यातेति भूयं याथ । 'अधीष्वाधीष्वा' इत्यधीते' । 'अधीध्वमधीध्वमिति
यूयमधीध्वे' इति । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३ इत्यस्योदाहरणनतु सक्तू-
न्पिब, घानाः खादे, त्यम्भवहरति, 'अन्नं मुङ्क्ष्वदाधिकमास्वादये' त्यभ्य-
वहरते इत्यादि । एतेन महाकविमाघस्येते प्रयोगाः तस्य महावैयाकरणत्वं
सूचयन्ति—

पुरीमवस्कन्द लुनीहिनन्दनं, मुषाण रत्नानि हरामरांगनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिदिवषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमर्हदिवं दिवः ॥

अवस्कन्दन-लवन-पोषण-हरण रूपा, भूतानद्यतन परोक्षा एक
कर्तृका अस्वास्थ्यक्रिया इत्यमर्थः । एवं विस्तरेण वैयाकरण सिद्धान्त कौमु-
द्यादर्शनीयम् ।

— इति लोटर्थं निरूपणम् समाप्तम् —

। अथ लडादिङितां प्रकरणम् ।

ह्योभूते, प्रेरणादौ, च भूतमात्रे लडादयः ।

सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लुङः स्मृतः ॥ २३ ॥^३

अनद्यतन भूतार्थे लङ् लकारः 'अनद्यतने लङ्' इति ३।१।१११
सूत्रात्, यथा—देवदत्तस्य पुत्रोऽभवत् इति ।

प्रेरणादावर्थे लिङ् लकारः भवति । 'विधि निमंत्रणामंत्रणाधीष्ट
सम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३।२।१६१ इति सूत्रात् । विघेरुदाहरणम् वेदे—'स्वर्ग-
कामायजेत्' लाके च भवान् रामायणमानयेत् 'निमंत्रणार्थे—'इह भुंजोत
भवान्' ग्रामंत्रणकामचारानुज्ञा यथा—'इहासीत आरब्धं कुरुत तत्कुरुष्व
यथा—'हिनम्-अधीष्टः सत्कारपूर्वकोव्यापारः' शिष्यमध्यापयेद् भवान्
सम्प्रश्नः सम्प्रधारणम् विनिश्चयो वा 'किं भो वेदमधीयीय उत व्याकरणम्'
प्रार्थनं च-स्वेष्ट वस्तुदाने स्वेच्छा बोधनम्—'यथाहं भोजनं लभेय'

१-वै० सि० कौ० पृ. सं. ४७८

२-वैयाकरण-भूषण-सारे, पृ. सं. १२६ चौ. प्रकाशन १९३६ ।

इत्यादि । उक्तेषु चतुर्ष्वर्थेषु आदितः चतुर्णां प्रवर्तनामां लिङ् इत्येव वाच्यम्
इत्युक्तं वाक्यपदीये—

अस्ति प्रवर्तना रूपमनुस्यूतंचतुर्ष्वपि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ।
न्यायव्युत्पादनार्थम्बा प्रपंचार्थमथापिवा ।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥

इति ^१ इष्ट साधनत्वमेव प्रवर्तनेतिभावः । विशिष्टार्थं ज्ञापने च
'लिङ् चोद्ध्वं मौहूर्तिके' ३।३।१६ 'आशंसावचने लिङ्' ३।३।१३४ 'विभाषा
कधमि लिङ् च' ३।३।१४३ कालत्रये गृहीयां लिङ् च लट् च प्रयुज्यते कथ-
मित्यस्य योगे, उदाहरणंचमथा कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वेति । पक्ष काल-
त्रये लकाराः परोक्षानद्यतनभूते लिट् कथं धर्मं तत्त्यज्य । भूतानद्यतने लिङ्-कथं
धर्ममत्यजः । 'भूत सामान्ये लुङ्-कथं धर्ममत्याक्षीः' लुटि लृटि च-कथं धर्मं
त्यज्तासि, कथं धर्मं त्यज्यसि इत्यादि । एवं 'किम्वृत्तेलिङ् लृटौ' ३।३।१४४
'अनवकल्प्यमर्षयोरकिवृत्तेऽपि' ३।३।१४५ 'जातु यदोलिङ्' ३।३।१४७
'यच्चयत्रयोः' ३।३।१४८ 'गृहीयां च' ४६ 'चित्रीकरणे च' २।३।१५८
'उताप्योः समर्थयोलिङ्' ३।३।१५२ 'काम प्रवेदनेऽकच्चिति' ३।३।१५३
'संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ३।३।१५४ हेतु हेतुमतोलिङ्' ३।३।१५६
'इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ' ३।३।१५७ लिङ् च '२।३।१५' 'इच्छार्थेभ्यो विभा-
षा वतमाने' ३।३।१६० 'प्रैषातिसर्ग प्राप्तकालेषु कृत्याश्च' ३।३।१६३
'लिङ् यदि ३।३।१६८ ग्रहे कृत्यचश्च' ३।३।१६६ 'शक्ति लिङ्' ३।३।१७२
इत्यादि सूत्राण विशिष्टार्थे लिङ् विधायकानीति वैयाकरण सिद्धान्त
कौमुद्यामवगमनीयम् ।^२ एवं कालत्रये लकाराणां विविधा प्रयोगाः उक्ताः ।
परंच घात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले यः लकारः प्रोक्तः ततोऽन्यत्रापि लकारः
प्रयुज्यते । तिङ् वाच्य क्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः
लकाराः भवन्ति । यथा माघकाव्ये—

१-वै० भू० सारे० पृ. सं. १३१ वाक्य पदीये च पृ. सं.

२-वैयाकरण सिद्धान्त कौमुद्याम् पृ० स० ४७५-४७६ निर्णय सागर
प्रेस, बम्बई ।

वसन्ददशवितरन्तमम्बराद् हिरण्यगर्भागभुवं मुनि हरिः ।

इति 'वसन् ददर्श' इति भूतार्थे लट् प्रयोगः । अतीत वास कर्तृ कर्तृकं दर्शनमित्यर्थः । अन्यच्च—'सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता' अत्र करणे यजः इति भविष्यत्यर्थे णिनिः सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवन-मित्यर्थः । एवं रघुवंशे—श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ययौ दशेभूते लट् प्रयोगः । दृष्ट्वा ययावित्यर्थः । 'निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे' इति भारवि प्रयोगे वेदयतेभूते लृट् तस्य 'लृट् सद्वा' इति शतृ प्रत्ययः । निवे-दनं कृतवते इत्यर्थः । प्रमाणं चात्र 'धातु सम्बन्धे प्रत्ययाः' ३।४।१ इति सूत्रम्—^१ एवं सामान्यभूते लुङ् 'लुङ् ३।२।१० इति सूत्रात् । क्रियायाः अनि-ष्पत्तौ सत्यांभूते भविष्यति च लृङ् लकारः लिङ् निमित्ते—लृङ् क्रियातिपत्त ३।३।१२६ इति सूत्रात् । यया 'सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभ-विष्यत् ।' वल्लिश्चेत् प्राज्वलिष्यद् ओदनमभक्ष्यत् इत्याद्युदाहरणानि ।

— इति काल-बोधक-लकारार्थ प्रकरणम् :—

१-वै० सि० की० पृ० सं० ४७६ " " ।

। पंचमोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

। भ्वादिदशगणानामायेजनमुपयोगित्वं च ।

महर्षि-पाणिनिना धातुपाठः दशगणेषु व्यधायि । स च भ्वादिगण-
मारभ्य चुरादिगणान्त-गणेषु विद्यते । प्रत्येक गणपठित-धातुषु विविधानि
भावाद्यर्थेषु विकरणानि भवन्ति । यथा शाविकरणाः भ्वादयः । शव्लुग्वि-
करणाः घृदादयः । शप्ः श्लुविकरणाः जुहोत्यादयः । श्यन् विकरणाः
दिवादयः । श्नु विकरणाः स्वादयः शविकरणाः तुदादयः । शनम् विकरणाः
रुधादयः । उ विकरणाः तनादयः । शना विकरणाः क्र्यादयः । स्वार्थ
णिजन्ताः चुरादयश्च एकगणे पठिताः, धातवः तत्तद्गणकार्यं लभन्ते ।
भ्वादिप्रकरणे कर्त्रर्थे-शप् प्रत्ययः धातुतः सार्वधातुके परे जायते । शव्वि-
धिसूत्रञ्च भ्वादि प्रकरणमनुशास्ति 'कर्तरि शप्' इति सूत्रात् । कर्त्रर्थे
सार्वधातुके परेधातोः शप् प्रत्ययो भवति ।^१ एवं च पठतीत्यादौ 'वर्तमाने
लङिति (३।२।१२) वर्तमाने काले कर्त्रर्थे विहितस्य लः स्थाने तपि जाते,
तिपश्च' 'तिङ्ः शित् सार्वधातुकम्'^२ इत्यनेन सार्वधातुक्त्वात् धातोः तिप्परे

१-पाणिनीयाष्टके ३-१-६८ वै० सिद्धान्त कौमुद्याम्, पृ. सं. ३३६

निर्णय सागर प्रेस ।

२-तत्रैव

३-४-११३

"

पृ. सं. ३३५

" ।

मध्ये शप् प्रत्ययो जायते । लुप्तानुबन्धस्य शपः धातोः पठेरनुसेलने पठतीति रूपं सम्पद्यते क्रमश्चायं सर्वत्र प्रकरणपठित धातुषु प्रयुज्यते । शव्विधिश्च सर्वस्यः धातुभ्यः प्रवृत्तः भवति । यथा अद धाताः विहितः शप् प्रत्ययः, 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति^१ लुका अदादिगणपठितेषु धातुषु लुप्तः भवति । अतएव अदादिगण पठिताः धातवः लुग् विकरणाः उच्यन्ते । यथा अद + ति = अत्ति, हन् + ति = हन्ति, इण् (इ) + ति = एति, अस् + ति = अस्ति इत्याद्युदाहरणानि । एवं चुरादिगण पठितेभ्यः धातुभ्यः स्वार्थेणिचि, तदनन्तरं 'कर्तरि शप्', इति शव्विकरणमपि क्रियते । यथा चुर + इ + अति = चोरयति । हेतुमति व्यापारे जायमानात् णिचः, इच्छाथकात् सनः क्रिया समभिहारायंकात् यङ्श्चापि कर्त्रर्थे 'कर्तरि शप्' इति शप् जायते । यथा, -कृत्रः = कारि + अ + ति = कारयति । पिपाठिष् + अ + ति = पिपाठयति । ब्रावजय् + अ = त = ब्रावज्यते इत्यादि । यद्यपि शव्विकरणस्य नास्ति कोऽपि सम्बन्धः भ्वादिगणात् तथापि शपः प्रत्यक्षेणोपस्थितौ शव्विकरण-मभ्वादि प्रकरणमित्युक्तम् ।^२ धातुवृत्तिषु माधवीय धातुवृत्तौ भ्वादि प्रकरणान् उल्लिखितम्—'माधवीयायां धातुवृत्तौ शव्विकरणाः भ्वादयः समाप्ताः' इति ।^३

भ्वादितः अन्यगणेषु वैशिष्ट्यात् तद्गणेषु पठिताः धातवः तद्गणप्रयुक्त विशिष्टकार्यं लभन्ते । अतएव धातुपाठस्य दशगणेषु विभागः कृतः आचार्येण । प्रायः द्विसहस्रसंख्या परिमितेषु धातुपाठ पठितेषु सहस्र संख्या परिमिताः धातवः केवलं भ्वादिगण एव पठिताः । यथापाठे 'ट्वोशिव' गति वृद्धयोरित्यन्ता संख्या १० १० विद्यते ।^४ धातुपाठ वैशिष्ट्यं

१-तत्रैव २-४-७२ " पृ. सं. " " ।

२-पाणिनीये धातुपाठे-वै० सिद्धान्त कौमुद्याम्—पृ० सं० ७३३ निर्णय सागर प्रेस ।

३-माधवीय धातुवृत्तौ, पृ० सं० ३०८, प्राच्य भारती प्रकाशन-वाराणसी । १९६४

४-पाणिनीये धातुवृत्तौ वै० सि० कौ० पृ० सं० ७३३ । दयानन्द प्रणीते पा० वा० पाठे १०८६ श्री ज्वाला प्रसाद मिश्र कृत वै० सि० कौमुद्याम् धातु सं० १०३५ ।

च पूर्वं धातुपाठ प्रवचनाध्याये निरूपितम् । अमुमेव धातुपाठमधिकृत्य
दोक्षित प्रभृतयः प्रक्रियाग्रन्थकाराः स्वरचित वै० सिद्धान्त कौमुद्याम् भ्वादि
प्रकरण समागत धातूनां साधुत्वेन प्रकल्पितवत्सः । एवं च भ्वादि प्रकरणे
शप् प्रत्ययस्य प्रामुख्येन 'शविकरणाः भ्वादयः' इत्युक्तिः समीचीनेव ।

तत्तद्गणारंभे गणस्यादिः धातु स एव पठितः । यथा—भ्वादि
प्रकरणे 'भू सत्तायाम् इति । अस्मिन् विषये भाषा वैज्ञानिकेन डा०
भोलाशंकर व्यास महोदयेन स्वकोये' सं० भाषा शास्त्रीययाध्ययने
'निरूपितम्' भ्वादिप्रथमगणे धातूनां कृते 'अविकरणं विद्यते । एषु धातुषु
धात्वंशे उदात्त स्वरः तत्र च गुणः भवति । यथा—जिधातोः जयति' भू
धातोः भवति इत्यादि । एषां धातूनां लुङि एतद् विकरणनोपलभ्येत यथा—
'अगमत्' इत्यादौ । संस्कृते धातूनामर्थं संख्याका धातवः भ्वादावे-
वोगलभ्यन्ते । प्राकृते—अपभ्रंशकाले चायं गणः प्रामुख्यं भजतेस्य शेषे गणाः
लुप्ताः । प्राग्भाषोपीय भाषास्वपि भ्वादिगणे 'अ' विकरणं प्राप्यतेस्म ।
उदाहरणानि कतिपयानि यथा ।

सं० प्लवते	-	ग्रीके प्लवो ।
सं० स्रवति	-	" हेरङ् ।
सं० स्तनति	-	" स्तनेह ।
सं० सर्पति	-	हेर्मंड ।

एतद् गणीय धातवः चतुर्विधाः । सानुनासिकाः यथा निन्दति—
बिन्दति इत्यादि । वान्ताः जीवति तूर्वाति इत्यादयः । च्छ विकरणा—
गच्छति-यच्छति धाताः द्वित्वरूपात्मकाः पिबति-तिष्ठति-जिघ्रसीत्यादयः ^१ ।

वस्तुतस्तु पाणिनीयः धातुपाठः महत्या सूक्ष्मेक्षिकया महर्षिणा संक-
लितः । तत्र निर्दिष्टश्च भ्वादिगणः सकल पूर्णता विशिष्टः विद्यते ।
भ्वादिगणोय वैशिष्ट्यं चाधस्तान्निरूप्यते, क्रमशः—

१-सं. का भाषा शास्त्रीय अध्ययन, पृ. सं. १ ०-११२ डा. भोला-
शंकर व्यास—भारतीय ज्ञानपीठ काशी, प्रकाशन ।

१. भ्वादिगणपठिताः सर्वे धातवः एकात्रः ।

२. भ्वादिगणपठिताः सर्वे धातवः उदात्ताः प्रायशः ।

३. उदात्तः अथवोदात्तः सन् उदात्तोत् स परस्मैपदे प्रयुज्यते आत्मने-
पद निमित्ताभावात् ।

४. केचिद् धातवः निस्तुबन्धकाः यथा—‘भू’ सत्तायाम् ‘क्षिद्ये’
जि ‘जये’ इत्यादयः । केचिच्च सानुबन्धकाः यथा ‘एध’ वृद्धौ,
चित्ती संज्ञाने इत्यादि ।

५. सानुबन्धकेषु अनुदात्तोत् डितश्चात्मनेपदिनः भवति । ‘वन्दते’
मोदते, एधते, इति अनुदात्तोत् । ‘पूङ्’ पवने ‘मुङ्’ बन्धने ‘हीङ्’
विहायसांगती इत्यादयः डितः आत्मनेपदिनः । अनुदात्त डित
आत्मनेपद मित्यनुशासनात् ।^१

६. सानुबन्धकेषु जितः, स्वरितेतश्च धातवः उभयपदिनः भवन्ति ।
‘अचु’ गतिपूजनयोः अचति-अचते । ‘टुयाचु’ यांचायाम्, याचति
—याचते । ‘रवनु’ अवदारणे—स्वनते इत्यादयः स्वरितेतोधातवः ।
‘त्रिञ्’ सेवायाम्, भृञ् भरणे, हृञ् हसणे, घृञ् घारणे इत्यादयः
जितः धातवः । श्रयति—श्रयते—भरति—भरते इत्यादि रूपाणि
सिध्यन्ति । प्रमाणं चात्र ‘स्वरित जितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’^२
आत्मनेपद निमित्त हीनाद् धातोः परस्मैपदे प्रायोगः ‘शेषात्कर्तरि
परस्मैपदम्’^३ इत्यनुशासनात् ।

भ्वादिगणे प्रायशः उदात्ताः एकाच्छा धातवः सन्ति । तेषु परस्मैप-
दिनः आत्मनेपदिनः उभयपदिनश्च यथाक्रमं पठिताः । स च क्रमोऽत्रोपवर्ण्यते ।
सामान्यतः परस्मैपदात्मनेपदविभागेषु

१-पाणिनीयाष्टके १।३।१२ वै. सि. कौमुद्याम्, पृ. सं. ३३४ ।

२-तत्रैव १।३।७२

३-तत्रैव १।३।७८

” ” ३३५ ।

” ”

परस्मैपदिनः

आत्मनेपदिनः

उभयपदिनः

‘भू’ सत्तायामुदात्तः

एधादयः कथ्यन्ताः ३६

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

अतादयः शुन्ध्यन्ता ३८

शीकादयः श्लाघ्यन्ताः ४२

उदात्ताः उदात्तोत्तः

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

फक्कादयः शिध्यन्ताः ५२

वर्चादयः ईज्यन्ताः २१ ।

उदात्ताः उदात्तोत्तः ।

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

शुचादयो व्रज्यन्ता ७२

अट्टादयः शाड्यन्ताः ३६

क्षि वर्जमुदात्तः उदात्तोत्तः ।

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

शौटादयो गड्यन्ता ८२

तिपादयः ष्टुभ्यन्ताः ४०

उदात्ताः उदात्तोत्तः ।

तिपि वर्जमुदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

गुपादयः शुभ्यन्ताः ४१

विण्यादयो कभ्यन्ताः १०

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

अणादयः क्रभ्यन्ताः ३०

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

उदात्ताः उदात्तोत्तः

अयादयो रेवत्यन्ताः ३७

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

मव्यादयः अवत्यन्ताः ६७

जयति वर्जमुदात्ताः

उदात्तोत्तः ।

धावु गतिशुद्धयोः १

उदात्तः स्वरितेत् ।

धुक्षादयो धुष्यन्ताः ५२

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

धुषिरादयोऽर्ह्यन्ताः ६१

द्युतादयः कृपू पर्य्यन्ताः २५

उदात्ताः उदात्तोत्तः

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

घटादयस्त्वरत्यन्ताः १६

उदात्ताः अनुदात्तोत्तः ।

षितश्च ।

ज्वरादयः फणान्ता ५७

उदात्ताः उदात्तोत्तः ।

राजृदीप्ता उदात्तः

स्वरितेत् १

टुभ्राजू, टुभ्राश्रू, टुम्लाश्रू
उदात्ताः अनुदात्तोः ३

स्यमादयः क्षुरत्यन्ताः २७ षहमर्षणे
उदात्ताः उदात्तेतः । रमु क्रीडायाम् (२)
षदादयः कसन्ताः ७ अनुदात्तौ अनुदात्तेतौ
आद्यास्त्रयः अनुदात्ताः
उदात्तोः शेषाः उदा- 'षह' इत्युदात्तः
त्ता उदात्तोः सहिस्त्व- केचित् ।
नुदात्तः

हिवकादयो गूहत्यन्ताः
उदात्ताः स्वरितेतः ४५
श्रिय् सेवायाम् उदात्तः ७
भृञादयो अनुदात्ताः ४

घटादयो ज्यत्यन्ताः ४६
अनुदात्ताः । स्मिडादयो डीडताः
डितः २७
'तृ' प्लवन तरणयोः १ अनुदात्ताः आभीमा
उदात्तः । स्त्रयः उदात्ताः
गुपादयः उदात्ताः ४
'त्रि ष्वदा' उदात्तः १ अनुदात्तोः ।
स्कन्दादयः मिहान्ता रमादयः अनुदात्तोः ४

उदात्तोः १४
'कित' निवासेः उदात्तो १

षद वक्तव्यां वाचि,
टुवोश्चि गति वृद्धयो,
उदात्तौ २

दान शान स्वरितेती २
पचादयो वृहन्ताः ६
अनुदात्ताः स्वरितेतः ।
सचति सचति स्तूदात्तः ।
वे ञादयोऽनुदात्ताः २

परस्मैपदिनः समे ६४६

आत्मनेपदिनः ३५२

उभयपदिनः ६६

उदात्तोत्तौ (२)

द्विष्, दुह्, दिह्, लिह्, ४
स्वरितेतः अनुदात्ताः ।

चक्षिङ् अनु. अनुदात्तोत्तौ । १

ईरादयः पृचान्ताः उदात्ताः

अनुदात्तोत्तः १६ ।

षूङ् शीङ् २ उदात्तौ ।

यु, क्षु, रु, णु, क्षणु, षणु, उदात्ताः

उदात्तोत्तः-६

द्यु, षु अनुदात्तौ २

कु, तु अनुदात्तौ २

'ऊर्णु' उदात्ताः १

'ष्टु' अनुदात्तः

'ब्रू' उदात्तः २

इणादयोवचन्ताः अनुदात्ताः इङ् अध्ययने अनुदात्तः

१८।१६

विद्, अस, मृज् रुदिर ४

उदात्ताः, उदात्तेतः ।

'जिष्ण्वप्' उदात्तः परस्मैभाषः १

श्वस्, अन, जक्ष, जागृ, दरिद्रा

चकासृ, शासु, उदात्ताः

उदात्तेतः ७

'दीवीङ्' वेवीङ् उदात्तौ

आत्मनेपदिनौ २ ।

षस, सस्ति, वश उदात्ताः २ 'चर्करीत' च हुङ् अपनयने

अनुदात्तौ २

इति लुग्विकरणाः^१

अदादयः

अदादिगणो-रैशिष्ट्यं च—

अद् धातोः लिटि, लुङि सति च घस्लादेशः भवति । 'लिटस्यन्यतर-

१-पाणिनीये धातुपाठे वै. सि. कौ. परिशिष्टे, पृ. सं. ७३४ ।

२-तत्रैव " " " ७३४ श्रीमद्भयानन्द रचिते धातुपाठे

पृ. सं. २३ २५ ।

स्याम्-लुङ् सनोर्थस्मृ इति ^१ । एवं ह्य धातोः लिङ् लुङि च वधादेशः 'हनोवध लिङि' लुङि चेति नियमात् ^२ । अर्धधातुके 'चक्षिङः' ख्याञादेशो भवति । 'चक्षिङः ख्याञ्' 'वालिटि' इत्यनुशासनात् ^३ । उकारान्ताः धातवः वृद्धिं लभन्ते सार्वधातुके । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति सूत्रात्-यौति, रीति, स्तौति, इत्यादि प्रयोगाः ^४ । वृञ् धातोर्धधातुके वच्यादेशः भवति । 'ब्रूवो वचिः' ^५ इति सूत्रात् । उवाच, वक्ता, वक्ष्यति इति । इण्, धातोः लुङि गाडादेशः 'इणोगा लुङि' ^६ इति सूत्रात् अगात्-अगाताम्-अगुः । इङ् अर्धयने इत्यस्य च लिटि-लुङि च गाडादेशः भवति । अधिजगे, अध्य-गीष्ट, अध्यगीष्यत इति । 'गाङ् लिटि' ^७ 'विभाषा लुङ् लृङोः' ^८ इति सूत्रात्-म्याम् अर्धधातुके 'अस्तेभूः' ^९ इति अस् स्थानेभू इत्यादेशः वभूव, भविता इत्यादि ।

रुदादि पञ्च धातुभ्यः सार्वधातुकस्येडागमो भवति । रोदिति स्व-पिति, प्राणिति, इत्यादि । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' ^{११} दोषङ् इत्यादयः पञ्च धातवः वेदे एव प्रयुज्यन्ते । चकंरीतञ् इतिगण पाठात् यङ् लुङ्तमदादौ भवति । 'चकंरीत' इति यङ् लुकः संज्ञास्ति इति ^{११} अतएव यङ् लुकि धातुतः विहितस्य शपः लुक् भवति-यथा-अतिशयेन, पुनपुनर्वा भवति,

१-वै. सि. कौ., पृ. स. ३६०, पाणिनीयाष्टके च २।४।४० ३।४।३७ ।

२-तत्रैव " ३६१ २।४।४२ २।४।४३ ।

३-तत्रैव " २।४।५४ २।४।५५ ।

४-तत्रैव " " ७।३।८६ ।

५-वै. सि. कौ., पृ. सं. २-४-५३

६-तत्रैव २-४-५५

७-तत्रैव २-४-४६

८-तत्रैव २-४-५०

९-तत्रैव २-४-५२

१०-सि. कौ., पृ. सं. ३६७ नि. सागर प्रेस, पाणिनीयाष्टके ७-२-७६

११-तत्रैव " ३६६ " "

बोभवीति, मोमोदीति इत्यादीनि, श्वलुग् रूपानि भवति । जागृ, चकासृ,
दरिद्रा, ऊर्णञ्ज, दीधीड, वेवीड च धातवः अनेका सन्ति । अन्ये चैकाचकासृ

—: इत्यादादि गणः :—

तीर्त्ति, तीर्त्ति-तात्पर्यम् । अथ तृतीयो जुहोत्यादिगणः ।

गणेऽस्मिन् धातूनां सार्वधातुक-प्रत्ययेषु द्वित्वे संजायते । 'हुं' दाना-
दनयोः इति धातोः शप्, तस्य जुहोत्यादिभ्यः श्लुः इति श्लुकि, श्लो द्वित्वे,
अभ्यासादिकार्ये वर्तमाने लटि-जुहोतीति रूपं सिध्यति । 'इक्षितपो-
धातुनिर्देशे' इत्यनुशासनात् जुहोतिरादिप्रत्यास जुहोत्यादिः इत्यर्थेन जुहो-
त्यादिगणः प्रारभ्यते । अस्मिन्प्रकरणे २४ चतुर्विंशतिः धातवः सन्ति ।
वैशिष्ट्यं च —

१. सार्वधातुके प्रत्यये परे घातोद्धित्वं भवति-दधाति-दधातीत्यादि ।

२. जुहोत्यादिगण रूपेषु उदात्ते स्वरस्य निश्चितं स्थ न नास्ति ।
जुहोति दधाति, विभक्ति इत्यादि ।

३. धातोः, द्वित्व रूपेषु यणः सम्प्रसारण सम्प्रत्यये-व्यच् धातोः
'विविक्लि' इति रूपम् ।

सार्वधातुके 'भस्मात्' भवति 'अदभ्यस्तात्' इति सूत्रात्^२

४. आकारान्त घातोः रूपाणि विविधानि भवन्ति । वस् मस् प्रत्यये
(धु संज्ञकस्य) परे आलोपः दद्वः ? दद्वम् इत्यादि । अग्रेभ्यः
'ई हृत् घोः' इत्याकारस्य ईद्वम् 'जहातेश्च' इति इद्वं भवति
जहिम्, जहोम्, इत्यादि ।

धातूनामुदात्तादि विवरणमवस्तात्-प्रस्तूयते: ॥ १५ ॥ १-४

१-पाणिनोयाष्टके २-४.७५ वे. सि. की. पृ. सं. २६६

२-पाणिनीयाष्टके ७।१।४ वै. सि. कौमुद्याम्, पृ. सं. ३६७

३-तत्रैव ६।४।११३ तत्रैव पृ. स. ४००

४-तत्रैव ४१११६ तत्रैव पृ. सं. ४००

परस्मैपदिनः

आत्मनेपदिनः

उभयपदिनः

'हु' जि भी, ही अनुदात्ताः ३

'पृ' पालनपूरणयोः उदात्तः १

डुभृञ् अनुदात्तः

'माङ्' ओहाङ्, अनुदात्तौ २

'ओहाक्' त्यागे अनुदात्तः १

डुदाञ् डुधाञ् अनुदात्तौ २

णिजिर्, विजिर् 'विष्लृ'

स्वोरितेतः ३

'धृ' 'हृ' ऋ 'सृ' अनुदात्ताः

प० ४

'भस्' उदात्ततः उदात्तः ।

'कि' ज्ञाने कित अनुदात्तः १

तुर, विष घन जन, उदात्ताः

उदात्ततः ४

'गा' स्तुती अनुदात्तः

'घृ' प्रभृतयः एकादशच्छन्दसि

इर्यातिः भाषायामपि । इति श्लु विकरणा जुहोत्यादयः १ धातुसंख्या
(२४) श्री दयानन्द-रचिते पा० धातुपाठेऽपि २४ धातवः वै. सि. कौमु-
द्यामपि २४ धातवोऽस्मिन् गणे सन्तीति ।

। अथ चतुर्थो दिवादिगणः ।

'दिबु' क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युतिस्तुति-मोद-पद-स्वप्न-कान्ति-
-गतिषु । अस्मिन् प्रकरणे 'श्यन्' विकरणः भवति । 'दिवादिभ्यः श्यन्'

१-पाणिनीय धातुपाठे वै. सि. कौ., परिशिष्टे, पृ. सं. ७३४ नि. सा.
प्रेस, बम्बई ।

इति निर्देशात्^१ सार्वधातुकेषु प्रत्ययेषु कर्त्रर्थे 'श्यन्' भवति । उदाहरणं च दोष्यति, नृत्यति, सोव्यतीत्यादि । वैशिष्ट्यं च दिवादिगणे—

१. ओकारान्त धातोरोलोपः श्यन् परे । उदाहरणम्—'शो' धातुवः श्यति 'दो धातुतः द्यति' श्रुतः श्यनीति निर्देशात् ।^२
२. 'जन्ते' प्रादुर्भावे इत्यस्मात् शिति प्रत्यये 'जा' आदेशः । जायते 'जाजनोर्जा' इति निर्देशात् ।^३
३. 'पुष' पुष्टो इत्यारभ्य गणान्ताः धातवः पुषाद्यन्तर्गणाः उच्यन्ते तेभ्यश्च लुङि च्लेङ् च्लेरङादेश अपुषत्—अशकत् इत्यादि । पुषादि द्युताद्युलूदितः परस्मैपदेषु इति निर्देशात् ।^४
४. शमाद्यारभ्याष्ट-धातुभ्यो श्यनि दीर्घः भवति । शाम्यति दाम्यति ताम्यतीत्यादि । 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इति निर्देशात् ।^५
५. म्वादिगण दिवादिख्याकृतिगणः । भवः क्षीयते, मृग्यति इत्यादि प्रयोगाः सूपपन्नाः भवन्ति ।^६

अस्मिन् गणे धातुपाठे १४० धातवः फलिताः । माधवीय धातुवृत्तौ १३७ डा० भोलाशंकर व्यास मते १३० धातवः इति । श्री दयानन्द रेचिते १४५ ।

दिवादिगणे चोदात्तादि वैशिष्ट्यमधस्तात् निरूप्यते—

परस्मैपदिनः

आत्मनेपदिनः

उभयपदिनः

दिव् इत्यारभ्य भूष् इत्यन्ता-

२५ धातवः

उदात्ताः उदात्तोतः परस्मैभाषाः ।

१-पाणिनीयाष्टके, ३।१।६६ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४०१ ।

२-तत्रैव ७।३।७१ ४०३ ।

३-तत्रैव ७।३।७६ तत्रैव

४-तत्रैव ३।१।५५ सि. कौ. ३७३ ।

५-तत्रैव ७।३।७४ " ४०५ ।

६-माधवीय-धातुवृत्तौ, पृ. सं. ४४३ ।

क्षिपिस्त्वनुदात्तः ।

‘षूङ्’ इङ् घातुदात्तो २-

‘वीङ्’ इत्यारभ्य ‘प्रीङ्’ अन्ताः

आत्मनेपदिनः अनुदात्ताः

‘डीङ्’ तूदास्तः दश

ब्रीडत सूडादय नव

ओदितश्चोच्यन्ते ।

तत्फलंचोदितश्चेति

निष्ठानत्वम् । डीनः

सूनः इत्यादि ।

‘शी’ इत्यारभ्य दो इत्यन्ताः

अनुदात्ताः परस्मैपदिनः । ‘जनी’ त्यारभ्य ‘वाशू’ इत्यन्ताः

उदात्ताः अनुदात्तोतः आत्मनेभाषाः

तपिस्त्वनुदात्तः १५

‘मृष’ शुचिर्उदात्तौ

स्वरितेती-उभयपदिन २

‘छाह’ रंज, शप, त्रयः

अनुदात्ताः स्वरितेतः । ३

‘पद’ इत्यारभ्यलिसन्ताः अनुदात्ताः

आत्मनेपदिनः अनुदात्तोतः ११

राघ् इत्यारभ्य षिध्यन्ताः

अनुदात्ताः उदात्तोतः परस्मैपदिनः १३

रघेत्यारभ्य णुहन्ताः ८ उदात्तोतः

परस्मैपदिनः विट्काः ।

शभ्यादि-मद्यन्ता ८ उदात्ताः उदात्तोतः

परस्मैपदिनः । अस्यादयः गृध्यन्ताः

उदात्ताः उदात्तोतः पर० ३६ ।^१

। इति श्यन्विकरणाः विवादयः ।

१-पाणिनीये घातुपाठे वै. सि. की. पृ. सं. ७३५ नि. सा. प्रो. १०

श्री दयानन्द रचिते पा. घातुपाठ सं. १४५ घातुभेदे ।

। अथ पंचमः स्वादिगणः ।

गणोऽस्मिन् ष्नुविकरणः भवति 'स्वादिभ्यश्नुः' ३-१-७३ चतुर्ष्व-
शत् धातवः^१ । सुजोति-धृष्णोतीत्यादि रूपाणि । सं० व्याकरणे स्वादिगणे
प्रायः ५० धातवः । ग्रीक भाषायां 'नू' इति विकरणः भवति रूपाणि चेह-

संस्कृते	ग्रीके	लटिनेव
ऋणोमि	ओनूर्मि	_____
स्तृणोमि	स्तोनूर्मि	_____

कतिपयेषु धातुषु 'नु' स्थाने नाविकरणः भवति वृणोति=वृणाति,
क्षिणोति=क्षिणातीत्यादि^२ ।

परस्मैपदिनः	आत्मनेपदिनः	उभयपदिनः
दुनोतीत्यारभ्य साध्यन्ताः ष्नुदात्ता	अशिस्तिघी द्वावनु	'षू' त्यारभ्य घून्ता ६
तिक इत्यारभ्य 'ह' इत्यन्ताः १५ दात्तेतो २	अनुदात्ताः	
उदात्ताः उदात्तेतः	इति ष्नु विकरणा	स्वादयः ४

। अथ षष्ठः तुदादिगणः ।

अस्मिन् गणे पठितानां धातूनां रूपाणि स्वादिगणधातु रूपाणीव
भवन्ति । सार्वधातुकेषु प्रत्ययेषु । धातूनां सं० १५७, माधवीय धातु वृत्त्य-
नूकूलं च १५३ सं० विद्यते श्री दयानन्द रचिते १६६ । अत्र धातोः 'श'
विकरणः 'तुदादिभ्यः शः' इति^३ सूत्रात् । उदाहरणानि च तुदति-विशति-

१-पा. धातु. पृ. सं. माधवीय-धातुवृत्तौ पृ. सं. ४४८ दयानन्द रचिते
धातुपाठ ३६ धातवः ।

२-सं. का भाषा शास्त्रीयाध्ययन, पृ. सं. २१५ ।

३-पाणिनीय धातुपाठे सि. कौ., पृ. सं. ६३५ नि. सा. प्रेस, बम्बई ।

४-पाणिनीय धातुपाठे सि. कौ., पृ. सं. ४०८ श्री दयानन्द-रचिते
पाठ भेदात् १६० धातवः । ३।१।७७

लिखती-त्यादीनि । अस्मिन्गणे धातुषु नुमागमः 'शेमुचादीनाम्' इत्यनु-
शासनात् ।^१

सिचति-मुचति-कुंत्कीत्यादि । 'शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः' वार्ति-
कात् तृम्फति इत्यादि । शस्यङित्वात् गुणो न भवति धातुरूपेषु—

प्रायशः सर्वे धातवः एकाच्का ।

तुद् धातोः शरम्भेणायं गणः 'तुदादि' रित्युच्यते । धातूनामुदात्तादि
वैशिष्ट्यं चाधसं निरूप्यते—

परस्मैपदिनः

आत्मनेपदिनः

उभयपदिनः

'तुद्' इत्यारभ्य कृषान्ता
६ धातवः स्-रितेतः ।

'ऋषी' गतौ प-स्मैपदो उदात्तः

उदात्तोत् १

जुषीत्यारभ्यओल-

ओवश्चू इत्यारभ्य मृडन्ताः १०४ स्त्रीत्यन्ताः ४ उदात्ताः

धातवः उदात्ता, उदात्तोत् । अनु० 'गूरी' उद्यमने उदात्तः

'णू' घू' उदात्तो २ धातू । अनुदात्तेत् १ आ०

'गु' घु' २ अनुदात्तो ।

कूङ्

'कूङ्' उदात्तः

'रि' 'पि' गतौ, विसारण 'क्षि'

निवासगात्योः ४ अनुदात्ताः 'पृङ्' मृङ् ३ अनुदा०

'षू' प्रेरणे 'कृ' विक्षेपे 'गृ' आत्मनेपदिनो

निगरणे त्रयः ३ उदात्ताः इङ् घृङ् २ अनुदात्तो

'प्रच्छ' धातुतः 'शद्' अन्ताः

१६ धातवः अनुदात्ताः उदात्तोत् ।

'विच्छ' उदात्तः ।

'मिल' संगमे उदात्तः

स्वरितेतः 'मुचादेदः'

षिचान्ताः ५ उदात्ताः

स्वरितेतः । 'विद्' उदात्तः ।
'कृती' छेदने उदात्तः उदात्तः १

'खिद्' परिधाते अनुदात्तः उदात्तोत्

'पिष' अवयुवे । उदात्ते उदात्तोत् १

'मुङ्' धातोः डित्वेऽपि लिटि, लुटि,

लुटि च परस्मैपदे एव रूपाणि भवन्ति मयार, मर्ता मरिष्यति
इत्यादि । अन्यत्र डित्वोदात्मनेपदे एव रूपाणि म्रियते, मृषीष्ट, अमृत
इत्यादि । अनुशासनंचात्र-म्रियते-लुङ् लिङोश्चेति ।

इति शविकरणाः तुदादयः २

अथ सप्तमो रुधादिगणः ।

अत्र प्रकरणे २५ धातवः श्री दयानन्द रचिते धातुपाठेऽपि (२५)
धातवः 'शनम्' विकरणाः परिगणिताः । अत्रत्य-धातुभ्यः शप् स्थाने शनम्
विकरणम् भवति 'रुधादिभ्यः' शनम् इति सूत्रात् । अत्रापि सर्वे धातवः
प्रायशः एकाच्चाः एव 'शनम्' नित्यत्वाद् गुण बाधते कृते च नुमिगुणाभावः
—रूणद्धि भिनत्ति, छिनत्ति इत्यादि । धातूनामुदात्तादि वैशिष्ट्यं बाधस्ता-
न्निरूप्यतेः—

परस्मैपदिनः

आत्मनेपदिनः

उभयपदिनः

'रुधिर' इत्यारभ्य 'युजि'र

इत्यन्ताः १७ अनुदात्ताः

स्वरितेतः 'उच्छृदि'र

'उत्तृदि'र उदात्तोऽस्वरितेतो, २ ।

१-वैसिद्धान्तकौमुद्याम्, पृ. सं. ४११ निर्णय सागस्त्रेस-बम्बई ।

पाणिनीयाष्टके १।३।६१

२-पाणिनीय धातुपाठे, वै, सिद्धान्त कौमुद्याम्, परिशिष्टे, पृ. सं. ७३६
नि. सा. प्रेस-बम्बई ।

३-पाणिनीयाष्टके-३।१।७५ वै० सि० कौ०, पृ० सं० ४११,
नि० सा० प्रेस ।

‘कृती’ वेष्टने उदात्तः

उदात्तोत् १।

अनुदात्तोत् १।

अनुदात्तोत् २।

खिद् ‘विद्’ अनुदात्तो

अनुदात्तोत् २।

‘शिषादयः भुजान्ताः ४ अनुदात्ताः

उदात्तोत् १।

‘तृहा’ दयः पृच्यन्ताः उदात्ताः

उदात्तोत् २।

इति ‘शनम्’ विकरणः रुधादयः २।

अस्मिन् गणे प्रायः ३० धातवः अनुनासिक-विकरणाः सन्ति । अयं गणः पञ्चम गणेन नवम गणेन तुल्यरूपाः मकः । अतएव प्रो० टी० बरो महोदयेन त्रयाणां विशेषणमेकरूपते एव कृतम् । एते धातवो न व्यञ्जनान्ताः किन्तु स्वरान्ता एव । एषां वैकल्पिकरूपाणि स्वरान्तानि स्थाप्यन्ते २ । परं-चैतन्मतं न बुद्धिं प्रथे प्राप्नोति । यतोहि शनम्-शनु-शनाविकरणाः धातवः अजन्तविकरणा एवोपलभ्यन्ते । ततश्च धातुरूपाणि अजन्त विकरणानि भवन्ति ।

। अथाष्टमः तनादिगणः ।

‘तनु’ विस्तारे इत्यारम्भास्मिन् गणे १० धातवः पठिताः । श्री दयानन्द रचिते धातुपाठेऽपि (१०) । शपं प्रब्राध्य अत्र गणपठितेभ्यः ‘उ’ विकरणम् जायते । यथा-तनोति-ऋणोति, तृणोति इत्यादि । प्रमाणञ्चात्र तन्मद्भिः कुञ्जभ्यः ‘उ’ इति सूत्रम् । ३ अस्मिन् गणे ‘कृञ्’ धातुः पठितः, सूत्रे

१-पाणिनीय धातुपाठे-वै. सि. कौ., पृ. सं. ७३६

२-संस्कृत का भाषा शास्त्रीय अध्ययन भोला शंकर व्यास, पृ. सं- २१७ ।

३-पाणिनीयपाठके ३।१।७६ वै. सि. कौ., पृ. सं. ३६६ निर्णय सागर प्रेस-बम्बई ।

तनादित्वेनैवात्रापि 'उ' प्रत्यये सिद्धे कृञ् ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम्, अतएव न विश्वसेदविश्वस्तम् इत्यादि सिद्धम् । अयम्भावः 'श्चस्' प्राणने धातुरदादौ पठितः तत्र च पाठात् लिङि 'विश्वस्यात्' इति रूपं भाव्यम् न तु 'विश्वसेद्' इति । अत्रोक्त-प्रमाणत्वाद् गणकार्यमनित्यं भवतीति ज्ञाप्यते । अत्र पठित-धातूनामुदात्तादि वैशिष्ट्यं चाधस्तात् प्रस्तूयते-

परस्मैपदिनः

आत्मनेपदिनः

उभयपदिनः

तनादयः घृणान्ताः ७

उदात्ताः स्वरितेतः ।

'वनु' 'मनु' उदात्तौ २

अनुदात्तौ ।

'डुकृञ् अनुदात्तः १

इति 'उ' विकरणा तनादयः ^१ ।

कृधातोः विकरणे वेदे, अवेस्तायाम् च 'नु वा नो' रूपमुपलभ्यते

संस्कृते

अवेस्तायाम्

पारस्थ्याम्

कृणोति कृणुते

कअरन् अओति

अकुनवम्

अनुमीयते यत् - 'करोति' इति 'कृणोति' रूपमपि वैकल्पिके रूपे जायते, एतानि रूपाणि लौकिकसंस्कृते लुप्तानि ।^२ लघूपद्य धातुषु 'उ' प्रत्यय निमित्तको गुणः भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति न भवतो-
त्यात्रेयादयः । भवत्येवान्ये । अतो रूपद्वयं क्षिणोति क्षणोतोत्यादि ।

। समाप्तः तनादिगणः ।

। अथ नवमः क्रयादिगणः ।

'डुक्रीञ्' द्रव्य विनिमये इत्यारभ्य 'ग्रह' उपादाने इत्यन्ताः धातवः अस्मिन् णे पठिताः ६० षष्टिः धातवः विद्यन्ते । श्री दयानन्दरचिते धातु-
पाठे पाठे अदात् ६० धातवः सन्ति, ^३ गणेऽस्मिन् इना विकरणम् शप् स्थाने

१-पाणिनीये धातुपाठे परिशिष्टे वै. सि. कौ., पृ. सं. ७३६ " ।

२-सं. का भाषा शास्त्रीय ग्रन्थयन. पृ. सं. २१८ डा. भोलाशंकर व्यास

३-पाणिनीय धातुपाठे वै. सि. कौ. परिशिष्टे, पृ. सं. ७३७, माघवीय
धातुवृत्तौ. पृ. स.-

‘क्रयादिभ्यः श्ना’ इति सूत्रात्^१ हलादौ किति डिति प्रत्यये श्नः आकारस्य ईत्वम्भवति ‘ई हस्यधौः’ इति सूत्रात्^२ । रूपाणि यथा-क्रीणाति क्रीण तः-क्रीणन्ति । प्रीणाति-मीणाति, सिनाति इत्यादि ।

अस्मिन्नेव गणे स्तम्भादयश्चत्वारः सौत्रधातवः पठिताः । तेषु च अनुप्रत्ययोऽपि ‘स्तम्भुस्तुम्भु-स्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः-’ अनुषच्’ इति सूत्रात्^३ । दीक्षितेनोक्तम् सर्वे रोधनार्थाः इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोष्वणार्थश्चतुर्धा धारणार्थ इत्याह, सर्वे परस्मैपदिनः । लोण-मध्यमपुरुषैकवचने हौ परे श्नः शाचजादेशः भवति ‘हलः श्नः शानजभौ’ इति^४ सूत्रात् स्तमान, मुषाण, गृहाण, इत्यादि ‘पूञ्’ पवने इत्यारभ्य प्लीगतो इत्यन्ता प्वादयः शितिप्रत्यये परे ह् स्वं लभन्ते ‘प्वादीनां ह् स्वं’^५ । इति सूत्रात् । ‘ग्रह’ धातोः इटः दीर्घो भवति लिटं परित्यज्य ‘ग्रहीता’ ‘ग्रहीष्यति’ इत्यादिषु ‘ग्रहोऽलिटिदीघ’ इति सूत्रात्^६ गणेस्मिन् सर्वे धातवः एकाचः ।

उदात्तादि वैशिष्ट्यं चाधस्तात् प्रकटयिष्यते—

परस्मैपदिनः

आत्मनेपदिनः

उभयपदिनः

शृ इत्यारभ्य गृ शब्दे इत्यन्ताः

डुक्रीञ् त्वारभ्यः युञ्जन्ताः

धातवः उदात्ताः उदात्तेतः ।

अनुदात्ताः कृ प्रभृतयः वृञ्जन्ता

‘ज्या’ इत्यारभ्य १० धातवः अनु-

दात्ताः

दात्ताः उदात्तेतः ।

‘वृङ्’ सम्भक्तौ उदात्तः

आत्मनेपदी (१)

१-पाणिनीयाष्टके ३।१।८१ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४१५ नि. सा. प्रे. ।			
२-तत्रैव	६।४।११३	"	"
३-तत्रैव	३।१।८३	"	"
४-तत्रैव	३।१।८३	"	"
५-तत्रैव	७।३।८०	"	"
६-तत्रैव	७।२।३७ ।		

‘श्रन्थ’ इत्यारभ्य ‘हिठ’

इत्यन्ताः २३ धातवः उदात्ताः उदात्तोत्तः

२३ विषिस्त्वनुदात्तः ।

‘ग्रह’ उपादाने उदात्तः

स्वरितेत् (१)

। इति श्नादिकरणाः क्रियादयः समाप्ताः ।

अथ दशः चुरादिगणः

एष दशमोगणः ‘चुर’ धातोः प्रारम्भमाणा भ्वादिगणान्तरमति-
महत्त्वपूर्णाः । एष गणः स्वादिगणवत् ‘शप्’ विकरणमन्यत् लभते । पूर्वं
धातुभ्यो स्वार्थे णिच् प्रत्ययः तदनन्तरं सनाथन्ताः धातवः इति^१ णिज-
न्तस्य धातुत्वात् शव्विकरणः जायते । अत्र सत्यापपाश-रूप-वीणा-तूल-
श्लोकसेनालोमत्वच-वर्ण-चूर्णचुरादिभ्यो णिच्^२ इति सूत्रात् चुरादिभ्यः
धातुभ्यः स्वार्थे णिज् प्रत्ययः जायते । यथा चुर’ स्तेमे इत्यतः णिचि पुनः
धातुत्वात् वर्तमाने लटि, प्र० पु० एक० चोरयात्-चोरयते इत्यादि रूपाणि
भवन्ति । ‘णिचश्च’ इति^३ नियमात् चुरादयः उभयपदिनः । सत्यापपाशेति
सूत्रे सत्य, पाश, रूप, वीणा, तूल श्लोक, सेना, लोम, त्वच, वर्म, वर्ण,
चूर्णादीनां नाम्नां ग्रहणात् नामतोऽपि क्रियावाचित्वं सम्पद्यते इत्यथान्न-
गमो भवति । यतो ह्युक्तशब्दाः सर्वे प्रातिपदिकाः न तु धातवः । तेभ्यो
णिज् प्रत्ययारम्भेण नाम धातुबीजमस्मिन्नेव गणे निहितमाचार्येणाप्यभी-
ष्टभित्यवगम्यते । अतएवोक्तं श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितेन-चूर्णन्तिभ्यः (ग)
‘प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च’ इत्येवसिद्धे तेषामिहग्रहणं प्रप-
चार्यम्^४ एतेषामुदाहरणानि नामधातुप्रकरणे उदाहरिष्यन्ते ।

वैयाकरण सिद्धान्तकौमुद्यां परिगणने धातुपाठे च ४१० माघवीय
धातुवृत्तौ ३६६ सन्ति । प्रकरणेऽस्मिन् ४१५ धी दयानन्द रचिते धातुपाठे

१-पाणिनीयाष्टके ३।१३२ सि० कौ० पृ. सं. ६६३ नि. सा. प्रे. ।

२-तत्रैव ३।१२५ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४१७

३-तत्रैव १।३।७४

४-वै. सि. कौमुद्याम् पृ. सं.

नि. सा. प्रे. स ।

४१५ धातवः पठिताः । 'सत्यापपाश' इत्यादिना चुरादिभ्योस्वार्थं णिचो विधानात् अणिजन्तानामेषां प्रयोगे न भवति । केचिद् विद्वांसः 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति वदन्ति । अत एक हल्मध्ये इति वृत्ती जगणत्तुः जगणुः इति प्रत्यु-
दाहरण समर्थार्थम् अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः इति न्यासकारेणाभिधानाद् इदं
ज्ञापकं सामान्यापेक्षं च इत्युक्त्वा 'आधृषाद्वा' इति गणकारं वचनं चानुवादः
इत्युक्तम् । तत्र ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वं कैयटविरुद्धम् । अतएवोक्तं कैय-
टेन 'णेरणावि' ति भाष्य-व्याख्याने नित्यत्वाण्णचः केवलानां चुरादीनां
प्रयोगाभावात् इति भाष्यविरुद्धं च । अन्ये त्वाहुः 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः'
इति सामान्येन ज्ञाप्यते । येषां लिगेन वचनेन वा विकल्पस्तन्मात्रं विषयः ।
अतः अनित्यण्यन्ताः इति सामान्यवादि मतापेक्षया न तु सिद्धान्तबुद्धयोः ।

अस्मिन् विषये श्री भट्टोजिदीक्षितेनापि मतमुभय-विद्याम् प्रदर्शितम्-
लिति स्मृत्याम् इति चिन्तयति-इति पठित्वा, चिन्तेतिवक्तव्ये इदित् करणं
णिधः पाक्षिकत्वे लिगम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यादौ न लोपो न ।
चिन्तति, चिन्तेत् इत्येतानि रूपाणि अपि भवन्ति । एतच्च ज्ञापकं सामा-
न्यापेक्षमित्येके । 'अतएव हल्मध्ये' इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण, जगणतुरित्यु-
दाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे अतएव (ग) 'आधृषाद्वा' इत्यस्य न
वैयर्थ्यम् ।^१

वस्तुतस्तु गणेऽस्मिन् सामान्यरूपेण भ्वादिगणवत् धातुरूपाणि
भवन्ति । अतएव भ्वादिगणपठितं गणधातुतः लिटि जगाण-जगणतुः
इत्यादि रूपाणि वृत्तिकारभते संगच्छन्ते । तथा चोक्तम् भ्वादिगणान्ते भ्वादि-
राकृतिगणः इति । अतएव 'यत्र' सकोचे इत्यस्मादधातो 'यन्त्रयति' इति
रूपम् । यन्तु इदित्वात् 'यांति' इति माधवेनोक्तम् तच्चिन्त्यम् । अत्र यन्त्र
एव पाठः समीचीनम् । अत्रेकारोव्यर्थः न तु ज्ञापनार्थः । तेषां संयोगान्त-
त्वेन यन्त्रतन्नेति पाठेऽपि अनिदितामिति न लोपो न नकारस्यानुपधा-
त्वात् ।^३

-१-माधवीय धातुवृत्ती, पृ. सं. ५३७-३८ । प्राच्य भारतीय प्रकाशन,
वाराणसी ।

२-वै. सि. कौ., पृ. सं. ४१७ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई ।

३-तत्रैव

पाश्चात्य भाषा शास्त्रिभिः संस्कृत-धातवः ग्रीक धातुवत् द्विधा विभक्ताः थेमेटिकवर्गीयाः । यत्र 'अ' विकरणमुपलभ्यते । 'अ' विकरणं ग्रीक भाषायां 'थेमा' () इति कथयन्ति । भ्वादि-दिवादि-तुदादि चुरादयो 'थेमेटिक' वर्गे गृहीताः भवन्ति । अत्र सर्वत्र 'अ' विकरणमुपलभ्यते । द्वितीये वर्गे 'अ' विकरणं नोपलभ्यते । ते धातवः अथेमेटिक Athe-Metic इत्युच्यन्ते । अत्रादादि-जुहोत्यादि-स्वादि-रूधादि-तनादि-क्रयादि गणाः संगृहीताः भवन्ति । एषु प्रकरणेषु क्रमशः शब्लुक्, शपः श्लु, श्नु, शनम्-उ शनादीनि विकरणानि भवन्ति । भाषाविज्ञानदृष्ट्या पञ्चमगणीय मुनोत्यादयः, अष्टमगणीय तनोति इत्यादयः सख्याः एव । तनादि-प्रकरण-धातुषु धातोरनुनासिकान्तत्वात् तत्र केवल 'मु' प्रत्ययो भवति । पञ्चम-सप्तम-नवम गणधातुषु सर्वत्र विकरणेषु 'न्' ध्वनिर्वतते । एतद् विकरणं च ग्रीक लैटिन भाषास्वपि प्राप्यते । उदाहरणं च यथा-सं० चिनोमि ग्रीके 'तिनो' (Tino) । वस्तुतस्तु एतद् 'न' विकरणं प्रा० भा० मू० भाषासु नोपलभ्यतेस्म ।^१

अस्मिन् गणधातुपाठे नोदात्तादि पाठ भेदः उपलभ्यते यथान्येषु गणेषु, अन्यगणेषु प्रत्येकं धातुः उदात्तोऽथवानुदात्तः विद्यते अतोऽनुमीयते यदत्र धातवः एकाच उदात्ताश्च सन्ति ।^२

अत्र प्रकरणे के धातवः आत्मनेपदिनः के च परस्मैपदिनः के चोभयपदिन इति तु प्रक्रियाग्रन्थात् वै० सिद्धान्त कौमुद्याः अवगन्तव्याः । गण-ऽस्मिन् धातुपाठस्याव्यवस्थितमवलोक्य क्षीरस्वामिनाप्युक्तम्—

व्याख्यातेयं नवगणी कुशकाशावलम्बनात् ।

चुरादिरधुनारब्धो यत्र भग्नाः महारथा ॥

१-संस्कृत का भाषा शास्त्रीय अध्ययन, पृ. सं. २११-१२ ले०-
भोला शंकर व्यास ।

२-पाणिनीय धातुपाठे पृ. सं. ७३८ निर्णय सागर प्रेस वस्वई ।

पाठेऽर्थे चागमभ्रंशादमहतामपि मोहतः ।
न विद्मः किन्तु जहिमः किम्वादध्महे वयम् ॥ इति १

माधवोय-धातुवृत्ति संस्करणेष्वेतत् पाठभेदमवलोक्यास्य संपादके-
नेकमेव पाठमंगीकृत्य धातवः आलोचिताः इति तत्रोल्लिखितम् २ । अत्र
गणे द्वितीयो धातुः 'चित्' स्मृत्याम् इति पठितः ।

अत्र चित्तेति पठितव्ये इतित्यापाठान्नलोपादिस्य णिच् पाक्षिकः ।
नित्येहि णिचि तस्य स्थानिवद्-भावाद् व्यतधानान्न क्वापित्परत्वमिति
चिन्तेत्यादौ न लोपाप्रसंगः । तेन चिन्तति, चिचिन्त, चिन्तिता इत्यादि
सिध्यति । एवमन्यत्रापि इदित्वं णिज्विकल्पार्थम् । एष एव धातुः ईदित्
भ्वादौ पठितः 'चित्' सज्जानेतस्य रूपान्ण चेतति, चिचेत इत्यद्भिः ।
अत्रैवा कुस्मीयगणे 'चित् सचेतने इत्यस्य चेतयते इत्यादि रूपानि आत्मने-
पदे संगच्छन्ते । एवचात्र गणयेऽपि ईदितः धातवः तेभ्यो सर्वेभ्यः इदित्वाद्
णिजभावरूपमपि भवति, यथा 'मदि' स्नेहने इत्यस्य मिन्दयति पक्षे
मिन्दति । तुजि, इत्यनयोः तुंजयति-तुजति, पिजयति-पिजति, इत्यादि-
रूपं भवति ।

अत्र गणो केचिद् धातवः मितः मत्संज्ञका सन्ति, तत्फलन्तु 'मितां
ह्रस्वः' ३ इति ह्रस्वः । यथा—'ज्ञप' ज्ञाने ज्ञापने च मिः तेन ज्ञापयति—
चहयति, इत्यादि । 'शप' धातोर्मित्वात् शापनम् इति रूपम्, विज्ञापना
'भर्तृषु सिद्धमेति' तज्ज्ञापयत्याचार्यः इत्यादि रूपानि कथं सिध्यन्ति इति
प्रश्ने, माधवमतेऽन्वाक्षुषज्ञाने मित्वाभावात् । ज्ञापनमात्रेति त्वामिति मतेषु तु
ज्ञानियोगे इति चुरादिगणे पठिनात् रूपानि भवन्ति । धातूनामनेकार्थ-
त्वात् । मारण तो णनिशामनेषूज्ञा इति भ्वादिगणे पठितः । एष्वर्थेषु
पठतां हरदत्तादीनां मतेन काप्यनुपपत्तिः । एवमेव भ्वादिगणे पठिताः घटा-

१-माधवोय धातुवृत्तौ, पृ. सं. ५३७ क्षीरतरंगिणी, पृ. सं.-२७८

श्री यु० मी० अमृतसर प्रकाशन ।

२-तत्रैव पृ. सं. ५३७

३-पाणिनीयाष्टके ६।४।६२ ।

दयः मित्संज्ञकाः भवन्ति 'घटादयो मितः' इति गण-सूत्रात् इत्यत्र 'प्र' वधा-
टयता' समुत्पत्तन् हरिदश्वः कमलाकरानिव इत्यत्र प्रविघाटयिता 'कमल-
वनोद्घाटनं कुर्वते' इत्यत्र उद्घाटनमित्यादि कथं भवन्तीति प्रश्ने ? 'घट'
संघाते चौरादिकात् सिध्यति । न च तस्यैवायमित्वर्थोऽनुवादः भ्वादिगणे
'घट' चेष्टाम् इति, 'नाम्ये-मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतो स्वार्थे । नचि
ज्ञपादि पंचक व्यतिरेकताश्चुसदयो मितः न सन्त इति ।

मतान्तरे तु सप्तधातवः एव मितः तेन समादौनाममन्तत्वप्रयुक्तं
मित्वन्न ।^१ चित्तं संचेतने इत्यारभ्य—'कुस्म' नाम्न वैत्यन्ताः सप्तधातवः
अकर्तृगामिनिफले सत्यात्मनेपदिनः । अतएवोक्तं धातुपाठे आकुस्मादात्मने-
पदिनः ।^२ अत्र गणोऽपि केचित् धातवः प्रातिपदिकरूपः यथा—'निष्क'
'भूण' यक्ष, 'लक्ष' कुत्स, 'वृष' मद कुस्मेत्प्रादयः । अतएवोक्तमश्रवा कुस्मेति
प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुस्मीयाः ।^३ 'चिच्' अध्ययने, इत्या-
रभ्य 'चीक्' 'शीक्' आमर्षणे इत्यन्ता धातवः परस्मैपदिनः पिङ्गन्ताश्च ।
केचिद् धातवः शब्दिकरणा, यथा—जासयति-जति, स्फोटयति-स्फुटति-
स्फोटते ।

'हन्त्यर्थाश्च' नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्ते
उदितोऽपि धातवः शप् विकरणाः भवन्ति । 'दवु' मर्दने उदित्वात् देवति ।
घुषिर्' विशब्देन— इत्यस्य घोषयति । घुषिर्विशब्देन इति सूत्रे अविशब्देन
इति निषेधात्लिङादनित्योऽस्य णिच् तेन घोषतित्यपि भवति । धातुद्वय
स्वादौ पठितम् । 'घुषि' कान्तिकरणे घुषते, 'घुसिर्' अविशब्देन—विशब्देन
प्रतिज्ञानम् ततोऽस्यास्मिन्नेर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये । अस्य विनिष्ठायामुक्त
सूत्रेण निषेधः भवति घुष्ठा-रज्जुः । अन्यत्र घुषितं वाक्यम् शब्देन प्रवटी-
कृताभिप्रायमित्यर्थः ।^५

१-वै० सिद्धान्त कौमुदी, पृ. सं. ४२०, निर्णय सागर प्रेस० बम्बई ।

२-पाणिनीय धातुपाठे परिशिष्टे वै. सि. कौ., पृ. सं. ४२० ।

३-पाणिनीयधातुपाठे, परिशिष्टे-वै. सि. कौ.-पृ. सं.-४२१ ।

४-पाणिनीयाष्टके-७।२।२३ ।

५-वै. सि. कौ.-पृ. सं. ५०६ ।

एवमुदितः धातवः इट् विकल्पकाः अतएव विभाषितोऽणिच् भवति ।
अत्र विशेषणे अचयति-अचति इति ।

(ग) आस्वदः स्वकर्मकात्—स्वदिमभिव्याप्य संभवत् कर्मभ्य एव
णिच् १ ।

(ग) 'घृषाद्वा' इत ऊर्ध्वं विभाषितोऽणिच् घृष् धातुमभिव्याप्य
'युज' धातोः—योजयति-योजति-अर्चयति-अर्चति 'सह'
मषणे-साह्यति-सहति । 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्' ।
'युज' इत्यारभ्य घृषान्ताः ४४ धातवः णिज् विकल्पाः सन्ति ।^२

'कथ' वाक्य प्रबन्धे इत्यारभ्य 'गव' मानेइत्यन्ता-धातवः अदन्ता
अत्रात्यावयवोऽकारः न तुच्चारणार्थः । अतोऽलोपस्य स्थानिकत्वान्नोपधा-
वृद्धिः, 'अत्रः परस्मिन्निति' स्थानिवद्भावात् कथयति, वश्यति, गणयति
इत्यादि । अग्लोपित्वात्न दीयसन्वद् भावौ-अचकथत्-अजोगणत्-अज-
गणत् । गर्वादिषु 'गोम' उपलेपने, 'कुमारैः क्रीडयाम्' वेल काल—कालो-
पदेशे, 'वात' सुखसेवनयोः 'गवेष' मार्गणे, 'वासंनिवास आच्छादनयोः
'समाज' प्रीतिदर्शनयोः इत्यादि धातवः नाम रूपाः प्रतीयन्ते । एषां स्वा-
दिकार्ये कृते कुमार—कालः वेला, वातः गवेषः, वासः, निवासः इत्यादि
सुबन्त-प्रयोगा अपि उपपद्यन्ते ।

'पद' गतौ इत्यारभ्य आगर्वादात्मनेपदिनः । 'पदयते, गृह्यते, मृगयते
इत्यादि 'सू' देष्टवे इत्यास्य 'कत्र' शैथिल्ये इत्यन्ताः अदन्ताः धातवः ।
कर्तृत्यन्ये (ग) प्रातिपदिकाश्च त्वर्थं बहुलमिष्ठवच्च इति गण सूत्रात् प्राति-
पदिकाद्धात्वर्थे णिच् रूपं भवति । एतदनन्तरं च (तत्करोति तदाचष्टे)
ग० तेनातिक्रामति । (ग) धातुरूपं च आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्
प्रकृति प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति उदाहरणानि-च-अश्वेनाति
क्रामति-अश्वयति-हस्तनातिक्रामति हस्तयति-रथेनाक्रामति रथमयति ।

१-वै. सि. कौ. - पृ. सं. ४, २ निर्णयसागर प्रेस-बम्बई ।

२-

३-तत्रैव

कंस वधमाचष्टे 'कंस धातयति' (ग) कर्तृकरणाद् धात्वर्थे कर्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादि मात्रम् । उदा०—असिना हस्ति असयत् । बल्क 'दर्शने इत्यारभ्य' चित्र 'वट' मित्र' संग्राम—स्तोम—ग्रन्थ—दण्ड ... वस—तुत्यान्ताः प्रातिपदिकाः एव धात्वर्थे णिच् लभन्ते ।

अत्र धातुरूपे च पठिताः उक्त धातवः चुर दिगणे । एवमा-
कृतिगणत्वाच्चुराटे 'आन्दोलयति' बिडम्बयति इत्यादि नामतः धातु-
रूपाणि-सिध्यन्ति । केचित् दशगणपापे बहुलमन्ये नवगणी बहुलम् इत्याहुः ।
तेनापठिताः अपि सौत्रलौकिक-वैदिका-धातवः णिच् लभन्ते । केचित्तु
चुरादिभ्य एव बहुलं णिच् । अतएव 'रामो राज्यमचीकरदि' ति^१ । 'णिङ्
गान्निरसने' गण सूत्रात्—अंगवाचिनः प्रातिपदिकान्निरससेऽर्थे णिङ् प्रत्ययः
भवति । णिङ्त्वात् आत्मनेपदे प्रयोगः । हस्तौ निरस्यति—हस्तयते । पादौ
निरस्यति पादयते ।^२

(ग) श्वेता श्वाश्वतर गालोडिता—हृत्वरकाणामश्वेतरतकलोपश्व
इति गणसूत्रात् णिङ् प्रत्ययो तथा श्व-तर त-क-लोपश्च भवति । उदाह-ण-
श्वेताश्वमाचष्टेऽथवा-श्वेताश्वेनाति क्रामति—श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे
अश्वयते, गालोडितं वाचां विमर्शः तदाचष्टे--गालोडयते । केचित्तु णिच्
मेवानुवर्तयन्ति तज्यते परस्मैपदमपि । 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्'
इति गणसूत्रादेव णिङ् प्रत्यये^३ तत्रैव च वातकानि विशेषार्थे णिङ् प्रत्य-
यमुदाहरन्ति । 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च 'भाण्डा' त्समाचयने चीवरा
दजने परिधाने च । उत्पुच्छयते, संभाण्डयते, संचीवरयते, इत्यादि
रूपाणि । अन्ते सिद्धशब्दो मंगलार्थः । इति स्वाथणजन्ताश्चुरादयः ।

१-वै. सि. कौ., पृ. सं. निर्णय सागर प्रेस—बम्बई ।

२-तत्रैव

३-वै. सि. कौ., पृ. सं. ४५०—पाणिनीयाष्टके ३।१।२०५ ।

अथ सप्तमोऽध्यायः

। नामधात्वादि निरूपणम् ।

व्याकरणशास्त्रे व्युत्पत्तिपक्षाव्युत्पत्तिपक्षौ स्वीकृतौ । निरुवत शाक-
टायन, मते सर्वाणि नामानि धातुजानि । उक्तं च नाम च धातुजमाह
निरुवते व्याकरणे शाकटस्य च लोकम् इति महाभाष्ये ^१ । व्युत्पत्तिपक्षे
सर्वेषां नाम्नां व्युत्पत्त्या, तेषां मूले धातुकल्पना क्रियते । तदनुकूलं च प्रत्ययं
विधाय, नाम्नां मिद्धिः भवति । अव्युत्पत्तिपक्षे च कश्चिदपि रूढशब्दः अर्थं
प्रत्यकाययन् साधुर्भवति, तत्र नाम्नि तेषां शब्दानां व्युत्पत्तिर्न क्रियते ।
यथा—रामेति शब्दात् व्युत्पत्तिपक्षे—रमन्ते योगिनो अस्मिन् इति रामः ।
अत्र घञन्ते प्रत्यये कृते 'कृत्ताद्धित' ति प्रातिपदिकत्वात् सु-प्रत्ययः । अव्यु-
त्पत्ति पक्षे 'चार्धवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' ^२ इति प्रातिपदिकत्वम् भवति
पक्षद्वयं चाचार्यैः स्वीकृतम् । अन्यथा सर्वेऽपि शब्दाश्चेत् धातुजाः एवस्यु-
स्तहि अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इत्यस्यावश्यकत्वमेव न स्यात् ।

१-व्या. महाभाष्ये द्वि. भागे पृ. सं. २०४ (३।३।१) प्रकाशक—
मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी ।

२-पाणिनीयाष्टके १।२।४५ वै० सि० कौ० पृ. सं.—

सर्वशब्दानां कृदन्तत्वात् तद्विन्तातत्वादवासिद्धेः । अतः प्राचीनकालात् एव बहवः संज्ञा शब्दाः अणुत्पन्नाः रूढत्वेनमताः शास्त्रकारैः ।

सह्यं धातूनां परिगणनं दशगणेषु विहितम् । तेभ्यश्चानन्तानिरूपाणि सिध्यन्ति । सप्तद्वीपा वसुमती—अनन्ताः नराः अनन्तश्चतेषांशब्द-प्रयोगः । लाघवार्थं व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमिति कृत्वेदानीं नामतोऽपि क्रियापदरूपाणि भवन्तीत्यस्य निरूपणं करिष्यते । इच्छाकर्तुः कर्मणः सुबन्तात् इच्छर्थे वयच् प्रत्ययः भवति । 'सुपः आत्मनः वयच्' इति सूत्रात् ^१ विवक्षाभावे वाक्यमपि तिष्ठति । अत्र सूत्रे 'धातोः कर्मणः' इति सूत्रात् कर्मणः इच्छायां, वेति त्रयो शब्दानुवर्तन्ते एवंचोदाहरणमिदम्—आत्मनः पुत्रमिच्छति—पुत्रीयति, आत्मनः राजानमिच्छति राजीयति, इत्यादि रूप सिध्यति ।

परस्य पुत्रमिच्छतीत्यर्थे वयच् प्रत्ययो न भवति, सूत्रे 'आत्मनः' इति पदोपादानात् । पुत्रमित्यत्रमो 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुकि वयजन्तात्' सानाद्यन्ताः धातवः 'इति धातुत्वाल्लडादयः भवन्ति ।' 'वयचि चे' तीत्वेकृते पुत्रीयतीति । अस्मिन्नेवार्थं काम्यच् प्रत्ययोपि भवति 'काम्यच्च' इति सूत्रात् । पुत्रकाम्यति ^२ आत्मनः सुखमिच्छति—सुखीयति—सुखकाम्यति इति । मान्तप्रकृतिकात्सुबन्तादव्ययाच्च 'वयच्' न भवति काम्यज तु भवत्येव । 'किं काम्यति' यशस्काम्यति इत्यादि विशिष्टार्थेष्वपि विशेष नियमैः वयज् प्रत्ययो भवति, यथा—अशनामोदस्याधनायाः बुभुक्षापिपासागर्थेषु ^३ अश्व क्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौक्यचि ^४ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो वयचि लालसायां सुगसुकौ दणिष्यति, दध्यस्यति—मधुस्यति—मध्वस्यति इत्यादि ।

१-पाणिनीयाष्टके, ३।१।८ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४४५ निर्णयसागर प्रेस बम्बई ।

२-पाणिनीयाष्टके ३।१।६ वै. सि. कौ. पृ. सं. ४४६ निर्णय सागर प्रेस बम्बई ।

३-तत्रैव ३।१।३४ " " ।

४-तत्रैव ७।१।५१ " " ।

उपमानात्कर्मणोऽपि आचारार्थे क्यच् प्रत्ययः भवति । पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति छात्रं गुरुः । विष्णुमिवाचरति-विष्णूयति द्विजं यजमानः ।
उपमानादाचारे ^१ । अधिकरणोऽर्थेऽपि क्यच् प्रत्ययः । प्रासादेश्वाचरति-
प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुट्यामिवाचरति कुटीयति प्रासादे नृपः ।
अधिकरणाच्चेति वार्त्तिकत् इति । उपमानात् कर्तुः सुबन्तादाचारेऽर्थे
क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारान्तानां शब्दानां सलोपश्च भवति 'कर्तुः क्यङ्
सलोपश्च' इति नियमात् ^२ रामश्वाचरति-रामायते, कृष्णश्वाचरतिकृष्णा-
यते । सकारान्तानामुदाहरणानि, यथा—ओजस्वीवाचरति-ओजायते,
यशस्वी वाचरति यशायते—यशस्यते इत्यादि ।

अत्रोजशब्दो ओजस्वीत्यर्थं द्योतयति वृत्तिविषये । ओजसोऽप्सर-
सोन्तियमन्येषान्तु विभाषयेति नियमात् । अप्सरायते इत्यादिरूपाणि
भवन्ति । नाम्नाः इव सर्वनाम्नोऽपि क्यङ् भवति । त्वाभिवाचरति-त्वद्यते
माम् इवाचरतिमद्यते । बहुवचने तु युष्पानिवाचरति-युष्यद्यते-अस्मद्यते-
इत्यादि । स्त्रीप्रत्ययान्तात् शब्दात् क्यङ् प्रत्यये कृते पुम्बद्भावः—कुमारी-
वाचरति-कुमारायते, गौरीवाचरति-गौरायते, 'क्यङ् मानिनो' श्चेति
सूत्रात् ^३ युवति शिवा चरति-युवायते अभूततद्भाषेऽर्थेऽपि मृशादिशब्देभ्यः
क्यङ् प्रत्ययो भवति अमन्दः मन्दः भवति इति—मन्दायते । 'दिशी मन्दायते
तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि' ^४ । एवं मृशायते, उन्मनायते इत्यादि रूपाणि
जायन्ते 'भृशादिभ्यो भुव्यच्चे लोपश्चहलः' इति नियमात् ^५ कष्टादि
शब्देभ्यः उत्साहार्थे प्रत्ययो भवति । कष्टाय क्रमते, कष्टायते । सत्राय क्रमते
सत्रायते । 'कष्टाय क्रमणे' इति निर्देशात् ^६ ।

१-पाणिनीयाष्टके ३।१।१० " " ।

२-तत्रैव ३।१।११ " " ।

३-तत्रैव ६।३।३६ " " ।

४-रघुवंश महाकाव्ये चतुर्थसर्गे श्लोक सं. २० चौखम्भा प्रकाशन
वाराणसी ।

५-पाणिनीयाष्टके ३।१।१२ वै. सि. को. पृ. ४४८ निर्णय सागर प्रेस
बम्बई ।

६-तत्रैव ३।१।१४ " ४४९ ।

सत्र-कक्ष-कष्ट कृच्छ्र गृह्णेभ्यः कण्व चिकीर्षायाम् इति वार्त्तिकात् कण्वं पापम् । तच्चिकीर्षायामेव भवति । पुच्छ शब्दात् उत्प्रेक्षणे, पर्यसनेऽर्थे णिङ् प्रत्ययः भाण्ड शब्दात्-राशीकरणेऽर्थे, चीवरशब्दात् अर्जने परिधाने अर्थे च णिङ् प्रत्ययः । पुच्छमुदस्यति=उत्पुच्छयते । भाण्डानि समाचिनोति =संभाण्डयते । चीवरं परिधत्ते-संचीवस्यते भिक्षुः 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' इति सूत्रात् ^१ एवं मुण्डादि शब्देभ्यः करोत्यर्थे णिच् प्रत्ययः । मुण्डं करोति मुण्डयति माणवकमुपनयनाय, मिश्रं करोति=मिश्रयति ^२ मुण्ड-मिश्र श्लक्ष्ण-लवण-व्रत-वस्त्र-हल-कल-कृत-तूस्तेभ्योणिच् इति सूत्रात् । विशिष्टेष्वेवार्थेषु णिच् प्रत्ययः 'व्रतात्भोजन' तन्निवृत्त्योः, वस्त्रात्समाच्छादने । 'हत्यादिभ्योग्रहणे', इत्यादि वार्त्तिकेभ्यः ^३ ।

सत्यादि प्रातिपदिकेभ्योऽपि क्रियाविशेषद्योत्यर्थे णिच् प्रत्ययः भवति । सत्यं करोति=सत्यापयति, भाण्डं वणिक, पाशेन बध्नाति=पाशयति पशुम्, पाशाद् विमोचयति-निपाशयति शिवम् । 'सत्यापपाशरूपवीणा-तूलश्लोक सेनालोमत्वचर्मवर्णचूर्णं चुरादिभ्योणिच्' इति सूत्रात् ^४ अर्थवेद सत्यस्य कृञ् आपुक् तेति भाष्याच्च सत्यानामापुक् वक्तव्यः इति वार्त्तिकात् आपुगागमः भवति । अर्घापति वेदापवतीत्यादौ । चुरादिगणेऽपि प्रातिपदिकेभ्यो णिच्प्रत्ययस्योदाहरणानि प्रदर्शितानि । पटुमाचष्टे=पटयति । पृथू करोति=प्रथयति, स्थूल करोति स्थवयति, दूरं करोति दवयति युवानं करोति यवयति इति ।

अत्र सर्वश्रेष्ठवद्भावात् टिलोपरभावादिकार्याणि भवन्ति । लोहित शब्दात्डाजन्ताच्च क्यष् प्रत्ययो भवति, तस्माच्चोभयपदे रूपाणि भवन्ति । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' वाक्यः इति सूत्राभ्याम् ^५ अस्मिन् सूत्रे आदि

१-पाणिनीयाष्टके-३।१।२०

" "

२-तत्रैव

३।१।२१

"

४५०

३-पाणिनीयाष्टके ३।१।२१ वार्त्तिकानि च वै. सि. कौ. पृ. सं. ४५० ।

४-तत्रैव

३।१।२५

"

वै. सि. कौ.

"

वै. महाभाष्ये, पृ. सं. ५१ द्वि० भागे ।

५-तत्रैव

३।१।२३, ३।१।२४ ।

शब्देनान्येषां ग्रहणम् भाष्येऽनुक्तत्वात् । तत्र ह्युक्तम् 'लोहितडाज्भ्यः क्यप् वचनम्' भृशादिष्वितराणि' तेन लोहित शब्दात् लोहितायति लोहितायते, पटपटायति-पटपटायते इति रूपाणि । अतएव लोहितश्याम दुःखानि हर्षगर्वसुखानि च । मूर्च्छा निद्रा कृपा धूमाः करुणानित्य चर्मणी । इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि कषाणि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्य वार्तिक विरुद्धम् तेभ्यः क्यङ् व । श्यामायते, दुःखायते, हर्षायते, गर्वायते इत्यादि रूपाण्येव भवन्ति ।^१

अतएव 'श्यामायमनानि वनानि पश्यन्' इत्यादि रघुवंशप्रयोगः संगच्छते ।^२ रोमन्थ, तपश्शब्दात् वर्तनोपाचरणेचार्थे क्यङ् भवति । रोमन्थं वर्तयति=रोमन्थायते-तपश्चरति=तपस्यति-अत्र क्यङ् डित्वेऽपि परस्मैपदे एव प्रयोगः 'तपसः परस्मपदच' इति भाष्यात्^३ । वाष्पमुद्वमति=वाष्पायते, ऊष्माणमुद्वयति-ऊष्मायते, उद्वमनेऽर्थे 'वाष्पोष्पभ्यामुद्वमने' इति सूत्रात्^४ । 'शब्द वैर कलहाभ्रक एवमेधेभ्यः करणे सुदिनदुदिशाभ्यां च 'नीहाराच्च' इत्यनुशासनौः शब्दायते, वैरायते, कलहायते इत्यादि रूपाणि भवन्ति ।^५ सुखं वेदयते=सुखायते, दुःखं वेदयति=दुःखायते इत्यत्र वेदनायाम् क्यङ् जायते । सुखादिभ्यः कर्तृ वेदनायाम्^६ । नमः करोति=नमस्यति देवान्, वरिवस् करोति=वरिवस्याति गुरुन् । चित्रं करोति=चित्रीयते । अत्र चित्र शब्दात् डित्वं क्यच् क्रियते 'नमोवरिवस् चित्रङ् क्यच्' इति सूत्रात्^७ ।

१-वै. सि. कौ., पृ. सं. ४४६ निर्णय सागर प्रेस बम्बई ।

२-रघुवंशे द्वितीय सर्गे सं. १७ चौखम्भा प्रकाशक वाराणसी ।

३-व्या. महाभाष्ये भागे द्वितीये, पृ. सं. ४५ प्र० मोतीलाल बनारसी दास वाराणसी ।

४-पाणिनीयाष्टके ३।१।१६ वै. सि. कौ. पृ. सं. ४५० ।

५-महाभाष्ये द्वितीये भागे, पृ. सं. ४५ मोतीलाल बनारसीदास—वाराणसी ।

६-पाणिनीयाष्टके ३।१।१८

७- " ३।१।१६

सर्वं प्रातिपदिकेभ्यो आचारेऽर्थे क्विप् प्रत्ययः विभाषया भवति, यथा—रामइवाचरति=रामति—अश्व इवाचरति अश्वति=पक्षे वाक्यमपि । ‘सर्वं प्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः’ इति वार्तिकात् । आचारेऽर्थे अवगल्म क्लोब होडेभ्यः क्विब्वा भवति । सत्रपक्षे क्यङ् प्रत्ययः भवति ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्चे’ति नियमात् । एते अवगल्मादयः सोपसर्गाद् गल्भादिघातोर्च् प्रत्ययान्ताः अनुदात्ताश्च सन्ति । अल्लोपेसति अनुदात्तोत्वात् आत्मनेपदे एव रूपाणि भवन्ति—अवगल्भते, क्लोबते, होडते, पक्षे अवगल्भायते क्लोबायते इत्यादि रूपाणि ।^१

एवं कविरिवाचरति कवयति, लक्ष्मीरिवाचरति लक्ष्मयति, श्रीरिवाचरति इः श्रयति, विधुरिवाचरति—विधवति इत्यादि रूपाणि । यद्यपि इः इवाचरति श्रयति, भूरिवाचरति भवति, ना इवाचरति नरति इत्यादि नामतः बहूनि रूपाणि सिध्यन्ति तथापि नामधातुष्वेषु शास्त्रपठित कार्याणि न भवन्ति । ‘कृ’ इति नामतः ‘पाघ्राध्येति’ सूत्रेण ‘कृच्छ्र’ आदेशः न भवति ।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्राः लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥^२

दृश्यादि साहचर्यात् धातुपाठस्य एव ‘कृ’ धातुर्गृह्यते नपुनरयम् ।

। अथ कण्ड्वादिगणे धातु—निरूपणम् ।

कण्ड्वादि शब्दाः धातवः प्रातिपदिकानि च । धातुत्वात् स्वार्थे यक् प्रत्ययो भवति ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ इति सूत्रात् ।^३

—१वै. सि. कौ. पृ. सं. ४५० ।

२—परिभाषेन्दुशेखरे विजयाटीकायाम् पृ. सं. १०७ धानितञ्चेदं ‘सर्वानीतीति’ सूत्रं भाष्यकृता च ।

३—पाणिनीयाष्टके ३।१।२७ वं. सि. कौ. पृ. सं. ४५३ निर्णय सागर प्रस बम्बई ।

यक् प्रत्ययस्य कित्त्वेन गुण प्रतिषेधः । प्रातिपदिकं त्वच कण्ड्वादीनां
केषांचिद्दीर्घात्पठत । ह्रस्वान्त पाठे यक् विहितत्वात् अकृत् सार्वधातु-
कयोरिति दीर्घः भविष्यति । एवं च धातृत्वात् त्रित्त्वात् उभयपदे रूपाणि
भवन्ति कण्डूयति-कण्डूयते । प्रातिपदिकत्वात् कण्डूः मन्तुः इत्यादि रूपाणि
भवन्ति । अतएव महाभाष्ये उक्तम्—‘उभय कण्ड्वादीनि धातवः प्राति-
पदिकानि च । आतश्चोभयम् । कण्डूयतीति हि क्रियाकुर्वाणे प्रयुज्यते, अस्ति
मेकण्डूरिति वेदना मात्रस्य साध्या । अपरवाहः—वा

धातुः प्रकरणाद् धातुः कस्य चा सजनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्थे धातुविभाषितः ^१

अत्र प्रकरणे पठिताः धातवः परिगण्यन्ते ।

१. कण्डू गात्र-विघर्षणे २. ‘मन्तु’ अपराधे ३. ‘वल्गु’ पूजामा-
धुर्ययोः ४. असुमनसन् एतावुपतापे । ५. लेट् लोट् धोर्त्ये पूर्वभागे स्वप्ने
च ६. ‘हूर’ ईष्यायाम् ७. ह्यस् ऐश्वर्ये ८. उषस् प्रभातभावे ९. वेद
वोर्त्ये स्वप्ने प्रभाते च । १०. ‘मेघा’ आशुग्रहणे ११. कुसुम् क्षपे १२. मगध्
परिवेष्टने, १३ तन्तुष पम्पस् दुःखे १४. सुख दुःख तत्क्रियायाम् १५. सपर
पूजायाम्=सपयति, ‘सो ह सपर्याविधिभाजनेन’ इति रघुवंशे । ३६. अरर
—कूरकमाण—अरर्यति । १७. भिषज् चिकित्सायाम् । १८. भिषज्—
उपसेवायाम् १९. इषुध् शरधारणे=इषुध्यति । २०. चरणे गतौ
२१. चरणे चौर्ये २२. तुरण—त्वरायाम्=तुरण्यति । २३. भुरण धारण—
पोषणयोः=भुरण्यति २४. गदगद वाक्यरश्मिलने=गदगद्यात् । २५. एला
केला खेला विलासे । २६. लेखास्खलने च=लेखायति । २७. लिट्
अल्पार्थे कुत्सामां च । २८. लाट् जीवने लाटयति २९. हलीङ् रोषणे
लज्जायां च, ३०. महीङ् पूजायाम्=हणीयते—महीयते । ३१. रेखा
श्लाघा सादनयोः, ३२. द्रवस् परिताप परिचरणयोः ३३. तस्
अन्तर्धो=तिरस्यति । ३४. अगद् नीरोगत्वेन—अगद्यपि ३५. लेखा—

लेखायति ३६. उरस् वलार्थः उरस्यति, ३७. तरण गती=तरण्यति
३८. पयुस् प्रसृतौ पयस्यति । ३९. सम्भूयस् प्रभूतभावे—सम्भूयस्=ति ।

अत्रगण रत्नमहोदधौ अश्वर्यति—सम्बर्यति । एष गणः आकृति
गणः उच्यते तेन रै, धवलादिभ्यः रायति—धवत्यति इत्यादि अन्यान्यपि
रूपाणि भवन्ति ।^१ अम्बर सम्बर संवरणे—वै. सि. कौ. अपि पठितौ ।
आकृतिगणायम् इत्यपि प्रोक्तम्^२ ।

। अथ रिजन्तादि—प्रकरणम् ।

संस्कृत व्याकरणे एकस्यादेव मूलधातुतः प्रेरणार्थे, प्रयोजकव्यापारे
च विशेष-प्रत्यय विधानेन क्रियारूपाणि जायन्ते । स च प्रत्ययः 'णिच्'
इत्युच्यते । देवदत्तः वेदं पठति—गुरुः देवदत्तं वेदं पाठयति । एतस्मिन्नर्थे
अन्यास्वांगलादि भाषासु अन्यस्यधातो प्रयोगे अथवा तत्रादि प्रेरणार्थयति-
काम्या क्रिया वा प्रयुज्यते । एतच्च णिच् विधायकं सूत्रम् 'हेतुमति' च इति^३
कर्तुः प्रयोजकस्य हेतु—संज्ञा च भवति । 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति सूत्रात्^४
एवं च प्रयाज विव्यापारे, प्रेषणादौ चार्थे धातोर्णिज् प्रत्ययः भवति ।

प्रयोजकश्च चेतना—चेतन भेदेन द्विविधः विवक्षितः । स च क्वचिद्
सिद्धः क्वचित् फलरूपः । चेतनप्रयोजकस्य सदाहरणम्—यथा—देवदत्तः
पाचयति गमयति वा । अचेतना च भिक्षा सन्यासिनं वासयति । संग्रहः
वीरान् धातयति । प्रेषणादि शब्देनाध्येषणानुमत्यादीनामुपादानम् । समा-
नस्याथवा विशिष्टस्य ऋत्विगाचार्यादिः प्रवर्तना अध्येषणम् । प्रार्थना वा ।

१—मात्रबोय धातुवृत्तौ, पृ० सं० ५८० प्राच्य भारती प्रकाशन—

वै. सि. कौ., पृ. सं. ४५४ नि. सागर प्रेस बम्बई ।

२—अस्, असू, इत्येके, लेलादाप्तौ, इरस् इरज् भिष्ठाज् उपसेवायाम्
वरणगती, वेला-शेला, इला इत्यन्ते, अम्बर, सम्बर-सम्बरेण पाठ-
भेदाः एते श्री दयानन्द कृते धातुपाठे पृ. सं. ४१ ।

३—पाणिनीयाष्टके ३।१।२६ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४२८ नि. सा. प्रेस
बम्बई ।

४—तत्रैव

१।४।४८

"

"

।

अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः । ताम्बिना यागादि क्रिया निष्पद्यते इत्यनुम-
तिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः । उपदेशानुग्रहयोरप्यत्र ग्रहणम् । वैद्यः
ज्वरितं कषायं पाययति । सर्वानुगतं प्रवर्तना सामान्यं णिचोऽर्थः । णिचः
लोडादीनांच पर्यायतायाः सन्देहश्च न कार्यः । यतोहि प्रयोज्य प्रवृत्त्युपहि-
ताया प्रयोजकनिष्ठ प्रवृत्तिः सा णिजर्थः । तदनुपहिता प्रयोजक—प्रवृत्ति-
स्तु लोडर्थः इति भेदात् ।

उक्तं च—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे प्रच्छादेलोडविधीयते ।

सक्रियस्तुप्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः ॥^१

कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैषे 'प्रच्छ' सीप्सायाम् इत्या-
देलोडभवति । प्रयोज्य प्रवृत्त्युपहित प्रवृत्त्याश्रयस्थ प्रवृत्तिस्तु यदा स्यात्
तदा णिचो विषय इति—किंच प्रयोक्तृन्निष्ठाप्रयुक्तिलोडर्थः । यथा पच
देवदत्त इति । प्रयोज्यप्रयोक्तृकर्तृको तु णिजर्थः । देवदत्तोन्नन्नं पाचयति
यज्ञदत्तः । धातोः विहितात् णिजत्वात् पुनः धातु संज्ञा भवति । 'पाठि'
इत्यस्य 'सनाद्यन्ताः धातवः' इति सूत्रात्^२ ततश्च कर्त्रर्थे धातोर्लोडादि
प्रत्ययाः जायन्ते यथा—पाठयति इति रूपं सिध्यति ।

णिजन्ताः धातवः उभयपदिनः भवन्ति 'णिच' इति लिंगात्^३
भावयति—भावयते इत्यादि । अत्र सर्वेऽपि धातवोऽनेकाचः अतः सेटः
भवन्ति । णिचः णित्वात् अजन्तधातवः, अदुपधाश्च वृद्धिं लभन्ते । 'अचो-
जिणति' इति अत उपधायाः इति सूत्राभ्याम्^४ । अजन्तानामुदाहरणानि—

नाययति—कारयति, मारयति, हारयति इत्यादि । अदुपधानाम् च—
नाशयति, पाठयति, आदयति, आशयति इत्यादि जन् धातोरुपधावृद्धिनिषेधः

१—वै. सि. कौमुद्याम्—तत्त्वबोधिण्याम्—पृ० सं० ४२८ निर्णय सागश्च

प्रस बम्बई ।

२—पाणिनीयाष्टके—३।१।३२ वै. सि. कौ., पृ. सं. ३६३ ।

३—तत्रैव

१।३।७४ वै. सि. कौ., पृ० ४१७,

४—तत्रैव

७।२।११५—७।२।११६ वै. सि. कौ. ३५५ ” ।

‘जनिवध्योश्चेति’ इति सूत्रात्^१ आकारान्तानां धातूनां शिचि पुगागमः भवति । अति-ह्री-क्लो-री-क्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ इति सूत्रात्^२ अन्येषां सूत्र पठितानामपि यथा—यापयति-घापयति, अर्पयति-हेपयति इत्यादि । ‘शो’ तनूकरणे इत्याद्योदन्तानाम् ‘ह्-वेञ्’ ‘व्येञ्’ वेञ्’ पादीनां शिचि युगागमः । शामयति, ह्याययति, ह्वाययति, वाययति, पाययति इति । शाच्छा सा ह्वाव्यावेपां युक् इति सूत्रम् ।^३

‘डुक्रोञ्’ द्रव्यविनिमये, ‘इङ्’ अध्ययने, ‘जि’ जये इत्येभ्यः शिचि आत्वं सम्पद्यते, अत्वे च कृते पुगागमः । त्रापयति, अध्यपयति, जापयति इत्यादिरूपाणां, क्रीङ् जीनाणौ इति सूत्रात्^४ । विभेते हेतुभये ‘नित्यं स्मयतेः’ इति सूत्राभ्यामात्वे कृते जटिलो भापयते, पक्षे ‘भियो हेतु भयेषुक्’ इति पुगागमे भीषयते इत्याप सिध्यति, स्मयतेस्तु विस्मापयते जनान् क्षपणकः ।^५ ‘वा’ गति गत्यनयोः इत्यस्मात् कम्पनार्थे जुगागमः ‘वाजयति पर्णानि वायुः’ । कम्पनाभावे वापयति केशान्नापितः । वो विधूनने जुक् इति सूत्रात्^६ ।

लीयतेः लातेश्च नुक् लुगागमौ भवतः णिचि प्रत्यये, ‘विलीनयति वा घृतम्’ विलापयति-विलापयति वा, ‘लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यात्’—स्नेहनिपातने इति सूत्रात्^७ । प्रलम्भनाभिभव पूजामु लियोनित्यमात्वं भवति । जटाभिलापयते, पूजामधिगच्छति, श्येनः कपोतमुल्लापयते अभिभवति । धूर्तः बालमुल्लापयते, वंचयतीत्यर्थः प्रलम्भामिभ० इति वार्ति-

१-पाणिनीयाष्टके-७।३।३५-वै. सि. कौ., पृ. सं. ४०३ नि. सा. प्रे. बम्बई ।

२-तत्रैव ७।३।३६ तत्रैव ४१६ ” ।

३-तत्रैव ७।३।३७ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४३० नि. सा. प्रे. ।

४-तत्रैव ६।१।४८ ” पृ. सं. ४३२ ” ।

५-तत्रैव ६।१।४६, ६।१।४७, ७।३।४० । ४३२ ” ।

६-तत्रैव ७।३।३८ वै. सि. कौ. पृ. सं. ४३१ ” ।

७-तत्रैव ७।३।३९ ” ” ” ।

कात् । एवं च 'स्फायो वः' शदेरगती तः 'रुहः पोऽन्यतरस्याम् सिध्यतेर-
पारलौकिके' 'गौ गमिरबोधने' 'रभेरशब्दिलोः' लयेश्च 'दोषौणी' वाचित्त
विरागे इत्यादि ^१ सूत्रैः स्फाययति, शातयति, रोपयति, साधयति, गमयति,
रम्भयति, लम्भयति, 'दूषयति दोषयति इत्यादि ण्यन्तरूपाणि सिध्यन्ति ।

'गौ गमिरबोधने' इति सूत्रात् बोधनेऽर्थे इणः प्रत्याययति इति
रूपम् । षण्वदिकैः इति वार्तिकात् 'इक्' स्मरणे इत्यस्मात् अधिपूर्वात् =
अधिगमयति इति । 'हन् स्तो चिण्णलोः' इति तकारादेशे कुत्वे = हन्ते =
घातयति शत्रून् । णिजन्त क्रियायाम् लिट्-यनेकाचत्वात् 'कास्यनेकाजाम्
वक्तव्यः इति ग्रामप्रत्ययात् भावयाचंकार—भावयाम्बभूव भावयामास,
आत्मनेपदे च भावयाम्बभूवे, भावयाचंकरे, भावयामासे, लुटि-भावयिता,
लृटि भावयिष्यति, लोटि-भावयतु लङि अभ वयत्, वि० लिङि भाव्येत्
आ० लिङि—भाव्यात्, लुङि तु अबोभवत् । इत्यत्र 'ओ पुण्यज्यपरे' इति
सूत्रात् ^२ अभ्यासोकारस्येवे दार्घ्यं सति अबोभवत् ।

अत्र विच् प्रकरणे लुङि सर्वत्र 'णि-श्चि-दुश्रुस्यः कर्त्तरि चङ्' ^३
च्केश्चङादेशः ततश्च चङीति द्वित्वेऽभ्यासादि कार्यं भवति । स्रवत्यादीनां
लुङि अभ्यासोकारस्य विकल्पेनेत्वं भवति । अस्रवत्—असुस्रवत्—अशि-
श्रवत् असुश्रुवत् इत्यादि । एवं लुङि सर्वेभ्यः घातुभ्यः णिजन्तेभ्यः
विविधानि रूपाणि प्रक्रिया ग्रन्थेभ्यः वै० सिद्धान्त कौमुदीत्यादिभ्यः अव-
बोधनायानि ।

चुरादिगण पठितेभ्यः स्वार्थणिजन्तेभ्योऽपि घातुभ्यः प्रेरणार्थं पुनः
णिज् प्रत्ययो जायते यथा—चोरयन्तं प्रेरयति = चोरयति अत्र प्रेरणार्थं पि
चोरयतीत्येवरूपम् 'णेरनिटि' इति णिलोपात् ^४

१-पाणिनीयाष्टके ७।३।४१ ४२ ४३, २।४।४६, ७।१६३ ६४, पृ. सं.

४३२ ४३३ ।

२-पाणिनीयाष्टके ७।४।८० वै. सि. कौ., पृ. सं. ४२८ नि. सा. प्रे.

बम्बई ।

३-तत्रैव	३।१।४८	"	३६५	"	।
४-तत्रैव	६।१।११	"	३६५	"	।
५-तत्रैव	६।४।५१	"	"	"	।

सामान्यतः चुरादिगण-पठितधातुरूपवत् रिजन्त धातुरूपाणां च प्रयोगाः संजायन्ते ।

क्वचिद् प्रेषणाद्यर्थाभावेऽपि चुरादि व्यतिरिक्तेभ्यः धातुभ्यः णिच् विना हेत्वर्थेऽपि प्रतीतिर्भवति । यथा-उप-पूर्वात् रमतेः 'उपाच्च' ^१ इति सूत्रेण परस्मैपदविधानात् 'यज्ञदत्तमुपरमति' इति रूपं जायते । तत्रैव चोक्तम् 'अन्तर्भावितद्यर्थोऽयम्' । ण्यर्थं विना सकर्मत्वाभावात् । अत- एवोक्तं वाक्यपदीये -

निवृत्तप्रेषणाद् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते ।

हेत्वर्थानुप्रवेशोऽपि बुद्ध्यारोपाणिञ्चं विना ॥^२

अतएव राजानं योषितवान् इत्यर्थं 'राजयुध्वा' इति प्रयोगः राज- नियुषिकृञः इति ३ अन्तर्भावितण्यर्थात् युधेः क्वनिप् प्रत्ययो जायते ।

—: इति णिजन्त प्रकरणम् समाप्तम् :—

। अथ सन्नन्त प्रक्रिया ।

धातुमात्रात् इच्छार्थे सन प्रत्ययो भवति । यथा—'देवदत्तः पठितु- मिच्छति' इति वाक्यस्य, देवदत्तः पिपठिषति इति एकेनैव क्रियावाचक पदेनार्थबोधः भवति । अत्र प्रमाणञ्च 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छ- याम्वा' ^४ इति पाणिनि-सूत्रम् । इषि-कर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो भवति इच्छायाम् । एवंच यातुमिच्छति इत्यर्थे विहितात् सनः

१-पाणिनीयाष्टके १।३।८४ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४६२ नि. सा. प्रे. बम्बई ।

२-वाक्य पदीये, पृ. सं. ८३ (३।७।६३) पूना प्रकाशन ।

३-पाणिनीयाष्टके ३।२।६५ वै. सि. कौ., पृ. सं. ५०१ नि. सा. प्रे. बम्बई ।

४-तत्रैव ३।१।७ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४३३ " ।

आर्धं धातुकत्वात् 'सन्त्यङोः' १ द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये, 'सन्त्यतः' इति अभ्यासाकारस्येत्वे कर्त्रर्थे वर्तमाने लटि तिपि शपि सति यियासति इति रूपं सिध्यति । एवं पातुमिच्छति पिपासति, श्रोतुमिच्छति शुश्रुषते 'एतुमिच्छति = जिगमिषति' इत्यादि रूपाणि सिध्यन्ति । कर्मणः एवेच्छार्थे सन् भवति करणान्न यथा देवदत्तः गमनेनेच्छति इत्यत्र सन् न, समानकर्तृकादेवधातोः सन् प्रत्ययः तेन 'शिष्याः पठन्तु इच्छति गुरुः' इत्यत्रापि सन् प्रत्ययो न भिन्नकतृत्वात् ।

सन्नन्तात् धातोः 'सनाद्यन्ताः धातवः' २ इति धातु संज्ञा भवति । ततश्च लटि लिटि, लुटि, लृटि, लोटि, लेटि, लङि लिङिश्चा. लिङि लुङि लृङि च रूपाणि सिध्यन्ति पिपठिषांचकार, पिपठिषिता, पिपठिष्यति, पिपठिषतु, अपिपठिषत्, पिपठिषेत् पिपठिष्यात्, अपिपठिषीत् इत्यादि प्र. पु. एकवचने यथायथं क्रमशः रूपाणि ज्ञेयानि ।

सामान्यतः केषांचित् धातूनां सन्नन्त रूपाणीह प्रदर्शयन्ते यथा—

क्र० धातुः सन्नन्त लटि प्र. पु. एकव. परस्मैपदे विशेषविधिसूत्राणि

'भू'	बृभूषति	'इकोभल्' इति क्त्वम् ३
चि	चिचीषति, चिकीषति विभाषा चेः	अज्भनगमां सनि ४
रुद्विद्, मुषग्रह-	रुरुदिषति विविदिषति	रुद् विदमुष. क्त्वात् ५
	मुमुषिषति, जिघृक्षति	सनि ग्रह गुहोश्च ६

१-पाणिनीयाष्टके ६।१।६ वै. सि. कौ., पृ. सं. ३८६ नि. सा. प्रे. बम्बई ।

२-तत्रैव ३।१।३२ " पृ. सं. ३६३ " ।

३-पाणिनीयाष्टके १।२।६ वै. सि० कौ० ४३४ ।

४-तत्रैव ६।४।१६ " ४३४ निर्णय सा. प्रेस बम्बई ।

५-तत्रैव १।२।८ " " ।

६-तत्रैव ७।२।१२ " " ।

स्वप्-प्रच्छ ।	सुषुप्सति, पिपृच्छिषति	इडभावे किर
'गुहू' संवरणे	जुधुक्षति	श्चपंचभ्यः ^१ इडागमे
जिजये	जिगीषति	हलन्ताच्च इति ^२ कित्वम्
इण् गतौ	जिगमिषति, बोधने तु प्रतीषिवति	सन्निटोर्जेः इति ^३ कवर्गे ।
	वार्तिकात्	सनि च ^४ इति गम्यादेशे
इकस्मरणे	अधिजिगमिषति-इण्वदिकः इति ^५	
	वार्तिकात्	
इङ् अध्ययने	अधिजिगांसते-‘इङश्च’ इति	‘रलो व्युपधाद्हलादेः
		कित्वम् ^६
‘द्युत्’ दाप्तौ	दिद्युतिषते-दिद्योतिषते	
‘रुच्’	रुचिजते-रुरोचिषते	रलो व्युपधाद् लादेः
		इति कित्वम् ^७
लिख्	लिलिखिषति-लिलेखिषति	
दिवु’ कीडा.	दिदेविषति, बुद्युषति	
		‘सनीवन्तघञस्य०’ ^८
षिवु’ तन्तु सन्ताने	सिसेविषति-सुस्यूषति	
आप्	ईप्सति	‘आप् जपृषामीत्’ इतीत्वे

१-पाणिनीयाष्टके ७।२।७४ वै. सि. कौ. ४३४ निर्णय सागर प्रेस.
बम्बई ।

२-तत्रैव	१।२।१०	"	"	।
३-तत्रैव				
४-तत्रैव	१।४।४७	"	"	।
५-तत्रैव	२।४।४८	"	"	।
६-तत्रैव	१।२।२६	"	"	।

७-पाणिनीयाष्टके १।२।२६ वै. सि. कौ., पृ. स. ४३४ नि. सा. प्र. ।

८-तत्रैव	७।२।४६	"	पृ. स. ४३५	।
----------	--------	---	------------	---

दम्भ धीप्सति-दिदम्भिषति
ज्ञप्-ज्ञाने ज्ञापने च जीप्सति-जिज्ञपयिषति
तनु' विस्तारे णितनिषति-तितान्सति

पत् लृ-पतने णिपतिषति-पितति

राध् रित्सति

अत्र लोपो इत्यभ्यासलोपे^१
सनीतन्तर्धं वै० इटि
”

तनिपतिदरिद्राभ्येः सनो
वा इडवाच्यः । 'तनोते
विभाषा' दीर्घः^२

आशंकाया सन् वक्तव्यः
सनिमीमाधुरमलम्. इति
अचः इतागमे^३

'राधोहिंसाया' सतीस'
वाच्यः ।^४

मुच् मोक्षते, मुमक्षते, वा वत्सः स्वयमेव 'मुचो कर्मकस्यगुणी वा'
डुकृत्र करणे चिकोर्षति 'हृ' ञ् हरणे-जिहीषति ।
अत्र सामान्येनोक्त रूपा ण प्रदर्शितानि । विस्तरस्तु प्रक्रियाग्रन्थेभ्यः ज्ञेयः ।
प्रेरणार्थकत्वे णिजन्तादपि घातोरिच्छार्थे सन् प्रत्ययो भवति । यथा—
अध्यापयितुमिच्छति=अधिजिगापयिषति - अध्यापयिषति । इति
भावयितुमिच्छति=विभावयिषति—
स्थापयितुमिच्छति=सुष्वापयिषति इत्यादि ।

यद्यपि णिजन्तात्सन् प्रत्ययो भवति तथापि सन्नन्तात् सन् प्रत्ययो
नैव जायते । उक्तं च महाभाष्ये—

शेषिकान्मनुवर्थीयाच्छेषिकोमनुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥^५

१-पाणिनीयाष्टके ७।४।५५, (५८) वै. सि. कौ. पृ. सं. ४३५ निर्णय
सागः प्रकाशन ।

२-तत्रैव ६।४।१७ ” ” ।

३-तत्रैव ७।४।५४ ” ” ।

४-तत्रैव ७।४।५७ ” ४३६ ।

५-महाभाष्ये, पृ. सं. वै. सि. कौ., पृ. सं. ४३६ निर्णय सामर
प्रेस. बम्बई ।

तेनेच्छासन्नन्तात्सन् प्रत्ययो नैव भवति । यथा—

चिकीर्षतुमिच्छति इति सन्नन्तात् सन् प्रत्ययो नैव जायते किन्तु स्वार्थं सन्नन्तात् पुनः सन् प्रत्ययो भवत्येव ।

‘गुपेनिन्दायाम्’ जुगुप्सते इति रूपं जायते । ततश्च इच्छार्थे पुनः सन् प्रत्ययो भवति = जुगुप्सिषते । मीमांसिषते । चिकित्सिषते इत्यादि रूपाणि ।

इति सन्नन्त घातवः

। अथ तिङन्ते, यङन्त प्रकिया ।

पौनः पुन्यं, भृशार्थश्च क्रिया समभिहारः, तस्मिन्द्योत्ये एकाचः हलादेः घातोः यङ् प्रत्ययो भवति । ‘घातो रेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्’ इति सूत्रात्^१ । यङ् च प्रत्यये जाते ‘सन्त्यङोः’^२ इति द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये, ‘गुणो यङ् लुकोः’^३ इति विशेषणास्त्रेणाभ्यासस्येको गुणे, ‘सनाद्यन्ताः घातवः’ इति यङ्तस्य धातुत्वात् ततोवर्तमानेऽर्थे लटि, प्र० पु० एक. भूधातोः ‘बोभूयते’ इति रूपं जायते । यङोङित्वादात्मनेपदे एव रूपाणि प्रचलन्ति । पुनर्पुनरतिशयेन वा भवति इत्यर्थश्च जायते । एवच ‘भू’ इत्यस्य स्थाने ‘बोभूय’ इति धातुर्भवति । ततश्च लिट् यादि लकारेषु रूपाणि भवन्ति । यथा—बोभूयांचक्रे, बोभूयिष्यते, बोभूयताम्, अबोभूयत, बोभूयेत, बोभूयिषीष्ट, अबोभूयिष्यत, अबोभूयिष्यत इत्यादि । यङन्तघातवः सर्वेऽनेकाचः भवन्ति । अतो सर्वत्रेडागमः ।

१—पाणिनीयाष्टके ३।१।२२ वै० सि० कौ०, पृ० सं० ४३७ निर्णय सागर प्रेस—बम्बई ।

२—तत्रैव	६।१।६	”	।
३—तत्रैव	७।४।८२	”	।
४—तत्रैव	३।१।३२	पृ. सं. ४३७	” ।

क्वचिदनेकाचश्चापि यङ् प्रत्ययः विशेषविहितत्वात् । पुनः पुनः सूचयतीत्यर्थे सोसूच्यते इति । एवं सोसूच्यते, मोमूच्यते, अटाट्यते, अरायते, अशाश्यते, अर्णोमूयेत इत्यादीनिरूपाणि सिध्यन्ति । 'सूचि सूचि भूच्यट्य-त्यशूणोतिभ्यो यङ् वाच्यः' इति वार्त्तिकतः ^१ अटाट्यते, अरायते, इत्यादिषु, 'दीर्घोक्तः' इति सूत्रादभ्यासदीर्घे (अटाट्यते) अरायते इत्यत्र 'यङि चे' ति गुणः अरेफस्य द्वित्वे 'नन्द्रा संयोगादयः' इति निषेधः न 'अरायते' इति भाष्यप्रयोगात् ।

'कुटिलायां गतौ' गत्यर्थकात् यङ् प्रत्ययः । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते । नित्यं कौटिल्ये० इति सूत्रात् । ^२ लुप सदादि धातुभ्यो घत्वर्थे गर्हिते सति यङ् प्रत्ययः भवति गर्हितं सौदति=सासद्यते । गर्हितं लुम्पति=लोलुप्यते, गर्हितं चरति चंचूर्यते, गर्हितं फलति पम्फुल्यते, अत्र 'चर फलोश्च' ^३ इति अभ्यासस्य नुगागमे, 'उत्परस्यानः' ^४ इति अभ्यासात् परस्यातः उत्वं भवति ।

यङत प्रक्रियायां विशिष्ट रूपाण्यघस्तात् प्रदर्श्यन्ते—

धातु	यङर्थः	विशेषनियमाश्च	वर्त. लटि प्र. पु. ए.
जप्	गर्हितं जयति,	जप जय दह दश भंज पशाचं नुगागमे ^५	जंजप्यते
दह्	गर्हितं दहति	जप जय दह " "	दन्दह्यते
'गृ'	" गिरति	'ग्रो यङि ^६	जेगिर्यते ।
'दा'	अतिशयेन ददाति वा पुनः पुनः 'धुमास्था.'	इतीत्वे	देदीयते ।
'धा'	" दधाति वा	" "	देधीयते ।

१-वै. सि. कौमुद्याम् पृ. सं.-४३७ निर्णय सागर प्रेस-बम्बई ।

२-पाणिनीयाष्टके ३।१।२३ वै. सि. कौ. पृ. सं. ४३६ ।

३-तत्रैव ७।४।८७ " " ।

४-तत्रैव ७।४।८८ " " ।

५-पाणिनीयाष्टके ७।४।८६ वै. सि. कौ. पृ. सं. ४३८ ।

६-तत्रैव ८।२।२० तत्रैव " " ।

'सं'सु'	" संसते	" " 'नीगवंचु.' ^१ नीगागमे सनीमृस्यते
'यम्'	" यच्छति	नुगतोऽनुनासिकान्तस्य नुगागमे ^२ यम्यभ्यते
'हन्'	" हन्तीति	हन्तेहिंसायां बाधनीभावो वा. जेघनीयते
'नृत्'	" नृत्यति	'ऋगुदुधस्य च' इतिरीगागमे ^३ नरीनृत्यते ।
'ग्रह'	" गृह्यति	" जरीगृह्यते ।
'घ्रा'	" जिघ्रति	'ई घ्राध्योः' जेघ्रीयते ^४
'चाय्'	" चायत	'चायः की- चेक्रोयते ^५
'शीङ्'	" शेत	'अयङ्यिक्किङ् ति' शाशय्यते ^६
		(अयङ्यिक्किङ्ति)

। अथ यङ्-लुगन्त-प्रक्रिया ।

धातोर्विहितस्य यङ् प्रत्ययस्य लुकि सति, यङन्त-वत् प्रत्यय लक्षणेन द्वित्वादि भवति । लुग् नियमश्च 'यङोऽचि च' ^७ इति सूत्रम् । अचि प्रत्यये परेयङो लुक् भवतीत्यर्थः क्वचिद् प्रत्ययाभावेऽपि लुक् भवति बहुल-मित्युक्तेः । अतिशयेन, पुनर्पुनर्वाभवतीति, भावे भूधातोर्विहितस्य यङः लुकि, द्वित्वादिकार्यं, धातुत्वात् लट् प्र० पु० ए० शेष.त् कर्तरि परस्मैपद ^८ मिति परस्मैपदे लस्य तिबादेशे 'गुणो यङ् लुकोरि' ति ^९ अभ्यासस्य गुणो यङो वा ^{१०} इति ईडायागमे, गुणे वादेशे, बोभवीति, बोभोति इति रूपे भवतः यङ् लुगन्त रूपाणि, विशेष रूपेण-वेदे एव उपलभ्यन्ते ।

१-पाणिनीयाष्टके ७।४।८४ तत्रैव

२-तत्रैव ७।४।८५ तत्रैव

३-तत्रैव ७।४।८० तत्रैव

४-तत्रैव ७।४।३१ तत्रैव

५-तत्रैव ६।१।२१ तत्रैव

६-तत्रैव ७।४।२२ तत्रैव

७-पाणिनीयाष्टके २।४।७४ वै. सि. कौ. पृ. सं. ४३६ नि. सा. प्रे.

बम्बई ।

८-तत्रैव ७।४।२८

९-तत्रैव ७।३।६४

१०-तत्रैव

" " ।

" " ।

" " ।

" " ४३६ ।

" " ।

" " ।

" " ४३७ " ।

" " " ।

" " " ।

यथा—‘दाधर्ति, दधर्ति दधर्षि बोभूतु—तेतिक्ते—लर्ष्या—पनी फणत् संसनिष्यदत्करिक्त्कनिक्रदद्भरिभ्रददविध्वतोदविद्युततरियतः सरीसृपतं वरीवृजममृज्यागनीगन्तीति च ^१ अस्मिन् सूत्रे प्रायशः रूपाणि यङ् लुगन्तस्य दृश्यन्ते । अत्र सूत्रे बोभूतु इति छन्दसि निपातनात्, भूसुवोस्तिङि’ ^२ इति गुणनिषेधो यङ् लुकि भाषायां न भवति । एतदेव ज्ञापयति यत् लोकेऽपि यङ् लुगन्ते पदानां प्रयोगाः भवन्ति । अनुबन्ध—निर्दिष्ट कार्यं च युङ् लुकि न भवति । उक्तं च—

शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाजग्रहणंचव पंचैतानि न यङ् लुकि ॥^३

धातुः	लटि	प्र. पु. एकवचने
पच्	पापचीति	पापक्ति ।
ग्रह्	जागृहीति	जाग्राडि ।
गम्	जगमीति	जंगन्ति ।
हन्	जङ्घनीति	जङ्घन्ति ।
रवन्	चङ्खनीति	चङ्खन्ति ।
स्वप्	सास्वपीति	सास्वप्ति ।

ऋतुपधेभ्यः ऋदन्तेभ्यश्च अभ्यासस्य ह्रस्विगागामौ भवतः । ह्रस्विकौ च लुकि इति सूत्रात् ^४ ‘ऋतश्चेति’ सूत्राच्च ^५ । एवं च एषां धातूनां रूपाण्यति विचित्राणि भवन्ति ।

१-पाणिनीयाष्टके ७।४।६५

”

६०८ ।

२-परिभाषेन्दुशेखरे पृ. स. २६८ पृ. सं. १३१ पृ. स. नागेश कृत ।

चौखम्भा सं. संस्था वाराणसी ।

३-तत्रैव

४-पाणिनीयाष्टके ७।४।६१ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४४१ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई ।

५-तत्रैव ७।४।६२

”

”

।

धातुः

लटि

प्र०

पुरुषैकवचने

वृत् धातुः-ववृतीति, वरिवृतीति वरीवृताति, ववन्ति, वरिवन्ति, वरीवन्ति ।

डुकृञ् करणे-चर्कति, चरिवति, चरीकति चरीकति, चरीकरीति भव बन्धने, इत्यस्माद् धातोः बकारस्येवगामे, मामोति, ममवीति इति रूपाणि । 'उवरत्वर स्रव्यविभवामुपधायाश्च' इति सूत्रात् ^१ । तुर्वी हिसा-याम इत्यस्य तोतोति, तोतूर्वीति इति रूपे भवतः । ईडागमाभावे, 'राल्लोपः' इति ^२ सूत्रात् वलोपे कृते रूपं भवति 'मूच्छी' धातोः मोमूच्छीति -मोमोति इत्यादि रूपाणि ।

सामान्येन यङ् लुक् प्रक्रियायामुपरिनिदिष्टप्रकारेण लटः रूपाणि प्रदर्शितानि । यङ्लुगन्तधातुरपि सामान्यधातुवत् सर्वेषुलकारेषु प्रयुक्तः भवति । क्रमशः लिडादिलकारेषु प्रथम-पुरुषकवचने रूपाणीह प्रदर्शयन्ते भू धातोः लिटि, लुटि, लृटि, लोटि, लाङि बि० लाङि, आ० लाङि, लृङि च

बोभवांचकारः	बोभविता,	अबोभवीत्	बोभूयात्	अबोभविष्यत्
बोभवामास	बोभविष्यति	अबोभोत्	बोभूयात्	
बोभवाम्बभूव	बोभवीतु			अबेभूवीत्
	बोभोतु			अबोभोत्

शितपा शपानुबन्धेनेति परिभाषया निदिष्टानि कार्याणि यङ् लुकि न भवति । उदाहरणानि चास्याः परिभाषायाः यङ् लुक् विषये वैशिष्ट्य प्रतिपादिकानि सन्ति यथा—१. शितप् निदिष्टकार्यं यङ् लुकि न भवति—'बोभवीति' इत्यत्र द्वित्वे अस्यासादिकार्यं कृते, भवरेतः 'इत्यभ्यासोकार-स्याकारादेशो न भवति' ^३ नेर्गदनदेति सूत्रे हन्तीति शितपा निदिष्टत्वात्

१-पाणिनीयाष्टके ६।४।२० वै. सि. कौ. पृ. सं. ४४३ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई ।

२ तत्रैव " " " ।

३-तत्रैव ७।४।७३ " ३३७ ।

‘प्रणिहन्ति’ इत्यत्र ^१ णत्वं भवति । परन्तु यङ् लुकि ‘प्रणि जङ्घनोति’ इत्यत्र णत्वं न भवति शित्पा निर्दिष्टत्वात् । एवं सर्वत्र शित्प् निर्दिष्ट-कार्यं यङ् लुकि न भवति ।

२. भृञ् घातोः सनि ‘सनोवन्तथं अस्रज सम्भुश्रिस्वयुणुभरज्ञपिस-नाम’ ^२ इति सूत्रात् वकल्पक इडागमः भवति, ब्रूभूर्षति, विभरिष्यति । इडागमश्चायं यङ् लुकि न भवति । अतएव बर्भरिषति, बरिभरिषति, बरोभरिषति, इत्यादिषु नित्यमिडागमः अर्थात् शन्निर्दिष्ट कार्यं यङ् लुकि न भवतीति ।

३. अनुबन्धनिर्दिष्टकार्यं यङ् लुकि न भवति यथा ‘शीङः सार्वधातुके गुणः’ इति सानुबन्ध शीङः गुणः यङ् लुकि न भवति । शेशीतः इत्यत्र । दीदितः इत्यत्र ‘दीङो युडचि विङति’ इति ^४ सानुबन्धपाठात् युडागमो न भवति । ‘स्पघ’ घातोरनुदात्तोस् ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ ^५ इति आत्म-नेपदप्रयोगः भवति । किन्तु यङ् लुकि न अत्र तु परस्मैपदे एव प्रयोगः ‘पास्पघीति’ ।

४. गणनिर्दिष्टकार्यं यङ् लुकि न भवति । यथा—रूधादिभ्यः शनम् ^६ इति शनम् ‘बेभिदीति’ इत्यत्र न भवति

५. एवं च यत्र विधौ ‘एकाच ग्रहणं क्रियते’ सविधिरपि यङ् लुकि न क्रियते यथा—‘एकाचं उपदेशेऽनुदात्तात्’ इति शन्निषेधो यङ् लुकि न भवति बेभिदिता, चेच्छिदित। इत्यादौ इति भावः । ^७

१—पाणिनीयाष्टके ८।४।१७ वै. सि. को. पृ. सं, ३५५ निर्णय सागर प्रेस, बम्बई ।

२—	”	७। १४६	”	४३५	”	।
३—	”	७।४।२१	”	३६२	”	।
४—	”	६।४।६३	”	४०२	”	।
५—	”	१।३।१२	”	३३४	”	।
६—	”	३।१।७८	”	४१३	”	।
७—	”	७।२।१०	”	३४७	”	।

। अथ कृदन्त-प्रक्रिया ।

धातुतः विधीयमाना तिङ्भिन्नाः प्रत्ययाः कृतः उच्यन्ते । धातुना सह सम्बन्धात् एषां प्रत्ययानां निरूपणमप्यत्रावश्यकम् । महावैयाकरणेन श्री भट्टोजिदीक्षितेन तिङ्गुणरम्भे प्रोक्तम् -

पूर्वार्थं कथितास्तुर्य-पञ्चमाध्याय-वर्तिनः ।

प्रत्ययाः अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्याय गोचराः ॥^१

एवं च पाणिनीयाष्टाध्याय्यां तृतीयाध्याये धातुसम्बन्धिनः अथवा नामतः विहिताः क्यजादयः च प्रत्ययाधातुरूपसंसिद्धयं विहिताः । प्रथम-सूत्रमारभ्य प्रत्ययः 'परश्च' आद्युदात्तश्च' अनुदात्तौ सुप् पितौ इत्यादी-निसूत्राणि धातु-विषये प्रोक्त-प्रत्ययानां स्थित्याद्युदात्त-नुदात्त विधायकानि न सन्ति ^२ 'गुप्तिज् किदभ्यः सन्' ^३ इत्यारभ्य आयादयः आर्धधातुकेवा' ^४ इत्यन्तानि सूत्राणि धातुतः, प्रातिपदिकाच्च भिन्न-२ प्रत्यय विधायकानि सन्ति । एतेसन्नन्ताः अथवा क्यजन्ताश्च धातुरूपत्वेन एव परिगणिताः भवन्ति 'सनाद्यन्ताः धातवः' इति सूत्रात् ^५ सनादिषु च द्वादशप्रत्यया सन्ति यथा—

सन् क्यच्, काम्यच् क्यङ् क्यषोऽथाचार क्विप्णिज यङौ ।

यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामो सनादयः ॥

एतानि सन्नन्तानि क्रियारूपाणि, क्यजन्तानि नामधातु-रूपाणि च विगत प्रकरणेषु प्रोक्तानि । 'स्यतासील्लुटोः' ^६ इत्यारभ्य कुषि रजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं ^७ इत्यन्तानि सूत्राणि आर्धधातुक-प्रत्यय-विधाय-

१-वै. सि. कौ., पृ. सं. ३३१ नि. सा. प्रो. बम्बई ।

२-पाणिनीयाष्टके ३।१।१ ८, ३, ४ श्वे

३-तत्रैव ३।१।५

४-तत्रैव ३।१।३१

५-तत्रैव ३।१।३१

६-तत्रैव ३।१।३३

७-तत्रैव ३।१।६०

कानि तथा विकरण-विधायकानि च सन्ति । एते च प्रत्यया धातुतः एव भिन्नेषु-भिन्नेषु लकारेषु भवन्ति । ते च प्रत्ययाः भ्वादिगणेषु धातुतः यथायध्यं प्रोक्ताः इदानीं तृतीयाध्यायस्थाधातोः विधीयमानाः प्रत्ययाः प्रवक्ष्यन्ते ।

ते च कृतः इति कथ्यन्ते—‘धातोः’^१ इत्यधिकारात् पाणिनीयाष्टके तृतीयाध्याय-समाप्ति-पर्यन्तं यानि सूत्राणि प्रोच्यन्ते, तानि धातुतः विधीयमानान् प्रत्याननुशिष्यन्ति । ते च प्रत्ययाः ‘कृदतिङ्’^२ इति सूत्रात् कृतसंज्ञाः कथ्यन्ते । तिङ् भिन्नः प्रत्ययः कृतसंज्ञः । पूर्वं तिङत-निरूपणं जातमिदानीमवसरसंगत्या कृतप्रत्ययः वक्ष्यन्ते । एते च कृतः असरूपाश्चेत् तर्हि उत्सर्गस्य बाधकाः विकल्पेन भविष्यन्ति । वासरूपोऽस्त्रियाम्’^३ इत्यनुशासनात् । अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते क्वचिदुत्सर्गास्यापि प्रवर्त्यर्थमिदं सूत्रम् । अतएव ‘अचोयत्’^४ ‘ऋह्लोर्ण्यत्’^५ इत्यपवादविषयेऽपि तव्य-दादयः प्रयुज्यन्ते, यथा-भव्यम्, भवितव्यम् । कार्यम्, कर्तव्यम्-करणीयम् । वाच्यम्-वक्तव्यम् ण्वल् प्रत्ययात्प्राक् कृतप्रत्ययाः कृत्यसंज्ञकाः भवन्ति ‘कृत्याः’ इति^६ सूत्रात् ।

कृत्यप्रत्ययश्च धातोः भावे कर्मण्यर्थे च भवन्ति । तत्र एकर्मका-द् धातोः कर्मणि अकर्मकाच्च धातोः भावेऽर्थे तव्यदादयो भवन्ति । तव्यक्त-व्यानीयरः^७ इति सूत्रात् । ‘केलिमर उपसंख्यानस्’ इति वार्तिकात् केलिमर प्रत्ययोऽपि भवति । ‘अचोयत्’^८ इत्यनुशासनात् यत् प्रत्ययोऽपि भवति ।

१-पाणिनीयाष्टके ३। १६१ वै. सि. कौ. पृ. सं. ४७६ नि. सा. प्रे.-
बम्बई ।

२-	"	३।१।६३	"	"	"
३-	"	३।१।६४	"	"	"
४-	"	३।१।६७	"	"	"
५-	"	३।१।६८	"	"	"
६-	"	३।१।६५	"	४८०	"
७-	"	३।१।६६	"	"	"
८-	"	३।१।६७	"	४८१	"

एवंचेते कृत्य-प्रत्ययाः बाहुलकादन्वेष्येष्टवर्षेणैवपि भवन्ति 'कृत्य-लुटो बहुलम्' इति ^१ सूत्रात् । उदाहरणानि-च यथा स्नाज्यनेनेति 'स्नानीयम्' चूर्णम् । दीयतेऽस्मै इति 'दानोयो' विप्रः । पीयते इदमिति 'पानीयम्' जलम् । अकारोपध-पवर्गान्ति धातुभ्यः यत् प्रत्ययो भवति । शप्त्तु योग्यम्=शप्यम् । लवंधु योग्यम्=लभ्यम् । 'पोरदुपधात्' ^२ इति सूत्रात् ।

ऋवर्णान्तात् हलन्तात् च धातोः ण्यत् प्रत्ययो भवति । 'ऋहलो-ण्यत्' ^१ इति सूत्रात् । 'वदः सुपि क्यप् च' भुवो भावे एति स्तु शास्वहजुषः क्यप् इति सूत्रेभ्यः क्यप् प्रत्ययाः भवन्ति । एवंचभावे कर्मण्यर्थेक्यवाद्याऽपि भवन्ति । ब्रह्मोद्यम्=ब्रह्मवद्यम्—ब्रह्माभूयम् ब्रह्मभ्यम्, इत्यः शिष्यः, वृत्थः इत्यादीन्येषामुदाहरणानि । अन्यप्रत्ययान्तानामुदाहरणानि, यथा—

धातुः	अर्थे	प्रत्ययः	रूपम्	विधि सूत्रम्
भू	भावे	तव्य, तव्यत्	भवितव्यम्	'तव्यत्तव्या-नीयरः' ^३
"	"	वा		"
"	"	अनीयर्	भवनीयम्	"
पठ्	कर्मणि	तव्य अनीयर्	पठितव्यम्-पठनीयम्	"
कथ	कर्मणि	"	कथितव्यम्-कथनीयम्	"
गम्	कर्मणि	"	गन्तव्यम्-गमनीयम्	"
चर	कर्मणि	तव्य-अनीयर्	चरितव्यम्-चरणीयम्	"
जि, जये	कर्मणि	"	जेतव्यम्-जयनीयम्	"
भिद्	"	"	भेतव्यः-भेदनीयः	"
दा	"	"	दातव्यम्-दानीयम्	"
धा	"	"	धातव्यम्-धानीयम्	"
नी	"	"	नेतव्यम्-नयनीयम्	"

१-पाणिनीयाष्टके ३।३।११३ वे. सि. कौ.

२- " ३।१।६८ "

३-पाणिनीयाष्टके-३।१।६६ वै० सि० कौ०, पृ० सं० ४८० निर्णय सागर प्रेस बम्बई ।

पच्	"	"	पक्तव्यम्-पचनीयम्	"
मुज्	"	"	भोक्तव्यम्-भोजनीयम्	"
सृन्	"	"	स्रष्टव्यम्-सर्जनीयम्	"

उक्तेष्वुदाहरणेषु अकर्मकादधातोः तव्यदादयः भावेऽर्थे विहिताः । भावे चोत्सर्गिकमेकवचनं नपुंसके च प्रयोगः भवति । एधितव्यम् एधनीयम्वा त्वया । सकर्मकादधातोः कर्मणि प्रत्ययाः अतो कर्मानुसारि रूपम् यथा त्वया ग्रामः गन्तव्यः, मया नगरीगन्तव्या रामेण जयपुरं गन्तव्यम् इति लक्ष्यानुसारि वचनं लिङ्गे प्रयोक्तव्ये अजन्तानां धातूनां कर्मणि यत् प्रत्ययः भवति । 'अचो यत्' ^१ इति सूत्रात् पवर्गान्तिभ्यश्चाकारोपधेभ्योपि यत् प्रत्ययः 'पोरदुपधात्' ^२ इति । आकारान्तिभ्यो यति परे ईद्यति ईकारादेशत्वात् ^३ दातुं योग्यं देयम् इत्यादि रूपाणि भवन्ति । उदाहरणान्यधस्ताद् निरूप्यन्ते—

धातुः	अर्थः	प्रत्ययः	रूपम्	विधिसूत्रम्
'दा'	कर्मणि	यत्	देयम्	'अचोयत्' ईद्यति ।
'धा'	—	—	धेयम्	—
'गै'	—	—	गेयम्	—
पा	—	—	पेयम्	—
ध्यै	—	—	ध्येयम्	—
ग्लै	—	—	ग्लेयम्	—
'जि'	—	—	जेयम्	—
'नी'	—	—	नेयम्	—
'शप्'	—	—	शप्यम्	—
'जप्'	—	—	जप्यम्	—

१-पाणिनीयाष्टके-३।१।१७ वै. सि. कौ., पृ. सं.-४८० निर्णय सागर प्रेस बम्बई ।

२-तत्रैव	—	३।१६८	—	—
३-तत्रैव	—	६।४।६५	—	—

‘लभ्’	—	—	लभ्यम्	—
‘शक्’	—	—	शक्यम्	शकिसहोश्च ^१
‘सह’	—	—	सह्यम्	—
‘गद्’	—	—	गद्यम्	गद्यमदचरयमश्चानुपसर्गो ^२
‘मद्’	—	—	मद्यम्	—
चरे	—	—	चर्यम्	—
यम्	—	—	यम्यम्	—

सामान्येनोक्तरूपाणि निर्दिशितानि विशेषोपसर्ग-योगे विशिष्टार्थ-
चोक्तप्रत्ययाः भवन्ति, यथा—अवद्यपयवर्या ग्रह्यपणितव्यानिरोधेषु, बह्यं
करणम् अर्थः स्वामिवंश्यो. ‘उपसर्गा कात्याप्रजने अर्थ संगनम्’ ^३ यत्प्रत्य-
यास्तानि रूपाणि निपातनाद् विशिष्टेऽर्थे सिद्धानि ।

‘वदः सुपिक्यप् च’ इत्यारभ्य छन्दसि निष्टक्यं० इत्यन्तेभ्यः १८
सूत्रेभ्यः ^४ क्यप् प्रत्ययः विविधेभ्यः घातुभ्यः भवति भावेऽर्थं कर्मणि च
बहूनि उदाहरणानि निपातनात् सिध्यन्ति यथा—‘राजस्सूय-सूर्य-मृषोद्य-
रुच्च-कूप्यपच्याव्यध्याः’ ^५ मिद्योद्वयी नदे पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ^६ विषय-
विनीय-जित्या-मुञ्ज कलक-हलिषु ^७

१-पाणिनीयाष्टके ३।१।६८ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४८१ निर्णय सागर
प्रकाशन ।

२-तत्रैव ३।१।१०० — — ४८२ ।

३-तत्रैव ३।१।१०१ १०५ — — ४८२ ।

४-तत्रैव ३।१।१०६ — इत्यारभ्य पाणिनीयाष्टके-

३।१।१२३ ।

५-पाणिनीयाष्टके ३।१।११४, वै. सि. कौ., पृ. सं. ४८४

६-तत्रैव ३।१।११५ — —

७-तत्रैव ३।१।११६ — —

धातुः	अर्थे	प्रत्ययः	रूपम्	विधिसूत्रम्
स्तु (ष्टु)	कर्मणि	क्यप्	स्तुत्यः	एतिस्तुशास्वृह जुष क्यप् ^१
शास्	—	—	शिष्यः	—
वृ	—	—	वृत्यः	—
दृ	—	—	दृत्यः	—
मृज्	—	ण्यत् च	मृज्यः	मार्ग्यः मृजे विभाषा ^२ ऋहलोण्यत् ^३
भृ	—	—	भृत्यः	भृ ओसंज्ञायाम् ^४
कृ	—	ण्यत् च्	कृत्यम्-कार्यम्	ऋहलो
पठ्	—	—	पाठ्यम्	—
पच	—	—	पाक्यम्	—
यज्	—	—	याज्यम्	—
याच्	—	—	याच्यम्	—
रुच्	—	—	रोच्यम्	—
अर्च	—	—	अर्च्यम्	—
त्यज्	—	—	त्याज्यम्	—
भुज्	—	—	भोज्यम्-भोग्यम्	भोज्यं भक्ष्ये ^६

वच् कर्मणि — ण्यत् च वाच्यम्—वाक्यम् वचोशब्दसंज्ञायां^६
उकारान्तेभ्यः (ओरावश्यके)^७ इति ण्यत् प्रत्यये श्राव्यम् लाव्यम् इत्यादि ।

भावे कर्मण्यर्थे धातोः कृत्यप्रत्ययाः उक्ताः इदानीं कर्त्रर्थे धातुतः
विधीयमानाः प्रत्ययाः वक्ष्यन्ते । यथा—करोति इति कारक कर्त्ता वेत्यत्र

१-पाणिनीयाष्टके ३।१। ०६ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४८४

२-तत्रैव	३।१।११३	—	—
३-तत्रैव	३।१।१२४	—	—
४-तत्रैव	३।१।११२	—	४८५ ।
५-तत्रैव	७।३।६६	—	४८४ ।
६-तत्रैव	७।३।६७	—	४८६ ।
७-तत्रैव	३।१।१२५	—	४८६ ।

‘ण्वुल् तृचौ’ इति ^१ क्रमशः ण्वुल् तृच् च प्रत्ययौ भवतः । एवं पठतीति = पाठकः = पठिता । यज्—घातोः याजकः, यष्टा । वहतेः = वाहकः, वोढा । ददातेः = दायकः, दाता । हन्ते = घातकः, हन्ता । नन्दयादि घातुभ्यः ल्यु = प्रत्ययः, ग्रह्यादि गण पठितेभ्यः णिनिः, पचादिभ्यः अच् प्रत्ययश्च क्रमशः कर्त्रर्थे भवन्ति । नन्दि ग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यत्रः इति सूत्रात् ^२ उदाहरणानि, यथा—

धातुः	अर्थे	प्रत्ययः	रूपम्	विविधं सूत्रम्
नन्दि	नन्दयति	ल्युः	नन्दनः	नन्दि ग्रहि० ^३
मदि	मदयतीति	—	मदनः	—
दूषि	दूषयतीति	—	दूषणः	—
साधि	साधयतीति	—	साधनः	—

एवंचान्यानि रूपाण्यपि ण्यन्तेभ्यः घातुभ्यः नन्दि-वाशि-मदि-दूषिः साधि वधि, शोभिरोचिभ्यः ण्यन्तेः संज्ञायाम् सहितपिदमः संज्ञायाम् एवं च मधुसुदनः, जनार्दनः विभोषणः लवणः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । ग्रह्यादिभ्यश्चाधोक्तानि रूपाणि शिण्यन्तानि भवन्ति ।

ग्रह	ग्रहणाति इति	णिनिः	ग्राही	नन्दि ग्रहि०
उत् + सह्	उत्सहते	—	उत्साही	—
स्था	तिष्ठतीति	—	स्थायी	—
नन्त्रि	मन्त्रयति—इति	—	मन्त्री	—

रज् + याच् न याचते इति णिनिः अयाचो याचू-व्याह, संव्य-ह्वज्ज वद वसां प्रति.^४
नज् + वि + आ + ह न व्याहरति इति णिनिः अव्याहारा

पचादिभ्यो कृति नणेभ्यः घातुभ्यः अच् प्रत्ययश्चोक्त विधिसूत्रेण क्रियते यथा—

१—पाणिनीयाष्टके ३।१।१३३ वै. सि. की., पृ. सं. ४८७ ।

२—तत्रैव ३।१।१३४ — ४८८ ।

३—तत्रैव — — " ।

४—

पच् पचतीति अच् पचः नन्दि ग्रहि०
वद् वदतीति अच् वद इत्यादि ।

इगुपधेभ्यः जा-प्री-कृभ्यश्च कर्तृशि कः प्रत्ययो भवति । इगुपध जा प्रीकिरः कः इति सूत्रात् ^१ । उदाहरणानि, यथा-क्षिपः, लिखः बुधः, जः, प्रियः किरः । अत्रोदाहरणेषु वासरूप विधिना ष्वलतृजावपि भवति यथा-क्षेपकः, क्षप्ता, लेखकः लेखिता, बोधकः बोद्धा इत्यादि । आकारान्तेभ्यः धातुभ्यः उपसर्ग संयोगेऽपि क प्रत्ययः आतश्चोपसर्गे इति सूत्रात् ^२ । सामान्यतः कर्त्रर्थे विहितानां कृदन्तप्रत्ययानां विवरणमधस्तान्निरूप्यते ।

धातुः अर्थे	प्रत्ययः कृदन्त रूपम्	विधि सूत्रम्
पा पिवति इति	शः पिबः पायकः पाता पाध्राध्याधेटदृशः शः	
दृश् पश्यतीति	शः पश्यः दर्शकः दृष्टा ^३	
लिप् लिम्पतीति	शः लिम्पः लेपकः लेप्ता अनुपसर्गादि	
विद् गां विन्दति इति	शः गोविन्द	गवादिषु विदेसंज्ञायाम्
दा ददाति इति	शः ददः दायः दायकः दाता ददातिदधात्यो ^४ श्याद्-	
		व्यधा० ^५
ग्रह गृह्णातीति	णः ग्राहः	'विभाषाग्रहः' ^६
— —	कः गृह्ण	'गेहे कः'
नृत् नृत्यति इति=ष्वुन्	नर्तकः नर्तकी	'शिल्पिनि ष्वुन्' ^७
ग गायतीति	थकन् ण्युट् च	गायकः गायनः गस्थकन्- ण्युट् च ^८

१-पाणिनीयाष्टके ३।१।१०५ वै. सि. को., पृ. सं. ४८६

२-तत्रैव ३।१।३६ - -

३-तत्रैव ३।१।१३७ - -

४-तत्रैव ३।१।१३६ - -

५-तत्रैव ३।१।१४१ - -

६-तत्रैव ३।१।१४३ ३।१।१४४ ४६० ।

७-पाणिनीयाष्टके ३।१।१४५ वै. सि. को., पृ. सं. ४६० ।

८-तत्रैव ३।१।१४६, १४७ - ।

कृदन्त प्रत्ययाः केवलाद् घातोरेव भवन्ति किन्तु सुबुप्-पठत् घातो-
रपि कृत् प्रत्ययः कर्त्रर्थे भवति यथा—कुम्भं करोति इति कुम्भकारः कर्म-
ण्यण् इति सूत्रात् कर्मण्युपपदे अण् प्रत्यये 'उपपदमतिङ्' इति समासे सति
सिध्यम् रूपम् ।

एवं स्वर्णं करोतीति=स्वर्णकारः लौहं करोति इति लौहकारः
रथकारः इत्यादि रूपाणि सिध्यन्ति ।

सुप्युपपदे धातुतः विधीयमानाः एते कर्त्रर्थे विहिता कृतः अत्रोदा-
हयन्ते —

धातुः	अर्थे	प्रत्ययः रूपम्	विधि सूत्रम्
ह्वेञ्	—स्वर्गं ह्वयतीति अण्	स्वर्गह्वायः	'ह्वावामश्च' ^१
वेञ् तन्तुसत्ताने-तन्तून्वयतीति अण्		तन्तुवायः	—
माङ् मान मेङ्-धान्यं भिमीते अण्		धान्यमायः	—
डुदाञ् दाने-गाददाति कः		गोदः	आतोऽनुपसर्गे कः ^२
'त्रैङ्' रक्षणे पाष्णिं त्रायते कः		पाष्णित्रम्	—
'स्था' गति समेतिष्ठतीति कः		समस्थः	सुपस्थः ^३
निवृत्तौ-			
'पा' पाने द्वाभ्यां पिबतीति		द्विपः हस्ती	—
परि=भृञ् तुन्द परिमाष्टि कः		तुन्द परिभृजः	तुन्दशोकयोः ^४
	इति	अलसः	
अप+नुद् शोकमपनुदति कः		शोकापनुदः	—
		सुखप्रदः	
वि+भुञ् मूलानि विभुज- कः		मूलविभुजः	क. प्रकरणे मूल- विभुजा ^५
	तिति		

१-पाणिनीयाष्टके ३।२।१२ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४६१

२-तत्रैव

३।२।३

३-तत्रैव

३।२।४

४-तत्रैव

३।२।५

५-तत्रैव

वातिकम्

घृत् धारणे	महीधरतीति	क।	महोधः	—
प्र+दा	सर्व प्रददातीति	कः	सर्वप्रदः	प्रेदाज्ञः १
प्र+ज्ञा	पन्थानं प्रजाना-	कः	प्रथिप्रज्ञः	—
	तीति			
गे	सामगायतीति	टक्	सभगः सामग्री	गापोष्टक् २
पा-पाने	सुरापिबतीति	टक्	सुरापः सुरापी	—
हृत् हरणे	अंश हरतीति	अच्	अंशहरः	हरतेऽनुद्यमनेच् ३
ग्रह-उपादाने	शक्तिल्लातीति	—	शक्तिग्रहः	शक्तिलांगलाकुश.
ग्रहं	विद्यामर्हतीति	—	विद्यार्हः छात्रः	ग्रहः ४
रमु-कीड़ायाम्	स्तम्बे रमते	—	स्तम्बे रमः	हस्ती स्तम्ब-कर्णयो-
				जयोः ५
जप्	कर्णे जयतीति	—	कर्णेजयः सूचकः	—
शोङ्-स्वप्ने	एवे शेते	—	रवशमः	अधिकरणे शेतेः ६
—	पृष्ठेन शेते	—	पृष्ठशयः	प्राश्वादिषूप-
				संख्यानम् ७
चर्	कुरुषु चरतीति	टः	कुरुचरः	चरेष्टः ८
—	भिक्षां चरतीति	—	भिक्षाचरः	भिक्षुकः भिक्षा
				सेवादायेषु ९

१-पाणिनीयाष्टके ३।२।६ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४६१

२-तत्रैव ३।२।८

३-तत्रैव ३।२।९

४-वै. सि. कौ. पृ. सं. ४६२ ३।२।१२

५-पाणिनीयाष्टके ३।२।१३

६-तत्रैव ३।२।१४

७-वै. सि. कौ. पृ. सं. ४६२

८-पाणिनीयाष्टके ३।२।१६ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४६३

९-तत्रैव ३।२।१७

सृ. गतौ हेत्वर्थे,	पुरः सरतीति - तच्छीलार्थे, आनुलोभ्येऽर्थे च कृ घातोष्टः भवति -	पुरस्सरः	पुरोऽग्रहोऽग्रेसर्तेः ^१
कृः	यशः करोतीति टः	यशस्करी विद्या	कृत्रो हेतुताच्छी- त्यानुलोभेषु ^२
श्राद्धं करोति तच्छीलः	श्राद्धकरः		ताच्छीत्यानुलोभे.
वचनं करोतीति	आनुलोभ्येऽर्थे वचनकार	-	
दिवादि शब्देभ्यः	अहेत्वादावर्थेऽपि ट प्रत्ययः	दिवाकरः	

विभाकरः निशाकरः, इत्यादि-दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्करान्ता-
नन्तादि किं लिपि-लिबि बलि-भक्ति-कतृ चित्र-क्षेत्र-सख्या-जघा-बाह्व-ह्य-
तद्धरुषु इति नियमात् ।^३

कर्म-शब्दोपपदे वेतनेऽर्थे कृत्रष्टः भवति-कर्मकरः 'कर्मणिभृतो
अग्न्यत्र कर्मकारः ।' न शब्दश्लोक-कलहगाथा-वैरचाटु-सूत्र-मंत्र पदेषु^४
उपपदेषु कृत्रष्टः न भवति । शब्दं करोतीति-शब्दकारः सूत्रकारः, मंत्रकारः
इत्यादि । 'हरते हंति नाथयोः पशौ' इति इन् प्रत्ययः भवति कतरि ।^५
हंति हरतीति हरिः नाथ (नासा एज्जुः) हरतीति नाथहरि (पशुः) ।
गृह्णाते रिन् प्रत्ययः कर्तरि 'फलेग्रहि-रात्मम्मरिश्च' इति^६ । ण्यन्तात्
एजृ घातोः कर्त्रर्थे खश् प्रत्ययो भवति-जनमेजयतीति-जनमेजयः एजे खश्^७

१-पाणिनीयाष्टके ३।२।१७ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४६२

२-तत्रैव ३।२।२० " "

३-पाणिनीयाष्टके ३।२।२१ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४६३ निर्णय सागर
प्रकाशन ।

४-तत्रैव ३।२।२२

५-तत्रैव ३।२।२५

६-तत्रैव ३।२।२६

७-तत्रैव ३।२।२८

एवं च बहवः संज्ञाशब्दाः विशेषणवाचकाः च कृदन्ते कृतप्रत्ययान्ताः निष्पाद्यन्ते, तेषामिहविवेचनं ग्रन्थविस्तरभयान्न क्रियते । नासिकास्तनयो-
ध्यघिटो रित्यारभ्य स्थः क च इत्यन्ते सूत्रैः विहिताः खशादयः प्रत्ययाः
भवन्ति । तेभ्यश्च वंशवदः, प्रियम्बदः विश्वम्भरः, सुतंगमः इत्यादि
प्रयोगाः अजातो सुप्युपपदे, ताच्छील्येर्धे घातोः णिनिः प्रत्ययः भवति ।
उष्णभोजी, शीतभोजी, साधुकारी, ब्रह्मवादी इत्यादि । सुप्यजातोणिनि-
स्ताच्छील्ये ^१ इति सूत्रात् ।

कर्तुर्गुपमाने इत्यारभ्य आत्ममाने खश्च ^२ इत्येते सूत्रेणिनि प्रत्ययो
भवति । उष्ट्रकोशी, स्थण्डिलशायी क्षीरपायी, पण्डितमानी, पण्डित्यभ्यः,
इत्यादयः प्रयोगाः भवन्ति । भूते इति सूत्रमारभ्य वर्तमाने लडित्यन्तैः
विधिसूत्रैः भूतकाले अर्थे प्रत्ययाः भवन्ति । यथा—सोमेनेष्टवान् सोमया-
जीति करणे यजः इति सूत्रात् ^३ । भूतार्थे क्विप् प्रत्ययोऽपि जायते ।

ब्रह्महा, भूणहा, सुकृत्, सोमसुत्, अग्निचित् इत्यादि विपूर्वात् क्रीणा-
तेरिनि प्रत्यय एव सोमविक्रयी, घृत-विक्रयीति 'कर्मणोनि विक्रियः' इति ^४ ।
राजन्युपपदे युधेः कृञश्च क्वनिप् प्रत्ययो भवति—राजानं योधितवान् राज-
युष्वा, राजानं कृत्वान् राजकृत्वेति 'राजनि युधिकृञः' इति सूत्रात् ^५ ।
सप्तम्यन्ते, पंचम्यन्ते च उपपदे जने ई प्रत्ययः भवति । सरसिजम्, सरोजम्,
संस्कारजः, अदष्टजः 'सप्तम्यां जनेर्डः पंचम्यामजाता' वितिसूत्रेभ्यः ।
अन्येषापि दृश्यते इति ^६ नियमात्, प्रजा, अजः, द्विजः ब्राह्मणः इत्याद्यापि
भवन्ति । संज्ञाविशेषणवाचकशब्देभ्यः भिन्नाः क्रियाथेद्यतकाः अपि

१—पाणिनीयाष्टके ३।२।७८ वै. सि. कौ., पृ. सं. ४६८ निर्णय सागर
प्रकाशन ।

२—तत्रैव ३।२।७९ से ३।२।८३ वै. सि. कौ. पृ. सं. ४६८ ।

३—पाणिनीयाष्टके ३।२।८५, वै. सि. कौ., पृ. सं. ५०० ।

४—तत्रैव ३।२।९३ " ५०१ ।

५—तत्रैव ३।२।९५ " " ।

६—तत्रैव ३।२।९५

क्षै	क्षामः	क्षामा	क्षामम्	क्षामवान्	क्षामवती	क्षामवत्
त्रिफला	फुल्लः	फुल्ला	फुल्लम्	फुल्लवान्	फुल्लवती	फुल्लवत्
ध्य	ध्यातः	ध्याता	ध्यातम्	ध्यातवान्	ध्यातवती	ध्यातवत्
शीङ्	शयितः	शयिता	शयितम्	शयितवान्	शयितवती	शयितवत् ^१
डुदाञ्	दाने दत्तः	दत्ता	दत्तम्	दत्तवान्	दत्तवती	दत्तवत् ^२
डुधाञ्	हितः	हिता	हितम्	हितवान्	हितवती	हितवत् ^३
घेट्	पाने घीतः	घीता	घीतम्	घीतवान्	घीतवती	घीतवत्
ग	गीतः	गीता	गीतम्	गीतवान्	गीतवती	गीतवत् ^४
घा	पाने पीतः	पीता	पीतम्	पीतवान्	पीतवती	पीतवत्

: 5 'मत्पर्याय-कर्मक-श्लिष्-शीङ्-स्थासवसजन-हन्-जीर्णतिभ्यश्चेति' सूत्रात्
 कृत्रर्थे १ अपि वक्तुः भवति भावकर्मणोश्चापि । सः गगां मतः । तेन संभ
 मता । इत्यादि श्रौव्य-मति-प्रत्यवसानार्थम् । धातुभ्यः अधिकरणार्थेति
 वक्तुः भवति । भुक्ताः ब्राह्मणाः ।

मुकुन्दस्यासितमिदं मिदं यति रमापतेः ।

भुक्तमेतदेनन्तस्येत्येषु गोप्यो दिहृक्षवः ॥ ४

मति बुद्धिपूजाथभ्यश्च १ इति क्त प्रत्ययो भवति । भावेऽपि
 क्त प्रत्ययो भवति नपु सके भावेक्त । इति सूत्रात् १ । हसितम्-हसनमित्यथ
 शयितम्=शयनमित्यर्थः ।

१-तत्रैव	११२११६		
२-तत्रैव	७१४१४६		
३-तत्रैव	७१४१४२		
४-			
५-तत्रैव	वै. सि. कौ. पृ. सं. ५०८		
६-तत्रैव	३१४१७६		
७-पाणिनीयाष्टके	३१२१८८, वै. सि. कौ., पृ. सं. ५०८ ।		
८-तत्रैव	३१२११४		

छन्दसि भूतार्थे लिटः स्थाने क्वसुः कानच् च प्रत्ययौ भवतः । परञ्च लोकेऽपि प्रयोगः दृश्यते । कवयस्तु बहुलं प्रयुङ्क्ते । तन्तस्थिवासं नगरपकण्डे तदागमारुढ गुरु प्रहर्षः इति रघुवंशे, श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते 'छन्दसि लिट्' 'लिटः कानज्वा' क्वसुश्चै इति सूत्रैः ।^१ भाषायामपि लिटः क्वसुरा- देशो भवति जित्यम् । यथा—'निवेदुषीमासनदंघवीरः' अघ्युषुषस्तामभवंः जनस्य एवंक्वस्वन्ताः प्रयोगाः अधस्ताद् वर्ण्यन्ते —

श्रु - शश्रुवान् गम् - जग्मिवान् जगन्वान्,
हन् - जघ्निवान् जघन्वान्, विविद्वान्-विविदिवान् इत्यादि ।

वर्तमाने कालेऽपि लटः स्थाने कृतप्रत्ययौ शतृ-शानचौ भवतः । लटः शतृशानचाव प्रथमा सामानाधिकरणे इति सूत्रात्^२ । पञ्चन्तं चैत्रं पश्य पचमानम्वा जनं पश्यः । ग्रामं गच्छन् मोहनः तृणं स्पृशति । परस्मैपदे शतृ, आत्मनेपदे च शानच् प्रत्ययः भवति । सूत्र लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्-ग्रह्णेन अप्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि शतृशानचौ भवतः । भविष्यत्यर्थेऽपि एतौ प्रत्ययौ भवतः 'लृटः' सद्वेति नियमात्^३ घटं करिष्यन्तं करिष्यमाणञ्च जपमानम् तच्छील-तदधर्म-तद्-साधु-कारिष्वर्थेषु धातो 'स्तृन्' प्रत्ययो भवति^४ । करोति इति कतां कटान् । अलंकृञ् निराकृञादिष्वपि 'इष्णुच्' प्रत्ययः 'अलंकृञ्' इत्यादि सूत्रात् तच्छीलादिष्वर्थेषु^५ अलंकृष्णः एवं कृदन्तशब्दानां बहुविस्तरणे सर्वेषामत्रो पस्थातुमशक्यत्वेन एतदेव निर्दि-श्यते यत् 'णेश्छन्दसि'^६ इत्यादि पाणिनीयाष्टाध्यायाम् 'कतरिचषि-देवतयो' इत्यन्तैः^७ सूत्रैः विविधाः प्रत्यया कर्त्रर्थे भवन्ति ।

१-पाणिनीयाष्टके ३।२।१०५ (१०६ १०७) वै. सि. कौ., पृ. सं. —

२-तत्रैव	३।२।१२४	५१० ।
३-तत्रैव	३।३।१४	
४-तत्रैव	३।१।१३५	
५-तत्रैव	३।२।१३६	
६-तत्रैव	३।२।१३७	५११ ।
७-तत्रैव	३।२।१८६	५१३ ।

वे. विद्वान्तकौमुद्याम् च श्रीमद्भट्टोजिदोक्षितेन व्याख्यातम् ।

यथा—भू+इष्णुच्-भविष्णुः, भूष्णुः । जि+स्तुः=जिष्णुः । त्रस्+क्तुः=त्रस्तुः । शम्+चिनुण्=शमी । प्र+मद्+घिनुण्=प्रमादी, उन्मादी, सं+पृच्+घिनुण्, संपर्की, अनुरोधी, आयायी, द्रोही, योगी, त्यागी रागी भागीत्यादि । निन्द+वृञ्=निन्दकः, हिंसकः विनाशकेः । चल्+युच्=चलनः, वृत्+युच्=वतनः । वृध्+युच्=वर्धनः, क्रुध्+युच्=क्रोधनः, भूष्+युच्=भूषणः । हन्+उकञ्=घातुकः, पत्+उकञ्=पातुकः, कम्+उकञ्=कामुकः । जल्प्+षाकन्=जल्पाकः । लुण्ट्+षाकन्-लुण्टाकः । जि+इतिः=जयी ।

क्षि+इतिः=क्षायीदय्+आलुच्-दयालुः । नि+द्रा+आलुच्-निद्रालुः, श्रद्+धा+आलुच्-श्रद्धालुः । तद्+द्रा+आलुच्-तद्रालुः तनो-नान्तत्वम् निपातनात् । दा+रुः-दारुः, धा+रुः-धारुः, सि+रुः-सेरुः घस्+क्यच्-घस्मरः (अग्निः) अद्+क्यच्-अद्भरः । मंज+घुरच्-भंगुरः । भास्+घुरच्-भासुरः । विद्+कुरच्-विदुरः, भिदुरम् । नश्+क्वरप्-नश्वरः, ईश्वरः, जित्वरः । जागृ+उकः-जागरुकः दन्दशूकः नम्+रः-नम्रः, कम्प्रः, स्मेरः अजस्रम् हिस्रः । चिकीर्ष्+उः-चिकीर्षुः, भिक्षुः विन्दुः इच्छुः । स्वत्+नजिङ्=स्वप्नक् । वन्द्+आरुः-वन्दारुः । भी+कुक्-भीरुः । स्था+वरच्-स्थावरः । वि+भ्राज+क्विप्-विभ्राट्, भाः पूः । वि+द्युत्-विद्युत्^१ प्रति+भू+क्विप् प्रतिभूः । वि+भू+ङुः-प्रभु, संभुः शतभु शंभुः, धा+ष्ठन्+ङीप्-धात्री (कर्मणि प्रत्ययः) धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु । दा+ष्ठन्-दात्रम्, नेत्रम्, शत्रम्, योत्रम्, यो+यम् (करणार्थे) । पू+ष्ठन् पोत्रम्-हलस्य-सूकरस्य वा । ऋ+इत्र-अरित्रम्, लवित्रम्, खनित्रम् करणार्थे । पू+इत्र-पवित्रम् येनाज्यमुत्पूयतेऽथवामिकावेष्टनम् कुशनिर्मितम् ज्ञेयम्, पवित्रम्-वेदमन्त्रः, पवित्रमग्निः इत्यादि^२ उणादिप्रत्ययाः अपिकृदन्त एव समायान्ति । विव-रण्चेषां पूर्वमेव निरूपितम् ।

१-पाणिनीयाष्टके ३।२।१३८ इत्यारभ्य ३।१।१७८ इत्यन्ते सूत्रैः

क्रमशः धातुतः निर्दिष्ट प्रत्ययाः ज्ञेयाः ।

२-तत्रैव ३।२।१७९ इत्यारभ्य ३।२।१८६ इत्यादिभिः

सूत्रैः यथायथं प्रत्ययाः ज्ञेयाः ।

क्रियार्थायाम् क्रियायामुपपदेसति घातोः तुमुन्-एव प्रत्ययौ भवतः भविष्यति काले । दृश् + तुम् — दृष्टुम् — 'कृन्मेजन्तः' इति मान्तरत्वाद् व्यसं संज्ञायाम् ^१, भक्तः कृष्णं दृष्टुं याति । दृश् + एवल् = दर्शकः । भक्तः कृष्णस्य दर्शकः प्रातिवासरूपन्यासेन तृजादयो न भवन्ति पुनरेव लुक्तेः 'तुमुन् एवलो क्रियायां क्रियायार्थायाम्' ^२ इति सूत्रात् । क्रियार्थोपपदाभावेऽपि क्वञिच् तुमुन् प्रत्ययः भवति 'समानं कर्तृकेषु तुमुन्' इति ^३ सूत्रात् । देवदत्तः इच्छति भोक्तुम् । कालार्थेषु पदेष्वपपदे सति तुमुन् प्रत्ययः कालः भोक्तुम् समयः भोक्तुम् । इत्यादिकाल समयवेलासु तुमुन् ^४ इति सूत्रात् ।

पूर्णवाचकेषु पदेष्वपपदे सत्यपि तुमुन् प्रत्ययः—यथा पर्याप्तः, प्रवीणः कुशलो वा भोक्तुम्, 'पर्याप्तवचनेष्वलुमर्थेषु' ^५ इति शक घृष ज्ञा ग्ला घट रभ लभ क्रम सहाहस्त्यर्थेषु अपि तुमुन् प्रत्ययः यथा शनोति भोक्तुम्, अस्त भोक्तुम्, जानाति भोक्तुम् इत्यादि 'शक घृष ज्ञा ग्ला-घट रभ लभ-क्रम-सहाहस्त्यर्थेषु तुमुन्' ^६ इति सूत्रात् । क्रियार्थायां क्रियायाम्—भविष्यति काले घ्रादयः प्रत्ययाः भवन्ति । यागाय याति । पाठाय याति । रोगाय भुङ्क्ते । इत्यादि । सूत्रत्रान् प्रमाणम् 'भाव वचनाश्चे'ति सूत्रं ^७ । यज्ञ-घ्न-यागः, तुमुर्घञ्च भाववचनात् इति चतुर्थो भवति ^८ । कम्प्युपपदे क्रियार्थायाम् भविष्यतिकाले अण् प्रत्ययोऽपि भवति । काण्डलविष्यति इति 'काण्ड-लावोव्रजति' अण् कर्मणि चेति सूत्रात् ^९ कम्बलदायो व्रजति इत्यादि ।

१-पाणिनीयाष्टके १।१।२६ वै. सि. कीं।	पृ. सं.
२-तत्रैव ३।३।१०	५६७
३-तत्रैव ३।३।१५	"
४-तत्रैव ३।४।१६७	५६८
५-तत्रैव ३।४।६६	"
६-तत्रैव ३।४।६५	"
७-तत्रैव ३।३।११	५६८
८-तत्रैव २।३।१५	"
९-तत्रैव ३।३।१२	"

= पद-रुक्-विश-स्पृम्-सृ धातुभ्यः कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । पद्य-
तेऽसौ पादः रुजतीति-रोगः विशतीति=वेशः, स्पृशतीति स्पर्शः, सरतीति
=सारः, 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' 'सृस्थिरे' इति ^१ सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे
वाच्ये सर्वेभ्यः धातुभ्यः घञ् प्रत्ययः भवति । 'भावे' ^२ इति सूत्रात् ।
वचनं=पाकः, यजनं=योगः, हरणम्=हारः करणं=कारः, चरणं=
चरः इत्यादि ।

कर्तृभिन्ने कारके उपपदे संज्ञार्थे च घञ् प्रत्ययः भवति, यथा-रज्य-
त्यनेनेति=रागः अथवा रज्जनं=रागः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति
सूत्रात् ^३ सर्वेभ्यः धातुभ्यः परिमाणवचनेऽर्थे घञ् प्रत्ययः भवति । यथा—
एकस्तण्डुल निचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ । 'परिमाणख्यायां
सर्वेभ्यः' इति ^४ सूत्रात् । इङ् धातो रपि अकर्तरि कारके उपपदे घञ्
प्रत्ययः । 'इङश्च' ^५ इति यथा-उपेत्याधोयतेऽस्माद् इति (उपाध्यायः) ।
स्त्रो चेत् उतेत्याधोयतेऽस्याः इति उपाध्यायो-उपाध्याया । क्वचित् कर्त्रर्थे
अपि घञ् प्रत्ययः 'दारजारी कर्तरि णिलुक् च' इति वृत्तिना दाश्यन्ति
इति दाराः जा स्यन्तीति=जाराः । इतः ऊर्ध्वं कर्मण्यर्थे घञादयः प्रत्ययाः
उपसर्गेऽनुपसर्गे चोपपदे धातुभ्यः भवन्ति । यथा—संरावः=रवः संरावः
सदावः सयावा ।

उपसर्गि भावे-द्रवः दवः यवः इत्यादि श्रिधातोः श्रायः, नयतेर्नायः,

भवति भावे श्रिणोरेऽनुपसर्गे इति ^६ सूत्रात् अन्यथा-संश्रयः प्रश्रयः प्रभवः ।

१-पाणिनीयाष्टके ३।३। ६ वै. सि. कौ. पृ. सं. ५६८ निर्णय सागर
प्रेस. बम्बई ।

२-तत्रैव	३।३।१८	"	५६८	"
३-पाणिनीयाष्टके ३।३।१९ वै. सि. कौ., पृ. सं. ५६९ ।				
४-तत्रैव	३।३।२०	"		"
५-तत्रैव	३।३।२१	"		"
६-तत्रैव	३।३।२४	"		"

इत्यादि । इवणन्ताद्धातोः भावे अच् प्रत्ययः । जयते=जयः चिनोते=चयः 'एरच्' इति ^१ सूत्रात् । मयम्-वर्षम् इत्यादौ 'भयादोनामुपसख्यानम्' इति वार्तिकात् नपुंसके भावेत्यादि निवृत्यर्थम् । ऋवणान्दुवणान्ताच्च घातोरप् प्रत्ययः भावे करः गरः गरः यवः लवः पवः स्तवः इत्यादि 'ऋदोरप्' ^२ 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' ^३ अन्यत्र वाक्यस्यविस्तारः । ग्रह वृह-निश्चिगमश्च' ^४ एभ्यः अप् प्रत्ययः न तु घञाच्चौ । ग्रहः वरः दरः निश्चयः वशः, रणः प्रस्थः विघ्नः इत्यादौ घञार्थक विधानम् ।

'व्यध-जपोरनुपसर्गे' अप् प्रत्ययः ^५ व्यध जपः उपसर्गे तु आव्याधः उपजापः । स्वनं हसोर्बा ^६ अप् प्रत्ययः स्वनः स्वानः, हसः हासः ।

'यमः समुपनीविषु च' ^७ संययः संयमः, नियमः, नियामः, यमः, यामः । 'नो गद नद पठस्वनः' इति अच्वा भवति ^८ । 'क्वणं वाणायाच' इति वाण् ^९ क्वणः क्वाणः, निक्वणः निक्वाणः । नित्यपणः परिभाणे 'अपस्यात्' ^{१०} मूलकपणः शाकपणः । 'सवोऽनुपसर्गे' ^{११} मदः उपसर्गे तु उम्मादः । प्रमद संमदौर्हर्षे हर्षाभावे प्रमादः संमादः ^{१२} । 'समुदोरजः पशुयु' ^{१३}

१-पाणिनीयाष्टके ३।३।१६ वै. सि. कौ., पृ. सं.

२-तत्रैव ३।३।१७ "

३-तत्रैव ८।३।१३ " ५७२ नि. सा. प्रे. बम्बई

४-तत्रैव ३।३।१८ इत्यारभ्य

५-तत्रैव ३।३।१९

६-तत्रैव ३।३।२०

७ पाणिनीयाष्टके ३।३।२१

८-तत्रैव ३।३।२४

९-तत्रैव ३।३।२५

१०-तत्रैव ३।३।२६

११-तत्रैव ३।३।२७

१२-तत्रैव ३।६।६८

१३-तत्रैव ३।३।२८

समजनं=समजः पशुंसघः उदजः पशूनां प्रेरपाम्-अन्यत्र-समाजः विप्राणाम्, उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

ह्यः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु इति ह्येञ् घातोरप् १ निहवः अभिहवः, उपहवः, विहवः । आङि युद्धे २ आह्यन्ते वीराः । अस्मिन्निति आहवः=युद्धम् अभ्यत्राह्वायः । निपातमाहावे ३ अप् संप्रारणं च वृद्धिश्च, आहावस्तुनिधानं स्यात् उपकूप जलाशये । 'हनश्च वध' ४ वधेन दस्युम्, घातः अपि । मूर्तोधनः अन्तर्धनादेशे अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च, उद्धनोऽत्याधानम् अपघनोऽगम करणेऽयो विदुषु करणर्थे अयाहन्यतेऽनेनेति अयोधनः, द्रुधनः, द्रुधणः, कुठारः । परोधः परिधः । संधोद्धौ-गण-प्रशंसयोः संहननं-संद्धः, उद्धन्यते इति उद्धः । निधोनिमित्तम् निधाः-वृक्षाः समारोह परिणाहाः ।

'डु' इत्संज्ञकेभ्यः धातुभ्यः भावेऽर्थे विवत्त । क्रिः ५ भि प्रत्ययः 'कर्म-मनित्यम्' इति मप् प्रत्ययश्च, पाकेन निर्वृत्तम्=पकिममम् । वाधेन निर्वृत्तम्=उपित्रमम् । 'द्वितोऽथुच्' वेपथुः श्वपथुः ६ यज याच् यत विच्छ-प्रच्छरक्षानेङ् भावेऽर्थे यज्ञः, याम्या, यत्ता, बिश्नः, प्रश्नः ७ स्वपोनन् स्वपनः ८ सोपसर्ग घृ-संज्ञकेभ्यः धातुभ्यः 'कि' प्रत्ययः भवति बहुष्वर्थेषु । कर्त्रर्थे उप-समीपे-स्वधर्ममादधातीति उपाधिः, उपाधीयतेऽनेनेति इत्युपाधिः, भावेऽन्तर्धानमन्तर्धमः विधीयतेऽनेनेति विधिशास्त्रम्, विधानं=विधिः, समाधीयते, समाधानम्वा-समाधिः प्रधिः उपसर्गो धाः किः इति शास्त्रम्

१-पाणिनीयाष्टके ३।३।७२-७३

२-तत्रैव ३।३।८४

३-तत्रैव ३।३।८६

४-तत्रैव ३।३।८७

५-तत्रैव ३।३।८८

६-तत्रैव ३।३।८९

७-तत्रैव ३।३।९०

८-तत्रैव ३।३।९१

९-तत्रैव ३।३।९२ वै. सि. कौ. पृ. सं. ५७३

कर्मण्यधिकहणो चेति ^१ सूत्राम्, जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति = जलधिः
उदधिः ।

भावेऽर्थे स्त्रियां कितन् प्रत्ययः भवति, यथा-कृतिः गमनम्=गतिः,,
चयमम्=चितिः, स्तवनम्=स्तुतिः स्त्रियां कितन् इति सूत्रात् ^२। 'श्रु' यजी-
षिस्तुभ्यः करणे कितन् भवति श्रूयतेऽनयेति=श्रुतिः, इज्यतेऽनेन=इष्टिः
स्तूयतेऽनया=स्तुतिः । सम्पदादिभ्यः क्विप् कितन्नपीष्यतेसम् + पद् + क्विप्
=सम्पद्, कितनि, सम्पत्तिः । वि + पद् + कितन् विपद्, विपत्तिः ^३ । स्थागो
पापचो भावे कितन् भवति ^४। सम् + स्था + कितन्=संस्थितिः, प्रस्थितिः,
उपस्थितिः, सम् पा + ति, घुमस्थितौत्वे, संपीतिः पंक्तिः, भावेऽर्थेऽङ् प्रत्ययो
संस्था, व्यवस्था, अवस्थेति । निपातनात् कितन्नन्तानि रूपाणि भवन्ति ।

अव + ति = ऊतिः, यु + ति = यूतिः जूतिः सातिः, हेतिः, कीति ऊति
यूति, जूति, जाति हेति कीर्तयश्च ^५ वृजयजोभावे क्यप् ^६ स्त्रियामेव,
वजनम् + प्रव्रज्या, यजन-इज्या । संज्ञायां क्यबन्तानि रूपाणि यथा—
समजन्त्यस्यामिति = सभा, निपत्या, मन्यो, विद्या, सुत्या शय्या, भृत्या,
इत्येत्यादि संज्ञायांसमजनि० इति सूत्रात् ^७ कृञ् शचेति कृत्या, क्रिया कृतिः
इत्यादि ^८ इच्छा परिचर्या परिसर्या मृग्या-टाटयानामुपसंस्थानम् ^९ प्रत्य-
यान्तेभ्यः 'अ' प्रत्ययो भवति अप्रत्ययात् इति चिकीषां-जिगमिषां, सिषा-

१-पाणिनीयाष्टके ३।३।१३ वै. सि. कौ., पृ. सं. —

२-तत्रैव	३।३।१४	५७४
३-तत्रैव		
४-तत्रैव	३।३।१५ ।	
५-तत्रैव	३।३।१७	
६-तत्रैव	३।३।१८	
७-तत्रैव	३।३।१९	
८-तत्रैव	३।३।२०	
९-तत्रैव	३।३।२०१	५७४

घमिषा, चिकित्सा, बुभूषेति ^१ गुरुमतः ह्लादेर्घातो 'र' प्रत्ययः स्त्रियां-
भावे, ^२ गुरोश्चहलः ईहा ऊहा, सिदन्तेभ्यः, मिदादिभ्यश्चाङ् जृष् + अङ् =
जरा, त्रपूष् + अङ् त्रपा ^३ चिन्ता, पूजा कथा, कुम्बा, चर्चा । आतश्चोपसर्गे
अङि प्रदा, उपदा, प्रपा, ^४ णिजन्तेभ्यः अन्त्येभ्यश्च घातुभ्यः स्त्रियां युच्
प्रत्ययः, कारि + युच्-कारणा=हारणा, आसना, वन्दना, वेदनाण्यास श्रन्थो
युच् घहिवान्दि विभ्यिश्चेतिवक्तव्यम् ।

रोगाख्यायां स्त्रियांण्वल् बहुलं प्रच्छदिका, प्रवाहिका, ^५ घात्वर्थं
निर्देशेण्वल् वक्तव्यः, इकितश्तपोधातुनिर्देशे-आसिका शायिका, पचिः, गमिः
भवति हन्तिः ^६ वर्णात्कारः ^७ ककारः, यकारः 'रादिफः' रेफः ।

भावार्थेषु पुंस्त्रियोः प्रत्ययेष्वक्तेषु सम्प्रति 'नपुंसके भावे क्तः'
ल्युट्च् प्रथमो भवतः ^८ हस + क्त = हसितम्, हस + ल्युट् हसनं, गतम् =
गमनं, कृतं, करण । 'करणाविकरणयोश्च' इहम् प्रवश्चनः कुठारः गोदोहनी
स्थाली ^९ । पुसि संज्ञायां घः प्रायेण आकुर्वन्त्यस्मिन्निति = का आकरः ^{१०}
हलश्च संज्ञायां घञ् प्रत्यया, रामः, अपानार्गः विमार्गः, अध्यायः इत्यादि ^{११} ।
समान कर्तृकयोः घात्वर्थयोः पूर्वकाले मिद्यकानात् घातोः क्त्वा प्रत्ययः ।
क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे ।

१-पाणिनीयाष्टके ३।३।१०२ वै. सि. कौ., पृ. सं.

२-तत्रैव	३।३।१०३	५७५।
३-तत्रैव	३।३।१०४	५७५।
४-तत्रैव	३।३।१०५	—
५-तत्रैव	३।३।१०६	—
६-तत्रैव	३।३।१०७	—
७-तत्रैव	३।३।१०४	—

८-पाणिनीयाष्टके ३।३।१०८ वै. सि. कौ., पृ. सं. ५७५।

९-तत्रैव	११५	—
१०-तत्रैव	११७	—
११-तत्रैव	१२१	—

कृ + क्त्वा ४ कृत्वा गच्छति मुक्त्वा व्रजति, समानकर्तृ कयो पूर्वकाले इति^१ समासे सति क्त्वः रन्यबादेशः भवति समासेऽनञ्पूर्वोक्तवोत्यप् इति^२ निहत्य, आ + गम् + ल्यप् = आगम्य पीनः पुन्येद्योत्येक्त्वावियेणमुल् क्त्वा च भवति = स्मृ + णमुल् = स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा वेति आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इति^३ एतस्यादसूत्रादारभ्य तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादस्थिते सूत्रैः सर्वे भिन्नेषु पदेषूपपदेषु कर्मणि, करणेचार्थे णमुल् प्रत्यया भवति । तेषांचविशिष्ट ज्ञानार्थमध्ययं पाणिनीयाष्टक अथवा वै० सिद्धान्त कौमुद्याः उत्तरकृदन्तभागम् । कृदन्तशब्दानामान्त्येन च प्रयोग बाहुल्येनचात्र सर्वेषामत्र वर्णनमनावश्यकम् । धातुतः विधीयमानाः कृदन्त प्रत्ययाः संज्ञा,—विशेषणक्रिया वैशिष्ट्यार्थं प्रतिपादयन्ति । न चात्र लोके एवंविधः कश्चिदपि शब्दः यः धातुप्रकृति प्रत्ययं विना वा सिध्येत् । पाणिनीशास्त्रे सकले एव तृतीयाध्याये सर्वाणि धातुसम्बन्धीनि एव प्रोक्तानि । अतएव श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितेन—तिङन्तारभे प्रोक्तम् प्रत्ययाः अथ वक्ष्यन्तेतृतीयाध्याय गोचराः इति^४ एवमस्याध्यायस्य चतुर्षु पादेषु तिङन्तकृदन्तप्रत्ययाः धातुतः प्रोक्ताः इति ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथा शास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥

इति भट्टोजिदीक्षितेन कृदन्तप्रकरणे समाप्तौ प्रोक्तम् ।^५

१—पाणिनीयाष्टके ३।१।२१ वै. सि. कौ. पृ. सं. ५७८

२—तत्रैव — ३७

३—तत्रैव — २२

४—वै. सि. कौ. पृ. सं. ५८५

५— — —

। अष्टमोऽध्यायः ।

। उपसर्ग-निपातयोर्विवेचनम् तयोर्धातुसम्बन्धश्च ।

चत्वारि पदजातानि-नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति वाक्ये उपसर्ग
निपातयोः पृथक् रूपेण परिगणनेऽपि महर्षिपाणिनिना निपातपदे एव
उपसर्ग अपि संगृहीताः । प्रागीश्वरान्निपाताः ^१ इत्यधिकार सूत्रादारभ्य ।
अधिरीश्वरे ^२ इति सूत्रपर्यन्तं द्विचत्वारिंशत् सूत्रेषु निपातपदे एव
चादयः, प्रादयः, अन्ये चोर्धादिशब्दाः गृहीताः । 'चादयोऽसत्वे' प्रादयः इति
सूत्राभ्याम् ^३ । सत्त्व शब्दः द्रव्यपदार्थकः । 'सत्त्वमयं ब्राह्मणः' सत्त्वमियं
ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति कस्येदं ग्रहणम् ?
इति प्रश्ने द्रव्य पदार्थकस्येदं ग्रहणम् । सीदन्त्यस्मिन् जातिगुणक्रियाः इति
सत्त्वं द्रव्यमुच्यते । तस्यैवात्र ग्रहणम्—

वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षितः ॥ ^४

१-पाणिनीयाष्टके १-४-५६ ।

२-तत्रैव १-४-६७ ।

३-तत्रैव १-४-५७ ।

४-व्या० महाभाष्ये प्र० भागे, पृ. सं. १८२ मोतीलाल बनारसीदास

१९६७ ।

‘प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे’ एक योगे एव पठितं सूत्रम् भाष्य-
कृताः । प्रादयः इति योग विभागः निपातसंज्ञार्थः एक योगे हि निपातसंज्ञा
भावः । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्म-प्रवचनीय संज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे
निपात संज्ञा स्यात् अतएव प्रादयः निपातसंज्ञकाः सन्तोऽपि क्रियायोगे
उपसर्गसंज्ञकाः भवन्ति । ‘चादयोऽसत्वे’ इत्यारभ्यधिकारीश्वरे इत्यन्त ४२
सूत्रेषु परिगणिताः निपाताः गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयादि-संज्ञाभिरपि शास्त्रे
व्यवहृताः भवन्ति । प्रादयः इति सूत्रे पठिता-प्रपरापेत्यादयः द्वाविंशतिः
क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञकाः कथ्यन्ते । कातत्रव्याकरणे उपसर्गाणां संख्या
(२०) विंशतिः तत्र निस् दुस् इत्येतौ न पठ्येते^१ उपसर्गयोगेन धात्वर्थे
परिवर्तनं जायते । तच्च परिवर्तनमधस्तान्निरूप्यते—

धात्वर्थं बाधते कश्चि, त्कश्चित्तमनुवर्तते ।

विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादयन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत् ॥^२

धातूनामर्धं निर्देशस्तूपलक्षणम् यतोहि धातवोऽनेकार्थाः । ‘भू’ सत्ता-
याम् इत्याद्यर्थस्तु सामान्याथ बोधकः यागात्स्वर्गो भवतीत्यादौ उत्पद्यते
इत्याद्यर्थात् उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्यद्योतका एव । भवतेः-संभति, प्रभवति,
पराभवति, अनुभवति, उदभवति, परिभवतीत्यादि विलक्षणार्थाविगतेः
संभावात् ।

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ।

उपास्येतेहरिहरौ लकारो दृश्यते तथा ॥^३

येन हेतुना प्रादयो द्योतकाः तेनैव हेतुना चादयो निपाताः अपि
द्योतका एव ‘निपातस्यानर्थकस्य’ इति वार्तिकाद् निपातानामर्थाभावकत्वं

१-कातत्ररूपमालायाम् पृ. सं. १२७ ।

२-वै. सि. कौ. पृ. सं. ३४५ निर्णय सागर प्रेस-बम्बई ।

३-वै. भूषणसार-पृ. सं. ३२३ चौखम्बा संस्कृत सीरिज, प्रकाशन ।

बोधनाद् प्रातिपदिकसंज्ञाकरणाच्च च । अथवा 'कृतद्वितसमासाश्चे'ति सूत्रे अनुक्त समुच्चयार्धकचकारेण निपातानां प्रातिपदिकसंज्ञाभवति ।

तस्माद् युक्तं निपातानां द्योतकत्वम् । उक्तंचाकृत्यधिकरण—
वार्तिके —

चतुर्विधेपदे चात्र द्विविधस्यार्थं निर्णयः ।

क्रियते संशयोत्पत्ते नोपसर्ग निपातयोः ॥

तयोरर्धाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।

तदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥^१

उपसर्गः धातोः पूर्वभागे एव प्रयोज्याः ते प्राग्धातोः इति ^२ सूत्रात् ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः पूर्वं प्रयोक्तव्याः । अतएवागच्छति, प्रत्याजगाम्, प्रत्यगच्छत्, इत्यादि रूपाणि सगच्छते । उपसर्गः वेदेतु परेऽपि, व्यवहिताश्चापि प्रयुक्ताः भवति । छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्राभ्याम् ^३ । उदाहरणाणि च — हरिभ्यां याह्योक आ आमन्दे रिन्द्र हरिभिर्याहि इत्यादि ।

उपसर्गोऽपि धातुः सकर्मको भवति । यथा भवतेरकर्मका-
दनुयोगे 'अनुभवति सुखम्' इति सकर्मकत्वं जायते । यद्यपि प्राद्युपसर्गणाम्
कश्चित् स्वतंत्रोऽर्थः तथापि सामान्योऽर्थोऽत्र प्रकाश्यते उपसर्गार्थाः —

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥

दुपसर्गार्थाः निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः

स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ।

'प्र' इति—प्र आदिकर्मदीर्घशेभूषणसम्भवतृप्तिषु ।

वियोगशुद्धिशक्तीच्छाशान्तिपूजाप्रदर्शने ॥ १॥

१-वै. भूषणसार-पृ. सं. ३३३ चौ. सं. सी. ।

२-पाणिनीयाष्टके १-४-८० ।

३-तत्रैव १-४-८१-८२ ।

आदि कर्मणि क्तः प्रयातः, दीर्घे प्रवलाः मूषकाः, ईशे प्रभुर्दशस्य,
भृशोर्थे प्रवदन्ति दायाद्राः । संभवे हिमवतो गंगा प्रभवति । तृप्तौ प्रभुक्त-
मन्नम् वियोगे प्रोषिताः । शुद्धौ प्रसन्नमुदकम् । शक्तौ विप्राय । इच्छायां
प्रार्थयते कन्यां । शान्तौ प्रेशान्तोऽग्निः । पूजायाम् प्राञ्जलिस्थितः अग्रे
प्रबलम् । दर्शने प्रलोकेति ।

‘परा’ इति—वधे गतौ दर्शने च विक्रमाभिमुखे भृशौ ।

अधीनमोक्षणप्रातिलोभ्यकेषु परामतः ॥ २ ॥

वधे पराहतः, गतौ परागतः, दर्शने परादृष्टः विक्रमे पराक्रान्तः,
अभिमुखे परावृतः, भृशे पराजितः, अधीने पराधीनः, मोक्षणे पराकृतः प्राति-
लोभ्ये पराङ्मुखः ।

‘अप’ इति—अपो वियोगे विकृतौ विपरीते निदर्शने ।

आनन्दे वर्जने चौर्ये वारणे सम्यगोरितः ॥ ३ ॥

अपयाति । अपकृतवान् । अपजब्दः, अपदिशति, अपहसति, अपत्रि-
भर्ताद् वृष्टोदेवः । अपहरति, अपसरति ।

‘सम्’ इति—सयोगऐक्यप्रभवसत्यप्रत्यक्षसिद्धिषु ।

भूषाश्लेषस्वीकरणक्रोधाभिमुखवाचिसम् ॥ ४ ॥

संगतः पुत्रेण, संवदन्ति सख्यः, संभवत्यग्निः, कोष्ठे गां संजानामि,
संपश्यते संसिद्धिः । संस्कृत कन्या, संघटो, संगृह्णाति, संकुद्ध संपाति ।

‘अनु’ इति—वेदाधिष्ठानसामीध्य पश्चाद्भावानुबन्धने ।

साम्याभिमुखहीनेषु विसर्गे लक्षणे त्वनु ॥ ५ ॥

अनुवाकमधीते, अनुष्ठानं देशे, अनुभेधं वर्षति, अनुरथम्, अनुशयः,
अनुकृतिः, अनुवत्सो मातरं धावति, अन्वयुनयोद्धारः, अनुज्ञातः, अनुधन-
समसतां गतिः ।

‘अव’ इति—ज्ञानावलम्बशुद्धीषदर्थे व्याप्तिपराभवे ।

अवो ज्ञेयो वियोगे च लोकयोगानुसारतः ॥ ६ ॥

अवगतोऽर्थः । अवलम्ब्य यष्टि गच्छति, अवदातम्,

अवलम्बते, अवकीर्णम्, अवघ्नन्ति, अवपातः ।

‘निस् निर’ इति—निर्वियोत्पयादेशातिक्रमे लाभानिश्चिते ॥ ७ ॥

नि० सङ् गो, ब्रवीति, निर्मेधम्, निर्दिष्टम्, निः कान्तः, निश्चितम् ।

‘दुस् दुर्’ इति—दुरीषदथेकृच्छ्रं कृशासम्पत्तिसंकटे ।

दुर्गतः दुर्जीविनः दुर्वलः दुर्गतः, दुर्दिनम् ॥ ८ ॥

‘वि’ इति— नानावियोगातिशयभृशमोद्देश वाङ्मृधे ।

पेशून्यास्मरणे भूषेष्टदथनाभिमुख्यके ॥ ९ ॥

विचित्रासूत्रस्य कृतिः, नियुक्तः विकीर्णः, वितयनमः, विमनस्कः,
विभुः विवदन्ति, विगायति, विस्मृतः विभूषितः, विलोपितः विमुखः,
विभ्रान्तः, विशिष्टः विक्रान्तः विलोकयति ।

आङ् इति—आङ्छामयवाक्येष्वर्थाश्लेषादिकर्मणि

बन्धनेऽभिविधौ शाठ्यं कृच्छ्रं सामीप्यसंश्रये ॥ १० ॥

अभिमन्त्रनिवृत्त्याशादानानुभवविस्मये ।

प्रतिष्ठादेशमर्यादास्पर्धामुल्लयोर्ध्वकर्मणि ॥ ११ ॥

आकांक्षते आविग्नः, आजानाति, आताम्रनखाः आलिङ्गति, आर-
भते कवचमाबहनन्ति । आकुमारं यशः, आचरतिकपटेन आकृतः, आस-
न्नावयम् । अवसथः, आमन्त्रम्, आवावति, आशास्ते, आदत्ते, आशीतम्,
आएवंकिल तत, आस्पदम्, आदिष्टः आभक्तेर्दुःखम्, आह्वयन्ते—

नि इति— रथिनोरथिनः, आगच्छति, आरोहति पर्वते ।

राश्याद्वस्त्वभृशादेशनित्यकौशलबन्धने ॥ १२ ॥

अन्तर्भावे समीपे निर्दशने परमाश्रये । निकरोमणीनाम् निपतितम् ।
निगृहातः, निदेशितम् ।

निविशते निपुणः निबद्धः निपीतमुदकं सिकताभिः

निकृष्टः, निर्दर्शनम् निवृतः पातात निलयः ।

अधि इति— अधिरध्ययनैश्वर्यवशित्वस्मरणाधिके ॥ १३ ॥

उपाध्यायादधीते, अधिपतिः, अधीनः मातुरध्येति अधिकृतम् ।

अपि इति—अपि—सम्भवगर्हाशीर्भृतिभूषा समुच्चये । अपियोजन-
मस्ति अपिपापिन्, भद्रमपि भरणमपि, अपिनह्यति हारम् । तदपि ।

अति इति — विक्रमातिक्रमे बुद्धौ भूशार्थातिशयेत्विति ॥१४॥

अतिस्थः प्रतिक्रामति, अतिगहनम्, अतितप्तम्, अतिमनुते ज्ञानम् ।

सु इति — प्रशंसानुमते पूजाभूशकृच्छशुभेषु सुः ।

सुरूपः सुकृतम्, सुसाधुः सुतप्तः, सुदुष्करम्, सुगन्धः ।

उत इति— उत प्राबल्यवियोगोर्ध्वकर्मलाभप्रकाशने ॥१५॥

आश्चर्यमोक्षणे भावे बलप्राधान्यशक्तिषु ।

उद्बलः, उद्गच्छति, उत्तिष्ठति शयनात् उत्पन्नम्, उच्चरति,
उत्सुकः । उद्गतोऽश्वः, उत्पथः, उत्कः, उच्छिष्टः, उत्साहः ।

अभि इति — अभि पूजाभूशार्थेच्छा व्याधि साम्याभिमुख्यके ।

सौख्यावचनाहार स्वाध्यायेषु निरूपितः ॥

अभिवदति गुरुम्, अभियुक्तः, अभिलिप्सते, अभिस्यन्दोव्याधिः
अभिजातः, अभिमुखम्, अभिघनम् अभिख्यः, अभ्यवहरति,

प्रति इति— सादृश्यादानहिंसानीकृतौ प्रतिनिधौ क्वचित् ।

व्याध्यभिमुख्ययोर्व्याप्ति वारणे प्रतिरुच्यते ॥

प्रति देवदत्तस्य, प्रतिगृहणाति, प्रतिहन्ति, प्रतिज्ञानम् ।

अभिमन्युरर्जुनतः प्रति, प्रतिश्यायम् प्रतिसूर्यम् गच्छति, प्रति कीर्णः
पांशुभिः प्रतिषिद्धः ।

परि इति — परिः समन्ततोभाव व्याप्ति दोषकथासु च ।

भूषाश्लेषे पूजने च वर्णने वसने शुभे ॥

परिभ्रमति, परिगतोऽग्निग्रामम्, परिवादः, परिकरोति कन्याम्,
परिष्वजते, परिचरति गुरुम्, परित्रिगतेभ्यो वृष्टोदेवः, परिघत्तोवासः,
परिदेवनम् ।

उप इति—उपः सामीप्य सामर्थ्य व्याप्त्याचार्यकृतौ मृतौ ॥

दोषादान क्रियावीप्सारम्भाध्ययन पूजने कृष्णाचार्यः कृता श्लोका
उपसंग्रहार्थ संग्रहे उपकुम्भं तिष्ठति, उपकरोति मित्रेभ्यः, उपकीर्णः, पांशुभिः

उपदिशति शिष्येभ्यः उपरतः उपधातः, उपहरत्यर्थं देवदत्ताय । उपचारः । देवंदेवमुपचरति, उपक्रमते भोक्तुम्, उपाध्यायादधीते, उपचितः पिता पुत्रेण ।^१

। इति उपसर्गार्थ-प्रयोग निरूपणम् ।

डुकृञ् करणे इत्यस्यैकस्य धातोरूपसर्गयोगे बहूनि उदाहरणानि सन्ति, यथा—

धातुरूपम्	अर्थः	वाक्यप्रयोगः
अनुकरोति	अनुकरणमर्थः	बालः पितरमनुकरोति
अधिकुरुते	आधिपत्यम्	शिपुः नगरमधिकुरुते ।
अपकरोति	अपकारः	अपकुर्वन्ति दुर्जनाः सदा
प्रकुरुते	बलात्कारः कथनं च	परदारान् प्रकुरुते
संस्करोति	संपरिभ्यां करोतौ- भूषणे ^२	कथाः प्रकुरुते
	समवाये च ^३	बालकः संस्करोति जनाः संस्कुर्वन्ति
उपस्कुरुते		उपस्कृतं भुङ्क्ते; उपस्कृतं
तिरस्करोति	तिरस्कारः	रावणो अङ्गदं तिरस्करोति
नमस्करोति	प्रणामः	स हरिं नमस्करोति ।
प्रतिकरोति	प्रतिकारः	शत्रून् प्रतिकरोति ।
उपकरोति	उपकारः	भूपः दीनानुपकुरुते ।
परिष्करोति	शुद्धिकरणम्	ग्रामं परिष्करोति ।
निराकरोति	अपसारणम्	सत्पुरुषाः दोषान् निराकुर्वन्ति

१-प्रौढ मनोरमायां १-४-५८, ५९, ६० पृष्ठेषु ।

२-पाणिनीयाष्टके ६-१-१३७ ।

३-वै. सि. कौ. पृ. सं ४१४ नि. सा. प्रे. बम्बई ।

स्वरादि निपातमव्ययम् ^१ इत्यनुशासनात् निपाताः उपसर्गाश्च सर्वे अव्ययसंज्ञकाः भवन्ति तेभ्यः विहितस्य सुपः अव्ययादापः ^२ इति कुला एते सुबन्ताः उच्यन्ते । चादीनां निपातानामर्थश्च समुच्चयान्वाचयेतरेतस्यो-
गसमाहाराश्चार्थाः । वा=विकल्पे, वास्याद्विकल्पोपभयोरिवार्थेऽपि समु-
च्चये । ह=प्रसिद्धौ इत्यादि चादीनामर्था यथायथं शास्त्रेषु ज्ञेयाः ^३ वस्तु-
तस्तु वैयाकरणानां मते निपातानां द्योतकत्वमेवांगी कृतम् । उक्तं च यथा —

तवान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।

विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥

अयम्भावः साक्षात्क्रियते, अलंक्रियते, उरोक्रियते शिवः इत्यादौ
धातोस्तत्तवर्त कर्मणिलकार सिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचत्वं वाच्यमित्युपसर्गवत्
द्योतकत्वममीषां साक्षात् प्रभृतीनां निपातानां भवति । यद्यपि कृञ् धातोः
सकर्मकत्वमस्त्येव, तथापि साक्षात्कारार्थेषु सकर्मकता न स्यात् । अन्यथा
वायुर्विकुरुते, सैन्धवाः विकुर्वते, इत्यादि स्यादिति भावः । साक्षात् प्रत्यक्ष
तुल्ययोरिति कोषस्वरसात् । साक्षात् इत्यस्य—साक्षात्कारः इति निपातार्थो
न भवति । यतोहि साक्षात् इति नामपदं क्रियते इत्याख्यात पद । अनयोः
नामार्थं धात्वर्थयोः भेदेन साक्षादन्वयासंभवेन निपातार्थ—धात्वर्थयोरन्य-
स्यैवासंभवात् ।

अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वया-
पत्तेरिति । किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे भूयान्प्रकर्षः कीदृशी निश्चयः इति वद
'भूयान् प्र' कीदृशो निरित्यपि स्यात् । वैयाकरणमते प्रादेरनर्थकत्वान्न
तदन्वयः किन्तु द्योतकता तेषां भवति इति । अन्यथा शोभनः समुच्चयो
दृष्टव्यः इतिवद् शोभनश्च दृष्टव्यः इतिवद् शोभनश्च दृष्टव्यः इत्यति

१-पाणिनीयाष्टके १-१-१३७ वै. सि. कौ. पृ. सं. ३०६ मुर भारती
प्रकाशन-वाराणसी १९७७ ।

२-तत्रैव २-४-८ ३१२ - ।

३-वै. सि. कौ. पृ. सं. ३०८, ६, १ बाल. तत्त्वबोधिण्याम् - ।

स्यात् । अतएव विशेषणादीनाम् योग भवति इति भावः । एवंच निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यात्—यथा—शरीरस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवः । इत्यादावन्वयो न स्यात् सुपाच श्रवणंततः इति ।^१

‘भू’ सत्तायाम् इत्यत्रोक्तार्थं निर्देशश्चोपलक्षणम् । बहवोऽर्थाः सन्तिः भुवि । यथा—हिमवतोगंगाप्रभवति, मल्लोमल्लाय प्रभवति इत्यादि । किञ्च उपसर्ग सम्बन्धमन्तरेण भूतिकायः शिव यजेत्, पुत्रोभवति, बहुर्विभवतो भ्रातृभ्यः इत्यादधावैश्वर्योत्पत्ति लिप्तादयोऽर्थाः भवन्ति भवतेः । न चोत्पत्तिः सत्ता किन्तु आत्मभरणं सत्ता । उक्तं च वाक्यपदीये—

आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते ^२

तथा च नैरुक्ताः—जायतेऽस्ति विपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयते विनश्यति इति ^३ क्रमेण षड्भाव विकारानाहुः । लोकेऽपि सत्ताजन्मनो भिन्नत्वादेवष्टः किमुत्पद्यते इति पृष्ठो न कश्चिदस्तीति प्रतिवक्ति । तथा पाणिनीनापि तत्र जातः तत्रभवः इति भेदेन निर्दिष्टम् । तस्माद् धातुरेवानेकायाभिधायी प्रादयस्तु प्रकरणादिबद्ध विशेषस्मृति हेतवः द्योतकाः एव । एवं सर्वत्र धात्वर्थनिदशोऽतत्रम् । यथा बीजसन्ताने वपिः पठितः, केशाम् वपतीति छेदेनेऽपिवर्तते । तथा करोति अभूत प्रादुर्भवि पठितः । परंच अस्मानमितः कुरु, पादौकुरु चोरंकारमाक शति इत्यादौ स्थापननिमलीकरणोच्चारणार्थाः अवगम्यते उपसर्ग—निपातयोर्भेदस्तु निरुक्तेदुर्गाचार्यवृत्तावुक्तम् ^४ । एवं च सर्वत्रोपसर्गाः अर्थ विशेषस्यद्योतेका एव न तु वाचकाः इति धातूपसर्गयोर्विवेकः ।

१—वैयाकरण भूषणसारे पृ. सं. ३२६—३३० चौखम्बा प्रकाशन ।

२—वाक्यपदीये, तृतीय काण्डे ४७ कारिका ।

३—माधवीय धातुवृत्तौ पृ. सं. २ प्राच्य भारती प्रकाशन—वाराणसी ।

४—क्रियावाचकमाख्यातुमपसर्गा विशेषकृत ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः । निरुक्तेदुर्गाचार्यं वृत्ति पृ.

। अथ धातूनामनुबन्धविचारः ।

धातुपाठे केचिद् धातवः सानुबन्धाः केचिच्च निरनुबन्धाः यथा भू सत्तायाम् । 'क्षि' क्षमे 'जि' जये इत्यादयः निरनुबन्धाः । गद्, डुपचपञ्, गम् लृ-इत्यादयश्च सानुबन्धाः तेषामनुबन्धानः विशेषोद्देश त्वेनात्र विवरणं क्रियते, यथा—एघ वृद्धौ स्पर्द्धं संघर्षं इत्यादौ अकारः सानुनासिकः अनुदात्तश्चेत्संज्ञां लभते । अनुदात्तोत्वाच्चात्मनेपदे भवति प्रयोगः एघते वधते इत्यादि । इत्यसंज्ञा सूत्रं च उपदेशेऽजनुनासिक इत् ^१ यद्यपि प्राकाले एवं स्पर्द्ध-सानुनासिकपाठएवासीत् । परन्त्वद्यत्वे तु परिभ्रष्टः केवलं गुरुपदेशे नैव ज्ञायते ।

अतएवोक्त प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः इति ^२ प्रयोजने नवे-त्संज्ञा भवति । प्रयोजना भावे तु न कस्यापोत्संज्ञा यथा कथ वाक्य प्रवध-गण, संख्याने इत्यादौ अन्त्याकारस्येत् संज्ञा न भवति । अतएवोक्तम् इदथाभावात् सिद्धम् ^३ शीङ् स्वपने इङ् अध्ययने इत्यादौ अन्तङ्कारस्ये-त्संज्ञा भवति हलन्त्य मिति ^४ ङित् फलन्तु अनुदात्त ङित् आत्मने पदम्-शेते-अधीते इत्यादि । एवं धातुपाठेषु पठिताः गाघृ वाघृ इत्यादयः ऋदितः धातवोऽपि अनुदात्तोत्वादात्मनेपदिनः । एवमनुदात्तोतां ङितां च प्रयोगाः आत्मनेपदे एव ज्ञेयाः वदि, मवि, मदि इत्यादीनामिकारोऽनुदात्तः ततश्चा-त्मनेपदम् तथा इदितोनुम् धातोः ^५ इति नुमागमश्चेति फलद्वयसंपन्नम् । वन्दते, भन्दते इत्यादि । च्युतिर आ एचने श्च्युतिरप्सरणे इत्यनयोः इन्

१-पाणिनीयाष्टके १।३।२ वै. सि. कौ. पृ. सं. ३ ।

२-वै. सि. कौमुद्याम् पृ. सं. ७ चौ. सुरभारती प्रकाशन वाराणसी-१६७६ ई. ।

३-पाणिनीयाष्टके १।३।३, १।२।७ सूत्रयोः वार्तिकम् महाभाष्ये-पृ. सं. १३१ प्र. भागे. प्र. यो.

४-तत्रैव १।३।३, वै. सि. कौ. पृ. सं. ५ चौ. सुरभारती प्रकाशन वाराणसी ।

५-तत्रैव ३।१।५८ " निर्णय सागर प्रकाशन बम्बई ।

उपसंख्यानं इत्संज्ञावाच्या इति १ वार्तिके नेर् इत्यस्य इत्संज्ञा-तत्फलन्तु-
इदि-तोवा २ इति च्लेरङ् भवति विकल्पेन ।

अतः अच्युतत्-अच्योतोत्-अश्च्युतत्-अश्च्योतोत् इत्यादि रूपाणि
भवन्ति । एवं छिदिर् भिदिर्, हशिर इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् । षिघ्र शास्त्रे
मांगल्ये चेत्यत्र ऊकारः इत्संज्ञः तत्फल स्वरतिसूति सूर्यवतिघ्नृदितो वा
इति वैकल्पिकः इडागमः सेद्धा=सेधिता, असैत्सोत्-असेधीत् इत्यादि । एव
गाहू गुपू इत्यादिष्वपि बोध्यम् । टुनदि समृद्धौ इत्यत्रादिगः टु इति इत्संज्ञकः
आदिजि टुडवः इति ३ सूत्रात् । अन्त्येकारश्चापि इत्संज्ञकः तत्फलन्नुमा-
गमः नन्दति इत्यादि टित्फलं हु टुवेपृ इत्यस्य टिवतो थुच् इत्यथुच् वेपथुः
नन्दथुः इत्यादि । त्रिभिदा संहने जि स्विदा जिष्विदा इत्यादिषु अन्त्या-
कारस्यादिमस्य त्रिकारस्येत्संज्ञा आदित् फलन्तु आदितश्च ४ निष्ठायाभिन्न
भवति । भिन्नः भिन्नवान्—क्षिण्णः क्षिण्णवान् ज्ञोतः क्तः ५ इति कर्तरि
क्तः प्रत्ययः क्षिण्णः इद्ध इति ।

अन्यच्चात्फलम्—विभाषा भावादिकमणोः इति ६ निष्ठायामिङ्
विकल्प भिन्नम्-भेदितम् प्रभिन्नः प्रभेदितः इत्यादि ओविजी भमचलनयोः
दोपो दोप्तौ इत्यनयोः ईकारस्येत् संज्ञा भवति तत्फलं च श्वीदितो निष्ठायां
इति ७ श्वयतेरीदितश्च निष्ठायाभिन्न भवति । टुवोश्वि=शूनः=शूनवान् ।
ओविजी=विग्नः, विग्नवान् दोपो-दीप्तः=दीप्तवान्, उन्दी-उन्नः-उत्तः
इत्यादि ।

१-पाणिनीयाष्टके १ ३।७ सूत्रे वार्तिकम् ३५२ निर्णय सागर प्रका-
शन बम्बई ।

२-तत्रैव ३।१।५७ वै. सि. कौ. पृ. स. ३५३ " ।

३-तत्रैव १।३।५ " ३५६ " ।

४-पाणिनीयाष्टके ७।२।१६ " ५०३ " ।

५-तत्रैव ३।१।१८७ " ५०८ " ।

६-पाणिनीयाष्टके ७।२।१७ वै. सि. कौ. पृ. सं ५०४ नि. सा. प्रे.-
बम्बई ।

७-तत्रैव ६ २।१४ " ५०३ " ।

क्रमु, शमु, तमु, दिवु, इत्यादीनां उकारस्येत् संज्ञा भवति । उदित-
त्वात् उदितो वे'ति ^१ क्त्वि परे वेङ् भवति । क्रमित्वा=क्रानवा, शमित्वाः
शान्त्वा, तमित्वा-तान्त्वा इत्यादि रूपाणि भवन्ति । बाधु, याच्-ढौकृ,
लोकृ, धातूनामृकारस्येत्संज्ञा भवति । ऋदितफलम् च-नागलोपशास्वृदितां ^२
इति उपधाह्रस्वः न भवति । यथा—अबबाधत्-अययाचत्-अडुढौकृत्
अलुलोकृत् इत्यादि । 'गम्लृ' सृप्लृ गतौ इत्यादिषु लृकारस्येत्संज्ञा भवति ।
लृदितफलं च-पुषादिद्युताम्लृदितः परस्मैपदेषु इति ^३ च्लेरङ् भवति । यथा—
अगमत्, असृपत् शक्लृधातोः, अशकृत्, पुषेत्यस्य, अपुषत् अद्युतत् इत्यादि ।
कटे वर्षाविरणयोः हसे हसने इत्यादिषु एकारस्येत् संज्ञा भवति ।

एदितफलन्तु ह्रस्व यन्त-क्षरण-श्टस-जामृणिष्वेदिताम् ^४ । इति
वृद्धि निषेधः भवति इडादौ सिचि-अकठीत्-अहसीत् इत्यादि । रुजो रोगे
भुजो कौटिल्ये, ओहाक् त्यागे, ओहाङ् गतौ इत्यादिषु ओकारस्येत्संज्ञा
भवति । ओदितफलं च ओदितश्च इति निष्ठात्कारस्यनकारादेशः भवति ।
रुणः, भुग्नः, हीनः, हानम्, स्वादयः ओदितः ग० सू० इति वचनात्
स्वादिगणोय धातुभ्योऽपि निष्ठातस्य नादेशः षूङ्=सूनः, दूङ्=दूनः, दीङ्=
दीनः, उत् + डी=डङ्डीनः इत्यादि । डुपचष् पाके डुलभष् लाभे, डुद्याज-
धारणपोषणयोरित्यादिषु आदिजि टडवः ^५ इति 'डु' इत्यस्येत्संज्ञा भवति ।
ड्वितफनन्तु ड्वितः वित्र इति ^६ क्विप्र प्रत्ययः तस्य भवागमश्च क्वर्मेम्
त्यिमिति सूत्राच्च । ^७

१-पाणिनीयाष्टके ७।२।५६ वै. सि. कौ., पृ. सं. ५८० नि. सा. प्रे.
बम्बई ।

२-तत्रैव	७।४।२।	"	४२२	"
३-तत्रैव	३।१।५५	"	३७२	"
४-तत्रैव	७।२।५	"	३०१	"
५-तत्रैव	१।३।२	"	३५६	"
६-तत्रैव	३।१।८८	"	५७३	"
७-तत्रैव	३।३।८६	"	"	"

पवित्रम्, लब्धित्रम्, दत्रिमं, इत्यादि रूपाणि । घटादयः ज्ञपादयश्च विना मित्वेमित्संज्ञका भवन्ति घटादयोमितः ज्ञपादयश्चमितः इतिमित्वात् । मित्वफलन्तु मितां ह्रस्वः इति उपधायाः ह्रस्वः भवति । ज्ञपयति, घटयति, व्यथयति, जनयति शमयति इत्यादि ।

‘जृष्’ वयोहानौ त्रपूष् लज्जायाम् क्षमूष् क्षान्तौ इत्यादिषु षकारस्येत् संज्ञा भवति । षित् फलन्तु षिद्भिदादिभ्योऽङ् १ इति स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावे । जरा, त्रपा, क्षमा, पचा, भिदादिषु च भिदा मृजा कृपा इत्यादि मृङ् प्राणत्यागे इत्यस्य डित्वन्तु स्मरार्थम् अयते लुङ् लिङोश्चेति २ आत्मनेपद विधानात् । चक्षिङ् इत्यस्य डित्वमन्त्येकारेत्त्वपरित्राणार्थम् तेन् तत्र नुम्न तथा चक्षिङ् डित् करणं ज्ञापकमनुदात्तेत्त्व लक्षणमात्मनेपदमनित्य मिति परिभाषायाः । अनुदात्तेत्त्वफलमन्यदपि-अनुदात्तेश्च हलादेः ३ इति युच् प्रत्ययः भवति । यथा वृतुः=वर्तनः, वृधुः=वर्धनः, विलक्षणः डुकृञ् करणे षुञ् अभिषवे, डुदाञ् दाने इत्यादिषुञ्कारस्यापि इत्संज्ञा भवति । त्रित्वफलन्तु स्वरितत्रितः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफले ४ इत्यात्मनेपदं भवति-करोति-कुरुते, दत्ते-ददाति, षुञ्=सुनोति-सुनुते ।

स्वरितेत्त्वफलन्तु-यजति-यजते-पर्चात-पचते इत्यादि ।

अनुदात्तेतां स्वरितेतां च ज्ञानं धातुपाठात् कर्त्तव्यम् । तत्र च अनुदात्तेतः स्वरितेतः इत्यादि पाठाः स्पष्टं कृताः इति ।

एवंचानुदात्तेतः	धातवः	— — —	आत्मने पदे ।
उदात्तेतः	"	— — —	परस्मैपदे ।
त्रितः स्वरितेतश्च	"	— — —	उभयपदे ।
एवं सर्वेभ्य धातुभ्यः अनुबन्धानां फलचिन्तनीयम् ।			

१-पाणिनीयाष्टके ३।३।१०४ वे. सि. कौ., पृ. सं. ५७५ निर्णय सागर प्रेस-बम्बई ।

२-तत्रैव	१।३।६१	—	४११	।
३-तत्रैव	३।२।१४१	—	५१२	।
४-तत्रैव	१।३।७२	—	३३५	।

धातूनां सेट्का-निट्क-विचारः

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च । तस्मात्परस्य वलादेरार्धधातुक-
स्यैडागमः न भवति । धातूनामेकाच्चं, अनुदात्तत्वं च धातुपाठादवगन्त-
व्यम् । प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः । प्रत्ययाश्रयस्तिवणिषेधः तत्र १ विशेष
शास्त्राधीनः । एवं च प्रकृत्याश्रितोऽयम् इति निषेधः संक्षेपेण श्रीमता भट्टो-
जिदीक्षितेनाधकितासु कारिकासु पारिगणितः ऊह्यतैयाति, रु,
क्षण्, शीङ् स्तु, नु, क्ष, शिव, डीङ् श्रिमि वृङ् वृञ्भ्यां च विनेकाचोऽजन्तेषु-
निहताः स्मृताः अजन्तेषु धातुषु ऊकारान्तान् भूलू प्रभृतोन् कृ तृ द प्रभृ-
तीन्, तथा यु, रु, इत्यादीन्=वजयित्वाऽन्ये एकाचः अजन्ताः धातवः अज-
न्तेषु अनुदात्ताः स्मृताः तेभ्यश्चेडागमः न भवति ।

हलन्तेषु कवर्गानुसारमधस्तान्निरूप्यते—

शक्लृ-पच्-मुच्-रिच्-वच्-विच्-सिच् प्रच्छि-त्यज्-निजिर् यजः ।

भञ्-भुज्-प्रस्ज्-मस्जि-यज्-रुज्-रंज् विजिर्-स्वजि-संसृज्
भाष्योक्ताः । नवेहोक्ताः व्याघ्र भूत्यादि संमतेः ॥११॥^२

एषां संक्षेपेण स्मृत्यर्थमधस्तात्पद्यमवगन्तव्यम् ।

कचच्छजा द क न पा भाज्ञाः षसहाः क्रमात् ।

क च का ण ण टा खण्डो गघत्राष्टखजा स्मृताः ॥^३

अत्र पूर्वाधोपात्ताः ये चतुर्दश वर्णाः तदन्ताः धातवः उत्तराधोपा-
त्तकादि ये वर्णास्तत्संख्याका बोध्या इत्यर्थः । यथा—अतएव कान्तः शक्लृ
एकः । चान्ताः पचमुत् रिच् वच् विच् सिच् षट् दान्तः एकः, जान्ताः
पंचदश दान्ताः पंचदश, धान्ताः एकादश, नान्तो द्वौ-पान्ताः त्रयोदश,
भ्रान्तास्त्रयः, मान्ताश्चत्वारः, शान्ताः एकादश, सान्तो घस् वसती द्वौ,
हान्ताः षष्ठौ इति, चान्द्र दुर्गादिमते विन्दतिरेकः भाष्यानुक्ता व्याघ्र

१-वै. सि. कौ., पृ. सं. ३५० निर्णय सागर प्रेस-बम्बई ।

२-तत्रैव - ३४६, ३५०, ३५१ ।

३-तत्रैव - ३५१, तत्त्वबोधिण्याम् मनोरमायां संग्रह श्लोकः

उक्तः ।

भूत्यादि मते स्वीकृताः नवध त्वः एवं संवलनया हलन्तेषु १०२ अत्राधिकं
शतं घातवः अनिटः सन्तीति । ये घातवः अनेकाधः सन्ति ते सर्वे सेट्का
एव । यथाः जागृ निद्राक्षये, दग्धिद्रा दुर्गतौ, चकासृ दीप्तावित्यादि ।

आचार्य-व्याघ्र-भूतिना वंशस्थ वृत्तोऽयमनिट् कारिका संग्रहोऽति
रुचिरभाषायामु—

अनिट् स्वरान्तो भवतीति दृश्यता-
मिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्त मृदन्तमृतां च वृङ् वृजौशिव-
डीडिवर्णेष्वथ शीङ् भिजावपि ॥१॥
गणस्थ मूदन्तमृतां चरुस्तुवौ
क्षुवन्तथोणोतिमथो युणुक्षणवः ।
इति स्वरान्ताः निपुणं समुच्चिता-
स्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥२॥
शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते
घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।
रभिस्तु भान्तेष्वप्यथमैथुने यमिस्त-
तस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥३॥
यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रभिश्च-
यश्चशगनि पठ्यते मनिः ।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पंचमो गमिश्च
षष्ठः प्रतिषेध वाचिनाम् ॥४॥
पचिर्वाचि विचि रिचि रंजि पृच्छतीन्
निजि सिचि मुक्ति वृजिभति भृंजतीन् ।
त्यजि यजि युजि रुजि सज्जि मज्जतीन्
भुजि स्वजि सृजि विजि विदध्यनिटस्वराम् ॥५॥
अदि हदि स्कन्दिभिदिच्छिदि क्षुदोन्
शदि-सदि स्विद्यतिपद्यातीखिदिम् ।
तुदि नुदि विद्यति विन्त इत्यपि
प्रतीति दान्तान्दश पंच चानिटः ॥६॥

वधिससराधिर्धुं धिबन्ध साधयः कृधि-

क्षुधो शुध्यति बुध्यतो व्यधिः ।

इमे तु धान्तादशयेऽनिटोमतास्ततः

परं सिध्यति रेव नेतरे ॥७॥

तपि तिपि चापि मथो वपि स्वपि

लिपि लुपि तृप्यति हृप्यती स्वपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपि क्षुपि क्षिपि

प्रतीहि पान्तान् पठितास्त्रयोदश ॥८॥

दिशि दशि दशि मथो भृशि स्पृशि

रिशि रशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशि चशान्ताननिटः पुराणाः पठन्ति

पाठेषु दशवनेतरान् ॥९॥

शिषि पिषि शुष्यति पुष्यती त्विषि

विषि श्लिषि तुष्यति दुष्यती द्विषिम् ।

इमान्दशवीपदिशन्यनिङ्विधौ गणेषु

षान्तान् कृषि कर्षतीतथा ॥१०॥

दिहिर्दु हि मेहति रोहति बहिर्नहिस्तु

षष्ठो दहतिस्तथालिहिः ।

इमेऽनिटोऽष्टाविह सुक्त संशया

गणेषु हान्ता प्रविज्य कीर्तिताः ॥११॥

एवं सामान्येन अजन्तेषु हलन्तेषु चानिट्कानां विवेचनं कृतम् ।
प्रकृत्याश्रयोऽयं निषेधः सर्वत्रापयुज्यते प्रत्ययाश्रितस्तु इप्तिषेधः कृ सृ भृ
वृ स्तु द्रु सु वो लिटि ^२ इति सूत्रात् ।

-
- १-श्री दयानन्द चरिते आख्यातिके भूमिकायाम्, पृ. सं. वैदिक यंत्रालय
अजमेर तत्र प्राचीनमाचार्यवर्यैः कृता इमाः कारिका इति लिखितम् ।
२-पाणिनीयाष्टके ७।२।१३ वै. सि. कौ. पृ. सं. ३५६ ।

अत्र क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा या वानिण् निषेधः स लिटि चेन्तर्हि क्रादिभ्यः एव नान्येभ्यः इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाज नियम प्रापितस्य क्रयादिषु क्रादि नियम प्रापितस्य चेटो निषेधार्थमुक्तं सूत्रं वर्तते ।

लिटि मध्यम पुरुषैस्त्वचने लिपः थलादेशे अचस्ता स्वत्थत्यनिटो नित्यम् ^१ उपदेशेऽत्वतः ^२ ऋतो भारद्वाजस्य ^३ इत्यादिभिरपि प्रत्ययाश्रितो इणिनिषेधः कियते । अस्यैवसंक्षेपेणार्थो निरूप्यतेऽत्र श्लोकेः—

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिह्थलिवेडयम् ।

कुदन्त ईकृहडिनंत्यामिड् क्राद्यस्योलिटि सेड् भवेत् ॥^४

एवं च स्तुद्वादीनां चतुर्णां थलि वैकल्पिक इडागमः न भवति, अचस्तास्त्, इति तथा उपदेशेऽत्वतः इति सूत्रद्वय प्राप्तस्यैव प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः अनन्तरस्य विधीर्वाभवति प्रतिषेधोवेतिन्यायात् । प्रत्ययाश्रयेड् विधायकान्यन्यान्यपि सूत्राणि सन्ति यथा—ऋद्धनोः स्ये ^५ यमरमनमातां सक्च ^६ इड्त्वंतिव्ययतीनाम् ^७ गमेरिट् परस्मैपदेषु ^८ एवमिणिनिषेधो अपि यथायथं शास्त्रेऽवगन्तव्यः । निदर्शनार्थमिह संक्षेपेण निरूपितम् ।

इति सेट्कानिट्कविचारः

१—पाणिनीयाष्टके पृ. सं. ७।२।६१ वै. सि. कौ. ३५६

२—तत्रैव ६२ — —

३—तत्रैव ६३ — —

४—तत्रैव — — —

५—तत्रैव ७।२।७० — ३८१

६—तत्रैव ७।२।७३ — ३८२

७—तत्रैव ७।२।६६ — ३८४

८—तत्रैव ७।२।५८ — १८७

। अथ कुम्बस्तीनां वैशिष्ट्यम् ।

घातुपाठे सर्वप्रथमं 'भू सत्तायाम्' इति घातुः पठितः । यद्यपि घातुनामनेकार्थत्वम् इति सर्वत्र स्वीकृतम् तथापि सर्वप्रथमं सत्तायार्थोऽत्र वर्णितः । तदेवं सत्त्वपि बहुष्वर्थेषु आचार्यो भगवान् पाणिनिमंगलिकत्वात् सुप्रसिद्धत्वात् सर्व-पदार्थ-व्यापित्वाच्च सत्तायाः निर्देशं कृतवान् । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति ^१ इति । हरिणाप्युक्तम् = सम्बन्धि भेदात् ६ त्तोर्वभिद्य-मानागवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दाः व्यवस्थिताः ।

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ॥^२

उक्तं च वैयाकरणभूषणसारेऽपि, सत्यास यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ।

सत्यं यत्तत्र साजातिरसत्या व्यक्तयोमताः ॥^३

प्रतिभावं प्रतिपदार्थम् । सत्यरूपाजातिः स्थिता सेव ब्रह्मेत्यर्थः असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्य वाच्यम् । ब्रह्मतत्त्वं तु शब्दस्वरूपतया नाति । सेव सत्ता 'भू' इत्यस्मिन् धातौ मुख्यार्थत्वेन स्वीकृता । मांगलिक-त्वमपि प्रसंगात् सत्ताख्यस्य परब्रह्मणः स्मरेण । आदौ भुवो निर्देशो भू शब्दस्य महाव्याहृति स्मरणेन मांगलिकत्वात्, सर्वधात्वर्थव्याप्यर्थांम धायित्वात् । कुम्बस्तयो हि क्रिया सामान्यवचनाः । सामान्यं च विशेषेषु प्रत्येकं परिसमाप्यते । अस्तिआत्मानं विभक्ति, सत्तां भावयतीति यावत् ।^४

क्र आत्मभरणवचनो भवतिः इति कैयटः आत्मभरणं च पाकादि-व्यप्यस्तीतिम्बस्त्योः क्रिया सामान्यवचनत्वम् । उक्तं च कैयटेन = तद्धया-त्मभरणं विरुद्धार्थं समवायेः पाकादभिरविरुद्धैकार्थं समवायम् इति ।^५

१-महाभाष्ये, प्र० भागे ५।२।६४ सूत्रे पृ. सं. महाभाष्ये ५८१ मोती लाल बनारसीदास वाराणसी

२-वाक्यपदीये, तृतीय काण्डे ३३-३४ कारिका—

३-वैयाकरण भूषणसारे, पृ. सं. ४३८, कारिका संख्या ७३

४-वाक्यपदीये, हेलाराज टीक, पृ. सं. १५६

५-महाभाष्ये १।३।१ सूत्र व्याख्याम् पृ. सं. ११८ मोतीलाल बनारसीदास-वाराणसी ।

यथा ब्राह्मणो गार्ग्यः इत्यत्र ब्राह्मणत्वं सामान्यम् गार्ग्यत्वं विशेषस्तद्वदि-
हापि आत्ममरणं सामान्यं पाकत्वादिकन्तु विशेषः । करोतेरपि क्रिया
सामान्यमथः । किं करोतीति ? प्रश्ने पचतीति क्रिया सामानाधिकरण्य-
दर्शनात् । किं करोति देवदत्तः ? इति प्रश्ने पठति, शृणोति, इत्युत्तरे
करोतितापठनं श्रवणार्थयोरनुवादः क्रियते । एवं च ङृकृञ् इत्यस्य सामा-
न्यार्थाः बक्ष्यन्ते—करोतिना—सर्वधात्वर्थानुवादः क्रियत ।

कुम्भकारः घटं करोति=उत्पादयतीत्यर्थः ।

चौरः भयं करोति=जनयतीत्यर्थः ।

सत्संगतिः कथय किं न करोति=साधयतीत्यर्थः ।

पादौ कुरु=प्रक्षालयेत्यर्थः ।

शब्दं ददुं करोति ^१=शब्दं करोति=शाब्दिकः=शब्दाध्ययनशीलः ।
कृञो द्वितीय-तृतीय-शम्ब बोजात्कृषौ ^२ द्वितीया करोति, तृतीया करोति
इत्यनयोः द्विवारं त्रिवारम्बा कर्षति क्षेत्रम् । शम्बा करोति बीजाकरोति
इत्यनयोः समं करोति, बीजं वपतीति भावः ।

शकृत् करोति=मलं विसृजति, आज्ञां करोति, वचनं करोति इत्यर्थे
आज्ञाकरः वचनकरः सेवकः कार्यानुष्ठानपरोऽर्थो भवति । शूलात्पाके ^३ इति
शूला करोति मांसम्-शूलेकृत्वा पचतीत्यर्थः । समयाच्च यापनायाम् ^४ इति
समया करोति=समयं यापयतीत्यर्थः । त्वं कालं करिष्यसि=मृत्युं प्राप्स्यसि
इत्यर्थः । सत्यं करोति सत्यापयति ब्राह्मणः सत्येन शपते इत्यर्थः सत्याप-
पाश-रूप-वीणाश्लोक-सेनात्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच् ^५ इति
सूत्रेणापुगाममे णिचि सति रूपम् । एवं कृ धातोः निष्पन्नः कर्मन् इति शब्दः
वह्न्यर्थं वाचकः व्यायाम वाचकः, यथा-कर्मणा सम्पादि शरीरं कर्मण्यम् ।

१-पाणिनीयाष्टके ४।४।३४ वै. सि. कौ., सूत्रांकाः १५८४

२-तत्रैव	५।४।५८	-	-	२१२६
३-तत्रैव	५।४।६५	-	-	२१३६
४-तत्रैव	५।४।६०	-	-	२१३१
५-तत्रैव	३।१।२५	-	-	२५६३

कर्म वेषाद्यत् इति सूत्रात् ^१ चिकित्सार्थेऽपि कर्मशब्दः प्रयुज्यते अपचारे
उल्लङ्घने चार्थे कर्म शब्दः, यथा—कर्मध्ययने वृत्तम् इति सूत्रात् । ^२

कर्मण्याक्रोशे एवमुञ्ज ^३ इति सूत्रात् निन्दार्थे—चौरंकारमाक्रोशति एवं
कृधातोः निष्पन्न क्रिया शब्दात् नवार्थाः परिगृह्यन्ते—

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः । इत्यमरकोशे

आरम्भार्थेसर्वाः क्रिया मंत्र मूलानुपाणाम् ।

निष्कृतौ—महापातकिनां पुंसां भवेत्प्राणान्तिका क्रिया ।

शिक्षार्थे— क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति । ^४

सम्प्रधारणार्थे—क्रियां विना कोहि जानाति कृत्यम् ।

उपायार्थे— रात्रः सामादिकाः क्रियाः ।

चेष्टार्थे— स्तम्भे निष्क्रियो जन्तुः प्रत्यये गतचेतनः ।

चिकित्सार्थे— पुनर्ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा । च० के—

गर्भाधानार्थे— स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

और्ध्वं दैहिक कर्मणि—अतो न रोदितव्यं हि क्रियाकार्या प्रयत्नतः ।

एवं भू कृजो धात्वोर्विविधार्थः प्रदर्शितः । अस् धातुरपि भुव्यथ
पठ्यते । अतएव कुम्बस्तीनां सामान्यार्थे सर्वत्र व्याकरणशास्त्रे प्रयोगः उप-
पद्यते । कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति सूत्रात् ^५ लिटि कुम्बस्तीनां प्रयोगः
क्रियते सामान्यार्थेनैव हेतुता । आमन्ताल्लिटपराः कुम्बस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते ।
आम् प्रत्ययवत् कृजोनुप्रयोगस्येति ^६ सूत्रे कृज् ग्रहण सामंथ्यादनुप्रयोगोऽन्य-

१-तत्रैव ५।१।१०० - - १७६४

२-पाणिनीयाष्टके ४।४।६३ - - १६१४

३-तत्रैव ३।४।२५ - - ३३६६

४-रघुवंशे, तृतीय सर्गे, २६ तमे श्लोके ।

५-पाणिनीयाष्टके ३।१।४० वै. सि. कौ., पृ. सं. ३४६ निर्णय सागर
प्रस-बम्बई ।

६-तत्रैव ४।३।६३ - - - ।

स्यापि ज्ञायते । तेन कृम्बस्ति योगे ^१ इत्यतः कृत्रो द्वितीय इति ^२ त्रकारेण प्रत्याहारश्रयणात्कृम्बस्तिलाभः । तेषां क्रिया सामान्यवाचित्वादां प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । अत्र सूत्रे पठितः संपदिस्तु प्रत्याहारे-
न्तर्मूर्तोऽनन्विताथान्न सामान्यार्थं प्रयुज्यते । सपदे हिन क्रियासामान्यार्थक-
त्वम् । तस्य, सिद्ध वस्तुनो योग्य रूपार्थान्तरापत्तिरेवार्थः इति भावः । एवं
च सर्वत्र लिट् लकारे आम् प्रत्यये कृते कृम्बस्तीनां सामान्यार्थानां धातूना-
मनुप्रयोगः क्रियते, यथा—

गोपायांचकार	गोपायाम्बभूव,	गोपायामास ।
कामयांचक्रे	कामयाम्बभूवे	कामयामासे ।
भावयांचकार	भावयाम्बभूव	भावयामास ।

अतएव 'जुगोप' इत्यर्थे गोपायाम्बभूव, अथवा गोपायांचकार, इत्यादि प्रयोगाः सूपपन्नाः भवन्ति । अन्यासु आंग्लादि भाषास्वपि अस्त्यर्थं प्रयुज्य-
मानानां 'इज्' 'वाज्' इत्यादि रूपाणां सामान्यार्थं प्रयोगो दृष्टः । इति
कृम्बस्तीनां सामान्यार्थत्वन् —

। अथ द्विकर्मकधातवः ।

'अकथितं च' ति ^३ सूत्रेण अपादानादि विशेषेरविवक्षितं कारकं कर्म-
संज्ञं भवति । अपादानादि शब्देनापादानं संप्रदानम् अधिकरणं, कर्म, कर्त्ता,
हेतुरिति कारकं गृह्यते । तदेतत्कारकेषु यदि तद् विवक्षानभवेत्तदा संबन्ध-
सामान्यात्मने तत् कर्म संज्ञकं भवति । यदा तु अपादानादि विशेष विवक्षा-
तदापादानादिकमेव भवति ।

उदाहरणं च यथा—'देवदत्तः गोः पयोदोग्धि' इति वाक्येऽपादान-
स्याविवक्षायाम्—'दे दत्तः गां पयोदोग्धि' इति वाक्यं जायते । एते च द्वि-
कर्मक धातवः प्रोच्यन्ते तेषां च परिगणनं शास्त्रे कृतम्—

१-पाणिनीयाष्टके ५।४।५० वै. सि. कौ., पृ. सं. ३२० निर्णय सागर
प्रेस-बम्बई ।

२-तत्रैव ५।४।५८ — — — ।

३-पाणिनीयाष्टके १।४।५१ वै. सि. कौ., ६०४ निर्णय सागर प्रेस-
बम्बई ।

दुह्याच् पच् दण्ड रधि प्रच्छि-च्चि ब्रू-शामु-जिमथमुषाम् ।

कर्म युक्तस्पदकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥^१

दुहादयः द्वादश धातवः गो प्रभृतयश्चत्वारः एवं षोडश धातवः द्विकर्मकत्वेन परिगणिताः । यद्यपि षोडश धातवः एवपरिगणिताः तथापि अर्थ निबन्धेयं संज्ञा इत्युक्त्वात् उक्तार्थेष्वन्येषु धातुष्वपि द्विकर्मकत्वं भवत्येव ।

यथा—बलेः वसुधां याचते विष्णु 'रित्य' बलि याचते वसुधां विष्णुः' इति वत् बलि भिक्षते वसुधामित्यपि भवति । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति ॥

गभान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्विगाम् । मणवकं पन्थानं प्रच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि मणवकं धर्म ब्रूते शस्ति वा ग्राममजां नयति हरति कर्षति देत्याद्युदाहरणानि । महाभाष्ये चेतद् परिगणनमधोलिखित कारिकायाम् कृतम्—

दुहि याचि रधि प्रच्छिमिक्षिचि जामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

बुविशासि गुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥^२

प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पचिमथिमुष्यादयोयद्यपि न पठिता तथापि चकारेण तेऽपि संग्राह्याः । परिगणित धातुयोग एव कर्म संज्ञा भवति नत्व-न्यत्र तेन नटस्य शृणोतिगाथामित्यत्र नटस्य कर्मत्वन्नभवति ।

इह गाथा कर्मकं नट सम्बन्धि श्रवणमिति वाक्यार्थः । तेन क्रिया न्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव । गां दोग्धिपयः इत्यत्र पयः कर्मकं गो सम्बन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुं रीक्षिततत्पत्वात् । गौस्तु निमित्ततामात्रेणोणत्ता न तु वस्तु सताप्यवधिभावेनेत्यपादानं संज्ञायाः अप्रवृत्तरेनेन कर्मसंज्ञा क्रियते । यद्यपि गौरवधि भावो विद्यते तथाप्यविवक्षेते तस्मिन्नमित्तमात्र विवक्षायामुदाहरणमिदं जायते । अघित्वविवक्षायन्तु पंचभ्येव । यवातु गौरित्तैतत्पयसा सम्बध्यते तदा गो शब्दात्षष्ठ्येव भवतीत्यपि बोध्यम् प्राचीनेरेतत् परिगणनमधोप्रकारंकृतम्—

१-वै. वि. कौ. पृ. सं. ६०५ निर्णय सागर प्रेस-बम्बई ।

२-या. महाभाष्ये प्र. भागे पृ. सं. २६४ प्र. मोतीलाल बनारसीदास ।

दुह्याच्यर्थं रुधि प्रच्छि चि ब्रू शासु जि कर्मयुक् ।
नीहृकृष्मन्थ वह दण्डग्रहमुष्यचि कर्मभाक् ॥

अत्र ग्रहेः पाठो प्रमाणिकः । इतरेषान्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि सन्दर्भाशुद्धिः । तथाहि दुह्यादीन् न्यायिश्चद्वैराश्ये न पठित्वा भावक-
र्मप्रक्रिया शेषे ल कृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकैर्म्योमुख्येकर्मणि भवन्त्यथवा
गौणे इत्याशंकायां स्वयमेव पठितम्—न्यादयोप्यन्त निष्कर्म गत्यर्थामुख्य-
कर्मणि । प्रत्ययं चान्ति दुह्यादिर्गोणेऽन्येतु यथारुचि ^१ । महाभाष्ये तु तत्र
कर्मणि लादयः उत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भिन्न कक्ष्यमनेकं कर्म-
युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधानकमप्युत्पद्यन्तेऽथगुणकमणीति प्रश्ने भाष्य-
कृतोक्तम्—

प्रधानकर्मव्याख्येये लादीनाहुद्वि कर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥^२

उदाहरणम्—प्रधान कर्मणि प्रत्ययस्य—अजां नयति ग्रामम् । अजा-
नीयते ग्रामम् ।—

— अप्रधान — गां दोषि पयः । गौर्दुह्यते पयः ।
उदाहरणम्—ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः—देवदत्तः यज्ञदत्तं ग्रामं गमयति ।
गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन ।

केपुनर्धातूना द्विकर्मकाः इति प्रश्ने—

नीवह्यो हंरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्वि कर्मकेषु ग्रहणं दृष्टव्यमिति निश्चयः ॥^३

उदा०—अजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामं । भारं हरति
ग्रामम् । गत्यर्थानां गमयतिदेवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ।
तदिदं निष्कर्षवचन मत्रोच्यते—

१-वै. सि. कौ. तत्त्व बोधिनी टीकायाम्, पृ. सं. ६०६—मोतीलाल
बनारसीदास ।

२-व्या. महाभाष्ये, प्र. भागे, अकथितचेति सूत्रे, पृ. सं. २६६ मोती
लाल बनारसीदास ।

३-व्या. महाभाष्ये प्र. भागे, पृ. सं. २७० मोतीलाल बनारसीदास ।

गोणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्त्वहाम् ।
 बुद्धि-भक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ।
 प्रयोज्य कर्मण्यन्येषांण्यन्तानां ह्यादयो मताः ।
 ह्रकोनिजेच्छवा किम्बा प्रयोज्ये बहुर्दाशिभिः ।
 लक्ष्यं दृष्ट्वा निर्णयोऽक्ष कर्त्तव्यो भाष्य-पारगैः ॥^१

। इति द्विकर्मक-धातु-विचारः ।

। धातुषु षोपदेशणोपदेश-विचारः ।

धातुपाठे महर्षि पाणिनिना तालव्य दन्त्यादिपाठवत् षोपदेशाः ।
 अपिधातवः पठिताः । साधादिषु सादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वत् । तथापि
 सामान्येनात्र षोपदेशाः—धातवः—परिगणिताः—

सेक् सृप् सृ स्तृ सृज् स्तृ स्त्यान्येदन्त्याजना सादयः ।

एकाचः षोपदेशाः ष्वक्, स्विदस्वद् स्वज् स्वप् स्मिङ् ॥^२

दन्तेभवणू=दन्त्यः । दन्त्यश्च, अच्छेति, दन्त्याचौ, तौ अन्तीयस्य
 दन्त्याजन्तः सञ्चादिर्येषां धातूनां ते दन्त्याजन्त सादयः ।

एवं च दन्त्यान्त सादयः न षोपदेशाः । उत्तरार्धं पठिताः ष्वक्कादयः
 षोपदेशाः सन्तीत्यर्थः । दन्त्यः केवलदन्त्यएव गृह्यते न तु दन्तोष्ठजोऽपिष्व-
 ष्कादीनां पृथग्ग्रहणा जज्ञापकात् । तेन 'स्वाद' आस्वादने इति न षोपदेशः
 षोपदेशे भाष्यमपि प्रमाणम् —

अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिङ् स्विदि, स्वदि स्वजिस्वप-
 यश्च ।^३ षोपदेशफलन्तु षोपद शेषु धातुषु षत्वम् । प्राक्सिताद्भ्यववा-
 येऽपि इत्यारभ्य परिनिविम्यः सेवासितसमखितु सह सुट्स्तुस्वञ्जाम् इत्यादि-
 भिरष्टभिः सूत्रैः व्युत्वं विधीयते ।^४

। इति षोपदेश विचारः ।

१-व्या. महाभाष्ये, प्र. भागे, पृ. सं. २७० अकथितं चेतिसूत्रे, भा. शत
 शासन प्रकाशिते-प्रकाशक मोतीलाल बनारसीदास ।

२-वै. सि. कौ., पृ. सं. ३५२-५३ निर्णय सागर प्रेस-बम्बई ।

३-महाभाष्ये पृ. सं.—

पाणिनीय सूत्रे ।

४-पाणिनीयाष्टके ८।३।६३ इत्यारभ्य ८।३।७० वै. सि. कौ., पृ. सं.
 ३५४-३५५ निर्णय सागर प्रेस-बम्बई ।

उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य ^१ इति सूत्राण्योपदेश धातूनाम्नस्य-
 णत्वं विधीयते । के च णोपदेशाः धातवः इत्युच्यते—णोपदेशास्त्वनर्दं नाटि-
 नाथ्-नाघ-नन्द नक्क-नृ नृतः । भाष्योक्त्या—नर्दं शब्दे नट अवस्वन्दने
 चुरादिगणस्था नाथ्-नाघ् यांचार्थे, टुनदि समृद्धौ, नक्क नाशने, 'नृ' नये
 नृती गात्रविक्षेपे इत्यस्तो धातून् वर्जयित्वान्ये धातवः णोपदेशाः उच्यन्ते ।
 केषांचित् मतेषु तवर्गचतुर्थान्तनाघतेनृनद्योश्चणोपदेशतास्ति । णोपदेश-
 फलन्तुणत्वम् तेन प्रणदति । प्राणिन्दति इत्यादिषु उपसर्गात्परस्य तस्य
 णत्वम्भवति । सर्वे नादयो णोपदेशाः । नृतिनद-नर्दि-नक्कि-नाटि-
 नाथ्-नाघ् नृ वर्ज्या इति महाभाष्ये ^२ ।

१-पाणिनीयाष्टके ८।४।१४ वै. सि. कौ. पृ. सं. ३५६ नि. सा. प्रे. ब. ।

२-महाभाष्ये—६।१।६५ सूत्रे ।

। अथ नवमोऽध्यायः ।

। धातूनां वृत्तिग्रन्थाः क्षीरतरंगिणी ।

पाणिनि-व्याकरणे धातुपाठे उपलब्धवृत्तिषु क्षीरतरंगिणी वृत्तिः सर्वासु वृत्तिषु प्राचीनतमा विद्यते । एषा वृत्तिः सर्वप्रथमं शर्मण्य (जर्मन) विदुषा लोबिश्न महोदयेन रोमाक्षरैः जर्मन भाषायां मुद्रिताः १६२० ई० प्रकाशिता । अस्यामेव वृत्तौ कृत भूरिश्वमेण पं० युधिष्ठिर मीमांसकेन पाणिनीयधातुपाठस्य पश्चिमोत्तरशाखायाः व्याख्या विशदरूपेण सम्पादिता ।

सूमिकायां शो युधिष्ठिर-मीमांसकेन प्रोक्तम्—

अस्तिसंस्कृत-व्याकरण-वाङ्मये धातुपाठस्य विशिष्टस्थानम् ।
नह्येतस्य प्रवचनं विना कश्चिदप्याचार्यः शब्दानुशासन-प्रवचने समर्थो
भवति अतएव पाणिनेरोरुक्तकालिकाः कातंत्र-चान्द्रजैनेन्द्र-शाकटायन-
हेम-प्रभृताः-शब्दानुशासनानां सर्वे एव प्रवक्तारः स्वस्वं धातुपाठं प्रोचुः
..... भगवता पाणिनिनापि शब्दानुशासनं प्रवचता धातुपाठस्यापि
प्रवचनमवश्यं कृतं स्यात् ।¹

१-क्षीरतरंगिणी भूमिका, पृ. सं. २ प्रकाशक रामलाल कपूर ट्रस्ट—
अमृतसर २०१४ ।

क्षीरतरंगिण्याः गणान्ते भट्टेश्वर स्वामिपुत्रक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां
धातुवृत्तौ क्षीरतरंगिण्यां शब्दकरणो भूवादिगणः समाप्तः इति पुष्पिक-
त्रास्य पितुर्नाम भट्टेश्वर आसीत् । क्षीरतरंगिण्याः अमरकोष व्याख्यानस्य
चादौ वाग्दव्याः स्तवनात्, ग्रन्थान्ते दृश्यमानपद्यै रस्य कश्मीरजत्वं प्रतीयते ।
क्षीरस्वामिना यज धातुव्याख्याने यजुः काठकमित्युदाहरणेनास्य कठशाखा-
ध्यायित्वं च प्राप्नोति । पद्ये नानेन दृढीक्रियते चैतन्मतम्—

कश्मीर—मण्डल—भुव जय—सिंह नाम्न विश्वम्भरापरिवृद्धेद्वदीर्घ-
दोषि शासत्यमात्यवरमुनुरिमां लिलेख भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातु-
पाठम् । श्री युधिष्ठिर मीमांसकेन व्याकरणशास्त्रेतिहासेऽस्य समयः
१११५—११६५^१ विक्रमः संवत् स्वीकृतः । वर्धमानेन संवत् ११६७ विर-
चिते गणरत्नमहोदधौ क्षीरस्वामिनो नाम द्विधागृहीतम् ।

(क) ज्योतीर्विग्रह नक्षत्रादीनि वेत्ति ज्योतिषिकः इति वामन क्षीर-
स्वामिनो ४३०३—पृ० १८३ । अस्य पाठान्तरमधोलिखितं विद्यते ज्योतीषि
ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्योतिषं वेद ज्योतिषिकः । द्वितीयं
पाठान्तरं क्षीरस्वामिनः कोशव्याख्यायां प्राप्यते ।

मैत्रेय—रक्षितः वि० सं० ११६५—११६० जातः स्वकीय—धातु—प्रदीपे
क्षीर—स्वामिनो मतोल्लेखं केचित् एके इत्यादि पदैः करोति^२ ।

क्षीरस्वामी मैत्रेयात्प्राचीनतरः इति तु व्याकरणशास्त्रेतिहासे प्रसिद्ध-
मेव ।

क्षीरतरंगिण्याः मंगलश्लोकेषु पठितेनानेनपद्यन—
जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः ।

शब्दाः संवसज्जनादसाधुभिपन्नटाः स्थ भोः आतरः ।

१—क्षीरतरंगिणी भूमिका, पृ. सं. ३१ प्रकाशक रामलाल कपूर ट्रस्ट—
अमृतसर ।

२—संस्कृत व्याकरण—शास्त्रेतिहासे, पृ. सं. ८१, ८ श्री युधिष्ठिर
मीमांसक ।

वाग्देव्याद्यकृता मदेकशरणा मात्रा यतोऽस्यान्मया ।
न्याय्ये वर्त्मनि वर्तनाय भवतां षड्वृत्तयः कल्पिताः ॥ ^१

ताश्चेमाः षड्वृत्तयः—१. अमरकोषोद्घाटनम् ।

२. क्षीरतरंगिणी ।

३. निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः ।

४. अमृत-तरंगिणी ।

५. गणवृत्तिः ।

६. निघण्टु वृत्तिः ।

पाणिनीय धातुपाठे तिस्रः वृत्तयः पाठभेदमनुसृत्य रचिताः यथा—
पूर्वदेशीय धातुपाठस्य व्याख्या मैत्रेय-रचिता धातुप्रदीपनाम्नी विद्यते ।
पश्चिमोत्तर-देशीये धातुपाठे क्षीरतरंगिणी व्याख्या रचिता क्षीरस्वा-
मिम्ना । दाक्षिणात्य धातुपाठमाश्रित्य पाल्यकीर्तिनाचार्येण स्वधातुपाठः
प्रोक्तः । चतुर्थश्च धातुपाठः सायणाचार्य-परिष्कृतः धातुवृत्तौ प्रोक्तः ।

पाणिनीय धातुपाठे महत्यव्यवस्था दृश्यते । तत्र केषांचिद् धातूनां
क्रम विपर्यासः, केषांचिदनातः केषांचिदक्षरभेदेरधिकः पाठः । धातुपाठस्य
कयोश्चिदपि द्वयोः व्याख्यानयोः समानः पाठः नैवोपलभ्यते । एषाच्चाव्य-
वस्था बहु प्राचीन कालादास्यधोत्तरोत्तरं च वृद्धिगता । धातुपाठस्य भेदेन
खिन्नमनसा क्षीरस्वामिना प्रोक्तम्—

पाठेऽर्थे चागमभ्रंशाद् महतामपि मोहतः ।

नविद्मः किन्तु जहिमः किंवात्रावद्ध्यहे वयम् ॥^२

धातुवृत्तिकारः सायणोऽपि बहुपाठभेदोदाहरणानि प्रदर्शयति—इह-
केचिद् धृञ् धारणे इति पठन्ति । सोऽनार्षः । अस्याभिस्तु मैत्रेयाद्यनुरोधेन
त्रित्प्रकरणो हस्तेनन्तरं पठित्वायमुदाहृतः ।

१-क्षीर-तरंगिणी ग्रन्थारंभे-२ पृष्ठे ।

१-क्षीरतरंगिणी ग्रन्थारंभे-भूमिकायाम् पृ. १७

गाङ् गतो गापोष्टक् इत्यत्र न्यासपदमंजयोर्यम् धातुरादादिकः इति स्थितम् । शपि पाठे चास्य प्रयोजनं नास्ति । अस्माभिस्तु क्वाप्ययं पठितव्यः इति मैत्रेयोधनुरोधेनेहपठितः ।^१

षच् समवाये एवं च न्यासाकारदीनां बहूनामभिमतत्वादयं धातुरस्माभिः ।^२

‘जू’ वयोहानौ इत्यत्र भाष्यवृत्ति न्यासपदमंजर्यादिषु यथा यं धातु-
नैति । अत्रेयमेत्रय पुरुषकारादिषु दर्शनादिहास्याभिर्लिखितम् ।^३

महाभाष्ये (१. ३. १) सूत्रे पठ्यते-‘ईडिः’ स्तुतिचोदना-यांचासु-
दृष्टः । सम्प्रतिधातुपाठे ‘ईडि’ स्तुतौ इत्येवार्थो लभ्यते । उपर्युक्त प्रमाणे ।
सिद्धं भवति यत्पाणिनीये धातुपाठे बहुप्राचीन-कालादेव पाठार्थव्यत्य-
योऽभूत् । सायणेन माधवीय-धातुवृत्तौ पूर्वाचार्यं मतं प्रदर्शनपूर्वकं पाठ-
परिवर्तनपरिवर्धने व्यघत्ताम् पाणिनीयव्याकरणे च धातुपाठः सार्थकः
सम्प्रत्युपलभ्यते स पाठः विविधग्रन्थसाहाय्येन सायणेन परिष्कृतः । साय-
णेन तत्रान्तरं प्रसिद्धानां भूयिष्ठानां धातूनां ग्रहणात् बहूनां च परित्यागात्
अयं धातुपाठः प्राचीनः आर्षपाठ इति वक्तुं न युज्यते । किन्तु सायण
परिष्कृतः पाणिनीयधातुपाठः इत्येवं वक्तुं युज्यते ।^४ बाथ लिंक वियचितः
धातुपाठः न-च-पाणिनीयः । तेन हि तत्रान्तरं प्रसिद्धानां सर्वेषां धातूनां
संग्रहः कृतः । अतोऽयमपि प्रमाणीकृत-पाठत्वेनागोक्तुं न युज्यते ।

यथाष्टाध्यायां सूत्राणां संहिता पाठस्यैव प्रामाण्यमुपलभ्यते । भाष्य
कृद् प्रभृतिभिराचार्यैस्तथैव स्वीक्रियते च तथैव धातुपाठोऽपि संहिता पाठ-
स्यैवोररीकरणं व्याख्याकारैरभिमतम् । अतएव यत्र तत्र धातुसूत्रविच्छेदे
विवदन्ते वृत्तिकाराः—

१-क्षीरतरंगिणो ग्रन्थारम्भे भूमिकायाम् पृ. सं.—

२-माधवीय धातुवृत्तौ पृ. सं. २०२ ।

३-तत्रैव भाग ४, पृ. सं. २६४ मैसूर संस्करणे ।

४-क्षीरतरंगिणी भूमिकायाम्, पृ. सं. १८ ।

‘तप’ ऐश्वर्यं ववृतु वरणे इति संहितया दिवादौ पठ्यते । तत्र वा पदं तप ऐश्वर्यं इत्यनेन संबध्य भौवादिकस्य ‘तप’ संतापे इत्यस्यैवैश्वर्यं दैवादि-
कत्वं विकल्प्यते इत्येके वृत्तिकाराः । वा पदमुत्तरसूत्रेण सम्बध्यते
इत्यपरे । वा पदं भौवादिकस्य वृतु वरणे इत्यस्य दैवादिकत्वं विभाषया
विधीयते इत्येके वावृतु धातुरित्यन्ये ।^१

द्वितीयमुदाहरणं क्षीरतरंगिण्यामुपलभ्यते—यथा—

‘पत’ गतौ वा पशानुपसर्गात् । पतयति, पतति — वा शब्दस्तूत्रै-
कदेशार्थः वावृतुवत् । उत्तर सूत्रे च पुनः—

पशानुपसर्गाद् वादन्तत्वमित्येके पशयति—पाशयति ^२ । उपयुक्तं
पाठभेदः संहिता पाठे एव संभवति नान्यथा । अतएव सायणोऽपि समर्थयति
संहिता पाठम् ।

अत्रस्वामी संहितायां धातुपाठाद् वा शब्दमुत्तरधातुशेषं प्रवदति ।^३
अस्कानन्तमयमपि प्रमाणभाचार्येणोमयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । केचि-
दाकडारावेका संज्ञा इति प्राक्कडारात् परं कार्यम् इति महाभाष्ये १४।१

पाणिनेर्धातु पाठः प्रोक्तरूपः । प्रवक्ताचाचार्यः पाणिनिः पूर्व-
ग्रन्थेभ्यः एवोपयोगिनोऽशान् शब्दतोऽर्थतश्चानुवदति । अतएव पूर्वाचार्याणां
धातु-सूत्राण्यनेनापि तथैव प्रोक्तानि । यथाष्टाध्याय्याः सूत्राणि ततः
प्राचीनैरापिशालि-काशकृत्स्न सूत्रैः साम्यम् तथैव धातु सूत्राणां विषयेऽपि
वक्तुं शक्यते ।

भ्वादौ चते चदे च याचने इति क्षीरस्वामो ।^४ अत्रचकारः भिन्नक्रमः
सन्नापि रेह परिभाषणे इति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं परिभाषणार्थं समुच्चिनोति ।
तथा सति अन्यत्रेवेहापि याचने चेति पाठेन भाव्यम् यथा सूत्र पाठे पक्षि-
मत्स्य-मृगान्हन्ति परिपन्थं च तिष्ठति ।

१-क्षीरतरंगिणी सू० सं० ४।४८, ४९ । धातुप्रदीपे, पृ. सं. ६३ धातु-
वृत्तौ, पृ. सं. २५३ ।

२-तत्रैव चुरादौ, सू. सं. २४६-२५० ।

३-धातुवृत्तौ, पृ. सं. ३६० ।

४-क्षीरतरंगिणी, भ्वादौ, सू. सं. ६०८ ।

अत्रापि चकारो भिन्न क्रमाथः । क्षीरस्वामिन तु पूर्वधातुसमुच्चयार्थः इत्युक्तम् तेन रेह परिभाषणे इत्यस्य याचनमप्यर्थः स्वीकृतः । हेमचन्द्राचार्येणापि क्षीरस्वामिनो व्याख्यानमनुसृत्य रेह परिभाषण-याचनयोः इति स्पष्टं याचन पदं पठितम् ^१ ।

धातुप्रदीपकारो मेत्रैयश्चकारन्न पपाठ । सायणेन माधवीय धातुवृत्तौ चते चदे याचने चेत्येवं विपर्ययस्य सूत्रितम् तेन परिभाषणमप्यर्थः इति तस्याभिप्रायः ।

एतेः प्रमाणैः स्पष्टं यत् पाणिनेः प्राक् कश्चिद् धातुपाठश्चछन्दो-वद्धः आसीत् तस्यैव केचनांशः पाणिनीयेऽपि धातुपाठेऽवशिष्टाः दृश्यन्ते ।

पाणिनीये धातुपाठे बहुत्रप्रकरणविरोधे उपलभ्यते । यथा-चवर्गान्तेषूदात्तोषु परस्मैपदिषु इकारान्तोऽनुदात्तः क्षि क्षये धातु पाठतः ^२ ।

अयंप्रकरणविरोधः पूर्वाचर्याणामनुरोधेनेति क्षीरस्वामी वदति कस्यचिद् प्राचीनस्य धातुगण व्याख्यातुः श्लोकम्ः—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः ष्वचित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः ॥^३

काशकृत्स्न धातुपाठेऽप्येवमेव च वर्गान्तेषूदात्तोषुमध्ये इकारान्तस्यानुदात्तस्य 'क्षि' धातोः पाठ उपलभ्यते ।

पाणिनेः प्राक् कस्यचिदाचार्यस्य श्लोकबद्धो धातुपाठः आसीदिति आधुनिकेषु वृत्तिग्रन्थेषु प्रमाणं लभ्यते । कानिचिदुदाहरणान्यत्र प्रदर्शयन्ते—

१-‘पूरी’ आप्यायने ष्वदास्वाद इति ।

२-‘फक्क’ नीचेर्गतौ तक्क् कर्षणेबुक्कभषणे इति ।

३- जुङ् प्रेरणावाची शुठालस्ये गजमार्गं च ।

शब्दार्थे पचि विस्तार— — — — — ॥

१-हेमचन्द्र धातुपाठे भ्वादौ सू० सं० ८६७ ।

२-क्षीरतरंगिणी, सू० सं० १४६ ।

३-क्षीरतरंगिणी भ्वादौ सू० सं० १४६ ।

४-‘गुध’ तपि मृद संक्षोदे मृड सुखनार्थं चकुन्य संश्लेषे ।

५-‘यत्’ उपसंस्कार निराकराथः सनिरश्च धान्य धन वाची, ।

६-‘विश’ मृश णुद प्रवेशामर्श क्षेपेषु षदलृ विशरणार्थः ॥^१

उपर्युक्त प्रमाणैः श्लोकबद्ध धातुपाठः पुरुषकार कर्तुर्लीलांशुक मुनेर्देवराजस्य काले आसीदिति निश्चीयते ।

पुरुषकारवृत्तौ अन्येषामपि धातुपाठानामुल्लेखः प्राप्यते । अस्य-ग्रन्थस्य ६६ तम कारिकायामाख्याततिघण्टुर्नाम ग्रन्थः उल्लिखितः । अस्य कर्ता कः आसीदिति न कुत्रापि प्रमाणम् । एवमेवाख्यातचन्द्रिका भट्टमल्ल विरचितेति धातुपाठोऽन्योपि प्राप्यते ।

इयमाख्यातचन्द्रिका वेंकट रंगनाथ स्वामिना सम्पादिता । अनेन ग्रन्थ कृतास्याः चन्द्रिकायाः भूमिकायाम् आख्यातानां समाम्नाय रूपेणार्थ बोधका इमे ग्रन्थाः निर्दिष्टाः—कवि रहस्यम्, हलायुधस्य । क्रियाकलापः विद्यानन्दस्य । क्रियापर्यायदोषिका वीरपाण्डवस्य । क्रियाकोशः राम-चन्द्रस्य । प्रयुक्ताख्यातमजरी कविसारंगस्य समुच्चयः गुणरत्नसूरेः । धातु-रूपभेदः वरदराजस्य । धातुसंग्रहः ग्रन्थः मालतीमाधवकारेण जगद-घरेण १११७ व्याख्यानेऽस्मृतः^२ ।

धातुवृत्ति ग्रन्थेषु सर्वप्रथमं महर्षि पाणिनिनैव स्वधातुपाठे एकावृत्तिः रचितेति प्रमाणेः पुरापि स्पष्टीकृतम् । धातुपाठे प्रवचना भगवता कुत्रचित् तत् एश्वर्ये वा, ‘वृतु’ वर्तने इत्येवं सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः अपरस्मिन् स्थाने शिष्यानुपदिशता तत् ऐश्वर्ये, वावृतुवर्तन इति । एतदेवभिप्रेत्य सायणाचार्य आह—

अस्माकन्तुभयमपि प्रमाणमुभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् ।^३

१-क्षीरतरंगिणी भूमिकायाम् पृ. सं. २४ ।

२-माधवीय धातुवृत्तौ, पृ. सं. २६३ ।

३-महाभाष्ये, सूत्र सं० २।२।१८, ३।२।५६, ४।१।६४, ४।३।१५६,
६।१।६५ ।

एवमन्यैः प्राचीनः धातुवृत्तिकारः 'सुनाग' इति कथितः । हरदत्त-
वचनानुसारं महाभाष्ये स्थाने स्थाने सौनाग वार्तिकान्युपलभ्यन्ते ।^१

अयं च सुनागः कात्यायनादवाचीनः इति कैयट व्याख्यानादव-
गम्यते ^२ अष्टाध्यायी (७.२।१७) सूत्र वृत्तिकृद् वामनः पठति—

सौनागाः कर्मणि निष्ठायां श्केरिटमिच्छन्ति विकल्पेन अस्यते-
भवि इदमेव सौनागमतं माधवीय धातुवृत्तावसकृद् प्रदर्शितं सायणेन ^३
क्षीरतरंगिण्याः आदावन्तेणात्त्रयं सम्बन्धि सौनागमतमुद्धृतम्—

धातूनामर्थं निर्देशोऽयं निदर्शनार्थः इति सौनागाः ।

क्रियावाचित्वमाख्यातु मेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्यां अनेकार्था हि धातवः ॥^४

वामन क्षीरस्वामिभ्यामुद्धृते मते धातुपाठ विषयके इति तु निश्चि-
तमेव । एतैः प्रमाणैः सुनागः पाणिनीय धातुपाठस्य किमपि व्याख्यानं
रचितवान् इति भीमसेनाचार्यस्य वृत्तिकृद्वपे महत्त्वपूर्णः सम्बन्धः इति
विविध ग्रन्थकारवचनैः प्रमाणीक्रियते ।

सर्वानन्दः स्व येऽमरटीका सर्वस्वे १।१।७ व्याख्याने वदति—अर्ब
पर्व बर्व कर्व खर्व गर्ब मर्व सर्व बब चर्व गतौ इत्ययमपि भूवादौ भीमसेनेन
पवगन्त प्रकरणे पठितः ।

मंत्रेयः धातुप्रदीपे—बहुशोऽमून् यथाभीमः प्रोक्तवांस्तद्वदागमात् ।
उमास्वाति—भाष्य—व्याख्याता सिद्धसेनगणी लिखति—

भीमसेनात् परतोऽन्यै वैयाकरणैरर्थ द्वयेऽपठितोऽपि (पृ. सं. २१४)

१—पदमंजरी, भाग २, पृ. सं. ७६८ ।

२—धातुवृत्तौ पृ. सं. ३०१, ३०७, ३१६ ।

भट्टोजिदीक्षितः नागेश महोदयोऽपि धात्वर्थनिर्देशः भीमसेनकृत इत्याचक्षते ।
लवपुरस्य दयानन्द महाविद्यालयान्तर्गत पुस्तकालये भीमसेनीय—धातुपाठ-
स्यैकः हस्तलेख आसीत् ।

३—धातुवृत्तौ पृ. सं. ३०१, ३०७, ३१६ ।

४—क्षीरतरंगिणी, पृ. सं. ३, ३२३ ।

कविकल्पद्रुम टीकायां दुर्गादासेन स्तम्भ इह क्रिया-विरोध इति भीमसेनः स्तम्भस्तम्भे इति सौत्रो धातुः । नत्वयं क्वचिद् धातुपाठे पठितः । धातुवृत्तिकृतस्तु सौत्रानऽपि धातून् व्याख्यायन्ति । देव व्याख्याता कृष्णलीलांशकमुनिरपि वदति क्षप प्रेरणे भीमसेनेन कथादिष्वपठितः अयं बहुलमेतन्निदर्शनमिति उदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते ।^१

उपर्युक्त-व्याख्यानेन भीमसेनस्य धातुवृत्तिकर्तृत्व सिध्यति ।

। अज्ञातनामा धातुवृत्तिकारः ।

कस्यचिदज्ञातनाम्नोवृत्तिकारस्य तदीयाया पाणिनीयधातुवृत्तोश्चो-
दाहरणानि क्षीरतरंगिणी पुरुषकार निघण्टुवृत्तिषूपलभ्यन्ते, यथा-‘शश्रन्ते’
----- इदित्वादनुनासिकलोपाभावः ‘श्रिये’ इति तूदाहरणं वृत्ति-
कृद भ्रान्तः^२ ।

क्षीरस्वामिना स्मृतः वृत्तिकृदय धातुवृत्तिकारः कश्चिदज्ञातनामा
एवेति सायणेनापि पाठस्यास्य पुष्टिः कृता ।

देवराजः स्वीये निघण्टु व्याख्याने कांचिद् धातुवृत्ति निर्दिशति—

‘अंजु’ व्यक्तिभ्रक्षण कान्ति गतिषु । भ्रक्षणं सेचनमिति तद्वृत्ति ।

‘क्षप’ प्रेरणे क्षपि क्षान्त्यमिति कथादिष्वपठितोऽपि बहुलमेतन्निदर्शन
मित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते ।

देवराजस्य द्वितीयः पाठः भीमसेन प्रसंगे उद्धृतेन पुरुषकारपाठेन
सहजुलनामर्हति । उपरितनैः प्रमाणैः स्मृतः धातुवृत्तिकारः भीमसेनादन्यः
कश्चिदज्ञातनामा विद्वान् वृत्तिकारः आसीदिति निः संशयं शक्यते
कथितुम्^३ ।

। देव-धातु-वृत्तिः ।

देवनाम्ना केनचिद् विदुषा पद्यात्मकः प्रकरण ग्रन्थः रचितः ।

१-क्षीरतरंगिणी, पृ. सं. २८, २९ ।

२-तत्रैव भवादौ धातु सू. सं. ५१ प्रकाशक-रामलाल कपूर-अमृतसर

३-क्षीरतरंगिणी भूमिकायाम्, पृ. सं. ३० प्रकाशक-राम लाल कपूर
अमृतसर ।

अस्मिन् ग्रन्थे अनेकत्र पठितानां समान रूपाणां धातूनां पाठः कृतः । ग्रन्थान्ते प्रोक्त विवरणन जायते —

इत्यनेक विकरण सरूप धातुव्याख्यानं देवनाम्ना विदुषा विरचितं देवं समाप्तम् । अस्मिन् ग्रन्थे शतद्वयं श्लोकः वर्तन्ते । अस्यदेव ग्रन्थस्य सम्पादकेनास्य कालः ख्रिस्ताब्दस्य नवमशताब्दयाः आरभ्य द्वादश शताब्दिमध्ये कथितम् । श्री मीमांसकेन प्रमाणेरस्य समयः मैत्रेय रक्षितोत्तर-कालिकोऽयम् द्वादशशतके निर्धारितः^१ ।

देववार्तिकम्

श्रीकृष्ण लीलांशुकमुनिना देवग्रन्थस्य पुरुषकारसंज्ञकं व्याख्यान-मकारि । इति तदुक्त ग्रन्थान्त-पद्येनावगम्यते —

‘कृष्ण लीलांशुकेनैवकीर्तितं देव वार्तिकम्’

अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयेतर व्याकरण सम्प्रदाय ग्रन्थानामपि पदे २ उदघरणाद् अस्य कर्तुरनेक-तत्र-निष्ठ ज्ञानमासीद इति प्रतीयते । माघ-वीर्य-धातुवृत्तौ बहुधास्य नामदिशादयम् सायणात् पूर्वतरः आसीत् श्रीकृष्ण लीलांशुकमुनिः वैष्णव सम्प्रदायस्याचार्यः । अस्य कणमितं स्त्रोत्रं वैष्णवेषु प्रसिद्धम् । अयं बंग देशीयः १२५० वैक्रमाब्दारभ्य १३५० वैक्रमाब्दमध्ये जातः इति श्रीमीमांसकेन विबधे प्रमाणेप्रमाणीकृतम् ।

पुरुषकारे-हेमचन्द्राचार्यः त्रिः स्मर्यते । हेमचन्द्रस्य ग्रन्थरचनाकालः ११६० वै० १२२० वैक्रमाब्द पर्यन्तमितीयं पुरुषकारस्य पूर्वासीमा । निघण्टु व्याख्याने देवराजयज्वना पुरुषकारस्य नाम निर्देशं विनाद्वयोः स्थानयोः पाठः उद्धृतः । देवराजीयं निघण्टु भाष्यं सायणेन ११६२।३ ऋग् भाष्ये उद्धृतम् । अतो देवराजस्य कालः वैक्रमाब्दस्य चतुर्दश शत्या उत्तरार्धः कालः निश्चितः । इयमेवापरा सीमा पुरुषकार कर्तुरिति^२ ।

१-क्षीरतरंगिणी भूमिकायाम्, पृ. सं. ३६ प्रकाशन-रामलाल कपूर
अमृतसर ।

२-तत्रैव

३७

एताः धातुवृत्तौ विहाय प्रक्रिया ग्रन्थेष्वपि धातूनां व्याख्यानं प्रक्रिया ग्रन्थकारैः विहितम् । विक्रमस्य द्वादश शत्याः प्रारभ्य पाणिनीय व्याकरणस्य पठन-पाठनं शब्दानुशासन-क्रमं विहाय प्रक्रिया प्रारब्धम् एषु प्रक्रिया ग्रन्थेषु अपि धातुपाठस्य धातूनां व्याख्यानस्य च स्वरूपमुपलभ्यते- ते चेमे ग्रन्थाः ग्रन्थकृतश्च—

क्रम सं०	ग्रन्थनाम	ग्रन्थकारः	समयः
१-	रूपावतारः	धर्मकीर्तिः	११४० वि. सं. १०८ ई.
२-	प्रक्रियारत्नम्	—	१३०० वैक्रमाब्दात्पूर्वं- १२४ ई.
३-	रूपमाला	विमल सरस्वती	१५०० वैक्रमाब्दात्पूर्वं- १३४ ई.
४-	प्रक्रियाकौमुदी	रामचन्द्रः	१४८० वैक्रमाब्द १८२३ ई.
५-	सिद्धान्तकौमुदी	भट्टजोदोक्षित	१५७५ वै. १५१८ ई.
६-	प्रक्रिया सर्वस्वम्	नारायण भट्टः	१३२० वै. १५६३ ई.

ग्राह्येषु चतुर्षु सर्वेषां धातूनां व्याख्याननोपलभ्यते । नापि व्याख्याणातूनां निजन्तादिप्रक्रियाषु सर्वाणि रूपाणि उपलभ्यन्ते । सिद्धान्त कौमुद्यां प्रक्रियासर्वस्वे च सर्वेषां व्याख्यात धातूनां कर्तृ प्रक्रियायाः रूपाण्येव निजन्तादिषु कर्म भाववाच्यरूपाणि नोपलभ्यन्ते ।

एवमत्र पाणिनीय धातुपाठस्य तद व्याख्यानग्रन्थानां व्याख्यानविषये विचारकृतः धातुवृत्ति-काराणां विवेचनमत्र संक्षेपेण विहितम् । प्रत्येकः धातुवृत्तिग्रन्थः स्वतंत्र रूपेण समालोचनारूपेण च व्याख्यानमपेक्षते इति नास्ति कश्चिदत्र सन्देहः ।

क्षीरतरंगिण्याः प्रथमसंस्करणं जूनो लीबिश नामकेन जर्मन विदुषा १९३० ई. वर्षे प्रकाशितम् । अस्मिन् संस्करणे रोमनाक्षराणां प्रयोगात्

१-क्षीरतरंगिणी भूमिकायाम्, पृ. वं. ४१ प्रकाशक-रामलाल कपूर
अमृतसर ।

भूमिकायां टिप्पणीषु च जर्मनः भाषायाः प्रयोगेण भारतीयानां कृतेऽनुपयो-
गिताभयलोक्य परमविदुषा श्री युधिष्ठिर मीमांसकेन २०१४ वेक्रमाब्दे
अमृतसरतः अस्य प्रकाशनमकारि । अस्य संस्करणस्य वैशिष्ट्यं च पूर्व-
संस्करणतः प्रदर्शितम् ।

धातु सूत्र संख्या, सूत्र व्याख्यानन्तरं धातुसंख्या चोलिलखिते । क्षीर-
तरंगिण्याः यान्युद्धरणानि पुरुषकारे, धातुवृत्तौ चोपलभ्यन्ते तेषां निर्देशः
टिप्पणीभिः कृतः । अथ्यत्र ग्रन्थेषूपलब्धपाठभेदः, मूलपाठसंशोधनम्,
धातुपाठतुलना, समालोचनाभिश्च समेतमिदं संस्करणम् क्षीरतरंगिण्याः
शुद्धं संस्करणं वक्तुं शक्यते । विशेषरूपेण क्षीरतरंगिण्याः पृ. सं. ४२ तः
४८ पर्यन्तम् भूमिकाभागेऽवलोकनीयम् ।^१

पाणिनिमुनिप्रणीतधातुपाठव्याख्यानभूतायाः अस्यावृत्तेः वैशिष्ट्यं
स्वयमेव मंलाचरणे ग्रन्थकृता प्रोक्तम्—

धातु-वैषम्य-शमनाद् वाङ्मयाप्यायनी सताम् ।

क्षीरस्वामि प्रसूयतेयं वृत्तिः क्षीरतरंगिणी ॥

सूत्र व्याख्या कार्यजातं गणानाम्—

सेट्त्वानिट्त्वोपग्रहाः इत्फलं च ।

अष्टाध्याय्यां ये विशेष-प्रयोगाः—

धातोर्धातोर्दशितास्ते विशेषात् ॥ २ ॥

य एव पारायणिकैर्दष्टोऽत्र विवरीतृभिः ।

पन्थास्तेनैव याताः स्म कृत्वा गज-निमीलिकाम् ॥ ३ ॥

न विचारिताः प्रयोगाः पारायणिकैर्हितत्र संरब्धम् ।

सत्यार्थ-धातुकेऽपि च षोढा नोदाहृता प्रकृतिः ॥ ४ ॥

भगनाः पारायणिकाश्चन्द्राया अपियत्र विभ्रान्ताः ।

तान् धातून् विवरीतुं गहनमहो ग्रध्यवसितास्म ॥ ५ ॥

१-क्षीरतरंगिणी भूमिका पृ. सं. ४२, ४८ ।

२-तत्रैव — पृ. सं. १, २ ।

अस्य व्याख्यानशैली च परिष्कृता सुदृढा प्रमाणयुक्ता व्यवहारोप-
योगिनी चावलोक्यते । धातूनामर्थे निर्देशः तेषां तिङन्त कृदन्त प्रयोगाश्च
साधु व्याख्याताः ।

अथ नित्यानां लोकवेदप्रसिद्धानां भवतीत्यादिशब्दानां स्वरार्थ-
साधनकालाद्यवबोधनार्थं प्रकृत्यादि विभागकल्पनया व्याख्यानमिति प्रकृ-
तय सूच्यन्ते ।

१-‘भू’ सत्तायाम् २-उदात्तः । भू इति अविभक्तिकोऽयं निर्देशः
भ्रान्ति निवारणार्थः । छान्दसो वा सुलुक् (छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति ।
भाष्ये) एवं सर्वत्र सतोभावः सत्ता अस्तित्वम् । भावो धात्वर्थे सामान्यम्
यदाहुः—

सान्त्विता सा महानात्मा तामाहुस्त्वत्तादयः
प्राप्तक्रमा विशेषे क्रियासेवाभिधीयते ।
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थे च प्रचक्षते ।^१

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ।

यत्रान्यतु क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः इति
अतएव मांगलिकत्वाच्च पूर्वमस्य प्रयोगः । धातूनामर्थनिर्देशो अयं निर्देश-
नार्थः इति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ।

तथा च भूरयं क्वचिदस्त्यर्थे वर्तते—बहूनि घनान्यस्य भवन्ति ।
क्वचिद् सतोत्यर्थः । क्वाप्यभूत प्रादुर्भावि-क्षीर भोजिन्याः श्रुतं धरः पुत्रो-
भवति । जायते इत्यर्थः । सम्पद्यते—पटोऽशुक्लः शुक्लो भवति । सम्पद्यते
इत्यर्थः । अपि च तत्तदुपसर्गवशाद् धातोः सःसोर्थं प्रकाश्यते यथा प्रभवति
इति स्वाम्यर्थः प्रथमोपलभ्यश्च । पराभवति—इत्यादि
तिरस्कारः । संभवति इति तन्मात्रार्थः । अनुभवति इति संवेनम् । विभवतीति
व्याप्तिः ^२ ।

१-वाक्यपदीये, तृ० काण्डे-श्लोक० सं० १, ३४, ३५

२-क्षीरतरंगिणी पृ० सं० ३, ४

इत्याद्यर्थं निर्देशानन्तरं उदात्तप्रयोजनं सेट्कत्वाय । अनुवन्धाभावाच्च परस्मैपदम् । शब्दिकरणत्वात् भवति, भवन् इत्यादि । अत्र भू इत्यस्योकारस्येत्संज्ञा न भवति निरनुनासिकत्वात् । तथा च—

वरिद्रा जागृदीधीडाम् एकाचां च चिरेजिरेः ।
अदन्तोणोति वेवीडां स्मर्यते नेत् तथा लडेः ॥^१

‘कर्तरि कर्मभिव्यातहारे’ भव कर्मणोश्च ^२ इति आत्मनेपदत्वात् व्यतिभवते, अन्येन च कीर्षितां भवन क्रियां करोतीत्यर्थः । अन्योन्य क्रिया-विनिमये हि कर्मव्यतिहारे एकवचनं न स्यात् । भावेत्वेकवचनमेव । आख्यातस्यासत्त्ववृत्तित्वेन संख्याद्यभावात् । एकवचनमुत्सर्गतः कर्ष्यते ^३ इति भाष्यप्रमाणात् । चैत्रेण भूयते । त्वया भूयते मया भूयते इत्यादि । मध्यमोत्तम पुरुषावपिवस्तकर्मणि—अनुभूयते । सुखम् । सर्वद्यते इत्यर्थः । भवतेरकर्मकत्वेऽपि इहार्थान्तरत्वाद् सकर्मकत्वम् । यथा—

धातोरर्थान्तरे वृत्तेषात्त्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धे रविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥^४

धातोरर्थान्तरे इत्यस्योदाहरणम्—

भारं वहति । उद्यच्छतीत्यर्थः ।
नदी वहति । स्रवतीत्यर्थः ।

कर्मणो धात्वर्थान्तः प्रवेशादकर्मकत्वम्, यथा—‘जीव’ प्राणधारणे इत्यस्य ‘नृती’ गात्र विक्षेपे इत्यस्य च प्राणगात्राख्येकर्मणी धात्वर्थे नैव क्रोड़ीकृते । चैत्रः जीवति नृत्यति । कर्मणः प्रसिद्धत्वात्—यथा—देवो वर्षति । नेह पार्थः शरान् वर्षति ।

प्रयोक्तु रविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे प्रयोगः । यथा—नेह पच्यते—नेह भुज्यते ।

१-क्षीरतरंगिणी, भवादौ, पृ. सं. ३१ ।

२-पाणिनोयाष्टके सू. सं. १।३।१५, १६ ।

३-महाभाष्ये, सू. सं. १।१।३८ ।

४-वाक्यपदीये ३।७।८७, पृ. सं. १३४ ।

अकर्मकत्वं च—किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादि व्यपदेश शेषादीना
मपर्यनुयोज्यत्वात् किं करोति, भवतीत्यर्थावगमात् । क्रिया हि सर्वधातूना-
मन्तरंगं कर्म । अतएव च क्रियाविशेषणनां कर्मत्वंभवति—शोभनं घटो
भवति ।^१ कालमावाध्वदेशाश्च सर्वक्रिया व्याप्यत्वात् कर्मत्वेन सर्वधातूना-
मपरिहार्याः—यथा—मासमास्ते, गोदोह स्वपिति,

क्रोशं क्रीडति, कुहञ्छेते इत्यादि ।^२

सकर्मकाकर्मकत्वं व्यवहारः कथमिति चेतुक्तं क्षीरस्वामिनामृत-
तरंगिण्याम्—

प्रप्ययोऽकर्मकादभावे कर्मणि स्यात् सकर्मकात्

सकर्मकाकर्मकत्वम् द्रव्य कर्मनिबन्धनम् ।

भट्ट शशांकधरस्तत्रैवं गुरुमुष्टि समादिक्षत् । यदाह—द्विरूपो धात्वर्थः
भावः क्रिया च । अतएव क्रियाभावो धातुः इति, कातंत्रे^३ व्याख्यातम् ।
भाष्येऽप्युक्तम् क्रियावचनो धातुः भाववचनो धातुः (१।६।१)

अपरिस्पन्दमान साधन साध्यः भावः ।

अपरिस्पन्दमान साधन साध्या—क्रिया ।

अतोभावार्थो धातुरकर्मकः । क्रियार्थो धातुः सकर्मकः । भावक्रिय-
योश्च पर्यायत्वमदूरविप्रकर्षेण । धात्वर्थं सामान्ययुक्ता युक्तत्वेऽत्र सूरयः
प्रमाणम् ।

धातोः प्रयोगश्च षोढा प्रकृतिः क्रियते यदुक्तम्—

स्याच्छ्रुद्धा प्रकृतिर्प्यन्ता सन्नन्ता णिचि सन्परा ।

यङन्ता यङ लुगन्ता च नातोऽन्या निष्प्रयोजना ॥^४

१-क्षीरतरंगिणी भूमिकायाम्, पृ. सं. ५, ६ ।

२-महाभाष्ये १।४.५१ ।

३-कातंत्र व्याकराणे ३।१।८ ।

४-क्षीरतरंगिणी, पृ. सं. ७ ।

शुद्धायाः प्रकृतेरुदाहरणानि दत्तानि-भवति-व्यतिभवतेऽप्यन्ता-
प्रकृतिः-भवन्तं प्रेरयति-भावयति-करोतीत्यर्थः । घा० सू० (१०।२३१)
चुरादौ 'भू' प्राप्तावात्मनेपदी भावयते पदम्-प्राप्नोतीत्यर्थः ।

'आघृषाद्वा' (घातुसंख्या १०।२०१) इत्यणिच्पक्षे-उत्साहाद् भवते
लक्ष्मीम् । भुवोऽवकत्वने घातु सू० (१०।१८५) णिच्-सपिषा सक्तून्
भावयति मिश्रयतीत्यर्थः । ण्यासश्चन्थोयुच् (३।३।१०७) भावना सम्मन्ता
प्रकृतिः-बुभूषति । श्रयुकः किति (७।२।११) सनि ग्रहनुहोश्च (७।२।१२)
इति सेट् । सनाशसमिक्षायुः (३।२।१६८) बुभूषुः ।

प्यन्तात्सनि-विभावयिषति-ओः पुयण्यपरे (३।२।१६८) इत्य-
भ्यामस्येत्वे ।

यङन्ताप्रकृति-बोभूयते । डित्वात्तङ् ।

यङ् लुकि-बोभवीति-गोभोति चर्करीतं (२।८।१) इति परस्मैपदम् ।

विशेषास्तु 'भुवः प्रभवः' १।४।३१ हिमवतो गंगा प्रभवति इत्यत्र
अपादानत्वम् । गातिस्थेति २।४।७७ सिञ्चलुकि-अभूत् इत्यादिभवते रूपाणि
प्रदर्शितानि ।

'भवतेरः' ७।४।७३ इति भावकर्मणोरत्वन्नेति क्षीरस्वामिनो नोक्तम्
काशिकाकारमतेन । बुभूवेत्वया, अनुबुभूवे सुखम् । मतमिद्यं माधवीय
धातुवृत्तौ प्रौढमनोरमायां च दूषितम् ।

बुभूवेत्वया, अनुबुभूवे सुखम् इति कैयटादयोऽपि प्रोक्तं भृशादिभ्यो
भुव्यच्चेः ३।१।१२ इति क्यङि-अभृशो भृशो भवति-भृशायते ।

आमः कृत्रनुप्रयुज्यते-इति कृत्रः अनुप्रयोगात् प्रत्याहाराच्च कृम्ब-
स्तीनां प्रयोगः । कारमाम्बभूव ।

'भुवोभावे'-३।१।१०७ क्यपि-ब्रह्मणोभावः ब्रह्मभूयम् ।

'भव्यगेय' ३।४।६८ इतिकर्तरि-भव्यः पुमान् ।

'भावकर्मणो' रचोयत् ३।१।६७ भव्यत्वया, अनुभव्यं सुखम् ।

'ओरावश्यके'-३।१।२५ ण्यति-भाव्यम्-अवश्यभाव्यम् ।

नन्दिग्रहि० ३।१।१३४ गिनिप्रत्यये-परिभावी भूते-अभिभावी भवतेर्णोवा वक्तव्यः ^१ भवतीति भावः, भवः ।

उक्तीत्या सूत्रानुसारं-आशितम्भवः ओदनः । आशितस्य भवनं आशितं भवोवर्तते । आशितं भविष्युः । भविष्युः । भूषणुः । भावुकः परिभवि स्वयम्भूः, प्रतिभूः विभूः प्रभूः, शम्भूः, प्रभवः, विभवः, अनुभवः, भावः, प्रभावः, परिभावः, परिभवः, स्वाद्यम्भवं भवता, पार्श्वतोभूत्वा, पार्श्वतोभावम्, नानाभूयास्ते, नानाभूत्वा नानाभावम्, तूष्णीम्भूयास्ते, इत्यादि कृदन्तरूपाणि सूत्रानुसारं प्रोक्तानि ।^२

निरुद्ध शब्दानां व्युत्पत्तिरपिकृता ग्रन्थकारेण—

भवत्स्यमिति भूः, भूतिः भस्म, भूताः ग्रहाः, भवत्यस्मिन् इति भवनम्, गृहम् ।

कृत्परिशिष्टेनोणादिपाठोऽगृहीतः—भविष्यति गम्यादयः ३।३।३ भावी, भूमिः भूरि, अद्भुतम्, 'भुव क्युन्' २।८१ भुवनम् इति क्षीरतरंगिण्यां भवतेरुदाहरणानि प्रदर्शितानि—

भवतेरनन्तरम् । 'एघ' वृद्धौ इतः कथान्ताः पञ्चत्रिंशदुदात्ताः अनुदात्तोत्तश्च । तेनायम् एकारस्योदात्तत्वाद् सेट् । अकारस्य चानुनासिकत्वा-नुदात्तोत्तत्वाद् आत्मनेपदी । एधते । एधमानः । एधिता 'एत्येघत्यो रुद्धसु' ६।१।८६ इत्युपसर्गे स्यैङि पररूपनास्ति प्रैधते । माभवान् इद्धित् इति परत्वादहस्वे कृते पुनः प्रसंग विज्ञानाद् द्विवचनम् । असुन् प्रत्यये, एघः इन्धनम् । 'यथेघांसि समिद्धग्निः गीतायाम्' ^३ अवोदैधोद्भः प्रश्रयहिम-अथाः^४ इतीन्ध्वेर्घञि निपातनाद् अदन्तोऽपि एधोऽस्ति । 'गुरोश्चहलः' इत्यप्रत्यये एधति ^५ । इत्थं क्षीरतरंगिणीवृत्तौ प्रथमं भवतेरनन्तरम् एधतेर्व्याख्यानमुपरिनिर्दिष्टम् ^६ ।

१-काशिकायाम् ३।१।१४ वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते ।

२-क्षीरतरंगिणी पृ. सं. ६-१० ।

३-श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ४।३७ ।

४-पाणिनीयाष्टके ६।४।२६ ।

५-पाणिनीयाष्टके ३।३।१०३ ।

६-क्षीरतरंगिणी, पृ. सं. १ से १२ रामलाल कपूर-प्रकाशन ।

अस्या वृत्तौर्वेशिष्ट्यमेतदेवयदत्र ग्रन्थकृतोदाहरणरूपेषु वाक्य प्रयोगाः उदाहृताः । विशेषरूपेणामरकोषस्य शब्दानामुदाहरणान्यपि स्थाने स्थाने प्रयुक्तानि । 'वदि' अभिवादन-स्तुत्योरित्यस्योदाहरणानि यथा— वन्दनः (उचितन्तु वन्दनम् त्युङन्तस्य नपुंसके दर्शनात्) वन्दारुः । वन्दी, मंखः, वैतालिकः मंगलास्यः (मंखाख्यः) प्रातर्बोधक इत्येकेऽमर-टीकायाम् क्षीरस्वामी । अचि प्रत्यये स्त्रियां वन्दी हठाहता स्त्रीत्वमर-टीकायाम्^१ युचि-वन्दना=उणादौ-वन्दाकः कामवृक्षः इत्यादि ।

क्षीरतरंगिण्याम् धातुसूत्रसंख्या, धातुसंख्या च गणान्तर्गताधो लिखिता वर्तते ।

क्रमः	गणनाम	धातुसूत्रसंख्या	धातुसंख्या च
१-	म्वादिगणः	७४२	६८६
२-	अदादिगणः	८७	६७
३-	जुहोत्यादिगणः	२७	२५
४-	दिवादिगणः	१३८	१३४
५-	स्वादिगणः	३३	२६
६-	तुदादिगणः	१४४	१५५
७-	रुधादिगणः	३०	२५
८-	तनादिगणः	१८	८
९-	क्रयादि गणः	६७	६०
१०-	चुरादिगणः	३२८	३७७
			१८६८

चुरादौ 'बहुलयेतन्निदर्शनमिति' धातुसूत्रं वर्तते । तस्यायमाशयः यदेतद्भवत्यादि धातु परिगणनं तद्बाहुल्येन निदर्शत्वेनज्ञेयम् तेन धातुपाठे-
ऽपठिताः अपि मिलि, क्लवि प्रभृतयोऽलौकिकाः^२ ।

१-अमरकोष टीकायाम्, पृ. सं १६५ ।

२-वामयीय काव्यालंकार सूत्रे ५।२।२

स्तम्भु स्तुभ्यादयश्च ^१ सौत्राः चुलुरूपादयः वाक्यकारीयाः ^२ धातवः
उदाहार्याः । वर्धते हि धातुगणः तथा च श्री भोजः—

मिलन्त्याशासु जीभूताः विक्लवन्ते दिवि ग्रहाः ।
तपः क्षपयति प्रावृट् क्षीयन्ते कामि विग्रहाः ।
अतस्तुनीहि मासतून् बसन्तोमामधस्मरः ।
दूति दूतिमृतीयस्व जिजावयिषति स्मरः ॥
मुषलक्षेप हुंकारस्तोमैः कमल-खंडिनि ।
कुच विष्कम्भमुत्तन्नन् निष्कुम्भ्नातीवतेस्मरः ॥
नयन्नान्दोलयन्नेव प्रेङ्खौलयति मे मनः ।
पवनो बीजयन्नाशा समाशामु चुलुम्पति । ४ ॥

भूवादिनवगणोक्ताः स्वार्थे णिजन्ताः अपि भवन्ति । चुरादि पाठ-
स्तु ^२ निदर्शनार्थः इत्येके उदाहरणं च—

रामो राज्यमकारयद् (रामायणे) ^३

तेन वाहयति, वाचयति, भेदयति, रंजयति, तापयति, धातयति
इत्यादयः स्वार्थणिजन्तरूपाणि जायन्ते ।

क्वचिच्च णिचं विनापि प्ररणार्थः प्रतीयते, यथा—

निवृत्त प्रेषणाद् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते ।

हेत्वर्थानु प्रवेशोऽपि बुद्ध्या रोपाणि चं विना ॥

जजान गर्भं महिमान् भिन्द्रः (अथर्ववेदे ३।१०।१२) अजीजनदि-
त्यर्थं षड्भिर्हलैः कृषति महाभाष्ये ३।१।२६ ।

अन्ये प्रातिपदिकादधात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च इत्येव सिद्धे सूत्रमूत्र
छिद्रान्धदण्डादयः उदाहरणार्थं निदर्शिताः इति व्याख्यन् तेन 'पर्ण' हरितो
भावे, 'अध' पापे, 'स्कन्ध समाहारे' 'पथ' परिग्रहे इत्यादीनामपि रूपाणि
सिध्यन्ति । चुरादिणिच् बहुलमिदं दर्शनमेवेति, अपरे, तेन पक्षे चोरति

१-पाणिनीयाष्टके ३।१।८२

२-पाणिनीयाष्टके ३।१।३५

२-क्षीरतरंगिणी पृ. सं. ३२२ ।

३-वा० रामायणे, युद्ध काण्डे १२८-१०५ ।

चिन्ततीत्याद्यपि सिध्यम् । पाणिनीयधातुपाठे सर्वप्रथमेयं वृत्तिः व्याकरणा-
ध्येतृणां कृते परमोपकारिकासीत् । प्रक्रियाग्रन्थानां निर्माणात्पूर्वस्मिन् काले
सूत्राणां वृत्तोः काशिकादेः अध्ययनं यथादश्यकमासीत् ।

तथैव धातुवृत्तीनामध्ययनम्बिनाख्यात भागस्य ज्ञानं प्राप्तुं न
कोऽप्यन्यः उपाय आसीत् । एकार्थकाः धातवः एकस्मिन्नैव सूत्रे उपनिबद्धाः
—यथा 'स्यु-स्वन-स्तन-ध्वन' शब्दे भ्राजू-टु भ्राशू-टुम्लाशू-दीप्तौ,
उदात्ताः अनुदात्तोः ^१ वृत्तिषु तिङन्त कृदन्त रूपाणि—धातुपाठेन सहैव प्रद-
शिताभ्यतः धातुतः निष्पाद्यमानानां एतेषां शब्दरूपाणां तत्रैवावगमः
सुगमः आसीत् । अस्यां वृत्तौ प्राचीन वैयाकरणानां चन्द्राचार्य श्रीभोज-
कौशिकादीनामुल्लेखेनावगम्यते यत् प्राचीनाः वैयाकरणाः शब्दानुशासने
धातूनामर्थबोधने परस्परं विवदमाना आसन् । 'स्कुदि' आप्रवणे । आप्रव-
णमुत्पुत्यगमनमास्कन्दनमेवेति । उदधरण मतिषु श्री भोजः ^२ । इत्यादि
निदर्शनम् ।

सर्वप्रथमा धातुपाठे रचितेयं क्षीरतरंगिणीवृत्तिः श्री युधिष्ठिर मीमां-
सकेन सम्पादिता सं० २०१४ वैक्रमाब्दे प्राकाश्यं गतेति ।

। इति क्षीरतरंगिणी धातु विचारः ।

। धातुवृत्तोः रचयिता मैत्रेय-रक्षितः ।

व्याकरणशास्त्रस्यासाधारणः विद्वान् 'मैत्रेय-रक्षितः' ग्रन्थद्वयं
रचितवान् । पाणिनिसूत्राणां काशिकावृत्तौ न्यासटीकायाम् तन्त्रप्रदीपं,
धातुपाठे च धातुप्रदीपं नाम धातुव्याख्यात्मिका लघु वृत्तिः रचिता ।

धातुप्रदीपस्य मंगलाचरणे —

मंजुघोष-प्रसारेण धातूनां वृत्तिभारभे ।

१-क्षीरतरंगिणी, पृ० सं०-११५-प्रकाशक-रामलाल कपूर ट्रस्ट-
अमृतसर ।

२-तत्रैव

१४ प्रकाशक-रामलाल कपूर ट्रस्ट-अमृतसर ।

इति पद्येनायं बौद्धमतानुयायी आसीत् इति प्रतीयते । कस्मिन् देशे नगरे वा जातः इति विवादास्पदः विषयः । इतिहासकारेण आ युधिष्ठिरमीमांसकेनाभिहितम् —

अयं बंग देशवासी बौद्धः विद्वानासीत् पाणिने न शसददवादिगुणानाम् ६ ४।१२६ इति सूत्रेण वकासदिषु धातुषु एत्वाभ्यास-लोपे प्रतिषेधेऽपि-वज-व्रज-गतौ १।२४६-२५० एत्वाभ्यास-लोप-प्रतिषेधश्चास्य चान्द्रैरुदाहृतः, ववाज ववजतुः पृष्ठ २५ । एवं ष्टन-वन-शब्दे १।४६०।४६१ ववान ववनहुः । एत्वाभ्यास=लोप निषेधश्चान्द्रैरुदाहृतः पृ. ३७ । इत्याद्युदाहरणैरयं चान्द्रमतानुयायी बंगदेशायः अभवत् यत्र ववयोर्भेदः विशेषतः न गृह्यते । कालश्चस्य वि. सं. ११४०-११६५ वर्षाणां मध्ये आसीत् । मैत्रेय रक्षितस्योल्लेखः ११५८ ई. वर्षेऽमरकोष व्याख्यायां सर्वानन्देन विहितः । तत्र धातुप्रदीपस्य नामोल्लेखनायं विद्वान् द्वादश शतके जातः इत्यनुमोयते ।

महामहोपाध्याय श्री मैत्रेय-रक्षित-विरचितः धातुप्रदीपः श्री श्रीशचन्द्र चक्रवर्ति भट्टाचार्येण सम्पादितः वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी राजशाहीतः सन् १९१६ ई. वर्षे प्रकाशितः । अस्य भूमिकायाम् मैत्रेय रक्षितः तत्रप्रदीपस्य धातुप्रदीपस्य च रचयिताप्रोक्तः । अनेन विदुषा स्वकीये धातुप्रदीपे भाष्य-धातु पाठायणामर-सिंह-महाभारत-चाणक्य-श्लोक-काशिकावृत्ति-वामन-जयादिच्य-न्यासकार-कातंत्र-पंचतंत्र-रूपावतार-कालिदास-भारवि-भट्टिमाधादीनामुल्लेखः कृतः । अत एतेषां ग्रन्थकाराणां कवीनांचानन्तरमस्य-समय इति विज्ञायते । भट्टोजिदीक्षित-मल्लिनाथ-सायणाचार्य-श्रोपतिदत्त-शरणदेव-ग्रन्थेष्वनुस्मृतोऽयं मैत्रेयरक्षितः एतेषामाचार्याणां पूर्वतमः इति । एवं च धर्मकीर्तिकैयटादिभिश्चानन्तरोत्पन्नः मैत्रेयः ११०० ई. वर्षस्य पार्श्ववर्ती आसीदिति ।

१-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे द्वि. भागे, पृ. सं. ८५ प्रकाशक-भारतीय प्राच्य वि. प्रति. अजमेर ।

२-धातुप्रदीप-भूमिकायाम् प्रथम पृष्ठे श्री श्रीशचन्द्र सम्पादिते वारेन्द्र रि. सो. राजशाही-१९१६ ।

धातुप्रदीपस्य मंगलाचरणो मंजुघोषस्मरणेन कोऽमंजुघोषः इति
विचारे बुद्ध घर्मे मंजुघोषः बोधिसत्त्वः नेपालदेशेऽभवत् । यः बौद्धेः प्रपूजितः
महायानानुयायिभिः, एवं च तत्र शास्त्रानुसारिभिश्चायं स्मृतः मंजुघोषः ।
यथा तत्र सारे—

जाड्यौघ-तिमिरध्वंसी संसाराणैव तारकः ।
श्रीमंजुघोषो जयतु साधकानां सुखावहः ॥ अस्य ध्यानम्, यथा—
शशधरमिवशुभ्रं खड्गपुस्तांक पाणिम् ॥
सुरुचिरमति शान्तं पंचचूडं कुमारम् ॥
पृथुतर वरवक्त्रं पद्मपत्रायताक्षं ।
कुमति-दहन-दक्षं मंजुघोषं नमामि ॥

एवंचायं मंजुघोषः अस्य मंत्रेय-रक्षितस्याराध्यदेवः आसीदिति
निश्चितम् । सामान्य रूपेणास्य विषयेऽप्यमेव प्रसिद्धिः यद्यं बौद्धः आसीत् ।
विस्तरेणास्य वंश-जीव-निवास-विषये नाति प्रामाणिकम् वचनमिति^१ ।

सम्प्रत्यस्य धातुप्रदीपग्रन्थस्य विषये समालोचनात्मकमध्ययनं
विधीयते ।

धातुप्रदीपस्थायमाथः श्लोकः—

मंजुघोष प्रसादेन धातूनां वृत्तिभारमे ।

बहुशोऽसून् यथाभीमः प्रोक्तं वां स्तद्वदागमात् ॥१॥

धातूनामर्थनिर्देश-विषये पक्षद्वयं वर्तते, यथा—सूत्रकारः पाणिनिः
केवलान् धातुनेव पपाठ न त्वर्थं निर्देशं कृतवान् । अर्थं निर्देशस्तु भोमसेना-
दिभिराचार्यैः कृतः इति । अत्र प्रमाणं च पूर्वम् धातुपाठ प्रवचनावसरे
निगितम् अनेन विदुषा पाणिनि-धातुपाठे वृत्तिः रचिता । ‘भू’ सत्तायाम्
इत्यस्य प्रस्तावनायामुक्तम्—सुप्रयुक्तत्वात्, सत्ता लक्षणस्यार्थस्य सर्वधात्वर्थं
व्यापकत्वेन प्राधान्याद् धातुसंज्ञायाम् भवतेरनुवादेन च वकारवतो भू

१-धातुप्रदीप भूमिकायाम्, पृ. सं. २ श्री श्रीशचन्द्र प्रकाशिते-वा. रि.
सौ.-राजशाही ।

प्रभृतिशब्दसन्तानवाचकस्य भूवादिशब्दस्य निपातनात् साधुत्वार्थमजन्त
धातुवर्गमुल्लङ्घ्यापि-भवतिमेव प्रथमं निर्दिशति १ ।

धातुप्रदीपे धातोर्विधीयमानानि रूपाणि प्रदर्शितानि । तानि दिङ्
मात्रेणेह प्रदर्श्यते-भवतेर्कर्तरि भवति-भवतः भवन्ति ।

कर्म व्यतिहारे-व्यतिभवते-

भवते-भवि-भूयते ।

अन्येष्वपि लकारेषु रूपाणि प्रदर्श्य कृदन्त रूपाण्यपि प्रदर्शितानि—
यथा-तृचि-भविता-तुमुनि-भवितुम्, तव्यति-भवितव्यम्, यति भव्यः-क्यपि
देवभूयम्-प्यति-भाव्यम्-णप्रत्यये भावः, खचि आशितम्भवः, खिण्वचि-
आद्यम्भविष्णुः, खुक्त्रि-आद्यम्भावुकः, कस्नौ-भूष्णुः, उक्त्रि भावुकः,
इनौ-परिभवी, क्विपि अघिभूः पठिभूः, डुप्रत्यये-प्रभुः विभुः, शम्भुः-क्युनि,
भुवनम्, ककि-भूकम्, घात्र-भावः, कितनि भूतिः विभूतिः, क्विपि-भूः
त्युटि-भवनम्, घ प्रत्यये भवः, खल् प्रत्यये-ईषदाद्यंभव भवता, क्त्वाण-
मुलोः-तूष्णीम्भूय, तूष्णीम्भूत्वा, तूष्णीम्भावम्, सनि-बुभूषति-यङि-बोभूयते,
यङ् लुकि बोभवीति-बोभोति, णिचि-भावयति, भू प्राप्तावात्मनेपदी चौरा-
दिके-भावयते २

एवं धातुतः निष्पन्नानां दिङ् मात्रं वृत्तिकता प्रदर्शितम् । क्रमश्चा-
यम् सर्वधातुष्वनुसृतः । अस्मिन् धातुप्रदीपे पाणिनीय-धातुपाठ पठितेषु-
धातुषु व्याख्यानं कृतम् । धातोः पाठानन्तरं ततो मंगलार्थमात्मनेपदिषु
एधत्ति तवर्गान्त्येषु निर्दिशति । एधं वृद्धौ । एधते, एधांचक्रे, ऐधिष्ट, ऐधिः
वत्, मा भवानि विधत् । स्पद्धं संघर्षं स्पद्धते, पस्पद्धं, स्पर्धनः, स्पर्धा ३
अस्मिन् ग्रन्थे एधादयो धातवः सानुनासिकाः पठिताः इति वैशिष्ट्यम् ।

१-धातुप्रदीप भूमिकायाम्, पृ. सं. ४-५ श्री श्रीशचन्द्र प्रकाशिते-
वा. रि. सो.- राजशाही ।

२-धातुप्रदीपे, पृ. सं. ८ वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी राजशाही प्रकाशिते ।

३-तत्रैत्र

”

”

”

।

धातूनां वृत्तिः संक्षेपेणात्रविहिता क्रमश्च धातुपाठानुकूलमेव । दश गणेषु विहित व्याख्याने पाठभेदेनाधिक संख्याकनेन वा स्वल्पो भेदः दृश्यते । धातुपाठे भ्वादिगणे संकलितासमे धातवः १० १० संख्याकाः । धातुप्रदीपे च भवति यारभ्य श्वयत्यन्तम् १११८ धातूनां व्याख्यानं विहितम् । क्वचिद् स्थले पाठभेदोऽपि दृश्यते । सामान्येनात्र तुलनात्मकमध्ययनं धातुपाठ-धातु-प्रदीपयोः प्रस्तूयते ।

पाणिनीय धातुपाठे

धातुप्रदीपे (मैत्रेयरचिते)

१. नाथृ, नाधृ यांचोपतापैश्वर्याशीः पु	णा धृ नाथृ यांचोपतापैश्वर्याशीः
षः आद्यो णोपदेशः नेतरः । तथा-
चोक्तं सर्वे णा-दयो णोपदेशाः
नृति, कन्दि नद्दि नक्कि-नाटि-नाथृ
नृ० वज्रम् ^१
२. कुर्दं, खुर्दं, गुर्दं, गुद, कीडायामेव ।
चत्वारो धातवः ।	कुर्दं, खुर्दं-गुद-कीडायामेव ३
धातवः
३. कचि, काचि दीप्ति बन्धनयोः २
धातू ।	काचि दीप्ति बन्धनयोः एकएव ।
४. म्लेह, प्रेह, उन्मादे २ धातू ।	मेह, प्रेह, म्लेह उन्मादे, इति ३
धातवः ।
५. इट, किट, कटीगन्ती ३ धातवः	इट, किट, कट, इ गतौ ४ धातवः ।
६. कुडि वैकत्ये १ धातुः ।	कुठि, कुडि वैकत्ये २ धातू ।
७. मुड, पुड, मर्द्दने, डान्तौ २ ।	मुट, प्रमर्दने १ धातुः टान्तः ।
८. कुडि वैकत्ये १ धातुः ।	कुठि, कुडि वैकत्ये १ धातू ।
९. चुडि अल्पी भावे ।	चुटि अल्पी भावे इति पाठान्तरम् ।
१०. वटि विभाजनेऽत्र नास्ति ।	वटि विभाजने पठितः ।

११. रट परिभाषणे । रट परिभाषणे इति पाठान्तरम् ।
१२. अण, रण, वण, भण, मण, कण, अत्र 'ध्वण' इति नास्ति धातवः
क्षण, व्रण, भ्रण, ध्वण, शब्दार्थाः एव पाठिताः ।
- १० धातवः ।
१३. रेवृ, गतौ १ धातुः । रेवृ पेवृ गतौ इति धातुद्वयम्
१४. अल, भूषण पर्याप्ति वारणेषु अलं इति पाठान्तरम् (अथंश्चरि-
तेत् अतक्ते उभयपदी
१५. मील, शमील, स्मील, क्षमील इति अत्र शमील, इति नास्ति ३ धातवः ।
४ ।
१६. णील वर्णे । अत्र नील वर्णे इति पाठान्तरम् ।
१७. वेल्ल, चलने १ धातुः । वेल्ल, चेल्ल, इति धातुद्वयम् ।
१८. खोलू, खोल्हू, गति प्रतिघाते । खोल्हू, खोलूगति० इति पाठा-
न्तरम् ।
१९. खवल, संचलने, खल संचये । खल, स्खल इति पाठान्तरम्—
संचलने ।
२०. क्षिवु, क्षेवु, निरसने २ धातुः । क्षिवु, निरसने एकएव ।
२१. पिवि, मिवि, णिवि, सेयने, पिवि, मिवि, णिवि, स्रंसने इति ।
सेवने इत्येके ।
२२. वर्ष स्नेहने ६१३ । पर्व, वर्ष, स्नेहने इति २ धातुः ।
२३. गेषु अन्विच्छायाम् । ग्लेषु, अन्विच्छायाम् इति पाठा-
न्तरम् ।
२४. प्रेषु प्रयत्ने । प्रेषु प्रयत्ने इति पाठान्तरम् ।
२५. अत्र नास्ति । येषु प्रयत्ने ६१७ ।
२६. जेषु, णेषु, एषु, प्रेषु गतौ । जेषु, णेषु, एषु, प्रेषु गतौ इति पाठा-
न्तरम् ।
२७. अत्र नास्ति । पक्ष परिग्रहे ६६८ ।
२८. सूक्ष्म-आदरे । सूक्ष्म अनादरे इति पाठान्तरम् ।
२९. लूष रूप भूषायाम् ६७७-७८ इमौ न पाठतौ ।

३०. कष, खष, शिष, जष, भष, शष, वष, कष-शिष-जष, भष, शष, वष,
वष, मुष, रुष, रिष, हिंसार्थाः । मष, रुष, रिष, हिंसार्थाः नव
घातवः एष ।
३१. तृह, तृहि, बृह बृहि वद्धौ । तृह, तृहि बृहि, बृह वृद्धौ ६ घातवः
३२. कदि, ऋदि, क्लदि, वैकलव्ये । कदि, ऋदि, ऋद, क्लद वेकलव्ये
त्रयोऽप्यनिदितः इति नन्दी इदित इति पाठान्तरम् ।
३३. वनच, वन चनोच्यते ८०३ । चन च ८०७ वनु च नो च्यते ८०६^२
३४. ध्वन शब्दे १ धातुः । स्वन, ध्वन, स्वन, शब्दे इति २ धातुः ।
अवतंसने इत्यमरः ।
३५. शमोदर्शने यमोपरिवेषणे । इति घटादियो मितः इत्यारभ्य एवदि-
धातुत्वेन पठितौ परंचेते गणसूत्रे रवपरिभ्यांचेत्यन्ता ६ गण सूत्रा-
न तु धात्वत्रेति । ण्यन पठितानि ।
३६. शृघु मृघु उन्दने । द्वौ धातु । शृघु षृघु मृघु उन्दे त्रयः ।
३७. कष हिंसायाम् अत्र नास्ति । कष हिंसायाम् ८६४ ।
३८. भ्रक्ष भ्लक्ष अदने २ धातु । भ्रक्ष, भ्लक्ष इति न स्तः भक्षभक्षणे ।
इति मैत्रेय वचनमनार्थम् । भाष्य-
कारेणास्यास्मिन्नर्थे परित्यागात् ।
३९. वृ संवरणो ६३४ । वृ अनादरे ६३८ इति भेदः ^३ ।
४०. स्त्रु गतौ १ धातुः । षु. स्त्रु. गताविति २ धातु ।
४१. च्युङ्, ज्युङ्, पुङ् प्लुङ् गतौ च्युङ्, युङ्, ज्युङ् इयुङ्, भ्रुङ् प्रुङ्
इति ४ । गतौ इति ६ घातवः ।

१-पाणिनीय धातुपाठे, वै. सि. कौ.-परिशिष्टे, पृ. सं. ७३२ निर्णय
सागर प्रेस बम्बई ।

२-धातुप्रदीप, पृ. सं. वारेन्द्र रिसर्च सो. प्रकाशन-राजशाही ।

३-तत्रैव पृ. सं. ६५ ।

४२. क्लुङ्, इत्येके धातु सं. नास्ति । क्लुङ् इत्येके धातु संख्या ६६६ ।
 ४३. त्रिष्विवादा अव्यक्ते शब्दे । क्तिन्वा अव्यक्ते शब्दे इति भेदः ।
 एवं भ्वादिगणे धातूनां पाठभेदः संख्या भेदश्च प्रदर्शितः ।

। इति भ्वादिगणः ।

अथादादि प्रकरणे पाणिनीय-धातुपाठे-धातुप्रदीपे च समसंख्याका
 ७२ द्विसप्ततिः धातवः व्याख्याताः मैत्रेय रक्षितेन । उदाहरणार्थमद्धातो-
 कैवलं व्याख्याननुपस्थाप्यते ।

अद-भक्षणे । अत्ति-अत्तः-अदत्ति । आद-जघास । लिट्यन्यतर-
 स्याम् २।४।४० आदतुः जक्षतुः । 'इडत्थत्ति व्ययतीनाम्' ७।२।६६ ।
 आदिद्य जघसिथ । अत्ता । अत्तु-अत्तात् । अद्धि । आदत् । आत्ताम् ।
 आदन् । अवसत् । व्यत्यञ्चत् । व्यत्ताञ्चत्साताम् । अद्मरः । सस्यात् । क्व्यात्
 क्व्यादः । अदती । अन्नम् । जग्धम् । जग्धवान् । प्रजग्धा । घासः । प्रघसः ।
 इत्यादि ।^१

जुहोत्यादि प्रकरणे धातुपाठे २४ धातवः धातुप्रदीपे च धातुद्वयम-
 धिकम् यथा—धातुपाठे घृ० क्षरणे । धातुप्रदीपे च गृ० घृ० क्षरणदीप्त्योः,
 एवं धातुपाठे 'कि' ज्ञाने प्रदीपे च कि, कितज्ञाने इति धातुद्वयस्य व्याख्यान-
 मधिकम् ^२ ।

दिवादिगणे केषुचित् धातुषु पाठभेदः धातुपाठे 'ष्णसु' निरसने प्रदीपे
 ष्णुस निरसने । धातुपाठे शुचिर् पूतीभावे प्रदीपे 'ईशुचिर्' पूतीभावे
 इत्यादि । धातुपाठे 'रिष' हिंसायाम्, 'वसु' स्तम्भे इत्यादि धातुद्वयमधिकम्
 धातुप्रदीपतः । मैत्रेय-रक्षितेन १३६ धातवः दिवादिगणे व्याख्याताः ^३
 धातुपाठे च १४१ धातवः उपलभ्यन्ते ।

१-धातुप्रदीपे, पृ. सं. ७६ वारेन्द्र रिसर्च सो. प्रकाशन राजहाशी ।

२-तत्रैव ८७-८८ ” ।

३-तत्रैव १०१ ” ।

स्वादिगणे धातुपाठे ३४ धातवः धातुप्रदीपे च ३६ धातवः व्याख्याताः बहुषु धातुषु यत्र धातुपाठे इत्येके इत्यादिषु संख्या नास्ति तत्र प्रदीपे संख्यानेन धातुद्वयस्याधिक्यं जातम् । यथा 'स्मृ' इत्येके इत्यत्र धातुपाठे संख्या नास्ति प्रदीपे च संख्या प्रदत्तोति ^१ ।

तुदादि प्रकरणे धातुपाठे १५७ धातवः प्रदीपे च १६३ संख्याका धातवः तत्रापि 'लुङ्' इत्येके, व्रुङ्, भ्रुङ् इत्येके, खुङ् इत्येके घ्रुङ् इत्यमरे इत्यादि षडधिकाः धातवः संख्याताः । क्वचित् पाठभेदोऽप्युपलभ्यते यथा धातुपाठे णुद् प्रेरणे प्रदीपे च 'नुद्' प्रेरणे प्रोक्तः ^२ ।

रुधादिगणे २५ पञ्च विंशतिः तनादिगणे च १० दश संख्या उभयोः समाः धातवः विद्यन्ते ।

क्रयादिगणं धातुपाठे एकषष्टिः ६१ धातवः प्रदीपे च ६३ संख्याकाः धातवः विद्यन्ते धातुद्वयं पूर्ववत् 'खव्' इत्येके, न्वी इत्येके, चृ इत्येके इत्यादिषु संख्या प्रदानेनाधिकत्वं विद्यते वस्तुतस्तु धातुपाठे मतभेदे इत्येके, इत्यपरे, इत्यादिषु संख्याभावात् भेदः उपलभ्यते ^३ ।

चुरादि-गणे धातुपाठे ४१० धातवः । तत्र २४ चतुर्विंशति-धातूनामन्तरम् बहुषु धातुषु संख्या भावात् जातम् ।

चुरादिगणे बहुत्र पाठभेदात् संख्याभेदात् च धातुपाठ-धातु-प्रदीपयोः तुलनात्मकमध्ययनम् भेदो वात्र प्रस्तूयतेः —

धातुपाठे

धातुप्रदीपे

१. 'पक्ष' परिग्रहे

धातुप्रदीपे

२. अम्ब संबंधने

'शम्ब' चेति पठितः

१-धातु प्रदीपे, पृ० सं०-१०३, वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी-प्रकाशन-राजशाही ।

२-तत्रैव

१०५-११७

"

"

।

३-तत्रैव

१२६-२८

"

"

।

३. ४. अह, षुह अनादरे
'श्वठि' इत्येकेऽत्र संख्यान

'स्मिङ्'

अह, षुह अनादरे अत्र संख्यान
दत्ता ^४ 'श्वठि' इत्येके अत्र संख्या
स्मिङ् इत्येके अत्र सं. ३६

५. खुडि खण्डने
'चडि' कोपेऽत्र नास्ति ।
कल, बिल, क्षेपे ।
चल भृतौ ।
पाल रक्षणे ।

अत्र न पठितः ।
'चडि' कोपे पठितः ५२ ।
कल, पिल क्षेपे, इति पाठभेदः ।
बल-भृतौ इति ।
पल रक्षणे ।

६. शुल्ब, शूर्पगाने घातुद्वयम् ।
७. पडि-पसि नाशने—
८. शुल्क अतिस्पर्शने ।
९. श्वर्त-श्वभ्र गत्याम् ।
चह पारिकल्पने-‘चप’ इत्येके ।

शूर्पमाने इत्येक एव ।
पसि नाशने ।
अत्र न पठितः ।
श्वर्त गत्याम् इत्येक एव ।
चप कल्कने ‘चह’ नास्ति ।

१०. ११. १२. रह, त्यागे, चित्र
चयने मुस्तसंघाते ।
घट, स्फिट, चुबि, हिंसायाम् त्रयः
घातवः अत्र न पठिताः ।
कीट वर्णे ।

अत्र त्रयोऽपि न पठिताः ।
षह, स्फिट, चुबि, हिंसा० इति भेदः
पुस्त संघातेऽत्राधिकः ।
कीट, बन्धने ६७ ।

१३. गज, मार्ज, शब्दार्थो मर्च च त्रयः गज, मार्ज शब्दे १०७-८ ।
घातवः ।

लुवि, तुवि, अदर्शने (अर्द्दने च) । बुवि, तुवि, तुपि अर्द्दने ११५ ।
गर्घ अभिकांक्षायाम् इति केचित् । गर्घ अभिकांक्षायाम्-पठितः ।
गुर्द, पूर्व निकेतने । पूर्व, निकेतने इति भेदः ।

१-घातु प्रदीपे, पृ० सं०-१३२, वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी-प्रकाशन
राजशाही ।

- विष्क हिंसायाम्, निष्क परिमाणे हिस्क हिंसायाम् इति भेदः १४६ ।
 गिष्क परिमाणे ।
 कण-संकोचे ।
 कूण संकोचने इति भेदः ।
 १४. १५. बुट, छेदने, गल स्रवणे इति अत्र न पठितम् ।
 धातुद्वयम् भल ग्रामण्डने भल-ग्रामण्डने इति पाठभेदः ।
 कूट आप्रदाने कूट अप्रमादे इति भेदः ।
 १६. कुह प्रतापने । अत्र न पठितः ।
 मान, स्तम्भे मन, स्तम्भे इति भेदः ।
 अन न पठितः मोक्ष असने
 १७. कृपेक्ष- अत्र न पठितः ।
 पट, पुट—इत्यारभ्यवृधुपर्यन्ता—
 ३१ धातवः पट, पुट, तः वृध्वन्ताः ३४^१
 रुट, लजि, अजि, दसि, भृशि।
 रुशि, शीक, रुसि, वट, पुट, जि, चि, अत्र न पठिताः ।
 रुथि, लधि, अहि, रहि, महि, च, लडि,
 तड, नल च, विंशति धातवः ।
 १८. वयो० जि, च वयोहनौ जू वयोहानौ इत्येक एव
 १९. अर्ह पूजायाम् अत्र न पठितः
 अत्र न पठितः पश बन्धने
 संकेत, ग्राम, कुण, गुण चामंत्रणे कुशूल इत्येके
 केत, ग्राम, कुण, कुण इति पाठ-
 भेदः ।
 २०. केत, श्रवणे, निमंत्रणे च अत्र न पठितः ।
 २१. २३. कुण, संकोचने, धोकदर्शने, एतेऽत्र न पठिताः
 वल्कदर्शने वटि, लजि, इत्येके सं. वटि लजि इत्येके ३६२-६३
 नास्ति छिद्र कर्णभेदने, कर्ण इति छिद्र कर्णभेदने ।
 २४. छद अपवारणे अत्र न पठितः

१-एते पाठ भेदाः धातु प्रदीपे, पृ. सं. १३०-१५३ यावत् दृष्टव्याः
 वारेन्द्र रिसर्च सो. राजशाही ।

एवं तुल्य आवरणे इत्यन्ता। चुरादि गणे ३८६ संख्यकाः धातवः पठिताः । २४ विंशति धातूनामाधिक्यं धातुपाठे उपरि प्रदर्शितम् । धातूनामियं वृत्ति रति सरला संक्षिप्ताविद्यते । अनेन बौद्ध विदुषा धातु प्रदीपस्यान्ते लिखितम्—

वृत्तिन्यासं समुद्दिश्यकृतवान् ग्रन्थविस्तरम् ।

नास्ना तंत्र-प्रदीपं यो विवृत्तास्तेन धातवः ॥^१

आकृष्य भाव्य-जलधरेथ धातुनाम पारायण क्षपण पाणिनिशास्त्र वेदी ।
कालाप चान्द्रमत तत्त्व विभागबक्षो धातुप्रदीप मकरोज्जगतो हिताय ।२।

इति महामहोपाध्याय श्री मैत्रेय रक्षित कृतौ धातुप्रदीपे ^१ चुरादीनां वृत्तिः । समाप्तश्चायं धातुप्रदीपः ।

परिभाषावृत्तिकारेण सीरदेवेन लिखितम्:—

तस्माद् बौद्धव्याख्यानं रक्षितः बौद्धव्याख्यानं विस्तरा एव रक्षित ग्रन्थाः विद्यन्ते ॥^२

मैत्रेयरक्षितेन धातुप्रदीपातिरिक्तं काशिकावृत्तौ न्यासटीकायाम् तंत्रप्रदीपनाम्नी विस्तृता व्याख्या लिखितेति उपर्युक्तं यद्येन विदितं भवति । धातुविषयेऽस्येदं व्याख्यानं सुप्रसिद्धं व्याकरणे इति शम् ।

। इति मैत्रेयरचित धातुप्रदीपविवरणम् ।

१-धातुप्रदीपे; पृ० सं०-१५४-५५ वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी-राजशाही प्रकाशन ।

२-धातु प्रदीपे, पृ० सं०-१५४-१५५, वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी-राजशाही ।

३-परिभाषा वृत्तौ' पृ० सं०-६१ ।

। माधवीय-धातु-वृत्तिः ।

पाणिनीय-धातु-वृत्तिषु सर्वोत्तमा विशदेयं वृत्तिः संगमराज महामन्त्रिणा मायणपुत्रेण सायणाचार्येण माधव-सहोदरेण रचितेति ग्रन्थारभे मंगलाचरणश्लोकेः ग्रन्थान्ते समाप्तिसूचकवाक्यैश्चावगम्यते ।

अस्ति श्री संगमक्षयायः पृथ्वीतल पुरन्दरः ।
यत्कीर्त्ति मौक्तिकादर्शं त्रिलोक्या प्रतिविम्ब्यते ॥१॥

तस्य मन्त्रि-शिरोरत्नमस्ति मायण-सायणः ।
यः ख्यातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥२॥

तेन मायण-पुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।
आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥३॥^१

चुरादिगणान्ते—इति श्री पूर्व-दक्षिण-पश्चिम-समुद्राक्षीश्वरकम्प-राज-सुत-संगम-महाराज मन्त्रिणा मायण-सुतेन माधवसहोदरेण माधवा-चार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ चुरादयः सम्पूर्णाः ^२ ।

अस्यां च वृत्तौ धात्वर्थाः उपसर्ग-निपातयुक्तानि धातुरूपाणि कृदन्त-तिङन्तरूपाणि, धातुप्रयोग सम्बद्ध सूत्रार्थाः सार्वकालिक प्रयोगाः धातु सम्बन्धिनः आदेशाः आगमाः, विकाराश्च सम्यक् प्रदर्शिताः । धातूनां पद-व्यवस्था, सनाद्यन्त धातुरूपाणि, नामधातुभेदाः तत्प्रयोगाश्च वर्णिताः ।

वेदभाष्यकारः सकल विद्वन्माननीयः अस्याः धातुवृत्तौ रचयिता सायणः—शब्दयोनिश्च धातवः इत्युक्तिं नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च ताकेम् इति भाष्यवचनमनुमृत्यु सर्वानेव शब्दान् साक्षात्परम्परया वा धातु प्रकृतिकानेव मन्यमानः, तेषां तिङन्त-णिजन्त-सन्नन्त-

१—माधवीय-धातुवृत्तौ, पृ. सं. १ संपादक डी. पी. शास्त्री—प्राच्य
भारती प्रकाशन । कमच्छा-वाराणसी १९६४ ।

२—तत्रैव

५७६

"

"

।

यङन्तःयङ लुगन्तरूपाणि, कृदन्त रूपाणि च प्रदर्श्य भाष्यकार-भर्तृहरि-
कैयट-काशिकाकार-मैत्रेय क्षीरस्वामि प्रभृतीनां वचनो-पन्थास पुरसर-
मिमां वृत्ति रचितवान् । माधवीय-धातुवृत्तेः प्राधान्येनोपजोव्यभूतोमैत्रेयः
देवम्, पुरुषकारः, क्षीरस्वामो च । स्थाने-स्थाने तेषां सूत्रपाठैः सहानुस्मृता
इमे । अस्याः वृत्तेः भूमिकायामपि धातुविषयमवलम्ब्य सुचारु व्याख्यान-
मुपनिबद्धम् संपादकेन ।

कुण्डिनार्येणेति नाम विषये बहुवादः प्रस्तुतः । स च मंगलाचरण-
स्यैकेन यद्येन विसंवादितः ।

सुधातुवृत्ति विहिताबुधानां श्रीपत्सचिह्नेन कृतेति नाके ।
सुधातुवृत्तिविहिता बुधानां श्री कुण्डिनार्येण कलावपीह ॥^१
एवमन्यस्मिन् श्लोके

यजनारायणार्येण प्रक्रमेयं प्रपञ्चिता ।
अस्या निः शेषत सन्तु बोद्धारो भाष्य-सारगाः ।

एतैः प्रमाणैः सन्देह उत्पद्यते यदयं त्रिद्वान् सायणोदयवान्यः कश्चि-
दिति । मंगलाचरणश्लोकैः-प्रमाणीकृतम् सायणाचार्य एवास्य ग्रन्थस्य
रचयिता । अस्यैवापरे नामनीयजनारायणा, कुण्डिनार्यश्च विद्यते ।
लोकेऽपि भवन्ति बहून्ग्रन्थाणि नामानि जनानाम् । अतः नाम विषयमना-
हृत्यास्य कृतिविषये विचारणा कार्या ।^२

माधवीय धातुवृत्तेः वैशिष्ट्यं यदत्र प्रायेण सर्वेषां धातूनां णिज-
न्तादि प्रक्रियाः संक्षेपतः प्रदर्श्यन्ते । संदिग्धेष्वर्थेषु रूपेषु च विविध मता-
भ्युद्धृत्य निर्णयः क्रियते ।

यद्यपि परमसूक्ष्म विचारचर्यया ववचित् काठिन्यमपि समपद्यत
तथापि विदुषां कृते धातूनांकृते धातूनामध्ययने परमोपकारिणीयंवृत्तिः ।

१-धातुवृत्तौ-भूमिकायाम् पृ. सं.-१४ भारतीय प्राच्य विद्यापीठ-
प्रकाशन-वाराणसी ।

२-तत्रैव

सिद्धान्त कौमुद्याः प्रचारतः पूर्वं व्याकरणाध्ययनसूत्रपाठानन्तरं धातुपाठस्य कथमध्यापनमासादिति वृत्यानया बोध्यते । अषि-विधिना व्याकरणाध्ययनेच्छकानां कृते काशिकावृत्तिरिवेयं धातुवृत्तिरपि प्रधान सहायभूता-वर्तते ।

एवम्विध प्राचीनवृत्ति ग्रन्थाशय विमर्शनपु-सरं विरचितायामप्यस्यां धातुवृत्तौ केचिद्दोषाः प्रतीयन्ते भाष्यादिविरुद्धत्वात् । ते च नवीनैर्भट्टो-जिदोक्षित नागेशप्रभृतिभिर्प्रदर्शिताः, यथा —

१. भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कम्, स्थानिवद्भावश्चात्विधि-त्वान्नेत्येकाचुत्तर पदाभावात् । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु चेति विकल्पो भवति । वृत्रघ्नो वृत्रघ्नः इति ।

हन् धातुप्रकरणेऽदादा वृक्तम् ^१ । तदिदमट्कुप्वाङ्नुम्ब्यवायेऽपि, इति भाष्यविरुद्धम् । तत्र हि कुम्ब्यवाये लादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम्-वृत्रघ्नः स्त्रुघ्नः प्रधानोति । हन्तेरत्पूर्वस्य इत्यत्पूर्वस्य ग्रहणं कर्तव्यं भवतीति वृत्प्रघ्नः इत्यत्रणत्व प्रतिषेध एवाभाषि ।

२. एवं क्रयादौ ग्रह धातौ जागृहीता जागृहीयति ग्रहोऽलिटि इत्यत्र ग्रहेर्यद विहितमाधं धातुकं तस्य य इडि इति विहित विशेषणत्वेपि द्विः प्रयोग रूपत्वाद् द्विर्वचनस्य द्विरुक्तोऽपि स एव ग्रहिरिति दीर्घो भवतीत्यभिहितम् ^२ । तदिदं भाष्य विरुद्धम् । तथाहि एकाचो द्वे प्रथमस्य इति सूत्रे ग्रहे रंगात् इति भाष्यमुपादाय कैयट आहतृचोऽपि जरिगृहीत्यगं न तु ग्रहिः, विशेषण सामर्थ्यं दहि यथाश्रुत रूपाश्रयणम् इति । यद्यपीद तत्र यङन्तं प्रक्रम्योक्तं तथापि युक्ति साम्यात् यङ् लुगन्तेऽपि न दीर्घः लक्ष्यत इति ।

एवं प्रायः १६ स्थानेषूदाहरणानि माधवीयधातुवृत्तौ भूमिकायाम् सम्पादकेनोल्लिखितानि ^३ । क्वचित्तु पूर्वैर्म्यतर ग्रन्थयोर्व्याधीतोऽपि । यथा—

१-माधवीय-धातुवृत्तौ, पृ. सं. ३१६ ।

२-माधवीय धातुवृत्तौ, पृ. सं. ५३५ ।

३-तत्रैव भूमिकायाम्, पृ. सं. १८-२२ ।

भवादौ अर्चं धातुः युजादौ पठ्यते स्वरितेत् । तत एवार्धंतीति सिद्धे क्रिया-
फलस्य कर्तृगामित्वे अपि परस्मैपदार्थत्वमभिहितम् । चुरादौ पुनराधृषादौ
अर्चं धातो १ अर्चं पूजयाम्, अर्चयति, -अर्चति भौवादिकेनाचिनेव सिद्धे
णिजिकल्पनम् कर्तृगामिफलेऽर्चंतीति यथा स्यादिति णिज्विकल्पस्य तदर्थ-
त्वकथनम् व्याघातरूपमेव ।

एवं दिवादौ षह (षुह चक्यर्थे) २ इत्यत्र सहेश्चुरादौ पाठः दिवादा-
वपाठश्च हरदत्त कैयटादि ग्रन्थो षष्टम्भेन समर्थितः । चुरादौ षह मर्षणं
इत्युपक्रम्य तस्येह पाठो वृत्तिकारादीनामनभिमत इति विरुद्धमेवाभि-
हितम् ।

क्वचित्तु कल्पनायाः अस्वारस्यमपि यथा दिवादौ क्षुधधातौः ३
क्षुधित इति तदस्य संजातमितीति च इत्युक्तम् । वसति क्षुधो रिट् इत्यने-
नेटि निष्ठायांमपि क्षुधित शब्दे सिद्धे इतच्छरणं व्यर्थमिति अदादौ चक्षिङ्
धातौः ४ ख्या प्रकथने इति धातोरेपि ख्याङादेशस्यैव आर्धधातुके रवशादिता
प्रकल्पिता संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति वार्त्तिक संगमनाय । एवं सति ख्याते
स्सार्वधातुकेऽपि ख्यादि प्रयोगापत्तिः । तत्रानाकेऽर्वानाश्रयणेच ख्याते
ख्यादित्वस्य सार्वधातुके अनभिधानस्य च कल्पनापेक्षया तद्वार्त्तिक संगम-
नाय ख्यातेस्सार्वधातुकमात्र विषयता कल्पनमेवं लाघवमस्यादिति ।

वस्तुतस्तु बहुषुस्थलेषु भिन्नभिन्नाधार्याणां यतप्रदर्शनार्थं ग्रन्थ-
विरोधः प्रतीयते । यथा—ऊर्णुञ् धातौ ५ अभ्यासदीर्घाभावे कृौर्णुनवत्
इत्यादौ यदुचितः सा हरदत्तमताभिप्रयिका । जागृधातौ ६ यत्प्रकरणं
तत्कैयटमताभिप्रायकम् । एवमस्यग्रन्थस्यपर्यालोचनेन विरोध परिहारः
सम्भवति ।

१-माधवीय भूमिकायाम् पृ. सं. ५६३ ।

२-माधवीय धातुवृत्तौ ४०७ ।

३-तत्रैव ४३० ।

४-तत्रैव ३२६ ।

५-तत्रैव ३४६ ।

६-तत्रैव ३७७ ।

क्वचित्तु धातुवृत्तिकार-मत-विपरीतं मतं यदाश्रितं मनोरमाका-
रादिभिः तच्छब्दरत्नकारादिभिश्च ततोऽप्यर्वाचीनैर्निराकृतम् । यथा
चुरादौ पूज धातौः पूजितो राज्ञाम् मति बुद्धि पूजर्थेभ्यश्चेति वर्तमानेक्तः
वतस्य च वर्तमाने इति षष्ठी । वतेनच पूजायामिति निषेधः समासस्य ।
तर्हि पूजितो यः-सुरासुरै इति कथमिति प्रश्नस्य प्रार्थः प्रयोगः इति समा-
धानमुक्तम् । अत्र मनोरमाकाराः-नित्यं कौटिल्ये गतौ इत्यत्र नित्यग्रह-
णेन तत्ककौण्डिन्यानित्यत्वज्ञापनात् पूजितो यस्सुरासुरैः इत्यत्र भूतेऽपि
वतस्य संभावनया कतरि तृतीयायाः न काचिदनुपपत्तिः । नित्यग्रहणस्या-
नभिधानमाश्रित्यभाष्ये प्रत्याख्याततया न तन्न्याया नित्यताज्ञापकत्वं सम्भ-
वतीति शब्दरत्नकाराः । इत्थमन्येऽपि दोषाः यथा कथंचित् सुपरिहराः
विद्वद्भिः । सरस्वपि स्वल्पेषु दोषेषु एको हि दोषो गुण सन्निपाते निमज्ज-
तीन्दोः किरणेष्विवाङ्क इत्याभाणाकेनास्यग्रन्थस्य महत्त्वं न तिरस्कृत-
मिति ।

इदानीं विस्तृत धातुवृत्तोरस्याः विवरणं शैली निदर्शनार्थं प्रस्तूयते ।
माधवीयधातुवृत्तौ भ्वादिगणेः—

‘भू’ सत्तायाम्-वर्तते इति शेषः । सत्तोहात्मभरणम् । यथाहरिः—

आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते । इति । हेलाराजश्चास्ति
आत्मानं-विभ्रत्तिसत्तां-भावयतीति यावत् । कैयटकारोऽपि आत्मभरण-
वचनो भवति इति । नैरुक्ताश्चास्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमाचष्टे इति ।^१

इत्याद्यर्थं निर्देशानन्तरमर्थनिर्देशश्चोपलक्षणमात्रमन्येऽपि बहवः
अर्थाः भवते रुच्यन्ते-यथा हिमवतो गंगाभवति । मल्लोमल्लाय प्रभवति ।
ग्रामस्य प्रभवति । परान् पराभवति । इदमेवं सम्भवति, स्वाली तण्डुलान्
सम्भवति, शमनुभवति इत्यादौ-प्रकाशनांग निःसरणं पर्याप्त्यैश्वर्याभिम-
वोत्प्रेक्षान्तर्भावनं संवेदनादीनामर्थानामनुभवसिद्धत्वात् । ‘प्रभू’ इति समु-
दायस्यार्थकरणे तु धातु संज्ञानस्यात् ।

उपसर्ग सम्बन्धमन्तरेणापि 'भूतिकाय' पुत्रो भवति, इत्यादावैश्व-
र्योत्पत्तिरूपार्थोगृह्यते । उत्पत्तिः सन्तानम्, उत्पन्नस्यात्मधारणासत्तेति
कथितत्वात् निरुक्ते-उक्तम्-जायतेऽपि विपरिणमतेवर्द्धतेऽपक्षीयते विन-
श्यतीति षड्भावविकाराः इति । लोकेऽपि सत्ताजन्मनोर्भिन्नार्थत्वात् । घटः
किमुत्पद्यते इति प्रश्ने न अस्तीति प्रतिषक्तीति कश्चित् । तथाचार्येणापि
तत्र जातः तत्र भवः इति पृथक् सूत्रे निर्मिते । तस्माद् धातुरेवानेकार्था-
भिधायीप्रादयस्तु प्रकरणादिवद् विशेषस्मृतिहेतवः द्योतकाः ।

एवमनेकार्थाभिधानस्य धातोरुदाहरणानि भाष्येऽप्युक्तानि—'बीज'
संताने वपिः पठितः । केशान्वपतीत्यादौ छेदनेऽपि वतते । करोतिरभूत-
प्रादुर्भावे पठितः । अस्मानभितः कुरु, पादौ कुरु, यः प्रथमः शकलः परा-
पतेत् सः स्वरुः कार्यः चोरंकारमाक्रोशतीत्यादौ स्थापन निर्मञ्जीकरणोपादा-
नोच्चारणादौवर्तते । अर्थ निर्देशस्योपलक्षणत्वे एव कुर्दं खुर्दं गुद् क्रीडाया-
मेवेत्येवकारकयनं सार्थकम् । गाधु प्रतिष्ठालिप्सयोः इत्यादौत्वनेकार्था-
भिधानं प्रपञ्चार्थम् । तदेवं धातोः सत्स्वपि बहुष्वर्थेषु मांगलिकत्वात्,
सुप्रसिद्धत्वात् सवपदार्थं व्यापित्वाच्च सत्तायाः निर्देशः भवतेः कृतः । न
सत्तायां पदार्थो व्यभिचरतीति ^१ । हरिणाप्युक्तम्—

सम्बन्धिभेदात्सत्तौव भिद्यमानागवादिषु,
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दाः व्यवस्थिताः ।
तां प्रातिपदिकार्थं धात्वर्थं च प्रचक्षते ।^२

मांगलिकत्वमपि प्रसंगात्तस्य सत्ताख्यस्य परब्रह्मणः स्मरणेन ।
आदौ भुवो निर्देशो भू शब्दस्य महाव्याहृतिस्मरेण मांगलिकत्वात् । सर्व-
धात्वर्थव्याप्यर्थाभिधायित्वात्, भूवादयः इति प्रसंगात् भूवादि शब्दस्य
साधुत्व-लाभ-हेतुत्वाच्च ।

कुम्बस्तयो हि क्रियासामान्य वचनाः इति पृथक् प्रकरणेऽप्युक्तं
सामान्यं च विशेषेषु प्रत्येकं परिसमाप्यते । आत्मभरणं पाकादिष्वप्यस्तीति

१-माधवीय धातुवृत्तौ पृ. सं. ३ प्राच्य भारती प्रकाशन-वाराणसी ।

२-तत्रैव

भ्वस्त्योः क्रियासामान्यवचनम् । यथा ब्राह्मणो गार्ग्यः इत्यत्र ब्राह्मण्यं सामान्यम् गार्ग्यत्वं तद् विशेषः तद्वदिहापि आत्मभरणं सामान्यं पाकत्वादिकन्तुं विशेषः एवं करातेरपि सामान्यमेवार्थः ^१ । किं करोति इति प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् । इत्थं च करोत्यर्थः प्रश्नः पच-
त्यादि-दिभिव्याकृतोभवति एवं कृम्बस्तीनां सामान्यर्थे विविच्य क्रियायाः
अर्थः निष्पादितः । विभिन्नैर्वाक्यैः वाक्य-पदीय प्रमाणैश्च साध्यत्वेनाभि-
धायमाना क्रियोच्यते ।

यावत्सिद्धमसिद्धम्वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रम-रूपत्वाद्क्रियते व्यपदिश्यते ॥^२

पचतीत्यत्राश्रयणोदकासेचन तण्डुलावयनैधोपकर्षणादीनां बहूनां व्यापाराणां सत्यपि ते सर्वे व्यापाराः एक पाक क्रियायाभ्यवयवभूताः भवन्ति ।

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥^३

क्रियाभेदेहेतुना कालेन अभूद् अस्ति भविष्यति इति प्रयोगाः भवन्ति ।

क्रिया भेदायकास्त्वस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ।

यदनन्तरं फलं निष्पद्यते सा क्रिया । यथोदनं पचतीत्यत्र विक्ले-
दनम् । तदनन्तरं फलनिष्पादात्तदेव कारकम्, नहि साक्षादजनयत्कारकम् ।
अश्रयणादीनां विक्लेदनोपयोगित्वान्न वैयर्थ्यम्, तेषु तु पच्यादि प्रयोग-
स्तदर्थत्वेन विक्लेदन-रूपाध्यारोपात् । पौर्वापर्यन्तुपूर्वापरक्षणापेक्षया
उक्तं चः—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।

प्रधान भूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाह्यता ।^४

१-माघवीय-धातुवृत्तौ, पृ. सं. ३ प्राच्य भारती प्रकाशन-वाराणसी ।

२-वाक्यप्रदीये, तृतीय काण्डे, क्रिया विवेचने, क्र. सं. १२ कारिका ।

३-तत्रैव " " १३ कारिका ।

४-तत्रैव " " १४ कारिका ।

अथवा चैत्रः पचति, मैत्रः पचति, क्षीरं पचति, ओदनं पचतीत्यादिषु कर्तृ-कर्म-भेदेन भिन्नेषु पाकादिषु पच्यादि प्रत्ययानुवृत्तेर्घटादिषु घटत्वादिबदस्तिपचित्वादिकं नाम जातिः सा क्रिया ।

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेक व्यक्ति वर्तिनीम् ।

असाध्या व्यक्ति रूपेण सा साध्येवोपकल्प्यते ॥^१

स्व व्यापार विशिष्टानां सत्ता वा कर्तृ-कर्मणाम् ।

क्रिया व्यापार भेदेषु सत्ता वा समवायिनी ॥

अन्ते वात्माने या सत्ता स क्रिया कश्चिद्विध्यते ।

भाव इत्येव हि धात्वर्थ इत्यवच्छिन्न आगमः ॥

प्राप्तक्रम विशेषा तु क्रिया सेवाभिधीयते ।

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते ॥^२

एवं क्रियायाः व्याख्यानं विधाय बुद्धि प्रतिभासः शब्दार्थः । बाह्य-सत्ता समाविष्टोऽर्थेन गृह्यते, सतो जन्मायोगाद् पटो जायते इत्यादि प्रयोगो अनुपपन्नः स्यात् । बहिरत्यन्तात्सु शश-विषाणादिषु च शब्दप्रयोगः सम्भवति । बुद्धिसत्ता समाविष्टस्य बाह्यसत्ता जनान प्रतिपादनाय अस्ति नास्ति जायते इत्यादि प्रयोगाः भवन्ति । तस्माद् धातूनामपि बुद्धिसिद्धाः क्षणास्तद्गताजातिः सत्ता वार्थः सैव क्रियोच्यते । एवं धात्वर्थ क्रिया सम्बन्धि व्याख्यानं मतिविशदं कृतं धातुवृत्तिकृता वर्तमानत्वलक्षणं प्रोक्तमग्रेः—

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेतत्तथा ।

आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन्वर्तमानता ॥^३

वर्तमाने लट् इति सूत्रं विवृण्वता लटः अकार टकारयोः इत्संज्ञायाम् बहुशास्त्रार्थः निहितम् ।

१-वाक्यपदीये, तृतीय काण्डे क्रिया विवेचने क्रि. सं. २१ कारिका ।

२-तत्रैव तृतीय काण्डे जाति समुच्छेदे ३५ कारिका ।

३-तत्रैव " " ८८ कारिका ।

क्रियोपाधिश्च सन् भूत-भविष्यद् वर्तमानता ।
एकादशभिराकारैर्विभक्ता प्रतिपद्यते ॥

कालएकादशविधः—

भूतः पञ्च-विधस्तत्र भविष्यश्च चतुर्विधः ।
वर्तमानो द्विधा व्यासः इत्येकादश कल्पना ॥^१

तत्राद्यतनानद्यतन व्यामित्र सामान्य रूपाः चत्वारः मुख्यभूतभेदाः ।
सामान्यमपि विशेषेभ्य व्यावृत्तेर्भेदः । उक्तं च अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्र
महाभाष्ये सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वद्^२ परोक्षस्त्वनद्यतन भूतभेदो न
तु भेदः इति न पृथक् गण्यते । आशंसायां भूतवच्चइत्यतिदिष्ट भूतकार्यः
इति पञ्चमो भूतः गौणत्वेनोक्तः । भविष्यत् तु गौणाभ्वादद्यतनाद भेदेन
चतुर्विधः । वर्तमानो गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । वर्तमान सामीप्ये वर्तमानवद्
वेति अतिदिष्ट भूत भविष्यन्तौ गोणौ । इत्येव संकलनया एकादश भेदाः
भवन्ति कालस्य ।

धातोर्लट् लकारे कृतेऽकारटकारयोरित्संज्ञायामापतिताः सन्देहाः दूरी
कृताः 'हलन्त्य' मित्यत्रापतितः अन्योन्याश्रयदोषश्चात्र परिहृतः ।^३ लकाराः
कस्मिन्नर्थे इत्याकांक्षाया लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यस्य व्याख्याने
क्रियाभिद्वौ यत्कारकं प्रधानभूतं तत्कर्तृसंज्ञस्यात् इत्यर्थेऽन्येषामपि कर-
णादि कारकाणां स्वातंत्र्यात् तत्र लकाराः कथन्नेतिप्रश्ने करणादि प्रवृत्तौ
प्रागेव परस्मादर्थितादेवेव निमित्तात्कर्तुः प्रवृत्तिः करणादितु तदधीनप्रवृत्ति
निवृत्तिरिति समाधानं कृतम् ।

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि ।
तदधीन प्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥

१-वाक्य पदीये, तृतीय काण्डे जाति समुच्छेदे ३८ कारिका ।

२-व्याकरण महाभाष्ये, सूत्र सं. २।२ १४ ।

३-माधवीय-धातुवृत्ती, पृ. सं. ६ प्रा. भारतीय प्रकाशन वाराणसी ।

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।
 आरादप्युपकारित्वात्स्वातन्त्र्यं कर्तुं रुच्यते ॥^१
 सर्वभ्युदितैः शब्देनियमो न तु वस्तुनि ।
 कर्तुं—धर्म—विवक्षायां शब्दात् कर्त्ता प्रतीयते ॥^२
 कर्त्ता च त्रिविधो ज्ञेयः कारकाणां प्रवर्त्तकः ।
 केवलः हेतुकर्त्ता च कर्मकर्त्ता तथापरः ॥

एवं कर्तुं निरूपणं विधाय कर्म—लक्षणं प्रोक्तम् कर्तुं रोप्सिततमं कर्म
 इत्यादि प्रमुखम् कर्मलक्षणं विधाय; तथा युक्तं चानीप्सिततम् अकथितं च
 दिवः कर्म चेति कर्मसंज्ञाविधायकात्यानि सूत्राणि व्याख्याय चतुर्विधं
 कर्म—वाक्यपदीय कारोक्तं व्याख्यातम्—

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधामतम् ।
 तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्थान्यत् कल्पितम् ॥
 औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुं रनीप्सितम् ।
 संज्ञान्तरं रनाख्यातं यच्चान्य पूर्वकम् ॥^३

अनन्तरं भावनिरूपणं विहितमत्र । भावस्तु केवलोद्धात्वर्थः । एवं
 कर्तरिकर्मणिभावे वा लट् वर्तमाने काले भवति । तस्य च लस्य स्थाने
 तिप्तस भि इत्यादिना शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति नियमानुकूलं प्रथम
 पुरुषैक वचने तिप्, कर्तरि शप् सार्वधातुकत्वात् गुणोऽवादेशे सिद्धम्—भवति
 इति । एवमस्यैकस्योदाहरणे प्रसंगतः समागतानि षष्ठी स्थाने योगा शेषा-
 त्कर्तरिपरस्मैपदम् अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, तडानावात्मनेपदम् लः पर-
 मैपदम् युष्पद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यापि मध्यमः अस्मद्युत्तमः शेषे
 प्रथमः तिङ् स्त्रीणि त्रीणि प्रथम मध्यमोत्तमाः यथा संख्यमनुदेशः समानाम्
 बहुषु बहुवचनम् द्वयकयोर्द्विवचनैकवचने तान्येकवचन द्विवचन बहुवचना-

१—वाक्य पदीये, तृतीय काण्डे १०१-१०२ कारिका ।

२—तत्रैव " १०२ कारिका ।

३—वाक्यपदीये—तृतीय काण्डे—४६ कारिका ।

न्येकशः तिङ् शित् सार्वधातुकम् लशक्वतद्धिते सार्वधातुकाद्धे धातुकयोः
आद्धे धातुक शेषः अदेङ् गुणः अणुदित्सर्वणस्य चाप्रत्ययः तुत्त्यास्यः प्रयत्नं
सवणम् तपरस्तत् कालस्य इको गुणवृद्धी अंगस्य यस्मात्प्रत्ययविधित्त-
दादिप्रत्ययेङ्गम् येन विधित्तदन्तस्य अलोन्त्यस्य स्थानेऽन्तरतमः इत्यादीनि
बहूनि सूत्राणि व्याख्यातानि ^१ ।

एवं प्रत्येकस्य भवतः भवन्ति इत्यादि पदानां सिद्धये यानि विधि-
संज्ञापरिभाषा सूत्राण्यपेक्षितानि सर्वाण्यत्र साकल्येन व्याख्यातानि एवं
धातूनां परोक्षार्थधृत्तोलिटि, अनद्यतने लुटि भविष्यत्यर्थे, लृट् शेषेचे ति
क्रियार्थे क्रियोपपदे भविष्यति च लृटि, विध्यादिष्वर्थेषु लोटि, अनद्यतनेलङि
विध्यादिष्वर्थेषु लिङि, आशिष्यर्थे लिङि लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ
लृङि च सर्वाणि रूपाणि यथायथं विशदरूपेण व्याख्यातानि । इत्येवं पर-
स्मैपद भवतेव्याख्यायात्मनेपद रूपाण्यपि कर्तरि कर्म व्यतिहारे इति नियमात्
व्यति भवते-व्यति-भवेते-व्यतिभवन्ते इति रूपाणि प्रदर्शितानि । एवमा-
त्मनेपदरूपाणां सिद्धये तत्प्रकरण समागत टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यादि
सूत्राणां व्याख्यानं, सर्वेषु लकारेषु च रूपाणि प्रदर्शिनानि ।

भावकर्मणोर्लकाराणां कर्मकर्तरिलकाराणां भूयते, अनुभूयते, इत्या-
दिनां साधुत्व-प्रदर्शनं कृतम् । प्रथमादिपुरुषविषये वाक्यप्रयोगाः नियमा-
नुसारं प्रदर्शिताः यथा युष्पदस्मदन्त्येषु सह विवक्षितेषु त्यदानीनि सर्वानित्यम्
तेन देवदत्तश्च, त्वं च, सच, त्वंच, सच, त्वंच इत्यत्र युवां भवः । देवदत्तश्च
स च त्वंच यूयं भवथ देवदत्ताश्चाहं च आवां भवावः । देवदत्तश्च सचाहं
वयं च भवामः इति । युष्पदस्मदोः सह विवक्षायां परत्वादस्मद्धा शिष्य
माणेन युष्पदार्थाभिधाने अपि अस्पदार्थापेक्षः उत्तमः भवति, यथा—

त्वं चाहं च आवां भवाव इति ।

भवतापि-युष्पदस्मदोः सह वचने तस्य पूर्व पाठाश्रयेण तयोरेवशेषे
भवांश्च त्वच युवां भवथः इति भवांश्चाहंच आवां भवाव इति । तिङ्तात्

विधीयमानाः प्रत्ययाः विहिताः यथा-अतिशयनेतम बिष्ठनौ । द्विवचन विभज्योपपदे तरवीयसुनौ (तिङ्श्चेति) नियमात् तरप तमपौ तिङ्ण्ता-द्भवतः । ततश्च किमेतिङ्व्ययध्दाम्बद्रव्यप्रकर्षे इति सूत्रम् आयु प्रत्ययोऽपि जायते । एवं च भवति तराम् । रूपप् प्रत्यये जाते भवति रूपम् । अकच् प्रत्यये जायते भवताकि इति ।

तिङोऽन्येलादेशः-लटः-शतृ शानचावप्रथमा समानाधिकरणे इति शतृ प्रत्यये शानचि जाते कृदतिङ् इति कृत्संज्ञाया, प्रातिपदिकत्वात् लिंग विभक्तिवचनानुकूलानि भिन्नानि रूपाणि भवन्ति । पचन्तं पश्य-भवन्तौ पश्येति । स्त्रियां भवन्तीं ब्राह्मणीमानय नपुंसके भवत्ब्राह्मणकुल तिष्ठतीति । शानचि-व्यतिभवमानः व्यतिभवमाना-व्यतिभवमानम् इत्यादि ।^१

भू घातोरिच्छार्थे सन्नन्ते बुभूषति । लिटि बुभूषांकचार बुभूषाम्बभूव बुभूषामास । लुटि-बुभूषिता, लृटि बुभूषिष्यति इत्यादि परस्मैपदे । व्यति-बुभूषते, व्यतिबुभूषांचक्रे इत्यादि ।

सन्नन्तात् भावे कर्मणि च-बुभूष्यते त्वया । अनुबुभूष्यते सुखम् । यातारेकाचो हलादेः क्रिया समाभिहारे यङ् पौनः पुन्ये अर्थे भृशार्थे वा यङ् प्रत्ययान्तानि-बोभूयते-त्वया । अनुबुभूयते सुखम् । यङोऽचि चेति नियमात् यङ् लुगन्तात्-बोभवीति बोभोति । आत्मने पदे-व्यति बोभूते इत्यादि ।

यङ्तात् सत (शतृ शानच्) प्रत्यये बोभूवद् ब्राह्मणः व्यति बोभूवानः इत्यादि । 'हेतुमति चे' णिजन्तात् भवते-भावयति-भावयते । कत्रर्थे ण्यन्तात् कर्मणि भाव्यते, भाव्यताम्, अभाव्यत इत्यादि ।

भवतेः कृदन्ते-भव्यम् भवता । अनुभव्यो घटः । देवभूयं गतः अभिभावी, परिभवी, परिभावी, अभावी, अभिभावकः, अभिभविता ।

१-माधवीय घातुवृत्तौ, पृ. सं. २४-२५ प्राच्य भारती प्रकाशन-वाराणसी ।

२-तत्रैव

”

२० से ३३

”

।

भवतोति-भावः, भवः, आशितम्भवः. ओदनः । आद्यम्यविष्णुः, आद्यम्भावुकः, भविष्णुः, भूष्णुः, भावुकः, परिभवी, परिभावकः, विभुः, विभूः प्रतिभूः, वर्षाभूः, हन्भूः, विभुः प्रभुः सम्भुः भावः, प्रभवः परिभवः परिभावः, परीभवः भूतिः, भूः, ईषदाद्यंभवं भवता, भूत्वा, मुखतोभूत्वा, मुखतोभूय विनाभूय, विनाभूत्वा, विनाभावम्, । भूतः घटः भूतं घटेन । इदमेषां भूतम् भूतवान् । भवत्यनेनात्रवेति भवनम् ।^१ तदनन्तरं भवतेरुणादयः प्रत्ययाः उक्ताः—

हन्भूः तहः । सर्पजातिभेदः इति पुरुषकारे । भवनम् गृहम् । भुवनम् । भूमिः, भूरिः, भूवः, अद्भुतः इत्यादि ।^२

माघवीयधातुवृत्तौ केवलमेकस्य भूधातोर्विवरणिकात्र प्रस्तुता अस्यां वृत्तौ रूपाणां साधु प्रयोगार्थमावश्यकानि विधिसूत्राणि तत्तत्स्थले उपात्तानि । यत्र कुत्रापि सन्देहः तस्य समाधानं पाणिनिः सूत्रैः वार्तिक-भाष्यादिभिश्च विहितम् । धातु-संबन्धि-विवेचनमस्मात् ग्रन्थादुत्कृष्टतरत्नाद्याववि ह्यप्येवमवर्तीर्णम् । अस्य ग्रन्थस्याध्ययनेन धातु-संबन्धि सर्वं ज्ञानं सरलया पद्धत्या जायते नात्र सन्देह-लेशावसरः । एकस्य भूधातोः सक्षिप्तनिदर्शमुपरिनिर्दिष्टमेवमेव पाणिनिधातुपाठे समागतानां सर्वेषां धातूनामत्र विवेचनं सम्यग् विहितम् ।

माघवीयधातुवृत्तौ भ्वादिगणमारभ्य चुरादिगणान्त पठितधातूनां विवेचने प्राचोनवृत्तिकाराणां क्षीरस्वामि-मैत्रेय-सम्पताकारादीनां मतमत्रतोलिलिखितम् । यथा— गुजि' अव्यक्ते शब्दे इति धातु व्याख्याने—

अत्र स्वामी अनिदितित्येके इति भू सूत्रे । सुधाकरस्तु अनिदित-पारायणेष्वपि पपाठ । लक्ष्ये पुनरिदमविगीतमिति । शाकटायनस्तु द्वात्रिपि पपाठ गुंज शब्द इति तुदादौ ।^३

१-माघवीय-धातुवृत्तौ, पृ. सं.—३६ से ४६-प्राच्य भारती प्रकाशन-वाराणसी ।

२-तत्रैव " प्रकाशन वाराणसी ।

३-तत्रैव " ६४ " ।

‘आच्छि’ आयामे । आच्छति । आच्छ । अत्र लिट्प्रभ्यास ह्रस्वत्वे अत आदेः इति तपरकरणं स्वाभाविक ह्रस्वपरिग्रहार्थम् इति न्यासकार-हरदत्तादिभिः प्रतिपादितत्वाद्दीर्घाभावाद्नुडभावे सवर्ण दोषः । अन्ये तु तयर-करणं मुख-सुखार्थमिति ‘आनाच्छ’ इत्युदाहरन्तीति मैत्रेयः ।^१

एवमत्र वृत्तौ प्राचीनानां सर्वेषामाचार्याणां मतोल्लेखपूर्वकं हरदत्ता-कैयट वार्त्तिककारादीनां मतमपि प्रतिपादितम् ।

गणान्ते समाप्ति-सूचक-पुष्पिकया पूर्णः परिचयोऽपि ग्रन्थकारस्यास्य उपलभ्यते, यथा—

इति पूर्व-दक्षिण-पश्चिम-समुद्राधीश्वर-कम्पराज-सुत-संगमराज महामन्त्रिणामायणपुत्रेण माधव सहोदरेण सायणेन विरचितायामाधवीयायां धातुवृत्तौ शब्दिकरणाः भ्वादयः इति ^२ ।

अस्याः माधवीयायाः धातुवृत्ते चुराद्यगते नामधातुवृत्तिरप्यनेन सायणाचार्येण रचिता—

धातूनां प्रत्ययान्तानां गण पाठजुषामपि ।
तत्र प्रतिपदं शिष्टागणमात्रजुषस्त्वमे ॥
गणास्तत्रापि बहवः किञ्च सूत्राण्यधीयता ।
आचार्येण पुराप्रोक्तास्तानादौ विवृणोम्यहम् ॥
एतावदेव सर्वस्यात् अथये सुमनोजवात् ।
नामास्तु भवतां सार्थमन्यथा तु न मे क्षतिः ॥^३

‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ (३।१।२७) एभ्यः यक् स्यात् स्वार्थे । एते च धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डून् गात्र विघर्षणे इति धातुः । ‘कण्डू’ इति प्रातिपदिकम् ततो यकि । कण्डूयति कण्डूयते इत्यादि रूपाणि कण्ड्वादिगण नठित धातूनामन्येषामपि एवमेव ज्ञेयानि ।

१-माधवीय धातुवृत्तौ पृ. सं.-६५ प्राच्य भारती प्रकाशन-वाराणसी ।

२-तत्रैव ” ३०८ ” ।

३-तत्रैव ” ५७७ ” ।

‘सुषः आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) इषेः सन्निधानात् कर्मणः एषितु-
रेवात्मनः सम्बन्धिनः सुबन्तस्यात्मनो सुबन्तादिच्छायामर्थं वाक्यजिति
भावः । तेन पुत्रमात्मनः इच्छति—पुत्रो यतीत्यादि रूपम् । एवमेतत् सर्वं
नामधातुप्रकरणे निरूपितम् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच् (चु. घा.
सू. ६७) इत्यनेन प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् प्रत्ययो इष्ठनीव बहुलं कार्यं
भवति । अस्यैव धातुसूत्रस्य प्रपञ्चः तत्करोति तदाचष्टे तेनातिक्रामति
कर्तृकरणादधात्वर्थे इति सूत्राणि सन्ति । अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशे-
षणम् । तेनकरिभिरवध्नाति अवकरयति, परशुना च्छिनत्ति परशयति
इत्याद्यपि सिध्यति ^१ ।

तदनन्तरं च क्विबन्तनामधातूनां विवेचनं कृतम् । गौरिवाचरति
‘गवति’ इदमिवाचरति इदामति । राजेवाचरति राजानति इत्यादि ।^२
पाणिनीय धातुपाठस्य व्याख्यानरूपेयं वृत्तिः सर्वासु वृत्तिषूत्कृष्टतया विद्व-
ज्जनमनोरमा शास्त्रार्थपरिवृहणयताद्युतनीषु वृत्तिषु सर्वश्रेष्ठा इति न
कश्चिद् संदेहः ।

ग्रन्थान्ते द्वितीय परिशिष्टे अकारादिक्रमेण धातुसूची सन्निवेशिता
उक्तं च तत्रैव—

इमे सायण-व्याख्याता धातवः साक्षरक्रमाः ।

धातुरर्थः पाठभेदः गणः सूत्रं क्रमादिहः ॥^३

। इति माधवीय-धातुवृत्ति-विवरणम् समाप्तम् ।

१-माधवीय-धातुवृत्तौ, पृ. सं. ६०० से ६२४ प्राच्य भारती प्रकाशन
वाराणसी ।

२-तत्रैव	”	६२५-६२८	”	।
३-तत्रैव	”	६२५-६७३	”	।

। अथ दशमोऽध्यायः ।

। कातंत्र-व्याकरणे धातुविचारः ।

संस्कृत व्याकरण-वाङ्मये कातंत्रस्य स्थानं महत्त्वपूर्णं विद्यते । कलापकं कौमारकंचापरे नामनी व्याकरणस्यास्य आख्यातान्तः एक भागः द्वितीयश्च कृदन्तः इति भागद्वयं-विभिन्नाचार्यकृतम् । कातंत्र वृत्तोः कर्त्ता दुर्गासिंहः ईषत् तंत्रकातंत्रमिति निर्देशेनेदं शास्त्रं कस्यचिद् वृहद् व्याकरणतंत्रस्य संक्षिप्तं रूपमिति कथयति । तच्च शास्त्रं काशकृत्स्त-व्याकरणमेव । अपरं च कलापकमिति नाम व्याकरणे वृहत्तन्त्रात् कलाः आपिबतीति व्युत्पत्तिर्दर्शिता हेमचन्द्रेण धातु-पारायणे उणादि वृत्तौ च । कौमारकमिति नाम्नि च तत्र भगवत्कुमारप्रणीतसूत्रानन्तरं शर्ववर्मणाकृतमिदं शास्त्रं कुमाराणामिदं शास्त्रकौमारमिति स्वाभिधेयं चरितार्थयति । अस्य प्रथमपादस्य प्रथम सूत्रं विद्यते-सिद्धो वर्णसमाम्नायः । अस्यैवापभ्रष्टरूपम् सीत्रो पाटीति भाषायां कतिचित् कालपूर्वं सर्वत्र देशे पाठ्यतेस्म

विशेषतः, राजस्थाने ^१ सम्प्रति हिन्दीभाषायामपि 'अ आ इ ई' इत्यादि वर्णं परिचयः पूर्ण रूपेण कातंत्र व्याकरणस्यानुकूलमेव १४ चतुर्दश स्वरैः ककारादि व्यंजनैश्च क्रियते ।

अस्य कातंत्र कर्तुर्व्याकरणस्य कालनिर्णये श्री यु० मी० महोदयैः वर्णितम् कथासरित्सागरे-शर्वं वर्मा सातवाहनं नृपं व्याकरण-ज्ञानाय कातंत्रमपाठयत् सातवाहनस्य राज्य समयः आन्ध्र विक्रमराज्यात्पूर्वं वर्तते । शूद्रक विरचिते 'पद्म प्राभृत्क' भाणे कातंत्र स्योल्लेखः लभ्यते । शूद्रकस्य समयः विक्रम राज्यात्पूर्वं वर्तते ।

महाभाष्ये सूत्राच्च कोपधादित्यत्र प्रोक्तम् । संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् इह मा भूत्-माहावातिकः कालापकः इति ।^२ अत्र 'कालापकः' इति नाम निर्देशेनेदं व्याकरणम् पतजलेः पूर्वमेव प्रचतमासीत् । महाभाष्ये, वार्तिक पाठे च प्राचीनाचार्याणामचोऽकिताः संज्ञाः तथैव गृहीताः यथा कातंत्र व्याकरणेः —

अद्यतनी, श्वस्तनी, भविष्यन्ती, परोक्षा, इत्यादि ।^३

महाभाष्ये अनेकस्थानेषु पूर्वसूत्राणामुल्लेखः उपलभ्यते । पूर्वाचार्यैः कार्यं षष्ठ्या न निर्दिष्टः अपितु प्रथमान्तपदैरेवेति कातंत्रेऽपि तथैव सूत्राणि रचितानि मस् ऐस् वा ङसिरात्, ङस्स्य डेर्यः इत्यादि ।^४

उपर्युक्त प्रमाणैर्निश्चितमिदं यत् कातंत्र व्याकरणस्य स्थितिः महाभाष्यात् पूर्ववर्तिन्यासीत् । देवेभिः देवैः अर्वन्तौ अर्वन्तः इत्यादि कातंत्र-व्याकरणेदाहरणैरिदं व्याकरणं महाभाष्यरचनाकालात्पूर्वंमेव प्रसिद्धमासीत् ।

१-सं. व्याकरणा शास्त्रेतिहासे, प्रथम भागे, पृ. सं ५०१-५०४ प्रकाशक भा. प्रा. वि. प्रति.

२-व्याकरण महाभाष्ये ४।२।६५ द्वितीय भागे पृ. सं.—

३-कातंत्र व्याकरणे ३।१।१३ ३।१।२२ पृ. सं.—

४-कातंत्र व्याकरणे २।१।१८ २।१।२४ पृ. सं. कातंत्र रूपमाला २५ ।

कथासरित्सागर-वर्णनेन, कातंत्रवृत्तिकारस्य च वचनेन तृतीय-
तेऽस्य व्याकरणस्य रचयिता शर्व वर्मासीत् ^१ यवनयात्रिणा अल्वेरुनिनापि
कातंत्र-कारस्य नाम शर्व वर्मेतिलिखितम् ।

श्री गंगानाथ भानुसंधान संस्थानतः प्रकाशिते पत्रे उल्लेखः प्राप्यते
सातवाहन स्यपितृव्यः भासवर्मा, शंकुना संक्षिप्तमैन्द्रव्याकरणमुपलब्ध-
वान् । यस्यास्ति प्रथमं सूत्रम्-सिद्धौ वर्णं सामाम्नायः पंचदश पादेषु विभ-
क्तमिदं वररुचिना समस्त वर्मणा कलाप सूत्रमिति नाम्ना-संक्षिप्तम् यस्मा-
त्तंत्राद्गृहीतमिदं तस्मिन् २५ अर्धय याः चतुश्शतंश्लोकाश्च पृथक्-पृथक्
आसन् मयूर कलापवत् ^२ । शर्व वर्मणा संक्षिप्तोक्तुतमिदं कलाप-व्याकरणं
लोकेऽतिप्रचलितं विक्रमाब्दात् चतुदशशतं वर्षाणामेवपूर्वस्मिन् समये ।
कातंत्र-व्याकरणस्य कृदन्त भागस्य रचयिता कात्यायनः आसीत् इति
कातंत्र वृत्तिकृता दुर्गसिंहेन प्रमाणीक्रियते—

वृक्षादि वदमो रुढा न कृतिना कृताः कृतः ।
कात्यायनेन ते सृष्टाः विशुद्ध प्रति-पत्त्ये ॥

अयं च कात्यायनः कतमः इति न विज्ञातं यतो वररुचि-कात्यायन-
नाम्ना-प्रसिद्धा बहवः विद्वांस अभवन् भारते ।

कीथमहोदयेन स्वकीय सं० साहित्येतिहासे कातंत्र व्याकरणस्य
चत्वारो अध्यायाः वर्णिताः । तेषु चतुर्थोऽध्यायः कृदन्तभागः कात्यायन-
रचित इति, मूलग्रन्थे त्रयोऽध्याया एवासन् ।^३

१-तत्र भगवत् कुमार प्रणीत सूत्रान्तरं तदा ज्ञयैव श्री शर्व वर्मणा
प्रणीतं सूत्रं कथमनर्थकं भवति कातंत्र वृत्ति टीका परिशिष्ट, पृ.
सं. ४६६ प्रकाशक—

२-सं. व्या. इतिहास, पृ. प्र. भागे, पृ. सं. ५१० प्रकाशक-प्रा. भा. प्र.
वाराणसी ।

३-सं. सा. का इतिहास कीथ रचित हिन्दी अनुवाद, पृ. सं. ५११ ।

यथान्यानि अंगानि तथैवास्मिन् व्याकरणे धातुपाठोऽपि विद्यते । यत्र दुर्गाचायं-मैत्रेयादिभिर्वृत्तयो रचिताः । कातंत्र धातुपाठ विषये श्री. यु. मी. स्वकीये सं. व्या. शास्त्रेतिहासे सूचितम् यत् काशकृत्स्न धातुपाठस्यैव संक्षिप्त रूपान्तरम् कातंत्र-धातुपाठः विद्यते । अस्य हस्तलिखितौ द्वौ ग्रन्थौ तदन्तिके विद्यते इति ।^१

क्षीरतरंगिण्याः सम्पादकेन डा. लीबिश महोदयेन ग्रन्थस्यान्ते शर्व-वर्मणाप्रोक्तस्य त्रिविष्टपीय (तिव्वती) भाषातः अनूदितस्य धातुपाठस्य प्रकाशनं कृतम् । अयमनूदितः धातुपाठः कातंत्रधातुपाठस्य संक्षिप्त-रूपा-न्तरमित्यनुमान-मात्रम् । यावत्कालं कातंत्र-धातुपाठस्य मूल रूपोपलब्धिर्न स्यात् तावन्नेदं वक्तुं शक्यते यदयनेव धातुपाठः कातंत्रस्य । शर्ववर्मणाच कातंत्र-व्याकरणे वृत्ति रचिता । अतोऽपि अस्य नाम धातुपाठेन सम्ब-द्धमिति ।

कातंत्र-धातुपाठस्य विषये श्री युधिष्ठिर मीमांसकेन लिखितम्—

यद्यपि कातंत्र-धातुपाठः स्वतंत्र एव काशकृत्स्न धातुपाठात् संक्षिप्तः वर्तते तथापि धातु-स्वरूपे, अनुसन्धासंज्ञने, अर्थ-निर्देशे, धातुक्रमे, गणा-विभागे च काशकृत्स्नधातुपाठेन सह पूर्णा समतां भजते । अतएव इदं कातंत्र व्याकरणं काशकृत्स्नस्य संक्षिप्तं रूपान्तरमिति ^२ एवं काशकृत्स्न-कातंत्र-व्याकरणयोरध्याय सूत्र-धातु-पाठ-धातु-गणादि विषयेषु पूर्णं साम्य-दर्शनेनेदं कातंत्र-व्याकरणं तस्यैव काशकृत्स्नस्य सरल रूपान्तरमिति । अनयो व्याकरणयोस्तुलनात्मकधातु-विवरणं काशकृत्स्नव्याकरण व्या-ख्याने पूर्वमेव प्रदर्शितम् ।

१-सं० व्या० शा०; द्वि० सं०-६६ प्र.व्य भारती प्रकाशने-वाराणसी ।

२-काशकृत्स्न धातु व्याख्याने, पृ० सं०-१६ श्री यु० मी० रचिते-
प्रा० भारती प्रकाशन ।

। चान्द्र-व्याकरणे धातु-विचारः ।

चान्द्र-व्याकरणम् महावैयाकरणेन चन्द्रगोभिना विरचितम् ।
अस्याधारः पाणिनीयाष्टकम्, पतञ्जलेः महाभाष्यं च विद्यते इति वाक्य-
पदीय-ग्रन्थे उल्लिखितम्—

बीजेः सौमवह्यक्षैः शुष्कतर्कानुसारिभिः ।
आर्षे विप्लाविते ग्रन्थे संग्रहे प्रति कंचुके ॥
यः पतञ्जलिं शिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः ।
स नीतो बहुशास्त्रत्वं चन्द्राचार्यादिभिर्पुनः ॥^१

अस्य चन्द्रगोभिनः वंश परिचयादिनोपलभ्यते । ग्रन्थारम्भे मंगला-
चरणेन ज्ञायते यदयं बौद्धमतावलम्बी वैयाकरणः आसीत् —

सिद्धं प्रणम्य सर्वज्ञं सर्वोयं जगतो गुरुम् ।
लघु विस्पष्टं सम्पूर्णमुच्यते शब्दलक्षणम् ॥

अस्य शब्दशास्त्रस्य वैशिष्ट्यम-पाणिनि-व्याकरणतोऽति लाघवम्,
सारल्येनावबोधः, साकल्येनानुशासनं च प्रतीयन्ते । सम्पूर्णशब्देन वैदिका-
नामपि शब्दानां लक्षणमिहोपनिबद्धमिति स्पष्टम् । अतएव संक्षिप्तसार-
टीकायां गोपीचन्द्रः विश्वजनादेरुत्तराष्ट्रोद्विर्वा भवति । प्राप्ते विभाषेयम् ।
वामनेनास्य च्छान्दसत्त्वयुक्तम् । चन्द्रैणापि भाषाभागेनोक्तमिति कल्हणस्य
राजतरंगिण्या ज्ञायते यत् चन्द्राचार्येण कश्मीरदेशे महाराजस्य भिन्यो
राज्या महाभाष्यस्य प्रचारः कृतः । परंचायकदेशं स्वजन्मनालकृतवानिति
नैव ज्ञायते । उणादि सूत्राणामन्तरंग-साक्ष्यैर्विज्ञायते यदयं बंगदेशीयः
आसीत् । कश्मीरदेशेऽभिमन्योः शासनकालः ४२३ ई० पूर्वतः ५०० ई०
वर्षान्तिं पाश्चात्यैः^२ प्रमाणी-क्रियते ।

१-वाक्य पदीये, द्वि. काण्डे-श्लोक सं. ४८१-४८३ पूना प्रकाशन-
१९६५ ।

३-चान्द्र व्याकरणे, पृ. सं. १ सं. क. सी. चटर्जी पूना १९५३ ।

३-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, प्र. भागे, यु. मी. रचिते पृ. सं. ५२२ ।

तदेवं तस्य समयः ई० प्रथम द्वितीय शतके निश्चीयते । श्री यु. मी. मांसकेन स्वकीय-भारतीय-कालगणनायामस्य समयः वि० पू० १००० सहस्रं निश्चितः । अनेन विदुषा तत्कालप्रचलित पाणिनिकात्यायन-पतञ्जलि शास्त्राण्याश्रित्य स्व-चान्द्र-व्याकरणं रचितम् । स्वयमेव चास्य वृत्तिरपि लिखिता मूलतोऽस्मिन्नष्टावध्यायाः आसन् । वैदिक-स्वर प्रक्रियाध्यायो बौद्धमतावलम्बिभिः पश्चादनुयायिभिः परित्यक्तौ । एवमस्य समयानुसारं षष्ठाध्यायपर्यन्तं चान्द्रव्याकरणमुपलभ्यते ।^१ अध्याय—द्वयस्य विनाशकरणं स्पष्टमेव यद् बंगदेशे प्राचीनकालादेव व्याकरणस्य लौकिकतायामेव विशेष बलं दीयतेस्म, तथात्रवेद विरुद्धमतानुयायिनां बौद्धानामेषा प्रवृत्तिरेवासीत् । अस्य व्याकरणस्य विशेषतः प्रचारः प्राच्य-देशे एवासीत् ।

अतएव पुरुषोत्तमदेवेनोक्तम् यत् चन्द्राचार्यः भाषावैयाकरण एवासीत् । चान्द्रव्याकरणस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयता युधिष्ठिर-मीमांसकेन प्रमाणितम् ।

१. व्याप्यात्काम्यच् (१-१-२३) इति सूत्रवृत्तौ-चकारः सति शिष्टस्वरवाधनार्थः पुत्रकाम्यतीति । स्वर-व्यवस्थायामेतदुपयुज्यते ।

२. तव्यानीयरः केलिमरः (१-१-१०५) इति सूत्रवृत्तौ तव्यस्य वा स्वरितत्वं वक्ष्यामः । एतच्च स्वरव्यवस्थायामेवकथनं सार्थकं भवति ।

३. चान्द्र परिभाषापाठे-स्वर विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा पठिता । एतच्च स्वरप्रकरणार्थमेवोपयुक्तम् ।

एवमोदनादृट् (३-४-६८) अभावसोवा (१-१-१३४) लिपोनेश्च (१-१-४५) सूत्रेषु स्वरसम्बन्धिव्याख्यानैरस्मिन् चान्द्रव्याकरणे वैदिक

स्वर प्रक्रियासम्बन्धध्याय-द्वयमासीदेवेति निश्चितम् ^१ । चान्द्र-व्याकरण-
स्यवैशिष्ट्यम् चान्द्रवृत्ती वामनीय लिंगानुशासनवृत्तोच्चाकृतं चन्द्रोपज्ञमसंज्ञ-
कं व्याकरणम् । अस्मिन् व्याकरणे पारिभाषिक संज्ञानां विधानोपलभ्यते ।
अतएव पाणिनीय-प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्यानुकरणं संज्ञाशास्त्रमत्र नो-
दाहृतम् । परंचात्र संज्ञाशास्त्राणां पूर्णरूपेणानुराकरणं न कृतम् । यथा-
अनंशचिबमित् १- -५ वा तत्कालः १-१-३ वा धाध्वदाप् इत्यस्य स्थाने
दो पः १-१-४ उपधास्थाने उपान्तस्यसुबन्तस्थाने ससख्यस्य अव्यवस्थाने
असंख्यस्योपयोगः विहितः । एवंचैतत्कथनन्नोपयुज्यते यत् चन्द्राचार्येण
स्वकीय-व्याकरणे संज्ञानामुपयोगः न कृतः संज्ञा-परिभाषा च न व्या-
ख्याते ।^२

चान्द्रव्याकरणं कातंत्रव्याकरणेऽऽश्रितमिति प्रक्रियास्ववलोकनेन
ज्ञायते यथा-प्रथमाध्याये घातुप्रक्रिया, द्वितीया तृतीयाध्याये नामप्रक्रिया
एतत्सर्वं कातंत्रव्याकरणाश्रितं विद्यते ।

चान्द्र-व्याकरणस्य वैशिष्ट्यं च-लघु-विस्पष्ट-सम्पूर्णमुच्यते शब्द
लक्षणम् । इति तत्कथनानुसारं प्रथमं लघुता विद्यते —

१. पाणिनीय व्याकरणतोऽपि लाघवस्य प्रयोगः कृतोऽस्मिन् व्या-
करणे यथा-आदिरन्त्येन सहेता इत् स्य स्थाने आदिरिता समध्यः अणुदित्स-
वर्णस्यचाप्रत्ययः इत्यस्य स्थाने उता सवर्गः, तपरस्तत् कालस्येत्यस्य स्थाने
वा तत्कालः दाधाध्वदाप् इत्यस्य स्थाने दो पः इत्यादि सूत्राणि पाणिनितः
संक्षेपरूपेण विहितानि ।^३ पाणिनीय-व्याकरणस्य वा-विभाषा-अन्यत-
स्याम्-बहुलम् इत्यादि वैकल्पिक विधानार्थेषु केवलं वा इत्यस्यैव प्रयोगः
सारत्वं प्रकटयति ।

१-संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास-पृ. सं. ५२५ २६ यु. मी.
रचितम् ।

२-संस्कृत व्याकरण का उद्भव और विकास-पृ. सं. ३५२ सत्य-
काम वर्मा ।

३-चान्द्र व्याकरणे प्रथमाध्याये प्रयोग सूत्र संख्या-११२।३।४ संपादकः
के. सी. चटर्जी ।

घातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायाम्बेति सूत्रस्थाने तुमो लुक् चेच्छायाम् इति सूत्रमुपयुज्यते ।^१ काम्यच्चेति पाणिनिसूत्रस्थाने व्याप्यात् काम्यच्^२ व्याप्यच कर्म, 'क्रियाप्ये द्वितीये' ति सूत्रात् ।^३ आप्येन व्याप्येन कर्म संगृहीतं भवति । चन्द्रस्य प्रतिज्ञा संज्ञेव न कर्त्तव्या^४ एवमस्मिन् सूत्रे ससंख्य पदेनामव्यय 'म' संख्य पदेनाव्ययमिति गृह्यते । ससंख्यादयः वय-ज्वेति,^५ । एवंच चान्द्र व्याकरणस्याध्ययनेन सुतरां ज्ञायते यत चन्द्राचार्येण पाणिनि-कात्यायन-पतंजलीनां व्याकरणग्रन्थानामुपयोगः संक्षिप्य स्व-शास्त्रेषु कृतः ।

महाभाष्य प्रोक्त वार्तिकानामभिग्रहणं स्वग्रन्थे कृतम् एवंच लाघवम् स्पष्टता च चान्द्र व्याकरणस्य वैशिष्ट्यमासीत् । तथापि तस्य प्रचारः प्रसारः केवलं प्राच्य देशेष्वेव जातः न तु सर्वत्र भारते एवं संक्षिप्तीकरणेऽपि पाणिनीयव्याकरणस्य वैज्ञानिकत्वं दार्शनिकत्वं च उत्तरकालिकवैयाक-रणान् सदाकर्षति स्म । कातत्र, चान्द्रव्याकरण योरत्यन्त सारत्ये संक्षे-पेऽपि लोकमानसमाक्रष्टुं न क्षमौ अभवताम् ।

अस्य चान्द्र-व्याकरणस्य सम्पादनं डा० लीविश महोदयेन प्रस्तुत संस्करण द्वये विहितम् । प्रथमे केवलं मूलसूत्र पाठमात्रमासीत् द्वितीये च वृत्ति सहितः सूत्रपाठः । डा० क्षितीश चन्द्रेणात्यन्तपरिश्रमेण पाणिनिका-त्यायन पतंजलि-भाजराजकृत व्याकरणेः सह तुलनात्मकमध्ययनपूर्वकं चान्द्रव्याकरणम् पुनातः प्रकाशितम् ।

पंचागव्याकरणमिति रीत्या चन्द्राचार्येण चान्द्रशिक्षा घातुपाठगण पाठोणादि पाठ-लिगानुशासन-प्रकरणान्यपि रचितानि । एतेन अस्य

१-चान्द्र व्याकरणे प्रथमाध्याये प्रयोग सूत्र संख्या-१।१।२२, पृ. सं.

२२ संपादकः के. सी. चटर्जी ।

२-तत्रैव १।१।२३, पृ. सं. २३ ।

३-तत्रैव २।१।४३, पृ. सं. ।

४-मुपद्मविवरणपंजिका ४।३।१०१ ।

५-चन्द्र व्याकरणे १।१।२४, पृ. सं. ३३ के. सी. चटर्जी ।

व्याकरणस्य सांगता सिध्यति । अस्य धातुपाठः लीबिश महोदयेन चान्द्र-
व्याकरणेन सह प्रकाशिता अस्मिन् काशकृत्स्न धातुपाठस्य पूर्णः प्रभावः
लक्ष्यते अनेन धातुपाठविवरणे पाणिनीय धातुपाठस्यानुकरणन्तैव विहितम् ।
चान्द्र धातुपाठविषये संस्कृत-व्याकरणेतिहासे-श्री युधिष्ठिर मीमांसकेन
लिखितम् चन्द्रगोभिना प्रायशः पाणिनीयसूत्रपाठस्य वार्तिकपाठस्य स्व
सूत्रपाठेऽनुकरणं कृतम् परं धातुपाठे पाणिनिधातुपाठस्यानुकरणं तेन न
विहितम् ।

चन्द्राचार्येण धातुपाठे प्रथमं परस्मैपदिनां तदन्वात्मनेपदिनां तत्तच्च-
भयपदिनां धातूनां पाठः विहितः । काशकृत्स्नधातुपाठोपलब्धैः पूर्वं संशयोः
आसीत् यदनेन विदुषा धातुपाठे स्वतंत्रः नवक्रमश्च स्थापितः । अथवा
सूत्रपाठवत् कस्यचित्प्राचीनधातुपाठस्यानुकरणं कृतम् । काशकृत्स्न धातु-
पाठोपलब्धौ सत्यां निश्चितमिदं यदनेन काशकृत्स्नधातुपाठस्यैवानुकरणं
कृतम् । एतेनेतदप्यनुमीयते यत् काशकृत्स्नधातुपाठः चन्द्राचार्यात् पूर्वं
निश्चितरूपेण विद्यमानमासीत् ।^१

। जैनेन्द्र-व्याकरणम् ।

मुग्धबोध-व्याकरणकर्तुः श्री वोपदेवस्य नाम्ना प्रसिद्धेऽस्मिन् पद्येः-

इन्द्रश्चः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥

एष्वष्टसु शाब्दिकेषु जैनेन्द्रस्य नाम गृह्यते । यद्यप्यस्याध्ययनादिकं
सम्प्रति न श्रूयते तथापि सांस्कृतिकैतिहासिकदृष्ट्यास्य स्वकोयं महत्त्वं
वरीवर्तत एव । पूज्यपाददेवनन्दि-विरचितमिदं व्याकरणनाचार्याभयनन्दि-
प्रणीत-जैनेन्द्र-महावृत्या समेतम् भारतीय-ज्ञानपीठकाशीतः प्रकाशितं
सम्प्रत्युपलभ्यते । सम्पादकश्चास्य ग्रन्थस्य श्री शम्भुनाथ त्रिपाठि महोदयः

१-संस्कृत व्याकरण शास्त्रेतिहासे द्वितीय भागे, पृ. सं. २६ श्री
युधिष्ठिर मीमांसक-भारतीय प्राच्य विद्या प्रतिष्ठान सं. २०१६ ।

पं० महादेव चतुर्वेदिनश्च विद्यन्ते । भूमिकाचास्य श्री वासुदेवशरणाग्रवाल-
महोदयेन लिखिता ।

भारतीय-सं०-साहित्यस्येतिहासे कुषाण राज्यकाले संस्कृत-भाषा सर्वत्र भारते साहित्यिक भाषा-राजभाषा पदे च सुप्रतिष्ठितासीत् । कनिष्क राज्यकाले अश्वघोषस्य काव्य रचनाः, रुद्र दाम्नो शिलालेखेरिदं सर्वं प्रमाणितं भवति । ब्राह्मण-साहित्ये तु परम्परया संस्कृत भाषा प्रति-
ष्ठितासीदेव किन्तु बौद्धजैनाचार्यैरपि स्वकीयाः काव्य-शास्त्र रचनाः संस्कृते एव प्रारब्धाः । पाणिनि व्याकरणे बौद्ध-जैनाचार्यैः स्वकीयाष्टी-
कास्तु लिखिताएव किन्तु स्वक्षेत्रे स्वतंत्र-व्याकरणस्य रचनाग्रपि तैः कृता । बौद्धेषु आचार्य-चन्द्र-गोभिनाकृतम् चान्द्र व्याकरणम्, आचार्य देव-
नन्दिनारचित जैनेन्द्र-व्याकरणं च निर्देशने स्तः ।

उभयोर्व्याकरणयोः रचना ईशवीयपंचमे शतके जातेति प्रमाण-
निश्चीयते । चान्द्रव्याकरणस्य स्वोपज्ञवृत्तौ 'अजयद् जतो हूणान्' १।२।८१ इत्युदाहरणे स्कन्दगुप्तस्य हूण-विजय-स्मृतिरारूपाता । अनेन चान्द्र-व्या-
करण-रचनाकाले प्रकाशः भवति ।^१ एवं देवनन्दिनाचार्य-सिद्धसेनस्य सूत्र-
द्वये नामोल्लेखः विहितः 'वेत्ते सिद्धसेनस्य' ५-१-७ चतुष्टयं समन्तभद्रस्य
५-४-१४० एतावुभावपि देवनन्दितः पूर्वमुत्पन्नाः ।

आचार्य देवनन्दिनः शिष्यः राज्ञो विनीतस्य पुत्रः दुर्विनीतः आसीत्
५२३ वि. सं. महाराज-पृथिवी-कोकणस्य दानपत्रे लिखितम्-श्रीमत्कोकण
महाराजधिराजस्याविनीतनाम्नः पुत्रेण शब्दावतारकोण देवभारती-निबद्ध-
बृहत्कथेन-किरातार्जुनीय-पंचदश-सर्ग-टीका-कारेण दुर्विनीत नामधे-
येन..... ।^२

१-जैनेन्द्र व्याकरण भूमिकायाम्, पृ. सं. ८ भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन
वि. सं. २०१३ ।

१-संस्कृत साहित्येतिहासे कीथ महोदयेन लिखितम् देवनन्दिना ६७८
ई० वर्षे जैनेन्द्र व्याकरणं रचितम् ।

शब्दावतार रचना च देवन्दिन कृता स्वाश्रयदातुः राज्ञः दुर्विनीतस्य नाम्ना प्रचारित इति ।^१ एतेनामं देवनन्दो पंचमे शतके एव जैनेन्द्र व्याकरणस्य रचनां कृतवानिति नास्ति संदेहावसरः जैनेन्द्रव्याकरणे आचार्य देवन्दिना पाणिनि सूत्राणां रक्षाकृता । स्वर वैदिकप्रकरणे च स्व युगानुकूलतम् अनेन परित्यक्ते । पाणिनि-गण-पाठः तथैवानुसृतः ।

गुप्त-कालादरभ्य मध्य-कालपर्यन्तं नव-व्याकरणनिर्माण परम्परायां जैनेन्द्र व्याकरणं प्रथमं यथा-जैनेन्द्र व्याकरणमीशवोय पंचमशतके, चान्द्र व्याकरणम् पंचम शतके शाकटायन-व्याकरणमनवमशतके, सरस्वतीकण्ठाभरणम् एकादशशतके हैमशब्दानुशासनं च द्वादश शतके निर्मितम् । एषां व्याकरणानामाधारभूता सामग्री पाणिनितः गृह्यता । एतदपि वक्तुं शक्यते यत् पाणिनि-सिद्धान्त-रक्षा जैनेन्द्रव्याकरणे विहिता । जैनेन्द्र व्याकरणे त्रीणि सहस्रं सूत्राणि एकस्मिन् सप्तशताधिकं चास्यस्मिन्नुपलभ्यन्ते ।

आचार्याभयनन्दिकृता महावृत्तिः, १२ सहस्रश्लोकात्मकः विशालः ग्रन्थः विद्यते । जैनेन्द्र व्याकरणे काशिका वृत्तिवत् बहुविशालव्याख्या-युता-महावृत्तिरष्टम् शतके कृता । यद्यपि पाणिन्यष्टकस्य काशिकायाश्च पूणमनुकरणमस्मिन् ग्रन्थे कृतम् तथापि जैन-तीर्थंकर-नामभिरुदाहरणान्येनैकत्र प्रदर्शितानि यथा-अनुशालिभद्रमादयाः अनु-समन्त-भद्रं तार्किकाः उपसिंहनन्दिनं कवयः, उपसिद्धसेनं वैयाकरणाः ।^२ प्राभृत पर्यन्तमधीते, संबन्धं सटीकमधीते^३ इत्यादीभ्युदाहरणानि जैनागम-विषयाणि विद्यन्ते । कालाध्वनो रत्यन्तसंमोगे^४ २-३-५ इति पाणिनिसूत्रोदाहरणे केवल मासं कल्याणी इत्युदाहरणं कालस्य, जैनेन्द्र वृत्तौ तु मासं कल्याणी कांची 'शरदं मथुरा रमणीयाः'^५ इत्युदाहरणानि पल्लभव नरेन्द्राणां महत्त्वं द्योतयन्ति ।

१-श्री नाथूराम महोदयेनास्य समयः विक्रम षष्ठे शतके विशिक्तः ।

२-जैनेन्द्र व्याकरणे सू. पं. १।४।१६

३-तत्रैव १।४।२०

४-तत्रैव १।३।५ ।

‘सटा-च्छटाभिन्नघनेन विभ्रता’ इतिमाघ-पद्य-खण्डस्योदाहरणापि, अभयनन्दि-वृत्तावुपलभ्यते । माघस्य पितामहः सुप्रभदेवः सप्तमशतके वर्मलातनृपस्य मंत्री आसीत् । पाणिनि सूत्रे ‘चन्द्रगुप्त सभा’ पुष्यमित्र सभा इत्याद्युदाहरणवत् महावृत्ती ‘सातवाहन सभा’ इति निदर्शनं प्राप्यते । महाभाष्ये अरुणद् यवनः साकेतम् अरुणद् यवनः मध्यमिकाम् इत्युदाहरणप्रसंगे महावृत्ती ‘अरुणन्महेन्द्रो मथुराम्’ अरुणद् यवनः साकेतम् इत्युदाहरणे तथैव सुरः क्षिते । उपयुक्तोदाहरणैः स्पष्टमिदम् यद् अस्मिन् जैनेन्द्र व्याकरणे पाणिनिः पूर्ण रूपेणानुकृतः ।

अस्मिन् जैनेन्द्रव्याकरणे पाणिनि कृतान्वर्थ-धातु-प्रत्यय-प्रातिपदिक-विभक्ति-समास-संज्ञानामपि नाम परिवर्तनं विहितम्-घु-मृत् इत्यादि पारिभाषिक्यः संज्ञाः विहिता जैनेन्द्र व्याकरणे एकाक्षराः लघ्व्यः संज्ञाः प्रयुक्ताः । एतेन सूत्रेष्वपि लाघवं जातम् । बहुव्यः संज्ञा पाणिन्यष्टके पठिताः एव गृहीताः अधिकरणापादान कर्त्ता-कर्म-करण-सम्प्रदान-सर्वनाम-संज्ञाः तथैव गृहीताः । अन्याश्च गुणस्थाने-एप् इति वृद्धि स्थाने ऐप् इति सम्प्रसारण-स्थाने-जि-इति, सर्वनामस्थान-संज्ञास्थाने घमिति, एकाक्षराः संज्ञाः विहिताः ।

स्वर-वैदिक-सम्बन्धि-प्रयोग-सूत्राणि परित्यक्तानि । पाणिनि सूत्रम्-‘पूर्वज्ञासिद्धम्’ = २।१ इति जैनेन्द्र व्याकरणेऽपि पूर्वज्ञासिद्धम् ५।३।२७ इति सूत्रम् तथैव स्वीकृतम् । सार्धचतुष्टयाध्यायं प्रतिपादय-मसिद्ध शास्त्रान्तगतं भवति । देवनन्दिना एव पञ्चाध्याय्याम् पाणिनीयाष्टक इव सर्वत्र सूत्राणां सूक्ष्म परिवर्तनेन सह ग्रहणं कृतम् ।

उदाहरणार्थं तुलनात्मिका सारिणीह प्रस्तूयते ।

जैनेन्द्र-व्याकरणे

पाणिनि-व्याकरणे

सस्थानक्रियस्वम् १।१।२

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १।१।६

हलोऽनन्तराः स्फः १।१।३

हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७

नासिकयो डः १।१।४

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १।१।८

अधु मृत् १।१।५

अर्थवद्धारतुप्रत्ययः प्रातिपदिकम्
१।२।४५

कृदृत् साः १।१।६

कृतद्धित समासाश्च १।२।४६

त्यः २।१।१

प्रत्ययः ३।१।१

परः २।१।२

परश्च ३।१।२

गुप्-तिज्-किद्भ्यः सन् २।१।३

गुप्तिज्-किद्भ्यः सन् ३।१।५

यान्वयशानभ्योदीर्घाचार्य २।१।४

मान् वघदान्शानभ्योदीर्घाभ्याषस्यै
३।१।६

तुमीद्धायां घोवीप् २।१।५

घातोः कर्मणः समानकर्तृतादिच्छायां
वा ३।१।७

स्वेषः वयप् २।१।६

सुपः आत्मनः वयप् ३।१।८

पूज्यपाद देवनन्दिना न केवलं नवव्याकरणं रचितमपि तु जैनेन्द्र-
न्यासः शब्दावतार-न्यासश्चापि रचितौ । अयमाचार्यः पाणिनीय-व्याक-
रणस्य भाष्यवार्तिकयोश्च पूर्णः मर्मज्ञ आसीत् । गुप्त युगस्य-महान्
प्रतिमासम्पन्नः विद्वानासीत् ।^१

जैनेन्द्र-व्याकरणस्य वैशिष्ट्यम्:—

अत्र द्विविधं प्रत्याहार सूत्रम् । प्रथमम्-पाणिनि प्रत्याहार सूत्रवत्
अ इ उ ण् ऋ लृक्, एओच्, ऐ ओच्, हय व र ट्, लण्, ञम ङ ण न म्, भ्र
मञ् घ ढ ध ष्, ज ब ग ङ द श्, खफ छ ठ थ च ट त व्, क प य् श ष स
र, हल्—इत्यादि ।

द्वितीयं शब्दार्णव-चन्द्रिका-प्रारम्भे शाकटायन-व्याकरणवत्
यथा—

अ इ उ ण्, ऋक्, एघोङ्, ऐ औच् हयवरलण्, जमडणमम्, भमज्, घढधष्, ज व ग ङ द श ख फ छ ठ थ च ट तव्, कपय्, श ष स अ-अः क प र, हल्, इत्यादि । एबमेतानि प्रत्याहार-सूत्राणि शाकटायन-व्याकरणेन तुल्यादि । अयोगवाहाः अनुस्वार-विसर्गादयः शरि पठिताः अतः एव भट्टोजिदीक्षितेन प्रोक्तम्—अनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूलीयोपध्यानीय यमानामकारोपरि शर्षुचा च पाठेनोपसंख्यातत्वात् एतेऽपि अचः ।

२ - सप्त-विभक्तयः

विभक्तीनां संज्ञा विभक्ति-शब्द-समागत-व्यंजनस्वरेषु आकार-प्रकार-योगेन प्रथमादि-संज्ञा कृता यथा—

व्	इ	भ्	अ	क्	त्	ई
व्+आ	इ+प्	भ्+आ	अ+प्	क्+आ	त्+आ	ई+प्
प्रथमा	द्वितीया	तृ०	च०	पं०	षष्ठी	सप्तमी ।
						इत्यादि ।

जैनेन्द्र-व्याकरणस्येदं वैशिष्ट्यं विचित्रमेव प्रतिभाति यत् विभक्ती शब्दतः प्रथमादि सप्तविभक्तीनां ज्ञानं जायते ।

अवैदिकत्वात् जैनेन्द्र व्याकरणं पाणिनीयाष्टके स्वर वैदिकसम्बन्धि सूत्राण मनुल्लेखः । पाणिनीय-व्याकरणे एकशेषस्य सूत्राणामनावश्यकत्वमेतत्सूत्रं रचयताचार्येण कृतम्—

स्वाभाविकत्वादाभिधानस्यैकशेषानारंभः

लोके आबाल वृद्धेषु प्रसिद्धं वस्तुनोऽम्बाख्यानं शास्त्रेऽयुक्तमिति-मत्वा एशशेष प्रकरणमनारब्धम् ।

पाणिनीय-पंचांग-व्याकरणे घातू-सूत्र-लिङ्गानुशासन-शिक्षा-सूत्राणि गृह्योक्तानि भवन्ति । पद्यवद्धायाः पाणिनीय शिक्षायाः प्रारम्भश्लोके अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा इति वचनात्-पाणिनि-शिक्षा-सूत्राण्यन्यानि सन्ति तन्तूलकेषा पाणिनीय शिक्षा केनचिदन्येन आचार्येण

रचिता । मनमेतत् स्वामि-दयानन्देन वर्णोच्चारण-शिक्षा-नाम्नि पुस्तके प्रदर्शितम् ।^१

पाणिनीय लिङानुशासने १८१ सूत्राणि सन्ति । तेषु कतिपयानि तु पाणिन्यष्टके प्रप्यन्ते न सर्वाणोति लिङानुशासन-रचनापि केनविदाचार्येणान्येन कृतेति । धातुपूत्र-गण-पूत्राणि तु पाणिनि-रचितान्येवेति वक्ष्याम्यन्तर साक्ष्यः प्रमाणितम् ।

‘भूवादयो धातवः’ १।३।१ अदि प्रभृतिभ्यः शपः, २।४।७२ इत्यादि प्रमाणम् । तथैव जैनेन्द्र-व्याकरणे भूवादयो धुः १।२।१ उज्जुहोत्यादिभ्यः १।४।१४४ ‘इदिद्धोर्नुम्’ ५।१।३७ इत्यादि सूत्रः संज्ञा-प्रत्यायादेशानां विधानं कृतम् । एतेन देवनन्दिनापि धातुपाठगणपाठ रचनाकृतेति । पाणिनि-व्याकरणे उणादयो बहुलम् ३।३।१ इति सूत्रयत् अत्रापि उणादयो बहुलम् २।२।१ इति सूत्रं वर्तते । एवं पाणिनि-व्याकरणस्यामिन-वीनीकरणेनेदं जैनेन्द्र-व्याकरणं लोके परां प्रसिद्धिमितम् ।

जैनेन्द्र-व्याकरणस्य कर्त्ता क आसीत् इति प्रश्नोत्तरे इतिहासज्ञेषु बहु विवादः प्रचलितः विद्यते डा० कीलहार्न-मते भगवता जिनदेवेन्द्राय प्रोक्तमिदं व्याकरणम्—

यदिद्राय जिनेन्द्रेण कौमारेऽपि निरूपितम् ।

ऐन्द्रं जैनेन्द्रमिति तत्प्राहुः शब्दानुशासनम् ।

इदं जैनेन्द्रव्याकरणमेन्द्रमप्युच्यते । आचार्य हेमचन्द्रेण लिखितम्—

मातापितृभ्यामन्येद्युः प्रारब्धऽध्यापनोत्सवे ।

आः सर्वज्ञस्य शिष्यत्वमितिन्द्रस्तमुपस्थितः ।

इदं भगवतेन्द्राय प्रोक्तं शब्दानुशासनम् ।

उपाध्यायेनतच्छ्रुत्वा लोकेष्वैन्द्रमितिरितम् ॥^२

१—जैनेन्द्र व्याकरण भूमिकायाम्, पृ. सं. २१ भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन काशी ।

२—जैनेन्द्र व्याकरणे, भूमिकायाम्, पृ. सं. १५ भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन ।

प्राचीनकाले इन्द्र-प्रोक्तं-व्याकरणं यत्कालवशान्नाशमुपेतम् ।
तदनुसरणेनेदमैन्द्रं जैनेन्द्रम्वा व्याकरणं पूज्यपादापरनामधेयेन देवनन्दिना
रचितमिति प्रमाणैः सुनिश्चितम् । जैनेन्द्रव्याकरणस्य हस्तलिखितग्रन्थे
मंगलाचरणे पद्यमिदमुपलभ्यते—

लक्ष्मीरात्यन्निकी यस्य निरवद्यावभासते ।
देवनन्दित पूजेशं नमस्तस्मै स्वयम्भुवे ।

गणरत्न महोदधि—तत्रा वर्धमानेन जैनेन्द्र-व्याकरणकतदेवनन्दी
एव प्रोक्त जैनेन्द्रव्याकरणेपाठ द्वय मुपलभ्यते । एकस्मिन् सहस्रत्रयं ३०००
सूत्राणि परस्मिन् ३७०० सूत्राणि विद्यन्ते । प्रथमे आचार्याभयनन्दिकृत
महावृत्तिर्नाम टीका वर्तते द्वितीये च सोमदेवसूरिकृता शब्दार्णव-चन्द्रिका,
गुणनन्दि कृत प्रक्रिया च विद्यते । प्रथमः सूत्रपाठः वार्तिकः संयुतः पाणि-
निसूत्र पाठवत् विद्यते परश्च पूर्णः अतएवस्मिन् ७०० सूत्राणां सख्याधिका
विद्यन्ते । पूज्यपाद-रचितश्चासौ कतरः पाठः इति विचार्यमाणे आचार्या-
भयनन्दिरचित महावृत्ति सहित एव प्रथम पाठः । शाकटायन-व्याकरण
रचनान्तरमाचार्य गुणनन्दिना सर्वांग पूर्णं सप्तशताधिक सूत्रपाठत्मकं
व्याकरणंचकार अस्मिन्नेव व्याकरणे सोमदेवेन शब्दार्णव चन्द्रिका रचिता ।
पूर्व-व्याकरणे यानि वार्तिकानि तान्येवात्र सूत्राणि इति सर्वांग पूर्णा शब्दा-
र्णव चन्द्रिका वृत्तिरत्र रचिता—

श्री सोमदेव यति निर्मितमादधाति,
यानौः प्रतीत-गुण-नन्दित-शब्दवार्धौ ।
सैयं सताममल चेतसि विस्फुरन्ती,
वृत्तिः सदानुत पदा परिवर्तिषीष्ट ॥^१

पूज्यपाद रचित जैनेन्द्रव्याकरणस्य चतस्रः टीकाः विद्यन्ते ।
आचार्याभयनन्दि कृता महावृत्तिः, प्रभाचन्द्र कृतः शब्दाम्भोजभास्कर-

१-जैनेन्द्र व्याकरणे भूमिकायाम्, पृ. सं. २१ भारतीय ज्ञानपीठ प्रका-
शन काशी ।

न्यासः श्रुत कीर्तिकृतः पंच वस्तु प्रक्रिया पं० महाचन्द्र कृतम् लघु जैनेन्द्रम्
पंच वस्तु प्रक्रियान्तेः—

सूत्र-स्तम्भ-समुदभूतं प्रविलसन् न्यासोऽरु रत्नक्षितिः ।

श्रीमद् वृत्तिकपाठ-संपुट युतं भाष्योऽथ शब्दा तलम् ॥

टीका मालमिहारुक्षु रचितं जैनेन्द्र शब्दागमम् ।

प्रासादं पंचवस्तुकमिदं सोपानमारोहताम् ॥^१

अस्य जैनेन्द्रव्याकरणस्योपजीव्यं प्रधानतः पाणिनीयं चान्द्र-व्याकरणवस्तुः मुख्य रूपेण लौकिक सं. भाषायाः व्याकरण रूपतया च स्वर-वैदिक प्रक्रियायाः अभावः । व्याकरण-शास्त्रे शब्दानुशासनापदेन केवलं सूत्रपाठः गृह्यते शब्दानुशासन-सम्बद्धान्य विषयान्गृहीतुं तत्परिशिष्टरूपे धातु-पाठ-गणपाठ-उणादि लिङ्गानुशासनानि गृह्यन्ते । एतैरङ्गे पंचाङ्ग-व्याकरणमुच्यते ।

अस्य जैनेन्द्र व्याकरणस्य धातुपाठः पृथक् रूपेण नोपलभ्यते । गुणनन्दि-प्रोक्त शब्दार्णव-व्याकरणे चन्द्रिका टीका सहिते काश्यां मुद्रिते धातु-पाठस्तु प्राप्यते । अयं च धातु-पाठः गुणनन्दि प्रोक्तः जैनेन्द्र प्रोक्तः इति निश्चेतुं न शक्यते । अभयनन्दि-महावृत्तौ धातुपाठस्यानेकानि सूत्राणि लभ्यन्ते । आचार्य हेमचन्द्रेण स्व लिङ्गानुशासनस्य स्वोपज्ञविकरणेनन्दि धातुपारायणं प्राप्यते । एतदभयनन्दि विरचितमथवा गुणनन्दि विरचितमिति वक्तुं न शक्यते । जैनेन्द्र-व्याकरण-वृत्तौ गणपाठोणादि-सूत्राणि प्राप्यन्तेऽतः धातुपाठोऽपि देवनन्दीप्रोक्तश्चासीदेव । आचार्य पूज्यपादेन वातिक-परिभाषाः शिक्षा-शास्त्राणि च रचितानि । अभयनन्दीरचिता-महावृत्तिरस्य व्याकरणस्य पूर्णतां प्रतिपादयति । तत्पूर्वमन्याः अपि वृत्तयः प्रासन् इति पद्येनानेन प्रतीयते—

यच्छब्दलक्षणमसुन्नजपारमन्यैरव्यक्तमभिधानविधौदरिद्रैः ।

तत्सर्वलोकहृदयप्रियचावाक्यैर्व्यक्तीकरोत्यभयनन्दिमुनिः समस्तम् ।^२

१-भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशिते जैनेन्द्र व्याकरण भूमिकायाम्, पृ. सं.

२३ ।

२-जैनेन्द्रव्याकरण भूमिकायाम्, पृ. सं. ५० ।

डा० वेत्तेलकर महोदयेनाभयनन्दिसमयः ७५० ई. स्वीकृतः ।
पाणिनीय-सूत्रेषु काशिकावृत्तेरिव जैनेन्द्र-व्याकरणे महावृत्तमहत्त्वं
विद्यते । अभयनन्दो व्याकरणशास्त्रे प्रकाण्डपण्डितः पाणिनीय-व्याक-
रणस्य मर्मज्ञः आसीत् । अस्यां वृत्तौ पाणिनि-पतञ्जलि-चन्द्रपूज्य पादा-
दिभिरसंगृहीतप्राचीन व्याकरण नियमानां यत्र तत्रोपलब्धिः कृता ।
यथा —

भूवादीनां वकारोऽयं लक्षणार्थः प्रयुज्यते ।

इको यण्भिर्यवधानमनेकेषामिति संग्रहः ॥

भूवादयो ध्रुः १।२।१ इति सूत्रे भू+आदयो इत्यत्र मध्येवकार-
निर्देशः व्याकरणलक्षण ज्ञानार्थमिति । अन्येषामाचार्याणां मते इकः परं
यण् व्यवधानमिति दर्शयितुं वकारः प्रयुज्यते । क्षितीशचन्द्राचार्येणैयं
कारिकाधो प्रकाशेण व्याख्याता—

भूवादीनां वकारोऽयं लक्षणार्थः प्रयुज्यते ।

व्यवधानमिकोयण्भिर्यायुवम्बरयो रिव ॥

भूवोवार्थं वदन्तीति वदे-रोणादिके इति ।

भूवादय इति ज्ञेया भूवोऽर्था वादयोऽथवा ॥^१

महाभाष्ये पद्यमिदं निम्न प्रकारेण पठितम्—

भूवादीनां वकारोऽयं संगलार्थं प्रयुज्यते ।

व्याकरण शास्त्रेषु धात्वंगस्य महत्त्वन्तु सर्वैर्विदितमत एवाभयन-
न्दिना प्रोक्तम्—

यत्किञ्चित् बाङ्ग्यं लोके सान्धयं संप्रतीयते ।

तत्सर्वं चातुभिर्व्याप्तं शरीरभिवधातुभिः ॥^२

१-जैनेन्द्रव्याकरण भूमिकायाम्, पृ. सं. ५२ ।

२-तत्रैव " पृ. सं. १४६-भारतीय ज्ञानपीठ
प्रकाशन ।

आचार्यभयनन्दि प्रणीत-महावृत्ति सहितं जैनेन्द्रव्याकरणम् भार-
तीय ज्ञानपीठ-काशीतः प्रकाशितम् । यद्यप्यस्मिन् व्याकरणे क्वचित्
स्थाने बहूनां सूत्राणां वृत्तिर्न विद्यते । सम्पादकेन कारणमस्य निर्दिष्टम् यत्
कोष्ठकान्तर्गतानां सूत्राणां वृत्तिर्नोपलब्धा अतः केवलं सूत्राण्येव उल्लिखि-
तानि । अस्य व्याकरणस्य परिशिष्टेभागे जैनेन्द्र-व्याकरण सूत्राणां
पाणिनि सूत्राणां च तुलनात्मिका सूत्र-सूची प्रस्तुता । एतेनास्य व्याकर-
णस्य तुलनात्मकाध्ययने महती सहायता भवति जैनेन्द्रव्याकरणस्य पंचा-
ध्याय्याम् पाणिन्यष्टाध्यायी-पठित सूत्राणां स्वरवैदिक सूत्र त्यागपूर्वकं
समावेशः कृतः । लाघवार्थं महान् प्रयासो अनेन विहितः । सूत्रेष्वपि
एकाक्षरसंज्ञाविधानादतिलाघवः संजात कतिचित् संज्ञाः परित्यज्य प्रायशः
सर्वापि संज्ञा एकाक्षरा एव उदाहरणं च तुलनात्मक रूपेणात्र दियोते—

जैनेन्द्र-संज्ञा

पाणिनि-संज्ञा

दः १।२।५१

आत्मने पद संज्ञा ।

दिः १।१।२०

प्रगृह्यम् ।

दीः १।१।११

दीर्घः ।

दुः १।१।६८

वृद्धम् ।

द्युः १।३।१०५

उत्तरपदम् ।

द्विः १।२।१५५

द्विवचनम् ।

अतएव सूत्र दिमणिऽपि लाघवं जातम् । तडाना वात्मने पदम्—
इति पाणिनिसूत्रस्था इडानंदः इति सूत्रम् कृतम् । अतएवास्य व्याकर-
णस्य प्रशस्तौ लिखितम्—

पाणिनिना यदयुक्तं लपितं कृत्वाष्टकं मोहात् ।

तदिह निरस्तं निखिल श्री गुरुभिः पूज्यपादाख्यैः ॥^१

पूज्यपादापराख्याय नमः श्री देवनन्दिने व्यधायि पंचकं येन सूत्रं
जैनेन्द्रमूलकम् ।

अस्य व्याकरणस्य परिशिष्ट भागे जैनेन्द्र धातुपाठः उल्लिखितः।
अस्मिन् व्याकरणे धातु स्थाने घुः संज्ञा विहिता भूवादयो धातवः इति
पाणिनि-सूत्र-स्थाने 'भूवादयो घुः' इति १।२।१ सूत्रं रचितम् । धातुपाठ
प्रारम्भे च मंगलाचरणम् कृतम् ।

प्रप्रणम्यजिनं भक्त्या संसंश्रित्याभिधागमम् ।

उपोपाद्यते धूनामुदुक्कृष्टा मया स्थितिः ॥^१

पाणिनीय-धातुपाठतः अस्य जैनेन्द्रस्य धातुपाठे अनुबन्धेषु परि-
वर्तनम् । संख्यायां च धातूनां हासता कृता । कारणंचास्य स्पष्टमेव यदत्र
वैदिकभाषा गत धातूनां ग्रहणञ्च कृतम् । उदाहरणार्थमत्र तुलनात्मकम-
ध्ययनं धातूनां प्रदर्श्यते—

जैनेन्द्र धातुपाठः

पाणिनिधातुपाठ

भूः सत्तायाम्

भू सत्तायाम् ।

एघं वृद्धौ

एघ वृद्धौ ।

स्पद्धं संघर्षे

स्पद्धं संघर्षे ।

गाद्धं, गार्द्धं प्रतिष्ठा लिप्सा ग्रन्थेषु-गाधू-प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च
बाधृङ् प्रतिद्याते वाधृ विलोडने

नाथृण नाधृङ् यांचाशीरुपतापेश्वर्येषु नाथृ-नाधृ-यांचोपतापैश्वर्याशीः पु

दधै धाःणै

दध धारणे ।

बाधै बन्धने

अत्र नास्ति ।

उक्तान्युदाहरणानि यिदर्शनार्थं प्रस्तुतानि । पाणिनीयधातुपाठे-
शब्दिकरणाभवादयः १० १० धातवः पठिताः । अत्र तु भवन्तः ६४६ भूवा-
दयोन्याय्य विकरणाः धातवः प्रोक्ताः । एवमदादि गणेषु पाणिनिधातुपाठे ७५
धातवः अत्र तु उव्विकरणाः ७० धातवः प्रोक्ताः । एवं सर्वेषु गणेषु धातूनां
गणनया व्याकरणे १४७८ धातवः एव परिगणिताः । धातुपाठान्ते च पद्य
द्वयमिडनिङ् विषयकं प्रशास्ति रूपंचोल्लिखितम् —

पाठ प्रयोजनमनिष्विमनिङ् विकल्पे द्वेच्छ प्रभृतिरवेयोनिडागमैश्च ।
दोनत्वयिङ् विकलता च यथाक्रमेण घृणांशुधीभिरधिगम्यमितां स्वराणाम्-

पादाम्भोजानमन्मानवपतिमुकुटानर्ध्यमाशिष्य तारा
नीका संसेविताद्य द्युति ललितनखानीक शीतांशु बिम्बः ।

दुर्वाराम्बुरुह हिमकरोद्धवस्त मिथ्यान्धकारः
शब्दब्रह्मा स जीव्याद् गुणनिधि गुणनन्दि ब्रतीशसुसोह्यः १ ॥२॥

पाणिनीय-धातुपाठे जैनेन्द्र-धातुपाठे च गणानुसार-धातु-संख्या-
घस्तान्निर्दिश्यते ।

जैनेन्द्र-धु-पाठे

पाणिनीय-धातुपाठे

१. स्वादिगणे ६४६	१० १०
२. अदादिगणे १४	७२
३. जुहोत्यादिगणे १४	२४
४. दिवादिगणे १२८	१४१
५. स्वादिगणे २७	३३
६. तुदादिगणे १४६	१५७
७. रुधादिगणे २५	२५
८. तनादिगणे ६	१०
९. क्रयादिगणे ५६	६१
१०. चुरादिगणे ३५१	४१०

१४७८

१६५३

। इति जैनेन्द्र-व्याकरणे-धातु-विचारः ।

। शाकटायन-व्याकरणम् ।

पाणिनि सूत्रपाठे 'त्रप्रभृतिषु शाकटायनस्य' ^१ व्योर्लधुप्रत्यनतरः शाकटायनस्य ^२ लक्रः शाकटायनस्यैव ^३ इत्यादि सूत्रेषु प्राचीन-वैयाकरणस्य शाकटायनस्य नामोल्लेखः आचार्य-पाणिनिना विहितः । एतच्च शाकटायन-व्याकरणं पाणिनिपूर्वं लोके प्रचलितमासीत् । कालगत्या नष्टं चेत्तत् पुरातनं व्याकरणम् केवलं पाणिन्यष्टके स्मृत-नाम्नानुमीयते । पाणिन्युत्तरकाले पाण्यकीर्तिनाम्ना जैन-विदुषोपनिबद्धमेतत् शाकटायन व्याकरणं मधुनोपलभ्यते ।

एतच्च एफ० कीलहौर्न, 'व्यूहलर' नामकैः पाश्चात्य-संस्कृत-भाषाकोविदैः प्रमाणितम् । आधुनिकचेतत् शाकटायन-व्याकरणम् जैन-संस्कृत-व्याकरण-लेखकैः हेमचन्द्र, जिनेन्द्र बुद्धिभिवैयाकरणैः स्वग्रन्थेष्वनुस्मृतम् । प्राचीन-शाकटायने तथा नवीन-शाकटायनेन भेदमुपदर्शयितुं कीलहौर्न महोदयेन शाकटायन-पाणिनि-चान्द्र-जनेन्द्रव्याकरण-हेमचन्द्रादीनां सूत्राणां तुलनात्मकाध्ययवस्यैका विस्तृता सूत्रसूचीप्रस्तुता । यस्याम् १२८-२३६ सूत्राणि गृहीतानि । विवरणेनैतत् प्रमाण्यते यत् शाकटायन-व्याकरणम् 'काशिका' वृत्तिः पश्चाद् विरचितम् ।

शाकटायन व्याकरणस्य 'ख्यातेऽदृश्ये' इति सूत्रे ^४ अमोघावृत्तौ उदाहरणद्वयम् प्रदत्तम्—'अरुणद देवः पाण्ड्यम्' एव मदहदमोघवर्षा-ऽरातीन् । एषोऽमोघवर्षा राष्ट्रकूटशिलालेगे शक सम्बत् ८३२ वर्षे वर्णितः । तस्यैव रात्रः राज्ये अनेन पाल्यकात्तिनाम्ना जैन-विदुषास्य

१-पाणिनीयाष्टके ८।४।५० वै. सि. कौ., पृ. सं. ६ चौ. स. सी. प्रकाशन ।

२-तत्रैव ८।३।१८ " २७ " ।
३-तत्रैव ३।४।१११ " ४१४ " ।

४-शाकटायन व्याकरण भूमिका, पृ. सं. १२-१३, भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन १९७१ ।

शाकटायन व्याकरणस्य रचना कृता । शाकटायनं चैतत् व्याकरणम् अमो-
घवृत्तिसहितम् ई० दशम-शताब्द्यां स्वरूपतामापन्नम् । प्रमाणं चात्र शाक-
टायन व्याकरणभूमिकायाम् 'रावर्ट बिरवे' महोदयेन प्रस्तुतम् ।

अयं पारमर्कीतिशाचार्यः जैन-श्वेताम्बरः इति के. बी. पाठक महो-
दयेन लिखितम् । यतोऽस्य नामोल्लेखः गणरत्नमहोदधौ प्राप्यते:—

शालानुरीय-शङ्कटीगज-चन्द्रगोभि

शिवस्त्र-भर्तृहरि-ब्रामन-भोजमुख्याः ।

परं च शाकटायन व्याकरणस्य प्रारम्भोल्लेखेनायं जैन-सम्प्रदाने
यापनाय संघस्य प्रपूजः आसीत् । प्रमाणं चात्र-यापनीय यतिग्रामाग्रणी-
मस्त-शाकटायनाचार्यं विरचिता श्रोस्त्री निर्वाण प्रकरणम् समाप्तम्
इति ।^१ अनेन शालानुरीयाशाकटायना-रात्रिचारिणा स्वकीयं व्याकरणम्
चतुर्विध्यायेषु लिखितम्—

प्रत्येकस्मिन्नध्याये चत्वारौ पादाः विद्यन्ते । एवं च १६ पादेऽस्य
व्याकरणमुपनिबद्धम् । पाणिनि-चान्द्र-जैनेन्द्र-त्रैयकारणेश्च भिन्नमेतत् ।
कात्र व्याकरणं च चतुर्मासिष्वेवोपनिबद्धम् । अस्मिन् शाकटायन-व्या-
करणे पाणिनिवदनेनापि दशलकाराणामुपयोगः कृतः । इदानीं शाकटायन
व्याकरणस्य धातुविषयकमध्ययनं प्रारम्भ्यते-शाकटायन-व्याकरणेऽमोव-
वृत्ते वैशिष्ट्यं एतदेव यदध्यासु वृत्तिषु न धातुपाठव्याख्यानमुपलभ्यते ।

यथा पाणिनीयाष्टकेस्य व्याख्याने 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः',^२ जुहो-
त्यादिभ्यः श्लुः^३ शिवादी काशिका-वृत्तौ न धातूनां व्याख्यानं विद्यते

१-शाकटायन-व्याकरणे भूमिकायाम्, पृ. सं. १७ भारतीय ज्ञानपीठ
प्रकाशन १९७१ ।

२-पाणिनीयाष्टके २।४।७२ वै. सि. कौ., पृ. सं. ३६० निर्णय सागर
प्रेस-बम्बई ।

३-तत्रैव

२।४।७५

"

३६६

"

किन्तु शाकटायन-व्याकरणस्यामोघावृत्तौ घातूनां परिग्रहं तत्रैव कृतम् ।
 'ह्रदादेः श्लुब्लुक्' ^१ इति शाकटायनसूत्रे ह्रदादिगणीय घातवस्तत्रैव
 पठिताः । 'हु' इत्येवमादिभ्योः कर्तरि श्लेः श्लुप् भवति । अदादिभ्यश्च
 घातुभ्यः विकरणस्य लुग् भवति च ।

ह्रदादिगणे—हुजि, जिमि, ह्री, पृ, भृ, भु, ओहाक्, ओहाङ् म्याङ्,
 टुडुभृज्, डुदाज्, डुधाज्, विजृक् इति ह्रदादयः चतुर्दश अदादिगणे च-अद्
 विदि, हन, अस, मृजौ, वस्, रुद, जिष्वप्-अनश्च उक्ष्, जागृ, दरिद्रा,
 चकासृ, शासु, यसु, शस्, वस घृ, सु, तु, कु, रु, रुक्ष्, क्ष्, रन्तु, णु, यु, इण्,
 इक्, वि, या, वा, भा, एणा, आ, द्रा, सा, पा, रा, ला, दा, स्या, प्रा,
 मा, (चर्करीतिश्च, अडि डिडित्) चक्षि, ईरि, ई'ट, ईशि, आसि,
 वसि, आङ्. शासुङ् वसुङ्, णिजुङ्, पिजुङ् पृजुङ्, पृचैङ्, पूडो, शीङ्, इङ्
 तुङ्, द्विषी, दुही, दिही, लिही, उर्णुज्, एट्ज् दूज् इत्यदादयः अष्टषष्टिः ।
 विवादेः श्यः ^२ इति सूत्रे दिवादिगणीय घातवः पठिताः ।

दिवू, पिषू, स्त्रिवू, णतसु वलसू, प्यूस, नृतै, त्रसै, पुथ, कुथ, गुथ,
 क्षिप्, पुष्यति, म-ष्टम-ष्टीम. ब्रील, इष, मुह, राघवृद्धौ, दसू, बसू, प्लसू,
 शुषू पुसू, विस्, कुस कुप् गुप, युप, रुप, लुप, लुभ, क्षुभ, णम, तुभ. विलदौ,
 जिमिदा, जिक्षिदा, कृधू, गृधू, रघ, नश, तृप, हृप, हह, मुह, एण्ह, ण्ह,
 वृत, जृष्, भू, शो, छो, षो, जनैङ्, काशि, पूरेङ्, तूरेङ्, घूरेङ्, जूरेङ्,
 दूरेङ्, गूरेङ्, शूरेङ्, चूरेङ्, तपि ऐष्वर्ये, वा वृत्तुङ्, वरणे, श्लि, श्ली, वाशि,
 पिदि, विदि, युधि, बुधि, मनि, यनि, अनोरुधकामे, युजि, सृजि, लिशि,
 पूडौ, दूङ्, दीङ्, धीङ्, मीङ्, रीङ् लीङ्, ब्री वृत, पीङ्, ईङ्, प्रीङ्, मृषी,
 शू, वृज्, णही, रञ्जि, शपि, इति १३४ दिवादयः घातवः परिगणिताः ।

१-शाकटायन व्याकरणे ४।३।२ पृ. सं. ३८६ भारतीय-ज्ञानपीठ-
 प्रकाशन-वाराणसी ।

२-शाकटायन व्याकरणे ४।३।२ पृ. सं. ३८६ भारतीय ज्ञानपीठ
 प्रकाशन ।

स्वादेः इति सूत्रे णु विकरणाः घातवः पठिताः ।^१

षुञ् पिञ्, शिञ्, डुमिञ्, चिञ्, स्तुञ्, कृञ्, वृञ्, दुञ्, इ, धु, श्रु-
हि, पृ०, सृ, आप्ल, शक्ल, राध, साध, तिक्, तिग्, सध, त्रिवृषा, दन्भू,
ऋभू, दिवु, अशौङ् षिट्वि इति स्वादयः २९ घातवः । क्रयादेः इति सूत्रे
पठिताः णा विकरणाः घातवः पठिताः ।^२

डुकीञ्, प्रीञ्, श्रोञ्, मीञ्, शीञ्, युञ्, स्कुञ्, क्लुञ्, दुञ् ग्रही, पुञ्,
लूञ्, धूञ्, स्तृञ्, कृञ्, वृञ्, शृ, वृ, भृ, धृ नृ, ऋ, गृ, ज्या, व्ली, त्वी,
री, ली, वृत्, व्री, प्री, क्षिष, ज्ञा, बन्ध, श्रन्थ, मन्थ, ग्रन्थ, कुन्थ, मृदु, मृड,
गुध, कुश, क्षुभ, णभ, तु, किलशौ, अश, घृषू, इष, विष, पुष्, प्लुष, मुष,
पुष, खच, वृङ् इति क्रयादयः ५९ घातवः ।

दुद्भ्यः, शः इति शविकरणा तुदादयः, घातवः पठिताः ।^३ तुदि,
दिशि, भ्रस्जो, क्षिपि, कृपि, लिपि, पिचो, मुच्लृञ्, लुप्लृञ्, वप्लृञ्, कृतै,
खिद्, पिश्, वृत्त । रिचि, धि, उक्षिषू, भू, कृ, गृ, इङ्, धृङ्, प्रच्छ, वृत् ।

सृञ्, डुभ्रस्जो, रुजो, भुजो, छुप, स्पृश, रिश. भृश, रुश् विश,
लिश, विद, गुछ, षह्ल, आवृश्चौ, उछै, कृछ, मिछ, चर्च, भर्ज, जर्भ,
त्वच, ऋच, डवज, उज्भ, लुच. रिफ, रिम्फ, र्दफ, र्दम्फ, पृफ, पृन्फ, गुफ,
उभ, उन्म, शुभ, इभै, चृतै, ऋषै, जुन, शुन, विद, पृड, मृड, पृण, मृण,
तुण, पुण, मुण, कुण, इण, घृण, घृर्ण, सुर, कुर, क्षुर, पिर, मुर, घुर,
पुर वृहौ तृहौ स्तृहौ इषू मिष किल् तिल लिखकुट पुट कुच व्यच गुज
गुड दीप क्षुर चट छुट तृट स्फुट मुट तुट जुड कृड कड लुड कुड घुड

१-शाकटायन व्याकरणे ४।३।२८ पृ. सं. ३८६ भारतीय ज्ञानपीठ
प्रकाशन ।

२-तन्त्रैव ४।३।३० पृ. सं. ३८७ भारतीय ज्ञानपीठ
वाराणसी ।

३-शाकटायन-व्याकरणे ४।३।३२ पृ. सं. ३८८ भारतीय ज्ञानपीठ
काशी ।

तुड थुड स्थुड स्फर स्फर वुड् वृड् मृड् तृड् हुड् स्फल स्थुल णू दू गु
कुड् गुरेड् वृत् । पृड् जूषेड् ओविजैड् अजस्जैड् षत्वि रभि डुल भिष इति
तुदादयः १५३ धातवः ।

रुधांनम्नुक् च रुधादीनां धातूनां कर्तरि श्लेलेनम् भवति ^१ नका-
रस्य च लुक् अन्वाचीयते । इति नम् विकरणाः रुधादयः ।

रुधृञ् भिहृञ् छिहृञ् रिचृञ् विचृञ् हृहृञ् हृहृञ् तिजृञ् त्रिश्चैड् बिदि
विदि कृतै शिष्लृ पिष्लृ मञ्ज्वा भुज तृह हिंसु उन्धै तन्मू ओविजै वृचै
पृचै सति रुधादयः २४ धातवः ।

कृञ्स्तनादेरुः कृञ्स्तनादिभ्यश्चकर्तरिश्लेलेपरेमध्ये उ प्रत्ययो
प्रत्ययो भवति । एवं उ विकरणा तनादयः ^२—

तनूञ् षणूञ् ऋणूञ् तृणूञ् घृणूञ् वनूङ् मनूङ् इति तनादयः ७
धातवः । चुरादिभ्यो णिच्—चुरादिभ्यो धातुभ्यो णिच्प्रत्ययो भवति स्वार्थे ।
बहुवचनमस्याकृतिगणतां द्योतयति । एते धातवः चुरादयः ^३

चुर लुण्ट चितु यत्र चूर्णा स्फुट ऋदु अद मिदु स्निट डुल वल डुजल
पीर नट अथ वध प्रवर्ध ऊर्ज इल जुड चूर्णा प्रथ सम्ब भक्ष चटु छटु कुद
चुद अह स्मिट श्वठ श्वुठु पिदु पिस सान्त्व श्वल्क वत्का श्लिष पथु पिच्छ
छद श्रण छद खद खदु कदु मदु भदु छर्द बुस्त चूद नक्क ढक्क कपच कसु
चुक्क क्षुल तल तुल बुल स्तूप मूल दीप कल पिल कुडु जसु पल सूप सुट
वज शुत्व छपु क्षपु क्षुटु श्वर्त घह खह धूप प्रस्त धपु दीपु पीदु पूरा पुस
टकु धूम कीट ।

१-शाकटायन-व्याकरणे (४-३-३३) पृ. सं. ३८८ भारतीय ज्ञानपीठ
काशी ।

२-शाकटायन-व्याकरणे (४-३-३२) पृ. सं.—३८८ भारतीय ज्ञानपीठ
वाराणसी

३-तन्त्रैत्र- (४-१-७) पृ. सं. ३८८ भारतीय ज्ञानपीठ वाराणसी ।

पूज शुठ गज मार्ज घृ पचु तिज कृत कुबु तुबु हलप प्रक्ष म्लेच्छ
सह वठ जस रुज वूस लूख बहं गर्द पूर्व अर्क ईड रुप । चर्चं अघ्ययने बुक्क
आभाषणे शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । कण निमीलने । मज जमुनाशने ।
सूद आस्त्रवणे । जस ताड़ने पशु बन्धने आम रोगे चटौ स्फुटौ घटौ च
हस्त्यर्था दिवो अर्दने आर्ज प्रतियन्मे घृषु विशब्दने आड क्रन्दे लस
शिल्पयोगे भूष अलंकारे अह पूजायाम् ।

सा नियोजने । यत निकारोपस्कारयोः । निरश्चध्वदः प्रसहने
मज विधाणने बसस्नेहच्छेदावहरणेष् । चर संशये । च्युसहने भूकृपोऽव-
कल्पने रक रग आस्वादने । अ च विशेषण । लिबु चित्रकरणे मुद
ससर्ग । भस वारणे मुच प्रमाचने । आस्पदः सक् मंकात् । पुष दोरणे ।
दलविदारणे ।

पट पुट लुट तुजु पिजु भजु पिसु कुसु दक्षु लघु त्रसु कुशु पट गुप
बृह धूप बिच्छ चिब बर्द वल्ह पुथ लोक् लोच नद कूप तर्क वृत्रू
भाषार्थाः ।

पूर राप्यायने स्वद संवरणे । सूत्र मूत्र रुक्ष ब्लष्क कत्थ चित्र अंश
मित्र विद्र कर्ण अन्ध दण्ड अंक अंग पर्ण वर्ण कथ वर गण शर स्वाश
घट वट वृष रह स्तन गदौ देवशब्दे पतगतौवा । पथ अनुपसर्गात् । स्वर
आक्षेपे । रथ प्रतियत्ने । ल आगतौ । चह मह पूजायाम् । शार कृप अघ
दौर्धत्ये ।

स्पृह माम सूत्र श्वेड श्वोड गोम कुमार शील साम वेल कालोपदेशे
पत पुल वात गवेष वास निवास भज समाज ऊन कूट केत सराम कुण
गुण स्तेन वटु अलजु पार तोर स्तोम सुख दुख तस व्यय रूप छेदे लाभ
व्रण पिजु परि गृहि मृगि कुहि शूरि बीरि स्थूल वृत् । अर्थी सत्री गर्वी
संग्रामि चित्ति दधि दंशि दम्भि दिन्भि तन्नि स्पशि भत्ति तन्नि बस्ति
गन्धि किकि निष्कि अस्ति कूटि तूणि भूणि शरि यक्षि स्यामि गूरि कुस्मि
शमि लक्षि आलोचने ।

कुत्सि अवक्षेपणे कुदि प्रतापने भलि ग्रामण्डने । वचि प्रजम्भने ।
 वृष शक्ति बन्धने । मदि तृप्तिद्योने दिवि षरि कूजने । गृङ् विज्ञापने ।
 विदि चेतनाख्यान निवासेषु । मनि स्तम्भे । युङ् जुगुप्सायाम् । गृङ् विज्ञा-
 पने । लक्षी, इति चुरादयः ।^१ युजादेवा इत्यत्र पठिताः युजादयः णिज्
 विकल्पाः ४० घातवोऽन्येपि चुरादावेव गृहीताः ।^२

अमोघावृत्तीभ्वादिगणस्तुनोपलभ्यते इति वैशिष्ट्यम् । शाकटायन-
 घातुपाठेऽर्थुयतः—घातूनां पाठः कृतः किन्तूक्तवृत्ती कतिपयानामेव घातू-
 नामर्थनिर्देशः कृतः इत्युपरिगणपाठेष्ववलोकनीयः । शाकटायनेनापि
 स्वकीय घातुपाठे पाणिनिवदर्थ सहितः घातुपाठः विहितः । घातूनामनुबन्ध
 निर्देशेष्वपि भिन्नता दृश्यते शाकटायन घातुषु । पाणिनिना 'हु' दानानयो
 रित्यस्य स्थाने 'हु' जि इति घातुः णिजिर् इत्यस्य स्थाने णिजृम् इति
 विजिर् इत्यस्य स्थाने विजृक् इति, जुहोत्यादिगणे घृ क्षरणदोष्योः इत्या-
 रभ्य जनाताः एकादश छान्दसः घातवः पाणिनिना पठिताः शाकटायने-
 नोपेक्षिताः ।

'दिवु' षितु, इति ह्रस्वोकारान्तौ घातू दीर्घोकारान्तत्वेन निरू-
 पितौ । पाणिनिना यत्र इकारः अनुबन्धः कृत्स्नत्रानेन उकारः विहितः,
 ईकारस्य स्थाने ऐकाराः यथा मदी हर्ष ग्लेपनयोः स्थाने पद इति पाठः
 विहितः उकारानुबन्ध स्थाने क्वचिदीकारः अनुबन्ध कृतः । पकारानुबन्धः
 श्रवन्धु, 'ऋ' इत्यनुबन्धः । घातुपाठ विवरणिकासु श्री व्यूह्लर मदोदयस्य

१-शाकटायन व्याकरण, पृ. सं. ३१६-३२० भारतीय ज्ञानपीठ प्रका-
 शन-वाराणसी ।

२-शाकटायन व्याकरण, पृ. सं. ३१६-३२० भारतीय ज्ञानपीठ प्रका-
 शन-वाराणसी ।

धातूनामनुबन्धनिर्घोषसहित प्रथम पुरुषैकवचनस्य रूप सहित उपलभ्यते यथा—खक कुटिलायां गतो । अकति इत्यादि ।^१

शाकटायन धातुपाठः वारद्वयं सम्पादितः । तयोरेकः श्री बी० लीश विवरणं शाकटायन व्याकरणस्य धातुपाठ प्रस्तारन्निदिश्यते —

‘कण्ड्वादिगणयुक्ते धातुपाठे’ शाकटायनः सप्तमाष्टप्रवर्गेषु परिवर्तनं करोति नवम वर्गे पञ्चमषष्ठयोर्मध्ये वर्णयति एवंच सप्तमास्यानन्तरं दशम वर्गः प्राप्नोति । वर्गीकरणचैतत् चान्द्र व्याकरणानुसारि । चन्द्रगोभी प्रथमं परस्मैपदिनां तदनन्तरं आत्मनेपदिनां ततश्चोभयपदिनां ग्रहणं करोति । शाकटायनश्च प्राचीन क्रमानुसार प्रथममात्मनेपदिनाम् । आत्मनेपदिनां धातूनामन्ते इकारानुबन्धं, प्रयुनक्ति पाणिनिना डितामनुदात्ते तांच्आत्मनेपदं विधीयते । णिदिताम् स्वर्गितामुभय पदित्वं सम्पाद्यते । यथा पाणिनिधातुपाठ एष वृद्धौ अनुदात्तेत् । शाकटायनेन च एषि वृद्धौ इति पाठतः । गाधृ इत्यस्य स्थाने गाधृङ् एवं स्मिङ्, हिविक, धावुङ् वेडादयः पठिताः ।^२

चान्द्रवत् शाकटायनेन धात्वर्थाः न परिवर्तिताः अपितु पूर्ण रूपेण पाणिनिवदनुसृताः ।

शाकटायन व्याकरणे—पाणिनि व्याकरणे—हेमचन्द्र व्याकरणेऽनुबन्धाः धातुषुः—

अ—: यथा रघ् नश	अ	अ
उ	इ	उ
ऊ दिवू, षिवू	उ-दिवू षिवू	उ षिवू षिवू
ऋ	ऋ	ऋ
लृ	लृ	लृ

१—The M. S. S. Buhalar १४२-१४२ India office Library 5040-504१ ।

शाकटायन—व्याकरण—भूमिका, पृ. सं. १०७ भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन—वाराणसी ।

आ ण्विदा	आ स्विदा	आ ण्विदा
ऐ नृते, त्रसै	ई नृती, त्रसी	ऐ नृते त्रसै
ओ औवृश्चौ	ऊ औवृश्चू	औवृश्चौ
ए	ए	ए
ओ	ओ	ओ
क्	क्	क्
व्	व्	व्
श्	श्	श्
ङि	ङि	ङि
तु	तु	तु
डु	डु	डु

। सारस्वत-व्याकरणे धातु-विचारः ।

सारस्वत व्याकरणकर्तुर्नाम ग्रन्थान्ते लिखितपुष्पिकया श्री अनु-
भूति-स्वरूपाचार्यः कश्चित् परिव्राजकः विद्यते । यथा-श्रीमत्परमहंस परि-
व्रजकाचार्यानुभूतिस्वरूपाचार्य विरचितायां कृदन्तप्रक्रियायां क्त्वादि
प्रत्यय प्रक्रिया समाप्ताः । अन्ते श्लोकोऽप्येक उपलभ्यते यथा—

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।

समस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥^२

व्याकरणेतिहास लेखकेन प्रमाणीकृतं यदस्याः प्रक्रियायाः लेखकः
कश्चिन्नरेन्द्रसेनः आसीत् । समयश्चास्य वि. सं. १११० विद्यते । प्रमाणै-

१-शाकटायन व्याकरण भूमिकायाम्, पृ. सं. १०३, भारतीय ज्ञानपीठ
वाराणसी ।

२-सारस्वत प्रक्रियायां, पृ. सं. ३११ प्रका. जयकृष्णदास हरिदास,
बनारस-१९३६ ।

श्चास्य मतस्य पुष्टिः कृताः क्षेमेन्द्रेणास्याः प्रक्रियायाः अन्ते लिखितम् इति श्री नरेन्द्राचार्य कृते सारस्वते क्षेमेन्द्र टिप्पणं समाप्तम् अमर भारती पद्य-मपि तेनोपन्यस्तम्—

यत्नरेन्द्रनगरि प्रभावितं यच्च वैमल सरस्वतीरितम् ।
तन्मयात्र लिखितं तथाधिकं किञ्चिदेव कलितं स्वना धिया ॥

सारस्वत—व्याकरणस्य मंगलाचरण श्लोकेऽपि ग्रन्थकर्तुर्नाम न प्राप्यते—

प्रणम्य परमात्मनंबालघी-वृद्धि सिद्धये ।
सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नाति विस्तराम् ।-

इत्यादि प्रमाणैः नरेन्द्राचार्यमथवा नरेन्द्रसेनमस्य कर्तृत्वे उपस्था-पयति श्रीमान् मीमांसकः ।^१

अस्या सारस्वत व्याकरणस्य पाणिनीयात् व्याकरणादधिकः प्रचारः आसीत् भारते सरलतया । अस्य सरला प्रक्रिया बालानां मतौ भटति एवा-याति । पाणिनेरिकोयणचीति सूत्रमत्र चतुर्षु सूत्रेषु विभक्तं—इयं स्वरे उ वम् ऋ रम् लृ लम् एवं मेचोऽयवायावः इति सूत्रमपि ए अथ ओ अव् ऐ आय् औ आव् इति चतुर्धाविक्तम् । तच्च बालानामवबोधनाय सरलां सरणिर्निदिशति ।

मध्ययुगेऽस्याः सारस्वत प्रक्रियायाः बहवः टोकाकाराः अभवन् ।

टोका कर्तुर्नाम	सम्बत्	टोकायाः नाम
क्षेमेन्द्र	१२६०	टिप्पणम् ।
धनेश्वरः	१२७५	क्षेमेन्द्र टिप्पण खण्डनम् ।
अनुभूति स्वरूपः	१३००	सारस्वत प्रक्रिया ।

१-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे पृ. सं. ५७० प्रभागे प्राच्य. विद्या-प्रतिष्ठान अजमेर ।

अमृत भारती	१५५० वि. सं. पूर्वम्	सुबोधिनी ।
पुंजराजः	१५५०	प्रक्रिया ।
सत्य प्रबोधः	१५५६ वि. सं. पूर्वम्	दीपिका ।
साधवः	१५६१ सं. पूर्वम्	सिद्धान्त रत्नावली ।

ग्रामु सारस्वत वृत्तिषु आचार्य चन्द्रकीर्तिना रचिता सुबोधिकाथवा दीपिका टीका श्रेष्ठा वतते । चन्द्रकीर्ति विषये पद्यमेकं ग्रन्थान्ते प्राप्यते—

श्रीमत्साहि सलेम भूपतिना सम्मानितः सादरम् ।

सूरिः सर्वकलिन्दिका कलितधीः श्रीचन्द्रकीर्तिः प्रभुः ॥

इति श्री मन्नागपुरीयतपानच्छाधीशराजभट्टारक चन्द्रकीर्ति सूरि-
विरचितायां सारस्वत दीपिकायां सम्पूर्णा श्री रस्तु । कल्याणमस्तु सं०
१३६५ वर्षे । अन्ये बहवः टीकाकाराः तस्याः वर्णिताः इतिहासे ।^१

सारस्वत व्याकरणस्य रूपान्तर-व्याख्यासु रामाश्रमरचिता
सिद्धान्त चन्द्रिका अति प्रसिद्धा । श्री भट्टोजिदीक्षित कृत वै० सिद्धान्त
कौमुदीवत् सारस्वत व्याकरणेषु परमां प्रसिद्धिं प्राप्तेयं चन्द्रिका पाणिनी-
याम् सिद्धान्तान् पुष्पाति—

नमस्कृत्य महेशानं मतं बुद्धा पतंजलेः ।

वाणी-प्रणीत सूत्राणां कुर्वे सिद्धान्त-चन्द्रिकाम् ॥^२

सिद्धान्त चन्द्रिकायाः सदानन्द गणिरचिता सुबोधिनीटीकात्युत्तमा ।
प्राज्ञः सदानन्द गणिः सुशिष्यः सुबोधिनीं संविदधातिवृत्तिम् । अस्याः अन्या
टीका तत्त्व दीपिका लोकेशकर रचितापि उत्कृष्टतराव्याख्या । व्याख्याः
द्वयेन संवलिता सिद्धान्त चन्द्रिका 'सारस्वत व्याकरणे' वै० सिद्धान्त
कौमुदीवत् पठन पाठने लब्ध प्रचारासीत् । आख्यातभागे सारस्वत प्रक्रि-

१-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, प्र. भागे, पृ. सं. ५७१-५७५ प्राच्य विद्या
प्रतिष्ठान अजमेर ।

२-सिद्धान्त चन्द्रिका, पृ. सं. १ प्रकाशक बेंकटेश्वर प्रेस बम्बई, संवत्
१९५२ ।

यातः अधिकाः धातवः व्याख्याताः धातवश्च पाणिनीयधातुपाठतः एव गृहीताः सूत्राणि च सर्वाणि-सारस्वतानि ।

सारस्वत व्याकरणे आख्यातभागे धातूनां प्रक्रिया भागः पाणिनीय व्याकरणे भ्वादिगणादिवत् दश गणेष्वेव विभक्तः । क्रमश्चास्य व्याकरणस्य पाणिनीयाद् भिन्नः । पूर्वं परस्मैपदे ततश्चात्मनेपदेऽन्ते उभयपदे धातुरूपाणि साधितानि । स्वादि प्रकरणान्ते रुधादि तनादि प्रकरणे निरूपिते, ततश्च तुदादि क्र्यादि प्रकरणेन्ते चुरादि प्रकरणागत धातवोऽत्रोपवेणिताः अस्मिन् व्याकरणे न लडादयः लकाराः प्रोक्ताः परन्तु वर्तमान कालिकाः तिबादयोऽष्टादश प्रत्ययाः एव परस्मैपदात्मने पद संज्ञकाः धातुतः वर्तमाने अर्थे विधीयन्ते । मन्ये सारत्यार्थमेषां प्रणाली शास्त्र कृतांगी कृता । यतोहि पाणिनीय व्याकरणे वर्तमाने लङिति वर्तमानार्थक क्रिया बृत्तेर्धातोः विधीयमानस्य लटः एव स्थाने तिबादयः आदेशाः भवन्ति । सारस्वत-प्रक्रियायामत्तरार्धे-भ्वादिषु परस्मैपदिनः । अथाख्यात प्रत्ययाः निरूप्यन्ते ।^१

आख्यायते निष्पाद्यन्ते भ्वादीनां रूपाणि येन तदाख्यातम् । कर्तुर्व्यापारमाख्यान्तीति आख्याताः । प्रतीयन्ते ज्ञायन्तेऽर्थाः येभ्यस्ते प्रत्ययाः । आख्यात संज्ञका प्रत्ययाः इत्याख्यात प्रत्ययास्ते निरूप्यन्ते इत्यर्थः ।

‘धात्’ इति आत्मनेपदसंज्ञा, पामिति परस्मैपदसंज्ञा, लघुसंज्ञाकरणेन, सूत्राण्यपि स्वत एव लघूनि जातानि-यथा-अनुदात्त डित आत्मनेपदमित्यस्य स्थाने आदनुदात्त डितः, त्रित्स्वरि तेत उभे ‘परतोऽन्यत्’ इति स्वरित त्रितः शेषात्कर्तरि परस्मैपदमि पाणिनिसूत्रयोः लाघवः प्रयासः ।^२

तिप्तसन्त्यादयः अष्टादशप्रत्ययाः वर्तमानकाले विहिताः तेन पाणिनि कृतानिभोन्तः टित आत्मने पदानां टेरे इत्यादीनि बहूनि सूत्राणि नहि कर्तव्यानि भवन्ति । विधिरंभावनयोरर्थयोः-यात्, याताम्, युसादयः

१-सारस्वत प्रक्रिया उत्तरार्द्धे, पृ. सं. १ प्रकाशक-जयकृष्णदास हरिदास-वाराणसी १९३६ ।

२-सारस्वत प्रक्रिया-उत्तरार्द्धे-पृ. सं. ३ प्रकाशक-जयकृष्णदास हरिदास-वाराणसी १९३६ ।

प्रत्ययाः परस्मैपदे, ईत्, ह्याताम् ईरन्नादयः आत्मनेपदे भवन्ति । आशीः प्रेरणयोरर्थे-परस्मैपदे स्तुप्, ता-न्त्वादयः, आत्मनेपदे-तामातामन्तामित्यादयः प्रत्ययाः प्रोक्ताः । अनद्यततीते-दिप् तामनादयः परस्मैपदे-तना-तामन्तादयोऽऽत्मनेपदे प्रत्ययाः ।

एवं सार्वधातुके प्रत्ययान् प्रोच्य परोक्षेऽतीतेणवादयः परस्मैपदे, ए आते, इर इत्यादयः आत्मनेपदे आशिष्यर्थे-यात् यास्ताम यासुसादयः परस्मैपदे, सीष्ट-सीयास्ताम् सीरन्नादयः आत्मनेपदे, श्वस्तने भविष्यतिता तारी तारसादयः परस्मैपदे त्यादौ भविष्यति स्यप् ^१ इत्यनेन स्यबागमोऽपि भवति त्यादि प्रत्यये परे क्रिया तिक्रमेऽर्थेपि स्यबागमः उक्तेषु प्रत्ययेषु परतः । सामान्ये भूतेऽर्थे भूतेसि रित्यनेन दिवादौ प्रत्यये परेस्यागमो भवति च्लैः सिवचत् ।

इत्थं सारस्वत व्याकरणे सारत्यार्थं कृत एष प्रयत्नः श्लाघ्यतमः । सूक्ष्मेक्षिकया समालोचने च यद्यपि सूत्राणामकरणे लाघवं प्रतीयते । तथापि दशसु लकारेषु प्रत्येकस्मिन् वर्तमानाद्यर्थे ष्टादश प्रत्ययानां भिन्न-भिन्न रूपाणामवधारणेन कियद गौरवं भवतीत्यप्यवधेयम् । वर्तमानेकाले एषैव सरणिः संस्कृतशिक्षणे प्रयुज्यते आंग्लमहाविद्यालयेषु ।

अस्मिन् सारस्वत व्याकरणे आवश्यक धातूनामेवोपादनं कृतम् । ग्रन्थे प्रयोगार्हाः बहवो धातवः परित्यक्ता । उदाहरणार्थमेकस्मिन् भ्वादिगणे समागतानां धातूनां परिगणनमत्र क्रियते ।

‘भू’ सत्तायाम् इत्यारभ्य टु वो शिव हर गति वृद्धयो रित्यन्ता ७५ धातवः परस्मैपदिनः, ‘एघ’ धातुमारभ्य सहान्ताः, ३५ धातवो आत्मनेपदिनः ‘राजू’ दीप्ता वित्यारभ्य ‘ऋतृ’ जुगुप्सायां कृपायां चेत्यन्ता १६ धातवः उभयपदिनः एव भ्वादौ समे १२६ धातवः गृहीताः पाणिनीय धातुपाठे १०१० धातवोऽत्रोपवर्णिताः—

अदादिगणे अद भक्षणे इत्यारभ्य चकासृ पर्यन्ताः ३७ धातवः पर-
स्मैपदे चक्षिङ् इत्यारभ्य इडता सप्तात्मनेपदे द्विषेरारभ्य ऊर्णोत्यन्ताः ७७
उभयपदिनश्च इति ११ धातवः अत्र समाख्याताः । जुहोत्यादिगणे चतुर्दश,
दिवादिगणे त्रिंशत्, स्वादिगणे एकादश, पाणिनीय भ्वादिगणे पठिताः
धिवितकृवि, श्रु धातवः श्रु प्रत्ययान्ता स्वादिगणे एव पठिताः तेन पृथगूपेण
तेषु श्रु प्रत्ययः न कर्तव्यः भवति । रुधादिगणे अष्टौ धातवः, तनादौ सप्त
धातवः, तुदादौ ३६ धातवः क्रयादिगणे सप्तदश, चत्वारश्च, सौत्रधातवः,
चुरादौ च षोडश धातवः व्याख्याताः एवं सारस्वत, प्रक्रियायाः व्याख्यात-
भागे ३१६ धातवः व्याख्याताः ।^१

। सरस्वती कण्ठाभरणे-धातुविवरणम् ।

एकादश शतके जातके महाराजाधिराज श्री भोजदेवेन विरचितं
सरस्वती कण्ठाभरणनाम व्याकरणशास्त्रं सर्वांगं पूर्णम् । विद्वज्जनानामाश्रयः
कलाप्रियः परमार वंशोत्पन्नः श्री भोजदेवः महाराज सिन्धुराजस्य तनयः
आसीत् । अस्य मातुर्नाम शशिप्रभासीत् । महाराज प्रदत्त दानपत्रस्योल्ले-
खेनास्य राज्यकालः वि० सं० १०७५-११० मन्यते ।^२ मद्रपुरीय विश्व-
विद्यालयतः १६३७ वर्षे टी० आर० चिन्तामणि सम्पादिते सरस्वती कण्ठा-
भरणेऽस्य समयः ईशवीय एकादशशतके निरूपितः ।

Sindhuraja to seems to have died in 997 A D. Shortly
after Bhoja came to the throne. The period of Bhoj's rule and
activity should have coincided with the first half of the 11th Cen-
tury A D. This will be born-out by the fact that one of Bhoj's
works. The Rajmra anka an astron omical treatise was composed
in Saka 964 on 1042 A. D....

१-सारस्वत प्रक्रिया उत्ततरार्धे पृ. सं. २-१७२ प्रकाशक-जयकृष्णदास
हरिदास-वाराणसी ।

२-संस्कृत व्याकरणे शास्त्रेतिहासे, प्रथम भागे, पृ. सं. ५५४ प्राच्य
विद्या प्रतिष्ठानम्-अजमेर ।

महाराज भोजदेवः कवीनां विद्वज्जनानामाश्रयदाता प्रसिद्धः । अस्य
शासनकाले संस्कृत भाषायाः प्रचारः प्रसारः सुमहानासीत् ।

धाराधीशो धराधीशो धारायां धनदोपमः ।
बभार राज्यं भोजाख्यो दानमानैश्च पण्डितान् ॥
सरस्वती कण्ठभूषां सरसालंकृतिं श्रुतिम् ।
प्राणयत् कीर्तिकायस्य प्रायच्छत् स्वस्य नित्यताम् ॥
लोकाक्षिरस संह्याक ६२३ शाकाब्दे पूर्णिमा तिथौ ।
श्रावणे मासि विप्रेभ्यः कविभ्यो व्यतरन् मुदा ॥
ग्रामान् सोमोद्भवातीरे शतं यो गिरिश प्रियः ।
इति दान पत्रस्य समयः प्रमाणितः भवति ॥

६२३ शाकाब्दे प्रदत्तो नैकेन दानपत्रेणास्य समयः एकादश शतके एव
निश्चीयते अनयोः कालगणनयो २४ वर्षाणामन्तरं विद्यते । पंचैकादशे
द्वादशे वा शतके ^१ जातः श्री भोजदेवः संस्कृत वाङ्मये बहूनि शास्त्राणि
प्रणीतवान्—यथा—

शब्दानामनुशासनं विदधता पातंजले कुर्वता,
वृत्ति राज मृगांकसंज्ञकमपि व्यातज्ज्वला वैद्यके ।
वाक् चेतो वपुषां मलः कणिभूतां भर्त्रेव येनोदधृतः,
तस्य श्री रणरंगमल्लनृपते वाञ्छोजयन्त्युज्ज्वलाः ॥

Bhoja seem to have written on all branches of San skrit lit-
erature as a royal patron he should have commanded the coope-
ration of scholars in various Branches of San skrit studies, with

१-सं. व्या. शास्त्रेतिहासे, प्र० भागे, पृ. सं. ५५४ प्राच्य विद्या प्रति-
ष्ठान-ग्रजमेरु ।

whose help he wrote ou caused to be written a ninteen cf impor-
tant works. The following works are associated with the name
of Bhoja—

साहित्ये-शालिकथा, शृंगारमंजरी, विश्राम्तविद्याविनोदः ।

साहित्यालोचने:-सरस्वती-कण्ठाभरणम्, शृंगार प्रकाशः ।

व्याकरणे:-सरस्वती-कण्ठाभरणम् ।

निघण्टौ:-अमर व्याख्या, साम्यनाम मालिका ।

धर्मशास्त्रे:-राजमार्तण्डः, युक्ति कल्पतरुः, व्यवहार समुच्चयः रत्न-
माला ।

नाक्षत्रे ज्योतिषि च:-राजमृगांकः, विद्वज्जन वल्लभः, भुल-बल-
निबन्धः चिन्तामणिः ।

योगे:-योग सूत्रवृत्तिः ।

वैद्यके:-राजमृगांकः, चारुचर्या, आयुर्वेद सर्वस्वः ।

विज्ञाने:-समरांगण सूत्रधारः, शालि होत्रोभयः ।

शैवे:-तत्त्व प्रकाशः ।

धनुर्वेदे:-कोदण्डमण्डनः । संगीते:-गीत प्रकाशः ।^१

व्याकरणे सरस्वती कण्ठाभरणे श्री भोजदेवस्य प्रयासः आसीत्,
यदस्मिन् सर्वांगीण व्याकरणस्य समाविष्टानि स्युः । अतएवात्र सूत्रेष्वेवो-
णादि सूत्राणि गणपाठाः, परिभाषाः, फिट् सूत्राणि यथावसरमावश्यक
भाष्य-वार्तिक-वचनानि-चोपनिबद्धानि । एतनेदं व्याकरणम् तावत्का-
लिको स्थिति यावत् परिवर्तन परिवर्द्धनननामाश्रयोजातः ।

पाणिनीय व्याकरणे-कात्यायन-व्याडि पतं-जलि-वामन-जया-
दित्य प्रभृतिभिराचार्यै-पेक्षितम् तत्तद् सर्वमत्रोपनिबद्धम् । 'भूवादयो
धातवः इति पाणिनीय-धातु-संज्ञा-सूत्रम्-भूवादः क्रियावचनो धातुः

१-सरस्वती कण्ठाभरणे भूमिकायाम्, पृ. सं. १५-१६ प्रकाशक-मद्रास
विश्वविद्यालय ।

रिति कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इत्यस्य स्थाने कर्मणा क्रिया यम-
भिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रम् रचितम् ।^१ सर्गादीनि-सर्वनामानि इति
गणसूत्र पठिताः सव दयः चादयोऽसत्वे इत्यत्र पठिताः निपाताः, 'प्रादय'
इत्यत्र पठिताः उपसर्गाश्च सूत्रष्वेवोपनिबद्धाः ।

बहवः धातवोऽपि सूत्ररूप एवोपनिबद्धाः, यथा—'स्मृ' आध्याने, 'ह'
भये, 'नृ' नये, 'श्रा' पाके, मारणतोषण निशामनेषु 'ज्ञा' कम्पने 'चलिः'
ऊज्जने छुदिः जिह्वोन्मथने 'लाडिः' हर्षग्लेपनयोर्मदिः इत्यादयः ।^२ एक-
योग-निर्दिष्टानां सहवाप्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिरिति परिभाषाभारभ्य-
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरित्यन्ताः परिभाषाः प्रथमाध्याये द्वितीये पादे
सूत्रष्वेवोक्ताः^३ अस्मिन् शब्दानुशासनेऽष्टौ अध्यायाः सन्ति ।

प्रत्येकस्मिन्नध्याये चत्वारः पादाः सूत्राणि ६४११ संख्याकानि
सन्ति । पाणिनेमेव प्रदत्तं यदत्र वार्तिकानि-उणादिसूत्राणि परिभाषा वच-
नानि च सर्वाणि सूत्र रूपेष्वेव प्रोक्तानि । प्राचीनकाले समागत-शब्दानां
उणादि निष्पन्न-शब्दानामध्ययने मैथिल्यमजायत । अतएव सरस्वती-
कण्ठाभरणकृता व्याकरणस्य सर्वेषामं गानाग्रहणञ्च कृतम् । पाणिनीय
धातुपाठस्यात्र प्रवचनं न कृतम् । धातुपाठस्तु पाणिनिकृत एवानेन स्वीकृतः
यताहि तदनुकूलमेव श्वादिगणानां निर्देशकानि सूत्रभाष्यन्यत्रगृहीतानि ।

सामान्यरूपेणास्य व्याकरणस्याध्यायानुकूलं विवेचनमत्र क्रियते,
महाराजाधिराज श्री भोजदेवप्रणीते व्याकरण प्रारम्भे पार्वती परमेश्वरौ
मंगलाचरणे नमस्कृतौ—

१-सरस्वती कण्ठाभरणे भूमिकायाम्, सूत्र सं. १।१।२ तथा १।१।२६
प्रकाशक-मद्रास विश्वविद्यालय ।

२-सरस्वती कण्ठाभरणे, सूत्र सं. १।१।१६३ इत्यारभ्य १।१।२०१
मद्रास वि. वि. ।

३-तत्रैव

"

१।१।६६

"

१।२।१३२ ।

प्रणस्यैकात्मतां यातो प्रकृति प्रत्ययाविव ।

श्रयः पदमुपेशानो पदलक्ष्म प्रचक्ष्महे ॥१॥

प्रत्याहार सूत्राणि माहेश्वराणि चतुर्दश तथैव गृहीतानि । वृद्धिरा-
दैच् इति पाणिनि सूत्रवत् प्रथमं सूत्रमस्य विद्यते सिद्धिः क्रियादेः लोकात् २
प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे धातु-प्रातिपदिक-प्रत्यय-बोधकानि संज्ञा
शास्त्राणि कृतानि । बहूनि सूत्राणि पाणिनेरेव तथैव गृहीतानि यथा क्त-
क्तवत् निष्ठा तरप्तमपोधः स्वतन्त्रकर्त्ता कर्तुं रीप्सिततमं कर्म अकथितं
चेत्यादि ३ सर्वेमितः इति सूत्रानन्तरं सर्वेमितः धातवः सूत्ररूपेणैव पठिताः
यथा जनीजूष् क्रस्त्रंजोऽमन्ताश्च दलि-बलि-स्त्रालि-रणिध्वनि-क्षपित्रप-
यश्च फणभतौ इत्वन्तानि सूत्राणि मित् संज्ञा करणानि
धात्वर्थबोधकानि च प्रोक्तानि ४

अनेन विदुषा सूत्राणां संक्षेपकरणेऽपि प्रयासोऽकारि । उपदेशेऽजनु-
नासिक इत इत्यस्य स्थाने अनुपदेशे इत्यादि सर्वा परिभाषाः सूत्ररूपे
द्वितीय पादे उपनिबद्धाः ५

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे सन्प्रत्यय विधायकानि सूत्राणि, नामधातु-
सूत्राणि, च प्रोच्य, विकरण सूत्राणि सर्वाणि तथैव पाणिनि सूत्रवत् कर्तरि-
शब्दानि प्रोक्तानि । तृतीयपादान्तं कृदन्त प्रत्ययाः प्रोक्ताः ६ ।

चतुर्थपादेऽपि कृतप्रत्ययाः उक्ताः । लकारार्थ बोधकानि सूत्राणि
अध्याय समाप्ति पर्यन्तमत्रोपवर्णितानि ।

१-सरस्वती कण्ठाभरणे, पृ. सं. १ मद्रास विश्वविद्यालयः ।

२-तत्रैव ११११ पृ. सं. १ मद्रास विश्वविद्यालयः ।

३-सरस्वती कण्ठाभरणे ११११४, १६, ३३, ३८, ४० पृ. सं. १-२
प्रकाशक मद्रास वि. वि. ।

४-तत्रैव १११६० से १११३०८ यावत् पृ. सं. ६१० "

५-तत्रैव १३ से १६ यावत् " " " "

६-तत्रैव २२ से २६ यावत् " " " "

द्वितीयाध्याये प्रायः सर्वाण्युणादि सूत्राणि तथोत्तरकृदन्ते समागत-
सूत्राणि च गृहीतानि ।^१

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे धातुतः विधीयमाना लादेशाः आत्मनेपद
परस्मैपदविधि-सूत्राण्युपात्तानि । अस्मिन्नेव भागे प्रातिपदिकान्त्वादि स्वादयः
प्रोक्ताः प्रथमादि विभक्ति विधायकानि सूत्राणि च प्रोक्तानि । द्वितीय-
तृतीय-पादे समासाः प्रदर्शिताः । चतुर्थपादे स्त्रीत्वार्थ द्योतकानि प्रत्यय-
विधानानि प्रदर्शितानि । चतुर्थ पञ्चमाध्याययोः तद्धित विधायकम् शास्त्र
निरूपितम् ।

षष्ठेऽध्याये सन्यङोर्विधीयमानानि द्वित्वादि विधायकानि सम्प्रसारण
विधयश्चोल्लिखिताः । अस्मिन्नेवाध्याये संधि नियमाः प्रदर्शिताः । अस्या-
ध्यायस्य चतुर्थपादे आदेश सूत्राणि, नुम विधायकानि सूत्राणि, आर्धधातुके
इङ् विधायकानि च सूत्राणि समुपदिष्टानि । सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे
भृजे वृद्धि 'रित्यारभ्य' प्राचां नगरान्तस्येति यावत् वृद्धि विधायकानि
सूत्राण्युल्लिख्य धातुतः विधीयमानाः आतो युक् चिण् कृतो रित्यादयः
विधयः वर्णिताः ।^२

द्वितीयपादे सार्वधातुकार्ध धातुकयोर्गुण इत्यारभ्य नृण-दीर्घह्रस्व-
विधायकानि-धातु सम्बन्धीनि च बहूनि सूत्राणि समुपदिष्टानि ।^३ सप्तमा-
ध्यायस्य तृतीयपादे बहूनि धातु सम्बन्धीनि सूत्राणि, चतुर्थपादे च हल्
विसर्ग-संधि विधायकानि, णत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-विधिसूत्राणि प्रोक्तानि ।^४
अष्टमे सम्पूर्णेऽध्याये वैदिकशब्दानां साधुत्वमनुशिष्टम् ।^५ सरस्वती कण्ठा-
भरण सूत्राणां सं. ६४११ श्री यु० मी० मते स० व्याकरणेतिहासे विद्यते

१-सरस्वती कण्ठाभरणे पृ. सं. ३८-८४ पर्यन्तम् प्रकाशक-मद्रास
विश्वविद्यालय ।

२-तत्रैव	पृ. सं. २२४-२३०	"	।
३-तत्रैव	२३१-२३७	"	।
४-तत्रैव	२३८-२५१	"	।
५-तत्रैव	२५२-२८८	"	।

अस्माभिः सूत्राणां संख्या ६४३१ समुपलब्ध । सम्भाव्यते यदन्यस्मिन्
संस्करण विंशति-सूत्राणामल्पता भवेत् ।^१ पाणिनीय व्याकरणतो वैशिष्ट्य-
यमस्य व्याकरणस्याधस्तात् प्रदर्श्यते : —

१. सूत्राणां सहस्र द्वयमधिकमत्र, तस्य कारणं चौणादि सूत्र-परि-
भाषा वचनवार्तिकानामत्र-सूत्र-रूपेण ग्रहणम् ।
२. सरस्वती कण्ठाभरणे धातुपाठस्यानुल्लेखेनाम पाणिनिऋत धातु-
पाठ एव अनुसृतः सर्वत्र ।
३. गणसूत्रेषु सर्वेषां शब्दानामुपादानेन गौरवन्तत्र जातम् । उदाहर-
णमेकं यथा-‘गर्गादिभ्योयञ्’ इति पाणिनि सूत्रस्थाने ‘गर्गवत्साज
व्याध्रपातं संस्कृति-प्राचीन योग पुलस्ति रेम-शङ्खं शंखाग्नि-
वेशेभ्योयञ्’ ।^२
४. उणादि सूत्राणामत्र सर्वेषां ग्रहणेन सर्वे शब्दाः धातुजाः इति
सिद्धान्तस्योपरीकरणम् ।

सरस्वती कण्ठाभरणस्थ सूत्राणां पाणिनिसूत्रैस्सह तुलनात्मकमध्य-
यनम् मद्रास विश्वविद्यालयतः प्रकाशितेऽस्य व्याकरणस्यान्ति परिशिष्टे
संख्या १ इत्यत्र विहितम् । तत्र सरस्वती कण्ठाभरणस्य सूत्राणि प्रथम-
स्तम्भे, पाणिनि सूत्राणि, यत्रास्य व्याकरणस्य तुलनामहन्ति द्वितीये स्तम्भे,
विवरणं च तृतीये स्तम्भे, यत्र विवरणमस्ति तत्रोभयोर्व्याकरणयोः सूत्राणि
पूर्णरूपेण तुल्यानि सरस्वती कण्ठाभरणे ५०१ पृष्ठतः ५०३ पृष्ठपर्यन्तं
फिट् सूत्राणि शान्तनवान्यपि गृहीतानि, परिभाषा वचनानि, वार्तिकानि
भाष्यवचनानि च सूत्ररूपेण यत्र गृहीतानि तत्र काशिका वृत्तावलोकनार्थं
भाष्यदर्शनार्थं च सूचना प्रदत्ता ।^३

१-सरस्वती कण्ठाभरणे पृ. सं. १-२८८ पर्यन्तम् प्रका. मद्रास वि. वि.

२-तत्रैव ४।१।४६ " १२० " " १

३-सरस्वती कण्ठाभरणे पृ. सं. ३४६ से ५१२ प्रकाशक-मद्र स विश्व-
विद्यालय ।

एतच्च तुलनात्मकमध्ययनम् परिशिष्ट सं० १ पृ. सं. ३४६ तः
समारभ्य ५१२ पृष्ठपर्यन्तं वर्तते । अनेन तुलनात्मकाध्ययनेन स्पष्टं प्रती-
यते यत् महाराजाधिराज भोजदेवेन पाणिनीयं महाशास्त्रमधिकृत्यैवास्य
रचनाकृता । तत्काल पर्यन्तं समागत व्याकरण शास्त्रीय परिवर्तन-परि-
वर्धनानामत्र ग्रहणं विधाय सर्वाणि पूर्णस्यास्य सरस्वती कण्ठाभरणस्य
रचना विहिता ।

क्वचित्स्थले गौरवमपि संजातम्, यथा—पाणिनीय-व्याकरणे कृत-
द्वित समासाश्चैकमेव सूत्रम् समास कृत्तद्वितान्तेषु प्रातिपदिकसंज्ञा विधा-
नार्थम् अत्र च सूत्रद्वयम् कृतम् यथा—कृत्तद्वितष्फड्याप्त्यूङ्ः समासानुकर-
णनिपाताश्च १।१।६।७ ।^१

क्वचित् सूत्रत्रयपि गौरवं समायातम् यथा—कृदतिङ् कृत्याः इति
पाणिनेः सूत्रद्वये प्रथम सूत्रस्थाने तव्यादयः प्रातिपः कृतः प्राङ् ण्वुल कृत्याः
इति द्वितीय-सूत्र-स्थाने सूत्रयोनिर्माणम् गौरवास्पदम् फिट् सूत्राणामत्रो-
पादानेन स्वरवैदिकसम्बाद्धानां शब्दानां अपि अत्र साधुत्वानुशासनं
विहितम् ।

बौद्ध-जैन-शास्त्राचार्यैः पाणिन्युत्तरकालिकैः चन्द्राचार्यं जिनेन्द्रा-
दिभिः स्वकीयेषु व्याकरणेषु केवलं लौकिकनामेव शब्दानां साधुत्वानुशा-
सनम् विहितम् । अनेन तु विदुषा लौकिकानां वैदिकानां चोभयेषां शब्दाना-
मन्वाख्यानं विद्धता-महाभाष्यकार-स्यानुशासने रक्षोहागमलध्वसंदेहाः
प्रयोजनमित्यस्य वचनस्य सार्थकता विहिता । वस्तुतः व्याकरणमिदम्
पूर्णरूपेण धोयानेभ्यः छात्रेभ्यः साफल्यं प्रददाति शब्दशास्त्रे इति ।

। कवि-कल्पद्रुमे-धातुपाठः बोपदेव ।

ई० त्रयोदश-शतके जातेन श्री बोपदेव-विदुषा कवि कल्पद्रुमो
नामा धातुपाठः पद्येषु रचितः । अनेनैव धातुपाठ व्याख्याने व्याकरण मपि

वगिरि
ल्लना-

अनुबन्धनव परस्मैपदात्मनेपदयोः, सेडनिट्कत्वस्य, शबादि-विक-
रणानां यजादिभ्वादिगणानामवबोधः जायते । उक्तं च ग्रन्थकारेण-

पदानिङ् वेङ् विकरणाद्यनुबन्ध-गणोदितम् ।

कर्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमन्त्रानुबन्धतः ॥ इति ^१

गोशेन
क्रमेण
ाचरणे
ानिति

अनुबन्ध कार्याणि च ग्रन्थारम्भे परिभाषाभिः स्पष्टीकृतानि । यथा
आकारानुबन्धोधातुः निष्ठायां भावकर्मणोश्च वैकल्पिके विधानार्थः ।
इकारानुबन्धः नुमर्थः । ईकारानुबन्धः निष्ठायामनिडर्थः । एतदर्थं च-
लघुसूत्राणि-यथा- उः क्त्वा वेट् अस्तुवेटकः इत्यादि रचितानि । एतान्यपि
पद्यबद्धान्येष यथा -

कश्चुरादिः किस्तु वागः क्रयादिर्गिः प्वादिरप्यपूः ।

स त्वादिर्घो रुधादिर्ङ् तड्वान् कर्त्तरि ज्ञात्मने ।

जो ज्ज्वलाद्यो जिरघुक्त्वष्टुः साष्पुः डुस्त्रिमग्युतः ।

णः कणादिस्तरत्ववन्तो दस्तनदिघ्नषादिकः ॥

नः स्वादिः पोमुच्चादिर्भः शमादिर्मो णिचिणयोः ।

दीर्घो वा णिचि ह्रस्वो मिर्धादि वा छौदनदादिकः ।

तुः स्वीदिश्च लिहूर्लादिः वो वृतादिश्च तुदादिः ।

शिः कुटादिश्च ष् कुदङ्वान् क्षोजक्षगंर वैदिकः ॥^२

क कारानुबन्धो धातुः चुरादौ, यथा-कथक् वाक्य प्रबन्धे गणात्क
संख्या कि कारानुबन्धो धातुश्चुरातौ विकल्पेन पठितः यथा-युज्जकिसयमे-
योजयति योजति ग कारानुबन्धो धातुः क्रयादौ-यथा डुक्त्रम् द्रव्य
पर्यये -

गि कारानुबन्धो धातुः क्रयादौ पठितः सन्नपि प्वादिः तेन प्वादीनां
ह्रस्वः इति घ कारानुबन्धो धातुः रुधादौ गणित । एवं सर्वत्र दकारानु-

मीमां-

१-कवि कल्पद्रुमे, पृ. सं. ७ सिद्धेश्वर यत्र प्रकाशिते कलकत्ता ई. ।

२-बोपदेव रचिते-कविकल्पद्रुमे, पृ. सं. ४ कलकत्ता प्रकाशन १९०४ ।

ई.
ई.
ई.

बन्धः तनादौ, घ कारानुबन्धो रुधादौ नकारानुबन्धो स्वादौ, शकारानुबन्धो तुदादौ च, घातवः ज्ञेयाः । रकारानुबन्धो घातुः वेदेष्वेव प्रयुज्यते न तु भाषायाम् यथा—गालि स्तुतौ जगाति देवा । एवं परिभाषाभिधायितॄणां परस्मैपदात्मनेपदे, गणपठितकार्याणि च स्वयमेवावगतानि भवन्ति ।

अनन्तरं च पद्येष्वेवाकारान्तक्रमेण घातवः पठिताः ।

अङ्गाङ्गत्क पदे लक्ष्मण्यंशांसत्क विभाजने ।

अबधीरत्कवज्जायां मुहात्कङ् याचने न्वत्क दक्षयेत्क तत्कृतौ ।

मान्दोलत्कतुदोलने कथत्कवाक्यप्रबन्धे कलत्क गति संख्याः ।

ऊनत्क परिहाणेस्वात् स्यात् कर्त्र कत्र कर्तत्क शैथिल्ये कर्णतकमिदि ।

ओजत्क बलतेजसोः ।

अकाराद्याः अकारान्ताश्च यथा— अङ्गत्क पदे लक्ष्मण्यर्थे ।

अङ्गत्क-पदे लक्ष्मण्यर्थे ।

अंशत्क विभाजने ।

अंसत्क विभाजने इत्यादि ।

पुनश्चकाराद्याः अकारान्ताश्च घातवः यथा 'कथत्क' वाक्य प्रबन्धे, इत्यादयः । कवर्गादिक्रमेण पद्येष्वेवार्थं सहिताः घातवः पठिताः । एवमंकादि हिल्लोलान्ताः १:२ घातवः कविकल्पद्रुमे परिगणिताः यथोक्तं ग्रन्थकारेण—

इत्यकारान्त घातूनां सद्वात्रिंशच्छतं मतम् ।^२

आकारान्तास्त्रिरष्टवां १४ घातवः । इकारान्ताः १६ घातवः । ईकारान्ताः २५ उकारान्ताः ३३ ऊकारान्ताः १३, ऋदन्तास्त्वेकविंशतिः ऋकारान्ताः १६ एकारान्ताः १६ ऐदन्ताः १५, ओकारान्ताः ५ कका-

१-वोपदेव रचिते कवि कल्पद्रुम, पृ. सं. ४ कलकत्ता प्रकाशन—
१९०४ ई. ।

२-तत्रैव

"

२४२ उपसंहारे कलकत्ता प्रकाशन १९०४ ।

रान्ताः ५६ एवं हकारान्ताः १६०६ धातवः परिगणिताः सन्ति कविकल्प-
द्रुमे धातुपाठे, पाठभेदेऽसह १७५४ धातवः पठिता इति ग्रन्थकृतोक्तम्—

इति स्फीतः सप्तदश सत्या षट्कोनषष्ठ्या ।

धातुस्कन्धैर्बुधाः संख्यः कविकल्पद्रुमः फलम् ॥

विद्वद् धनेश शिष्येण भिषक् केशव सूनुना ।

तेने वेद पदस्थेन वोपदेवद्विजेन यः ॥^१

एष च संख्यामेदः धातुपाठ भेदेर्जातिः । यथा 'कुटि वैकल्ये कुट शि-
कौटिल्ये इति धातुये संख्यैकादत्ता । एवं 'घटक्' हिंसे च, घटिष्यपि द्युतौ,
घट षड्य चेष्टे इति त्रिषु धातुषु संख्यैका दत्ता । सर्वेषां धातूनां पृथक्
संकलनेन १७५४ धातवः एषेति नास्ति कश्चिद् संदेहः ।

वैशिष्ट्ये चास्य धातुपाठस्य पद्यबद्धतैव । धातूनां गण निर्देशक अनु-
बन्धाः तदगणपाठं विनिदिशन्ति । एवं चाकीरान्तादि वर्णक्रमेण धातुपाठ
संग्रहः पद्यैः संग्राह्यः भवति बालकेषु । लक्ष्यमिदमनुसृत्य कृतमस्य वोप-
देवस्य तच्छिष्येण केनचित्प्रशंसाकृता—

स्वर्गे गीर्वाणनार्यः सुरपतिमभितः शाब्दिकानां वरेण्यम् ।

पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गायति कीर्तिम्,

यस्तोर्णः शब्दं पयोनिधिमखिलमिमं गोष्पदं वा सुराद्रौ,

शिष्योऽकार्षीद् धनेशः कविकुल तिलकः केशविर्वोपदेवः ॥^२

अस्य कविकल्पद्रुमस्य धातुदीपिका नाम्नी व्याख्या वासुदेव-सार्व-
भौम-भट्टाचार्यात्मजेन श्री दुर्गादास विद्या वगीशेन रचिता । इति ग्रन्थान्त-
पुष्पिकायावगम्यते । मुखे बोध-व्याकरणकर्तुं वोपदेवस्य धातुपाठोऽयं स्वर-
चित् व्याकरणशास्त्रे बालानां प्रवेशाय प्रयोज्यः । रचितः इति ग्रन्थान्ते
विनिर्दिष्टं धातु दीपिकाकारेण—

१-वोपदेव रचित कवि कल्पद्रुम, पृ. सं. १४३ कलकत्ता प्रकाशन—

१९०४ ई. ।

२-कविकल्पद्रुमे पृ. सं. २४३, कलकत्ता प्रकाशन १९०४ ।

सर्वस्वं मीग्व-बोधानामन्येषां हेमराशिवत् ।
कविकल्पद्रुमसंस्याग्रे दीप्यते धातुदीपिका ॥^१

धातुपाठ व्याख्यायाः वैशिष्ट्यंचार्थनिर्देशः धातुरूपाणां वाक्य-
प्रयोगश्च विद्यते ।

यथा मार्गे क्यन्वेषे (मार्गं चु० भ्वा० पु०) अन्वेषोऽनुस गानम् । कि
इति ण्यन्तविकल्पोऽयं धातुः । मार्गयति, मार्गति वा गुणं गुणी । मार्गन्तां हे
देवभावानित्यात्मनेपदंगणकृता नित्यत्वात् । वरं वरेण्यो नृपते रमार्गं दिति
महिः ।^२

व्याख्यायां धातुपाठप्रवक्तुरभिप्रायोऽपि यत्र कुत्रचिदापि वर्णितः
ह्वेर्जे पृ. सं. २८० दृष्टव्यम् स्पद्धं शब्दे ह्वे भ्वा उ० स्पद्धः परा भमवे-
च्छेति बोपदेवः, ह्वयति-ह्वयते मल्लो मल्लमभिभवितुमिच्छतीत्यर्थः ह्वय-
तिजनं लोकः आह्वयतीत्यर्थः । ऐ-हूयात् । गोविन्दभट्टस्तुस्पद्धां
विषयं व्यक्त वाक्येऽयमित्वाह । बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहावेति कुमार-
सम्भवम् ।^३

धातुपाठेषु गणकृतमनित्यतां द्योतयितुं यत्र तत्र निर्देशः कृतः यथा
'कै' शब्दे (कै० भ्वा० प०) कायति । एषामादन्तत्वेन विवादोपाठे अपीष्ट
सिद्धोभ्वादौ वैकारान्तत्वेन पाठो गणाकृतमनित्यमिति ज्ञापयति । तेनाप्य
धातोरात्मनेपदानित्यत्वशपोलुकि च 'भ्वोलोप' इति यलोपे परा शब्दस्य
रेफस्य वक्तव्य व्याख्येयकारे -

एषः कालः समुत्पन्नो यः पलाति स जीवति । इति सिद्धम् । वेदे-
षूच्चारणभेदार्थो भ्वादौ पाठः इति केचित् । 'कायति नासत्य वचनम्'

१-कविकल्पद्रुमे, पृ. सं. २४३ कलकत्ता प्रकाशन १९०४ ।

२-तत्रैव " ६५ कलकत्ता प्रकाशन १९०४ ।

३-कविकल्पद्रुमे, पृ. सं. ५३, कलकत्ता प्रकाशन १९०४ ।

इति नैषधे ।^१ एवं धात्वर्थ भेदेषु संगतिः विसंगतिश्चात्र व्याख्यायामुदा-
हरणै श्रेष्ठरूपेण प्रस्तुता साध्ववगमाय बालानामिति संक्षिप्ताचेयं दीपि-
कानाम व्याख्या कविकल्पद्रुमधातुपाठस्य विदुषां नवल्पनायै प्रभवति इति
नास्ति संदेहलेशावसरः । इति ।

। इति दशमोऽध्यायः ।

१-कविकल्पद्रुमे, पृ. सं. ५३, कलकत्ता प्रकाशन १९०४ ।

—[—]

अथ एकादशोऽध्यायः

। श्री दयानन्द-सरस्वती आख्याकितः वेदांगप्रकाशः अष्टमो भागः ।

वेदानां पुनरुद्धारकेन स्वामि श्री दयानन्द सरस्वती वेदांग-प्रकाश-
नाम्ना व्याकरणास्याष्टोग्रन्थाः सम्पादिताः । एषु ग्रन्थेषु अष्टमोभागः
वेदांग प्रकाशः आख्यातिक-नामा विद्यते । यत्र धातूनां पाणिनिकृत धातु-
पाठानुसारं विवेचनं कृतम् । अस्याधारः पाणिनि सूत्राणि, पाणिनीयधातु-
पाठः कात्यायनवार्तिकानि, पातंजल-महाभाष्यवाक्यानि च विद्यते ।
यथोक्तं ग्रन्थकृता-ग्रन्थान्तेः—

इत्याख्यातः प्रचरितगिराख्यात आख्यातिकेन ।

प्रोक्तः पातंजलममतं प्रेक्ष्य दाक्षीमुतस्य ॥

वेदाधीनास्त्रियत विषयस्थानमारोप्य योगान् ।

विज्ञायन्तां निगमवचनान्या जिज्ञासुभिर्यत् ॥

अस्मिन्नाख्यातग्रन्थे भ्वादिगणमारभ्य चुरादि दशगणेषु पाणिनीय-
धातुपाठपठिताः १६८६ संख्याका धातवः व्याख्याताः । वेदांगत्वेन पंचमो-

लकारः लेऽत्र व्याख्यातः । सिद्धान्त कौमुद्यादि ग्रन्थेषु एषु पंचमोलकार-
श्छन्दोमात्रगोचरः इत्युक्त्वा लेटलकारस्य रूपाणि वैदिकप्रक्रियायां व्या-
ख्यातानि । अत्र तु लुटलकार रूपानन्तरं लेड् रूपाणि प्रदर्शितानि । इति
वैशिष्ट्यमस्य ग्रन्थस्य । धातुपाठानुकूलमेव व्याख्यानं तथा रूपसाधन
सूत्राणि च सर्वाणि सम्बद्धस्थले एवोपन्यस्तानि । यथा भवति इति प्रयोगे
भूवादयो धातवः इत्यारभ्य एवोऽयवायावः इत्यस्तानि सर्वाणि तत्रावश्य-
कानि सूत्राण्यत्रोपस्थापितानि । ग्रन्थारम्भे अकारादि वर्णक्रमेण धातुसूची
प्रकाशिता ।

ग्रन्थारम्भे भूमिकायाम् हिन्दी भाषायामेव धातुलक्षणम्, आख्यातार्थः
भावकर्मकर्तृ लक्षणानि, सकर्मकाकर्मकलक्षणानि, भाष्ये व्याख्यातम् क्रिया
लक्षणम्, ३ अनुबन्ध प्रयोजनानि, प्रत्ययस्थानुबन्धप्रयोजनानि, सेट्कानि-
ट्कधातु सूची महाभाष्ये वर्णिता, पद्यबद्धाच्चात्मनेपदपरस्मैपदोभयपदका-
रणानि, अनुदात्तोत्वादीनि प्रोक्तानि ।

हिन्दी भाषायां व्याकरणग्रन्थोऽयम् व्याकरणाध्येतृणां कृतेऽत्यन्तो-
पकारकः । सर्वत्र भारते हिन्दी भाषायाः प्रचारः प्रसारो वा यथा स्यादित्य-
कोऽयं यत्नः महाभागो नानेन विहितः । व्याख्या शैली चास्यात्यन्तं सरला
सुबोधनीया बालकानां च कृते परमोपकारिका धातु सम्बन्धात् अस्याः
प्रक्रियाः गिजन्तायाः अपि दर्शयन्ति व्याख्याताः हिन्दी भाषायां भाष्यमेना
धीयानाश्छात्राः ग्रन्थेनैतेन लाभं प्राप्नुयुरिति विचार्यैव ग्रन्थस्यास्य सम्पादनं
कृतम् श्रीदयानन्द सरस्वती महोदयेन गिजन्तादि प्रक्रियाश्च यथास्थानं
व्याख्याताः सिद्धान्त कौमुदीवत् अस्याख्यातिकस्य ग्रन्थस्य रचना विद्यते ।
गिजन्तान्ते सन्नन्त प्रक्रिया एकविंशति सूत्र-वातिकैः विवृताः । सामान्य-

१-आख्यातिके, पृ. सं. १-५ वैदिक यंत्रालय, अजमेर ।

२-तत्रैव सूचीषत्रम्, पृ. सं. १-८७ पर्यन्तम्, वै. यं. अजमेर ।

३-तत्रैव " वैदिक यंत्रालय अजमेर ।

रूपेणैव यङत, यङ् लुगन्त नाम धातु कण्वादि, आत्मनेपद-परस्मैपद-
भावकर्म-कर्मकर्तृ-लकारार्थं प्रक्रियाः व्याख्याताः ।

अनेन विदुषा लकारार्थं प्रक्रियान्ते षत्व विधायकानि सूत्राणि षत्व
प्रक्रियायाम्, षत्व-विधायकानि सूत्राणि णत्व-प्रक्रियायाम् उपस्थापितानि ।
एतेन षत्व णत्व विधायकानि सर्वाण्येकैकत्रैवोपलब्धानि भवन्ति । षत्व
प्रक्रियायाम् पदान्तस्यमूर्धन्यः ^१ इत्यधिकार, सूत्रमारभ्य निव्यमिभ्योऽङ्व्य-
वाच्छन्दसि इत्यन्तानि ६४ सूत्राणि वार्तिकानि च षत्व विधायकत्वेनोप-
न्यस्तानि । एषु सूत्रेषु स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ^२ इत्यारभ्य बहूनि
सूत्राणि तिङ्त रूपेषु उपसर्गयोगेन षत्व विधायकानि, बहूनि च सुबन्तेषु
षत्व विधायकानि सन्ति । ^३ एवं णत्व प्रक्रियायाम् रषाभ्यां नोणः समान-
पदे इत्यारभ्याख्याते णत्व विधायकानि नामसु च णत्व विधायकानि
सर्वाणि सूत्राण्येकैकत्रैवोपन्यस्तानि । ^४

अस्मिन्नाख्यातिके ग्रन्थे धातुमिभसह सम्बन्धात् कृदन्त भागोऽप्यु-
पन्यस्तः । कृदन्त भागे वासरूपोऽस्त्रियाम् इत्यारभ्य कृत्य प्रत्ययाः कृतप्र-
त्ययाः वत-खलर्थादयश्च सर्वे प्रत्यया वै० सिद्धान्त कौमुदीवत् यथायथं
व्याख्याताः कृदन्त भागे धातुतः विधीयमानाः प्रत्ययाः प्रायः सप्तशत सूत्रैः
विहिताः । उणादिभागश्च केवलं सप्तभिः सूत्रैरेव व्याख्यातः । तिस्रः
कारिकाः भाष्योक्ताः अत्र बाहुलकेनोणादिप्रत्यय विधानार्थमुपन्यस्ताः ।

एवं हिन्दी भाषायां संस्कृत व्याकरणस्य ज्ञानार्थं कृत एष प्रयत्नः
वस्तुतः श्लाघ्यतमः । हिन्दी भाषायाः प्रचारः प्रसारः सर्वत्रोत्तरभारते-

१-पाणिनीयाष्टके ८।३।५५ आख्यातिके सूत्र संख्या ८०७-वैदिक
यंत्रालय, अजमेर ।

२-आख्यातिके सूत्र संख्या ८११ पृ. ४४३ " ।

३-तत्रैव " ४४३ से ४५८ यावत् " ।

४-तत्रैव " ४५९ से ४७० यावत् " ।

वतत एव । तेषां महात्मनां च शास्त्रज्ञानार्थमपि भाषायाः प्रयोगः अस्याः
हिन्दीभाषायाः प्रचारे प्रसारे च परमोपयोगो ।

। इत्याख्यातिके धातु-विचारः ।

संस्कृतभाषायाः धातवः, क्रियारूपाणि, धातुजन्यनाम रूपाणि

ले० विलियम-डी० हि० वटनी ।

कृतिरियं विशेषरूपेण वि० डी० हि० वटनी महोदय-सम्पादित
संस्कृत व्याकरणस्य पूर्णतामुपेयुषी रचना विद्यते यातत्रोपनिबद्धा नामवत् ।
अस्यां कृतौ भाषोपयुक्तानां धातूनां वर्णक्रमेण सूचि विद्यते । भाषायाः
ऐतिहासिक रूपानुकूलो परिचयः तदनुक्रमश्चास्मिन्नुपनिबद्धः । यथास्याना-
म्नावज्ञायते रूट्स-वर्ब फार्म्स एण्ड प्राइमरी डिग्राइवेटिवज् ग्राफ द संस्कृत
लैंग्वेज इति । प्राक्कथने ग्रन्थकार महोदयेन प्रोक्तं च कायमिदं वैशिष्ट्येन
संस्कृत व्याकरणस्य पूरकम् । प्रत्येकं वस्तु ग्रन्थस्यास्येतिहासेन सम्बद्धम् ।
वैदिक लौकिक संस्कृतभाषागत शब्दानां क्रिया नामरूपाणां विवेचन मिह-
कृतम् ^१ वेद ब्राह्मणोपनिषद्-सूत्र-महाभारत-रामायण प्राच्य संस्कृत
साहित्य-ग्रन्थेषु समागताख्यातनाम्नां धातु विवरण-पूर्वकं व्याख्यान
कृतम् । धातु व्याख्यानस्य द्वित्रीणि उदाहरणानीह प्रदर्श्यन्ते ।

अ०ह-परिखेदने

अ०हति-ऋग्वेदे । अ०हुः वैदिके-ब्राह्मणे च । अ०घिः-ब्राह्मणे अहिः
वेदे, अ०हस् वेदे, अ०घः वेदे, अ०हिः ऋग्वेदे ।

अक्ष, प्राप्तौ ।

वर्तमाने-अक्षत्, ऋग्वेदे । अक्षसे-महाभारते ।

भविष्यति-अक्षिष्यति, अक्षयति । अक्षिता-अष्टा ।

क्रियाविशेषणे-सज्ञायाम्:-अष्टा. अक्षित्वा, अष्ट्वा ।

१-रूट्स-वर्ब फार्म्स एण्ड प्राइमरी डिग्राइवेटिवज् ग्राफ द संस्कृत
लैंग्वेज भूमिकायाम् । मोतीलाल बनारसीदास, सं. १९६५ ।

अंग संचलने ।

वर्तमाने—अंगतु । पूर्णरूपेण—अनुङ्गाः । प्रेरणार्थे—अंगायति ।
अज गती

वर्तमाने—अजति—अजैते इत्यादि वेदे । भूतकाले—अजुः आजिक
भविष्यति अजिष्यति, अजिता । कर्मणि—अज्यते । अजः अजा,
वेदे ।

अट् सातत्य गमने

वर्तमाने—अटति, अटते । महाभारते । भूते—अट । भविष्यति—
अटिष्यति । अटिता । अटित्वा । नाम्नि—अटा, अटवी अटा

अत सातत्यगमने

वर्तमाने—अतसि, अतते, अतमाना ऋग्वेदे । अतीत, अत्या ।

नाम्नि—अतसी, ऋग्वेदे । अतिथिः वेदे । अत्या ऋग्वेदे । अतति

ऋग्वेदे अतिथोन् ऋग्वेदे १

एवमकारादि क्रमेण धातूनां रूपाणि धातुजन्यकृदन्त रूपाणीह प्रद-
शितानि ग्रन्थान्ते धातूनामेवं विद्या सूची उपनिबद्धा या भागत्रये विभक्ता ।
प्रथमभागे अति पुरातन कालिक धातूनां संग्रहः । यथा—वेदे—ब्राह्मणेपनिषदः
सूत्रकाले या वैदिकी भाषासीत् तस्यां समागत धातूनां परिगणनं कृतम् ।

द्वितीयभागेः—प्राच्योत्तरकालिक-भाषासु समागतधातूनां सूची ।

तृतीयभागेः—महाभारते महाकाव्य-कालिक-भाषासु समागत
धातूनां परिगणनं कृतम् ।

वेदब्राह्मण-सूत्र (महाभारत-रामायणयो) महाकाव्य पंचमांगेषु
विभक्तानां धातूनां संक्षिप्त-वी० बी० एस० इत्यादि वर्णैः समुपबोधः
कारितः ।

अदादिगणे १४३ धातवः

ए (अ) प्राच्य भाषासु ८० धातवः

अम वेदे ब्राह्मणे,

ईङ्— "

ईर— " इत्यादि ।

यु— " —

बो (ब) प्राच्य-पाश्चात्य भाषासु ४६

अद अन, अस, दुह, विद, मा, भृज, या इत्यादि ।

सी (स) अन्तिम भाषासु १४

ख्या, ग्ला, चकास, ला, वच, विन्द, इत्यादि ।^१ एवं भ्वादि, जुहो-
त्यादि, नुदादिगण प ठातानां धातूनां पठि-गणनामह पृथक्-पृथक् कृतम् ।
तेषां च धातूनां वर्तमान भूत-भावष्यत् क.लिकानां कृदन्त रूपाणामानु-
कूल्येन परिगणनं विहितम् । वृत्वाच्ये, कर्मणि वा सिद्धरूपाणामिह परि-
गणनम्, सर्वत्रकृतम् । एवं डब्ल्यू० डी० ह्विटनी महोदयेन वैदिक-लौकिक
भाषागत धातुरूपाणां व्याख्यानं विवेचनं च तत्तद् वेद ब्राह्मण-महाभारता-
दीनां नामोल्लेखपूर्वकं विहितम् ।

पुस्तकमिदं २५० पृष्ठमितं संस्कृत व्याकरण धातूनां विवेचनात्मक-
मांगलभाषाया मुपनिबद्धम् । तच्छेद पुस्तकं—मोतीलाल बनारसीदास-
महोदयेन देहलीतः सन् १९६३ ई० वर्षे प्र शितम् । यथा च ग्रन्थकारेण
भूमिकायाम् निगदितम्—संस्कृत भाषायाः प्रत्येक कालस्य शब्दानां विवेचनं
यत सन्न-पीटर्सबर्ग-बोहट् लिंक, रोथ महोदयैः कृतम् तदनुसारमेव मयात्र
विवेचनं धातुरूपाणां विहितम् इति ।^२ वद ब्राह्मण-सूत्रकालिक भाषासु
स्वयं ग्रन्थकारेण परिश्रमय स्वतंत्ररूपेण पर्यालोचन कृतमिति ।

१-धातु-क्रियारूपाणां संस्कृत भाषासु विवेचनम्, सं० मोतीलाल
बनारसीदास । पृ. सं. २११ से २७५ डब्ल्यू. डी. ह्विटनी ।

२-तत्रैव भूमिकायाम् ।

व्याकरण-चन्द्रोदये

। तिङत प्रकरणम् ।

वर्तमानकाले श्री चारुदेवशास्त्रिणा, 'व्याकरण चन्द्रोदये' नामके स्वकीय व्याकरण-ग्रन्थे धातु-सम्बन्धि-विवेचनं कृतम् । क्रियाप्यस्य ग्रन्थ-स्या धारभूता-वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी-दिद्यते तथापि लकाराणामनु-क्रमः अनेन परिवर्तितः । सार्वधातुके शवादि विकरणे सति तुल्य रूपाणां लकाराणां रूपाण्येकत्र दर्शितानि । भविष्यति काले लुटि लृटि लृङि च रूपाणि, लुङि आशीलिङि लिटि च आर्धधातुकत्वात् रूपाण्येकत्र प्रद-शितानि ।

व्यवहारे सार्वध्याये च कृतः एष प्रयत्नः श्लाघ्यतरः । धातूनां प्राचीनतमं वर्गीकरणं परित्यज्य त्वरीत्या वर्गीकरणं विहितम् । प्राचीन धातुपाठतः स्वकीय मत पृथक् स्थापयितुं ग्रन्थकारेण निर्दिष्टं यत् 'क्षि' क्षमे 'जि' जये इत्यादि अजन्तेषु पठितव्यौ, प्रमाणं च दीक्षितमतमप्युद-घृतम् । उदात्त धातुपाठेषु अनुदात्तः जि जये कथं गृहीतः इत्यादिदोषाः । प्राचीन धातुपाठेषूद्धृताः अनेन । भ्वादिगण पठिताः धातवः द्वादशावान्तर गणेषूक्ताः यथा अजन्ताः ।

इगुपधाः २ दीर्घोपधाः ३ अकारवन्तः ४ हलन्ताः ५ अकारोपधाः ६ आकारवन्तः ७ लान्ताः ८ हलन्ताः ९ इदितः १० ऋदितः ११ ऊदितः १२ एदितः १३ इरितः लृदितश्च । एतच्छास्त्रिनं वर्गीकरणं तेन स्व प्रक्रियाग्रन्थे हिन्दी भाषायां कृतम् । समानानुबन्धा धातवः एकत्र पठिताः यद्यपि चारुदेव शास्त्रिणा-भिमतनव वर्गीकरणं धातूनामिति निगदितम् । परचेतत् वर्गीकरणन्तु प्राचीनमेव यथा इदितौ नुम धातोः इति सूत्रेण इदिताम् नुम् भवति अदि-ताम् स्वरति सूति सूयति इति वैकल्पिकः इडागमः भवति ।

एवं धात्वर्थं विवचनेनैव तेन प्रोक्तं पाणिनिना धात्वर्थं निर्वने कर्द कुत्सिते शब्दे प्रोक्तं कुत्सित इत्यस्याभिप्रायः न प्रकाशितः अतएव दीक्षितेन विधृतम् कोक्षेवे इत्यर्थः । एवं मुखदुःखतक्रियायाम् इति धातुपाठे

तदनुभवे इति विवृतम् । परञ्च विवरणेन स्पष्टार्थाविबोधा नैव जायते एवं च गत्यर्थका बहवः धातवः पठिताः परन्तेषां गत्यर्थत्वं प्रायशः भिन्नम् । प्लुङ्ग गत्यर्थे पठितः परचात्र गतित्वं प्लवनमेव ।

वहनम्, उत्प्रवनमित्यादयोऽर्थाः भवन्ति । न तु केवलागतिः । प्लु च गत्यर्थे पठितः । सूर्यस्यास्तगमनमर्थः । वा गति गन्धनयोरित्यस्य गन्धनं सूचनमित्यर्थो विहितः दीक्षितेन । हिंसा प्रयुक्तं सूचनमित्यर्थः । तच्चबायो न दृश्यते । बहुत्रार्थ-निर्देशेन सकर्मकत्वाकर्मक विभागः नैवनिश्चीयते । 'हृवृ' कौटिल्ये, 'वनूयी' उन्दे शब्दे च एतौ सकर्मकौ, 'स्वृ' शब्दोप तापयोः इति कस्मिन्नर्थेऽयं सकर्मकः कश्मिन्श्चाकर्मकः इति विवेचितः ।

भ्वादिगणान्ते वर्धते घ तुगणः चुरादिगणान्ते च सर्वे नवगण्यां पठिता- धातवः स्वार्थे णि च लभन्ते पठिताश्च केचन इति निजन्त प्रक्रिया-यान्ते अन्तम विततण्यर्थकाः इत्यादि विषयाः निरूपिताः । धातुपाठे धात्वर्थं निर्देशो न सम्यगर्थबोधकः न चार्या-पाणिनि कृतः इति मतः— चारुदेवशास्त्रिणा प्रकटितः ।

धातुरूपाणां प्रयोगाः वेदेषु—काव्येनाटकेषु च ये समायाताः तेऽत्रथ-ग्रन्थे प्रति प्रकरणान्ते प्रयुक्ताः । 'दय' दान-गति-रक्षण-हिंसादानेषु पठिताः लोके च दयार्थे प्रयुज्यते, अन्यर्थेषु वैदिकाभ्युदाहरणानि लप्यन्ते तानि चात्रो-द्धृतानि । ग्रन्थकृता प्रयोजनं पूर्वं वाग् व्यवहारज्ञान साध्यनति प्रतिजानाति, प्रक्रिया च साधनमात्रम् ।¹

ण्यन्ते लभ धातुद्विकर्मकः अणो यः कर्त्ता सः ण्यन्ते कर्म भवति । गत्यर्थके सति एवं जायते । उदाहरणचास्य मधुरं रशानि लभ्यन्तपि तिर्य्यञ्चि शमं निरोक्षितः—(किराताजुनीये २५५) ततः स राजा सस्कारं पुत्रं पत्नीमलभ्यत् (मार्कण्डेय २२-४६) । ण्यन्त लभप्रयोगे क्वचित्कर्त्ता कर्म न भवति तत्रानुक्ते कर्त्तरि तृतीया यथा—सितं—सितिम्ना सुतरां मुने-र्वपुविसारिभिः साधभिवाथ लभ्यमन् (शिशु-पालवधे १-२५) काव्या-

लंकार वृत्तोर्कत्रा वामनेन प्रोक्तम्-लभेर्गत्यर्थत्वाणिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वा-
कर्मत्वेस्तः । ५-८ अस्त्ययं लभिः यः प्राप्त्युपसर्जनां गतिमाह । अस्ति च
यो गत्युपसर्जनां प्राप्तमाहेति । अनेनास्य द्विकर्मकत्वं सिध्यति । व्याकरण
चन्द्रोदय कारेणापि द्विकर्मकत्वमस्य स्वीकृतम् । एवं च समानार्थक आप्
धातुरपि द्विकर्मक एव गृह्यते ।^१

धात्वर्थं वैचित्र्य-विषयेऽन्ययुदाहरणम् यथाष्ठा गति निवृत्तौ धातोः
क्रिया विरतिरित्यय्यर्थः रेणुकायाः सुत इव मूलेष्वपि न तिष्ठति । मूलो-
णमूलनेऽपि न विरमति । 'भज' सेवायाम् सेवार्थे पठितो धातुरवयवार्थेऽपि
प्रयुज्यते-अकारमात्र भक्तोऽयं मुमागमः काशिका ७।२।८ 'णश्' अदर्श-
नेऽर्थे पठितः दृष्टिपथादपनयनेऽर्थे प्रयुज्यते-नाशयः आर्यः शूद्रायाम् । ण्यन्त-
वहेः प्रापणर्थेः प्रसिद्धः उपयोगार्थेऽपि प्रयुज्यते बाह्यमानमयः पिण्डं मह्यापि
न कृदन्ति तदल्पमपि धारावद् भवतीक्षित सिद्धते ।

का. नो. सा. १२-२० पंच सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कुण्डली चोदकुं भश्च वध्यते यस्तु बाहयन् उपयुज्जान इत्यर्थः ^२ मनुस्मृतौ
३।६८ । या' प्रापणे इत्यस्य णिजन्ते प्रापणम्, उद्वाहनम् अर्थः प्रसिद्धः
जीवितं वैरशोधनम् धारणादिकमप्यर्थं भवति । स्वदेहं यापया मास पित्त-
ज्वर किकित्सतैः । ५० श्लोक सं० ३१२६ अत्र यापयामासे त्यस्य धार-
यामास' इत्यथो विवक्षितः ।

दर्पा निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्य वत्तया ।

राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यापयेत् ॥

शोधयेत् इति वा० रामायणे २।८।३७ ण्यन्त वृत् धातोरर्थेषु परम
वैचित्र्यमुपलभ्यते । वर्तते=भवति=वर्तयति=भावयति=उत्पादयतीत्य-
र्थोऽपि भवति ।

१-व्याकरण चन्द्रोदये, भूमिकायाम्, पृ. सं. ५४१ मोतीलाल बनारसी
दास प्रकाशन ।

२-तत्रैव

”

”

५०२ ले. चारुदेव शास्त्री ।

मयि पंचत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ।

वर्णनार्थं महाभारते यथा—

हन्ते वो वर्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ॥ १४ २७११ ।

गुटिकां वर्तयति=गुलिकां करोति इत्यर्थः ।^१

धातूनामर्थं भेदेषूदाहरणैः परिस्पृष्टानि वाच्यानि, श्री चारुदेव शास्त्रिणास्वकीये अस्मिन्प्रबन्धे छात्राणामवबोधाय सुखावहानि । स्वकीय ग्रन्थान्तेऽनुबन्धे प्रथमे पृष्ठ सं. ५३० तः प्रारम्भ ५ ३ पृष्ठ पर्यन्तम् धात्वर्थं भेदप्रयोग उपवर्णित । हिन्दीभाषायां धातु त्रिवरणे धात्वर्थं विवेचने च श्रेष्ठतमोऽयं ग्रन्थः । प्रारम्भे भूमिकायाच ग्रन्थकारेण स्वकीय-धातु-संबन्धिविवेचने प्रोक्तम्—

धात्वर्थादिविवेचनैश्च समितः सूत्रार्थं संमर्शनैः ।

शैक्षार्थं च कृतेर्वरं सुविशदं चैवार्थं सचिन्तनैः ॥

साहित्यादि समुद्धृतैश्च विविधैर्वैक्यैः भूशं रोचनेः ।

ग्रन्थो वाचि विचक्षणैः सुकृतिभिस्तैडोऽयमालोच्यताम् ॥^२

लकारार्थं निरूपणे—

वैयाकरणानां सिद्धान्ते शब्दार्थः बौद्धः बाह्यसत्ताभावेऽपि बौद्धी सत्तासदा तिष्ठति । प्रातिपदिकार्थः सत्तोति कथने बौद्धी सत्तैव गृह्यते न तु बाह्य सत्ता अन्यथा बाह्यसत्ताभावे शशशृंगम् 'खपुष्पम्' वन्ध्या सुतः इत्यादि शब्देषु बाह्यसत्ताभावे-प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् प्रथमा न स्यात् । अतएव शब्दः महिम्ना-अत्यन्ता-सत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि^३ योगदर्शनेऽयं बोधः विकल्प इति प्रोक्तः—

१-व्याकरण चन्द्रोदये, पृ. सं. ५४३ ले० चारुदेव शास्त्री ।

२-तत्रैव " " — भूमिकायाम्, पृ. सं. ६ ले० चारुदेव शास्त्री ।

३-वाक्य पदीये ।

शब्द ज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ^१ अस्मिन्मार्गे उद्यानमासीत्, अस्ति, भविष्यतीति च प्रयोगेषु, बुद्धि निरूपितेऽर्थे सत्ता भूतकालिकी जाता । अतः उद्यानमासीत् इति प्रयोगः साधूपपद्यते । यस्योद्यानस्यातिक्रमणञ्च जातम् तस्य बौद्धीसत्ता वर्तमाने भावात् उद्यानमार्गे भविष्यति इति प्रयोगो जायते ।

महाभारतस्य विराटपर्वणिः—

व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ।^२

अत्र सत्यामपि राजधान्यां बुद्धि निरूपितत्वाभावे भविष्यति प्रयोगः साधु भवति । एवं यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्चमहीतले ।^३ बौद्धत्वात् इयं स्थिति भविष्यत्कालिकी जाता । यथा च—

अगोपाश्चागता मावः कचस्तात न दृश्यते ।

व्यक्तं हतो मृतोवापि कचस्तात भविष्यति ।^४

अत्रापि भविष्यत्कालिकी बुद्धिरस्ति इति लृट् प्रयोगः ।

विद्यानन्देन क्रियाकलापनाम्नि ग्रन्थे समानार्थकाः घातवः संगृहीताः । एवं हि भट्टमल्लेनाख्यात चन्द्रिकायाम् । कारिकास्वर्थ निर्देशः सप्तम्यन्त षडेन कृतः । उदाहरणार्थं कचित् कारिका इह वर्ण्यन्ते ।

१—पातंजल योगदर्शने १-६ ।

२—महाभारते विराट पर्वणि ५।६

३—वाल्मीकि रामायणे १।१।३६

४—महाभारते, १।७६।३२

विन्दत्यासादयति प्रपद्यते चाश्नुतेऽधिगच्छति च ।

प्रतिपद्यते च लभते प्राप्नोत्यासीदति इति लाभार्थाः ।

ज्ञाने मनुते बोधत्यवधरति च बुध्यतेऽवधारयति ।

अवयाति चावगच्छत्यवेति लक्षयति वेत्ति जानाति ।

नादे पटहादीनां स्वनति ध्वनति च रणत्यपि ।
 निनदे जलदादीनां रसति स्वनयति च गर्जयति ॥
 रटतीति च कुत्सितखे भृंगरवे भ्रूकं करोति गुंजति च ।
 प्रायः कूजति नदति कणति विरौतीति पक्षिणां निनदे ॥
 इच्छति वांछति काक्षति कामयते लिप्सते वष्टि ।
 ईप्सत्यपेक्षते च स्पृहयति गृह्णाति च लुभ्यति च ॥
 आशंसते धनायति समीहते तद्वदाशास्ते ।
 अन्विष्यायमभिलषति इत्यभिलाषे कबिभिरुद्दिष्टाः ॥
 अभ्यर्थयते नाद्यति वृणोति वरयति वृणीते च ।
 अर्चति मार्गति मार्गयति याचति याचतेऽर्थनार्थाः स्युः ॥
 ददत ददाति दिशति च विश्राणयति प्रयच्छति च ।
 उत्सृजति राति वितरत्यर्पयति इति स्मृता दाने ॥

। पाणिनीय-धातुपाठः ।

डा० भागीरथ प्रसाद रचितः

डा० भागीरथ प्रसाद त्रिपाठिना पाणिनीय धातुपाठ समीक्षाभिधः
 एकः शोधप्रबन्धः विद्यावारिधिरित्युपाधये वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्या-
 लये प्रस्तुतः । सच्च केन्द्रीय विश्वविद्यालयानुदानायोगेनाथिक साहाय्येन
 प्राकाश्यं गतः सं० २०२२ वि० वर्षे । भूमिकायाम् ग्रन्थकृता लिखितम्
 यत् विलियम् डी० ह्विटनी महोदयेन वर्तमानानां बहूनां धातूनां कुत्रापि
 प्रयोगादर्शनाद् नवशत संख्याका एव धातवः स्वीकृता । तस्य धातुपरिशिष्टे
 आवश्यकता प्रयोगानुकूला एव धातवः गृहीताः शेषाम् प्रक्षिप्तान् मत्वा
 तेन परित्यक्ताः । तच्च वायुक्तम् । यतो 'व्यूहलर' महोदयेन दर्शितं यत्
 ह्विटनी-द्वारा प्रत्यादिष्टाः बहवाः धातवः प्राकृतादिभाषासु प्रयुज्यमाना
 दृश्यन्ते ।¹

तदनु तेनलिखितम्—एकादशधातुपाठानां धातु सूचि, दश धातुपाठानां चार्थसूचौ श्रीबालकृष्ण गजानन पत्सुले महोदयेन प्रस्तुतास्ति । तत्र धातूनां पृथक् सूची, अर्थानां प पृथक् धातूनामर्थाः तेषुधातुषु नैवोपलभ्यन्ते एवंदशा सा सूचौ जिज्ञासूनामेव नैवापितु पण्डितानामपि प्रहेलिका जाता ^१

विषयेऽस्मिन् विवेदयितुं शक्यते यत् 'द्विटनो' महोदयेन संस्कृत भाषायाः व्याकरणम् लिखितम् । तत्परिशिष्ट रूपे एव धातवस्तेन गृहीता । संस्कृत व्याकरणाध्ययने संस्कृत-भाषायामुपयोगिनः एव धातवः स्वीकृताः न तु पालिप्राकृतभाषायामुपयोगिनः ।

एवन्तु विश्वस्मिन् विश्वे बहवः भाषाः विद्यन्ते तासां प्रयोगेषु बहवः धातवः प्रयुक्ता भवन्ति तद् ग्रहणे अनन्ता धातवः अनन्तास्तु शब्दा प्रयोगार्हाः सनुत्पद्यन्ते । अतस्तेषां सर्वेषां धातूनां सम्प्रात संस्कृतभाषायाम-प्रयुज्यमानत्वात् तेन परित्यक्तास्ते धातवः स्वकीय संस्कृत व्याकरणे न तु तैर्न धातूनामज्ञानता तस्य प्रकटिता भवति । अस्मिन् ग्रन्थे—त्रिपाठि महोदयेन धातूनां प्रयोगाः बहुषुभाषासु दत्ताः पाठभेदे प्रयुक्ता धातवश्च प्रदर्शिताः । ग्रन्थकृता धातुपाठ क्षीरस्वाम्येवानुसृतः इति तेनोल्लेखः कृतः ।^२ ग्रन्थकृता लिखितम्—

द्वहग्रन्थे धातौ देशान्तरप्रयुक्तधातूनामर्थानांच संगतौ यथागति प्रयत्नितम् । तथ्यादि सर्वाण्येतानि समनुध्याय वक्ष्यमाणा सामग्री समुपयोजिता (क) भारोपीयानि नामान्याख्यातानि वा । (ख) भारेनीयानिनामान्याख्यातानि वा (ग) वेदेभ्यः प्रभृति नाटकादि ग्रन्थान् यावत् प्रामाणिका प्रयोगाः । (घ) पालि—प्राकृत साहित्ये समासादित प्रयोगाः (ङ) अपभ्रंश हिन्दी साहित्यपरैवोपलब्धाः प्रयोगाः । बुन्देलखण्डीय मुण्डारी कश्मीरादि देशभाषास्वपि समागतानां प्रयोगाणामुदाहरणानि दत्तानि । एवं धातूनां

१-पाणिनीय धातुपाठ समीक्षा भूमिकायाम् उपोद्धाते ।

२-पाणिनीय धातुपाठ समीक्षा, उपोद्धाते ।

पाठभेदाः अपि स्थाने स्थाने प्रदर्शिताः । सपाठभेदं धातूनां संख्या २३५६ इति । भ्वादेः प्रभृति क्रयादि पर्यन्तम् १७७४ धातवः चुरादौ च ५८२ इति ।^१

पाणिनीय धातुपाठ समीक्षायाः व्याख्यान प्रकारश्चक्षुस्तन्निर्दिष्टः

अहं अहि १।६२८ गतौ आ	अडा अगि १।१४५
श क्षो. मे. सा. च. जै.	गत्यर्थः परस्मैपदो
कात-शा. हे-वक्रगती	अङ्घ्रि अघि १।१०५
का. कृ. गती-वो	गत्याक्षेपे आ.
	अघ १।१४३ गत्याक्षेपे
	आ का. कृ.
	अह १।२१६ फलेषु (प) का. कृ.
	अह १।३१६ हिसागत्यो प. का. कृ.
	अहं अहि १० । भासार्थः प.

(क) अंघ्रि अथवा एंघ्रु संकीर्णम्, कारावासे, बन्धने । अंघोस्-अंघोस्-कूरता । लैटि, अंगार+बन्धने, व्यग्रता, मन. शरीर वेदना दुःखम् । अंनुस्-तुस्=संकीर्णम्, बन्धने । पुंफि. अंगोस्ता पु. उ. ज. अंगुस्त, म. उ. ज. अंगस्त, पु. च. श्ला. अजास्त, कारा-बन्धनम् लिथु-अंस्तस्=संकीर्णम्, कारावासे वा पाकर्णीः ।

(ख) अवेस्ता, अंजूहू=अपेक्षा, आपत्, बन्धनम् कारावासः ।

(ग) अहस् क. ४-२-६ । अंहतिः ऋ ८, ६४, ६ । अंग्रि-काठ १, १२ मा. २-८ ।^२

धातोरेकस्योदाहरणमिदम् । क्रमः एष एव सर्वत्र धातुपाठ समीक्षायामनुसृतः । अस्य ग्रन्थस्य समालोचनायामिदं कथितुं शक्यते—

१-पाणिनीय धातुपाठ समीक्षा, उपोद्धाते, पृ. सं. १-५ ।

२-पाणिनीयधातुपाठ समीक्षायामुपोद्धाते, पृ. सं. १ ।

पाणिनीय-धातुपाठानां प्राचीन हस्तलिखित प्रतिषु-तथान्यधातु-
वृत्ति ग्रन्थेषु च श्री त्रिपाठिना साधु प्रयतितम् । पाणिनीयधातूनां पाथेषु
पाठभेदाः बहवः अतएव कस्मिंश्चित् पाठे सहस्रद्वय संख्यातोऽपि न्यूना
संख्योपलभ्यते, क्वचिच्चाधिका । अतएव श्री त्रिपाणिनापि लिखितम् यद्ये-
प्येकादश धातुपाठभेदैः प्रकासं निर्णयसम्भवः, तथापि मया सरस्वती भवन
पुस्तकालयस्य धातुपाठानां सप्तहस्तलेखैः समपादि पाठभेदैः संगति । तेषां
संख्या निर्देशः सपायक ग्रन्थसूच्यां वीक्षणीयः ।^१ अस्यां पाणिनीयधातुपाठ
समीक्षायामाश्रितः भ्वादिगणमारभ्य क्रयादिगणः पयन्तानां सूचो अकारादि
क्रमेण ५६६ पृष्ठ पठ्यः तमुद्घृताः । येषां संख्या १७७४ विद्यते । चुरादि-
गणस्य धातूनां च सूची तथैवाकारादिक्रमेण पृथगुल्लिखिता तेषां संख्या
च ५८२ एवं संकलनया २२५६ सर्वे धातवः पाठभेदसंहिताः अनेन स्वकी-
यग्रन्थे पठिताः ।

चुरादिगणस्य धातूनां पृथगुल्लेखकार्णं च तेनोरदिष्टम् चुरादि-
गण-पठिता नवगणी-पठित धातुभ्यः पृथक् कृत्योपन्यसान्ते । अग्रे प्रायशो
नामधातव इति । तद्यथा क्षीरस्वामी-ग्रन्थे तु प्रातिपदिकाद् धात्वर्थं
बहुलमिष्टवच्च' इत्येव सिद्धे-सूत्रछिद्रान्ध दण्डादयः उदाहरणार्थं निद-
दिताः इति व्याख्यन् १०।३२५।२९६ यु. मी. तत्रैव पृष्ठे स्वामी-भूवादि
गणोक्ताः स्वार्थे णिजन्ता अपि भवन्ति ।

चुरादिगणस्तु निदर्शनार्थः इत्येके । तेना पठितेभ्योऽपि क्वचित्
स्वार्थे णिच् रामो राज्यमकारयत् । चुरादि णिचौ बहुलमिदं दर्शनं वेत्यपरे
तेन पक्ष चौरति चिन्तति इत्यादि सिद्धम् । विलियम् डी. ह्विटनी महोदय-
श्चुरादिगणं नांगीकरोति-तेन 'सस्कृत ग्रामर' पुस्तकस्य ६६७ तमेऽध्याये
लिखितम्—

हिन्दु वैयाकरणाः दशमगणम वा चुरगणम अय विकरणान्वितं ।
अन्यादश धातुभ्यः इव तिबादयोऽपि तत्र सजायन्ते । वयन्तु
बम सर्वे धातवः पूर्वनामान्येवासन् व्यापाराणां नामस्वेव सत्वेन तेषां

स्वातन्त्र्येणोपस्थानसम्भवात् । कस्यापि नाम्नो बहव व्यापाराः अतएव धातूनां बहवोऽर्था लभ्यन्ते । क्वचन विरुद्धा अपि यथा 'चक' तृप्ती प्रतिघाते च मन्थे नवगण-प्रयुक्ताः बहवोत्र धातवः संक्रान्ताः । अतएव हेतोर्न ते प्रयोजकत्वे निर्धारणीयाः स्वार्थणिजन्तत्वेन स्वायादेवत् तदर्थकत्वात् - १

एवंचास्मिन् ग्रन्थे धातूनां पाठसमीक्षा सुव्यवस्थिता श्रेष्ठरूपेण च सम्पादिता ग्रन्थकारेण । सर्वेषां धातुवृत्तिकृतान् धातुपाठकृतृणां च धातुपाठानां समविशेनायं धातुपाठसंग्रहोऽथवा धातुपाठकोशो वा कथितुं महती उपकृतिः सम्भाव्यते । ग्रन्थेऽस्मिन् धातवः धातूनामर्थाः तत्समधातूनामर्थाः प्रयोगस्थानानि च तत्तत्संकेतं प्रदर्शितानि ते च संकेताः सूच्यादिदर्शनेनैव ज्ञाताः भविष्यन्ति अतएव प्रथमावलोकने कोषवदस्य दुरुहता प्रतीयते । संकेतानामभ्यासानन्तरमेव ग्रन्थेऽस्मिन् मतिः स्यादध्येतुरन्यधातु किञ्चिदपि पाणि पतितं न स्यात् इति ।

धातूनाधिकृत्य विविधासुभाषासूदाहरणानि संस्कृत धातूनां व्यापकत्वमनुमाययन्ति । एक स्यादेवाक्तदर्शिताहधातुतः कारावास बन्धनाद्यर्थी संस्कृते, व्यग्रता बन्धनायर्थाः लैतिन भाषायाम्, अवेस्तायाम् अजह् = अपेक्षा, आपत्, बन्धनम्, कारावासः । अंहतिः, अंहिः इत्याद्यर्थः प्रदर्शिताः ।

एवमकारादिक्रमेण कोषवद् धातूनां सूच्येव प्रदर्शितास्मिन् ग्रन्थे । संक्षिप्त क्षो० मै० सा० च० जै० का० द्वाद्यवर्णानां प्रयोगाः सद्योऽर्थग्रहणं कारयितुयक्षमाः । संक्षिप्ताक्षराणां प्रयोगाधिक्येन कोषग्रन्थवदेवस्योपयोगिता भवितुं शक्या धातू सूची रूपेऽस्य ग्रन्थस्याध्ययनम् समीचीनम् ।

यत्र तत्र लौकिक हिन्द्यादिभाषास्वपि धातु प्रयोगार्थाः समुपयोजिताः । यथा 'घट' चेष्टायाम् इत्यस्माद्धातोः—घटना. घड़ना, गढ़ना-

द्यर्थाः रचनार्थे प्रदर्शिताः ।^१ भाषाविज्ञानेऽस्य ग्रन्थस्योपयोगित्वं श्रेष्ठ
रूपेण भावितुमर्हति । घातूनां पाठभेदाः, तदर्थभेदाश्च सम्यग् प्रदर्शिताः
प्रयास एषः संस्कृत व्याकरण-घातुपाठसमीक्षायां घातुपाठानां समन्वये
प्रमाण्ये च महदुपकारपरः भविष्यति अनुबन्धित्सूनां कृते ।

— : समाप्तोऽयं शोधप्रबन्धः —

१-पाणिनीय घातुपाठ समीक्षा, पृ. सं. १७३ ।

रंरकृत-त्याकरणे-धातु-विज्ञानम्

ग्रन्थ-सूची

। धाधार ग्रन्थाः—सहायक ग्रन्थाश्च ।

क्रमः ग्रन्थ नाम-

लेखक इव संपादकरग्रथा नाम-

प्रकाशनम्

१. व्याकरण महाभाष्यम्

महर्षिपतञ्जलि रचितम्—प्रदीपो द्योतसहितम्

मोतीलाल बनारसोदास देहली १९६५ ।

२. वै. सिद्धान्त कोमुदी

श्री भट्टो जा दीक्षितः तत्र बोधिनी

निर्णय सागर प्रेस बम्बई, १९२९ ।

३. ”

” बालमनोरमा

चौखम्भा बाराणसी, १९७१ ।

४. पाणिनीयः धातुपाठः

श्री पाणिनिमुनिप्रणीतः व. सि. को. परिशिष्टे

निर्णय सागर, १९२९ ।

५. ”

” स्वामिदयानन्द रचित

वैदिक ग्रन्थालय मजमेर, वि. २०२६ ।

६. धातुयातिकः

”

” वि. २०१७ ।

७. काशिकावृत्तिः

पाणिनिसूत्र वृत्तिः—वामन जयादित्यो

चौखम्भा प्रकाशन ।

८. कवि कल्पद्रुमः धातुपाठः

श्री बोपदेव रचितः—धातुदीपिका सहितः

श्री जीवानन्द-विद्यासागर, कलकत्ता, १९०४ ई. ।

९. उणादि सूत्रवृत्तिः

श्री उज्ज्वलदत्त रचिता

” १८७३ ई. ।

१०. क्षीरतरंगिणी

श्री क्षीरस्वामिरचिता श्री यु. मो. संपादिता

श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट प्रकाशन, ममूतसर २०१४ ।

२७. वै. सिद्धास्त कौमुदी
पाणिनीयाष्टाध्यायो
पाणिनिकालीन भारतवर्ष
प्रौढ मनोरमा
निरुक्तम्
संस्कृत का भाषा शास्त्रीय
ग्रन्थयन-
२८. पं. उवाला प्रसाद मिश्र कृतटीकायुता
श्री पाणिनि रचिता
श्री वासुदेव शरण अग्रवाल
श्री भट्टोजिदीक्षित शब्दरत्न सहिता
महर्षि यास्क प्रणीतम्
डा. भोला शंकर व्यास
२९. गण रत्न सूरिवदि रचित
श्री कृष्णलीलाशुं क मुनिरचितम्
श्री रामचन्द्र रचिता प्रसाद टीकायुता
माहेश्वरी समलंकृतः
श्री नागेश रचितः भैरवी टीकायुतः
प्रदीप सहिता
३०. क्रियारत्न समुच्चय
देवम्-पुरुष कारोपेतम्
प्रक्रिया कौमुदी
अमर काषः
परिभाषेन्दु शेखरः
पाणिनीय शिक्षा
पाणिनि हि जप्लेस इन् सं. लिटेरेचर-डा. गोल्डस्टकर सं. सुरेन्द्रनाथ
३१. मुबई सं. १९७० ।
चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी ।
”
चौखम्भा, वाराणसी, १९६२ ।
मनसुखराय मौर कलकत्ता, १९५२ ।
भारतीय ज्ञानपीठ काशी, सं. २०२१ वि. ।
३२. —
—
पूना प्रकाशन ।
निर्णय सागर मुंबई, १९५० ।
चौखम्भा वाराणसी, १९७३ ।
”
” १९६५ ।

